

**Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса**

**ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ
ІНСТИТУТІВ І СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК
В УКРАЇНІ**

Київ – 2019

УДК 323.2:316.3(477)

Д 31

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол №8 від 24 грудня 2019 р.)

Д 31

**Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432с.
ISBN 978-966-02-9246-8**

У збірнику міститься аналіз перебігу демократичних реформ в Україні під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Оцінено наслідки найбільш актуальних суспільних реформ, розглянуто проблеми, пов'язані з владними маніпулятивними практиками, з використанням особливостей масової психології, охарактеризовано еволюційні зміни у ціннісних настановах населення України як фактор сприяння демократичним перетворенням.

Збірник підготовлений за підсумками наукового проєкту "Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні", виконаного в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за рахунок бюджетної програми "Підтримка пріоритетних напрямів наукових досліджень на 2019 рік (КПК ВК 5641230).

УДК 323.2:316.3(477)

© Колектив авторів, 2019

ISBN 978-966-02-9246-8

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019

Зміст

Від упорядників 6

Розділ 1. Демократичні реформи у патерналістському суспільстві

Зеленько Г. І.

Екзогенні стимули процесів демократизації в Україні: зміст
і наслідки зовнішніх впливів у політичному розвитку країни 8

Брехаря С. Г.

Антикорупційна реформа: мета, шляхи реалізації, результати .. 40

Ляшенко Т. М.

Сучасна держава і глобальний ринок праці 57

Бушанський В. В.

Інформаційно-маніпулятивні практики у дискурсивному
представленні суспільно-політичних реформ в Україні 78

Кочубей Л. О.

Політична комунікація як фактор розвитку
громадянського суспільства 102

Розділ 2. Новації і рудименти в сучасному політичному процесі в Україні

Самчук З. Ф. Превентивність прийняття політичних рішень

як передумова ефективної політики 119

Кармазіна М. С.

Політичні партії України у процесі виборів президента
України 2019 року 149

Бевз Т. А.

Специфіка здійснення реформи місцевого самоврядування
та територіальної організації влади в регіонах України:
здобутки і прорахунки 187

Балабан Р. В.

Кореляція протестних настроїв і курсу політичних стратегій 232

Калакура О. Я.

Формування етнонаціональної політики єдності в контексті
євроінтеграційних процесів 253

Розділ 3. Ціннісні аспекти демократичних змін в Україні

Шайгородський Ю. Ж.

Ціннісно-сміслові основи реформування
українського суспільства 271

Кононенко Н. В.

Актуальний інструментарій інституційного впливу
на модернізацію ціннісної парадигми українців 301

Шаповал Ю. І.

Роль процесу декомунізації у формуванні суспільної
свідомості в Україні 321

Поліщук Ю. М.

Місце та роль суспільних цінностей у визначенні
цивілізаційного вибору України 339

Ніколаєць Ю. А.

Історична політика у контексті реформування
українського суспільства (2014–2019 рр.) 364

Подольський А. Ю.

Меморіальний проєкт "захистимо пам'ять": Концептуальні
засади і перспективи розвитку 412

Від упорядників

Результати президентських і парламентських виборів 2019 року в Україні проілюстрували загальновідомий вислів, що демократія – найгірша форма правління крім усіх інших, які вже мали місце. Свобода демократичного волевиявлення у будь-який момент може принести неочікувані результати, навіть загрозливі для самої демократії. Та якщо демократичний вибір поділяється усім або переважною більшістю населення країни, демократія може почуватися у безпеці.

В Україні–2019 масове голосування за політичних неофітів було виявленням невдоволення ходом демократичних перетворень за попередньої влади. Певна відмова довіри їй ще не є беззастережною довірою новій владі, і вона може або скоро зникнути, або конвертуватися у довіру залежно від подальшого ходу демократизації країни.

Надання процесу демократизації нових імпульсів залишається після захисту незалежності і суверенітету чи не найголовнішим питанням національного порядку денного України. Демократизація – всеохопний для суспільства процес. Вона не може бути успішною у локальному та фрагментарному варіантах. Успішна хода до розвиненої економіки і соціально-культурної сфери, до добробуту і надійних перспектив полягає у тому, щоб правила демократії запанували у всіх суспільних секторах. Ідеальна демократія, як її уявляють гуманістичні мислителі, можливо, й недосяжна. Залишається виокремлювати найбільш невідкладні проблеми і найбільш складні перешкоди, що мають бути подолані на шляху до ідеалу. Демократизація має стати колективною та індивідуальною звичкою до самовдосконалення і до вдосконалення суспільно-політичного ладу, що обраний як найбільш відповідний національній психології і національній традиції.

Так само, як немає ідеальної демократії, так само немає й ідеального для неї суспільного середовища. Демократизація в Україні протікає під впливом як екзогенних, так і ендемогенних політико-ідеологічних і цивілізаційних чинників. Співвідношення цих чинників являє собою взаємну адаптацію новаційної активістської та укоріненої в Україні патерналістської психології.

Під кутом зору цієї адаптації мають розглядатися, зокрема, такі сюжети, як здійснення антикорупційної реформи, виконання державної арбітражної функції у відносинах між працею та капіталом, досягнення національної єдності.

Процес демократизації в Україні містить у собі постійні суперечності між традиційним і новаційним здійсненням політичного правління. З одного боку, дедалі актуальнішим стає запровадження практики політичних рішень, заснованої на пріоритеті випередження щодо реагування. Зокрема, це особливо важливо для запобігання протестам і для управління ними у разі їх спалаху, для здійснення реформи місцевого самоврядування, виходу на новий рівень партійної системи країни. Не менш актуальним є розгляд питання про традиційні й нові форми політичних комунікацій як для розвитку громадянського суспільства, так і для запобігання маніпуляціям зі свідомістю людини.

Історія суспільних трансформацій свідчить, що значною перешкодою для них є упередженість населення, зумовлена побоюваннями за свої традиційні цінності, за звичний життєвий уклад. У цьому відношенні важливо насамперед подивитися на процес реформування українського суспільства під кутом зору його здатності до осмислення суті новацій. На не меншу увагу заслуговує аналіз ефективності інституційного впливу на ціннісний простір країни. Традиційні цінності міцно вкарбовані у структуру історичної пам'яті. Питання переоцінки минулого залишається важко вирішуваною проблемою для демократизації країни. В цьому відношенні заслуговують на особливу увагу теми демократизації у суспільному житті, нових ціннісних орієнтирів, зумовлених зміною цивілізаційного вектора, утвердження гуманістичної традиції, зокрема, збереженням пам'яті про лиха, принесені антидемократичними тоталітарними режимами.

Пропонований збірник наукових праць розвиває проблематику, порушену у попередньому збірнику – "Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси (К., 2018). У новому збірнику порушуються питання, пов'язані з перспективами реформ у патерналістськи орієнтованому суспільстві, із деякими особливостями сучасного політичного процесу, із ціннісними аспектами демократичних змін в Україні.

РОЗДІЛ 1. ДЕМОКРАТИЧНІ РЕФОРМИ У ПАТЕРНАЛІСТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Галина Зеленько

ЕКЗОГЕННІ СТИМУЛИ ПРОЦЕСІВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: ЗМІСТ І НАСЛІДКИ ЗОВНІШНІХ ВПЛИВІВ У ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Україна є однією з посткомуністичних і пострадянських країн, і соціально-політичні процеси, які відбуваються в країні від часу розпаду соціалістичного табору (1989–1991 рр.), зазвичай у політичній науці вивчаються крізь призму теорій демократичного транзиту, теорії неопатримоніалізму тощо (О. Фісун¹, Г. Хейл², В. Гельман³, Р. Інглгарт⁴, Ю. Мацієвський⁵, В. Полтерович⁶, колективні праці співробітників ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України⁷).

---

¹ Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy, PONARS Eurasia Policy Memo. 2015, October, No. 394. P. 2.

² Hale H. Paternal Democracy. 2015. 530 p.

³ Гельман В. Politics versus policy: технократические ловушки постсоветских преобразований: Препринт М-55/17. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. 38 с.

⁴ Демократизация / сост. и науч. ред. К. Харпфер, П. Берхаген, Р. Инглхарт, К. Вацель; пер. с англ. / под научн. ред М. Г. Миронюка; Нац. исслед. Ун-т "Высшая школа экономики". Москва, 2015. 708 с.

⁵ Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні: монографія / Ю. В. Мацієвський. Чернівці: Книги-XXI, 2016. 552 с.

⁶ Polterovich V. Institutional Trap / Victor Polterovich // The New Palgrave Dictionary of Economics Online. URL: http://www.dictionarofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262

⁷ Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2016; Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дій : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональ-

До кінця 1990-х рр. у політичній науці домінували так звані теорії "лінійного переходу". Тобто вважалося, що достатньо імпортувати з демократичних країн демократичні політичні інститути – і демократія в країні з часом "приживеться" сама собою. Третя хвиля демократизації, яка почалася з країн Південної Європи у 1970-ті рр., суттєво доповнила теорії екзогенних стимулів демократизації новим змістом. Зокрема, саме у 1990-х рр. більш розвинені країни в образі "колективного Заходу" розробили стратегії з просування демократії та формування глобального громадянського суспільства (шляхом своєрідної конвергенції), коли зовнішні впливи з боку усталених демократій з часом стають фактором демократизації.

Проте вже з початку 2000-х рр. у посткомуністичних країнах стало очевидним, що для утвердження демократії лише імпорту демократичних політичних інститутів недостатньо, оскільки демократичні політичні інститути опосередковуються насамперед рівнем розвитку суспільства, його політичними традиціями, політичною культурою, політичною свідомістю тощо. Разом з тим, досвід посткомуністичних країн ЦСЄ та Балтії, які стратегічним напрямом розвитку обрали інтеграцію до ЄС і десять з яких вже у 2004 р. стали повноправними членами ЄС, дав підстави для концепції про застосування так званих "зовнішніх стимулів" як факторів демократизації політичних режимів у країнах, які донедавна були авторитарними. Тобто вплив країн усталеної демократії стає своєрідним інструментом, який "підтягує" посткомуністичні країни до демократичних стандартів

У політологічній літературі є різні погляди на цей процес, і все ж таки більшість дослідників погоджуються, що фактор "колективного Заходу" став тим запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів, що, як

них досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016; Державне політичне правління і національна єдність: наукова доповідь / за ред. О. Майбороди, Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017; Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018.

стверджує М. Розов, "у випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний процес і взяття ряду зобов'язань як соціально-економічного, так і політичного характеру створило сприятливу "зовнішню демократичну преференцію", яка тим самим слугує "обмежувачем для агресивних стратегій кожної політичної сили" і є фактором, під впливом якого змінюються інституційні умови у різних сферах держави"⁸. В. Гельман також стверджує, що розширення у 2000-х рр. і тиск з боку ЄС виявилися своєрідним "антидотом" для східно-європейців, що дозволило їм не скотитися у неопатримоніальний режим й уникнути деформацій політичної системи⁹. Узагальнюючою можна вважати думку, що "Країни Центральної та Східної Європи, які здобули після розпаду СРСР повну самостійність, побачили у можливості приєднатися до західних клубів неймовірно дієву противагу тиску давнього радянського/російського гегемона. Раптовий розвал радянського блоку і самого СРСР дало їм можливість, відмовившись від лавірування між державами, переорієнтуватися на західний альянс, який виявився переможцем, а потім проскочити в членство там і навіть в число країн, які претендують на перші ролі в блоці. Навіть дещо втративши у силі руху останнім часом, у цілому розширення НАТО та ЄС усе ж сприяло розвитку міцних і плюралістичних ринкових демократій. Ця так звана "модульна" модель дозволила обом організаціям реформувати інститути управління і ввести західні норми в країнах, які побажали "повернутися до Європи"¹⁰.

Досвід посткомуністичних країн не єдиний. Прикладів спроб імпорту демократії у світі досить багато, однак саме досвід країн ЦСЄ та Балтії виявився найуспішнішим. Оскільки Україна має досить схоже геополітичне становище і мала подібні або й більш

---

⁸ Розов Н. С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации // Полис. Политические исследования. 2016. №1. С. 149.

⁹ Гельман В. Я "Подрывные" институты и неформальное управление в современной России // Препринт М-13/10. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. 28 с.

¹⁰ Колтон Т., Чарап С. Украинский кризис: Победителей нет // Россия в глобальной политике. Спецвыпуск. 2017. Декабрь. С. 46 – 47.

вигідні з економічної точки зору "стартові умови", є підстави казати про доречність застосування "зовнішніх стимулів" для демократизації країни. Власне, окрім політичних і безпекових міркувань, задля цього й була підписана Угода про асоціацію з ЄС Україною влітку 2014 р.

Перш ніж перейти до аналізу змісту і наслідків застосування "екзогенних стимулів демократизації" в Україні, наголосимо на кількох аксіомах, обов'язкових під час аналізу їхньої дії. *По-перше*, ведучи мову про застосування зовнішніх стимулів демократизації, слід враховувати той факт, що "просування демократії" може бути успішним тоді, коли воно є доповненням, а не заміщенням внутрішньополітичних процесів; *по-друге*, дефіцит внутрішніх стимулів до демократії, як свідчить досвід країн ЦСЄ, може бути компенсований зовнішніми інструментами, які б спонукали вироблення певних політичних практик усередині країни, яка у такій ситуації є об'єктом впливу; *по-третє*, зовнішні впливи найчастіше мають опосередкований характер і реалізуються найчастіше через соціокультурну співпрацю, спільні ринки, культурну дипломатію та інституційні нововведення; *по-четверте*, ефект і ступінь впливу тієї чи іншої держави (інтеграційного утворення) залежить від форми кооперації. Так, щоб стимулювати інституційні зміни політичної системи в транзитній країні, лише співпраці недостатньо. Звісно, вона має позитивний ефект, але такий шлях надто тривалий і не гарантує успіху. Тому важливо, щоб міжнародний вплив виявлявся здебільшого не стільки через "взаємозв'язки" (linkages) недемократичних режимів з розвиненими демократіями (за допомогою торгівлі, міграції, комунікацій, освітніх та наукових обмінів), а завдяки успішному використанню "важелів" (leverages) – цілеспрямованого впливу на ці режими (міжнародної допомоги, членства в міжнародних організаціях тощо)¹¹.

Тобто, говорячи про застосування "екзогенних стимулів" демократизації, слід враховувати різні форми впливів. У

---

¹¹ Демократизация / сост. и науч. ред. К. Харпфер, П. Берхаген, Р. Инглхарт, К. Вацель; пер. с англ. – под научн. ред. М. Г. Миронюка. Москва: Нац. исслед. ун-т "Высшая школа экономики", 2015. 708 с.

політичній науці виділяють різні за якістю і, відповідно, результативністю форми впливів, утім превалує думка, що "внутрішня політика і міжнародні відносини часто переплетені, але наявні теорії поки не розплутали цей загадковий клубок" (Р. Патнем)¹². Аналогічної точки зору притримувалися й Е. Моравчик¹³ і Т. Сміт¹⁴, Дж. Прідхем та Е. Ванханен, аналізуючи демократизацію країн Південної Європи¹⁵. Д. Чалмерс вважав, що дослідники часто міжнародні чинники розглядають тільки як контекстуальний фон – тобто як зовнішнє втручання, залежність, підривному діяльність або іноземну допомогу. Завдяки цьому з'явилося поняття "інтернаціоналізація внутрішньої політики"¹⁶, яка у лексиці С. Гантінгтона має ефект "сніжного кому"¹⁷. Така система передбачає значну присутність акторів з міжнародним базуванням. "Інтернаціоналізувати внутрішню політику означає розв'язати внутрішні проблеми, які не є предметом зовнішньої політики або міждержавними відносинами. На відміну від більш конвенційного бачення міжнародних чинників, які походять виключно з міждержавних відносин і вважаються зовнішніми для політичної системи країни"¹⁸. Інтернаціоналізована внутрішня політика – новий

---

¹² Patnam R. Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games // *Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics* / ed. by P.B. Evans, H.K. Jacobson, R.D. Putnam. Barkeley (CA): University of California Press, 1993. P. 431 – 468.

¹³ Moravcsik A. Introduction: Integration International and Domestic Theories of International Bargaining // *Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics* / ed. by P.B. Evans, H. K. Jacobson, R. D. Putnam. Barkeley (CA): University of California Press, 1993. P. 5 – 9.

¹⁴ 309 Smith T. *America's Mission. The United States and the World Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century*. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1994.

¹⁵ Pridham G., Vanhanen T. (eds.). *Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives*. L.: Routledge, 1994.

¹⁶ Chalmers D. A. *Internacionalized Domestic Politics in Latin America. The Institutional Role of International Based Actors* / Unpublished Paper. Department of Polical Science. Columbia University, 1993.

¹⁷ Hantington S.P. *After Twenty Years: The Future of the Third Wave* // *Journal of Democracy*. 1997. Vol. 8. No. 4. P. 3 – 12.

¹⁸ Chalmers D. A. *Вказана праця*. P. 35.

феномен, зумовлений, з одного боку, різким збільшенням кількості, типів, масштабів і ресурсів акторів з міжнародним базуванням, а з іншого – впливом глобалізації, що супроводжується розвитком комунікацій, продажами національних активів іноземцям, лібералізацією світової торгівлі і загальним зниженням контролю національними державами власної за соціальною організацією і виробництва¹⁹.

Інший погляд на поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів у процесах демократизації представлений ідеєю "дифузії" – множинної взаємодії і взаємозв'язку між двома структурами, однією з яких є міжнародний контекст, а іншою – окрема країна, що перебуває в цьому контексті. С. Гантінгтон застосував поняття дифузії для пояснення можливостей трансформації електоральних демократій у ліберальні демократії. Так, він стверджував, що "ступінь сприйнятливості незахідних суспільств до ліберальної або електоральної демократії залежить безпосередньо від ступеня впливу, що чиниться на них Заходом"²⁰. Для С. Гантінгтона вплив Заходу означав перебування у сфері західної "цивілізації", яка сформувалася на основі норм і цінностей християнства. Тому, на його думку, з-серед незахідних країн найбільші шанси на перетворення електоральних демократій у ліберальні мали католицькі країни Латинської Америки і православні держави Центральної і Східної Європи²¹.

Відповідно до ідеї дифузії, міжнародний контекст будь-якої країни складається переважно з мережі відносин з сусідніми країнами зі свого регіону. Як такий він не включає держави, міжнародні організації та інші суб'єкти, що функціонують у більш віддалених частинах світу. Д. Брінкс і М. Коппедж, проаналізувавши масштаби і напрями змін у ряді країн з 1972 по 1996 рр., виявили, що "держави схильні до зміни політичних режимів, щоб відповідати загальному рівню демократії або автократії в своєму оточенні, а країни, що знаходяться у сфері впливу США, особливо

¹⁹ Chalmers D. A. Вказана праця. Р. 35.

²⁰ Hantington S. P. Вказана праця. Р. 11 – 12.

²¹ Там само. Р. 10.

схильні до демократії"²². Інші дослідники моделі дифузії демократизації – К. Скред Гледич і М. Д. Вард виявили, що ймовірність перетворення автократії в демократію значно підвищується, якщо більшість сусідніх держав є демократичними або ж перебувають у стані переходу до демократії. На їхню думку, "помітна тенденція до поступових змін у бік відповідності регіональному контексту, і перехід в одній країні часто поширюється на інші пов'язані держави"²³. Отже, міжнародні аспекти демократизації були визначені як демократизація за допомогою "конвергенції", "проникнення в систему", "інтернаціоналізації внутрішньої політики" і "дифузії".

У контексті нашого дослідження є різні точки зору на ступінь впливу "колективного Заходу" на внутрішні політичні перетворення – від точки зору про "зовнішнє управління" до ідеї конвергенції. На наш погляд, тут є підстави стверджувати про наявність як конвергенції – форми взаємодії з ЄС, так і про "інтернаціоналізовану внутрішню політику". Останнє стосується здебільшого впливу США та міжнародних фінансових установ – МВФ, Світового банку та ін. А щодо ЄС, то йдеться про розробку в рамках виконання Угоди про асоціацію інструментів адаптації, моніторинг і контроль за їх виконанням, еспертну, фінансову допомогу тощо. Всі ці інструменти дають опосередковану можливість для зміни інституційного середовища в країні як у політичній, так і в інших сферах, що гіпотетично здатне стимулювати процеси демократизації в країні.

Агенти зовнішніх впливів: хто вони в Україні? Питання ролі зовнішніх акторів в українській політиці досить неоднозначне, що зумовлено її геополітичним становищем та історичними передумовами. З одного боку, більш ніж 350-річний період бездержавності загальмував процеси формування політичної нації і спричинив майже повну відсутність демократичних традицій і

---

²² Brinks D., Coppedge M. Diffusion is No Illusion: Neighbor Emulation in the Third Wave of Democracy // Comparative Political Studies. 2006. Vol. 39. P. 463–489.

²³ Gleditsch K. S., Ward M.D. Diffusion and the International Context of Democratization // International Organization. 2006. Vol. 60. P. 911 – 933.

життя в рамках закону, що, у свою чергу, не сприяло швидкому "приживленню" імпортованих демократичних інститутів. З іншого боку, географічна близькість до країн усталеної демократії, розвал соціалістичного табору та авторитарного політичного режиму створили передумови для стрімкої демократизації. Крім того, на відміну від інших пострадянських республік, скажімо Кавказу чи Центральної Азії, Україна мала значно ширший простір для маневру – чи залишитися у сфері впливу Росії, чи все ж спробувати повторити досвід країн ЦСЄ та Балтії і приєднатися до ЄС. Водночас таке геополітичне становище – між двома потужними центрами сили, якими є ЄС та Росія – створило проблеми, зумовлені різною політичною ідентичністю мешканців Сходу та Заходу України, патерналізмом як наслідком тривалого існування в умовах соціалістичного СРСР, різними зовнішньо-політичними орієнтаціями населення. Усе це створювало передумови для численних внутрішніх політичних конфліктів й істотно стримувало рух України чи то у напрямку Росії, чи-то у напрямку ЄС. Усе це справляло відповідний вплив на перебіг політичних процесів. У таких випадках, за аналогією з фізикою, спрацьовує закон "сполучених посудин", коли сусідні країни набувають схожих рис. Відповідно, сусідство України з ЄС та Росією як найбільшими центрами сили зумовило їх найбільший вплив на суспільно-політичні процеси в Україні. На перший погляд – стандартна ситуація. Однак ці геополітичні гравці мають принципово відмінні політичні режими: усталені демократії у країнах ЄС і дедалі більш виражений автократичний політичний режим у Росії. За таких умов навіть без явних політичних впливів чи втручання у внутрішні політичні процеси того чи іншого з центрів розвиток економічної співпраці створював підстави для запозичення політичних практик, притаманних або одному, або іншому. А беручи до уваги характер політичного режиму, який сформувався в Україні – кланово-олігархічний, країна гіпотетично не могла повторити досвід країн ЦСЄ і Балтії, які все ж здійснювали перехід від авторитаризму до демократії. Відповідно, й рекомендації та програми співпраці України та ЄС не могли мати такого ж ефекту, як це було стосовно країн ЦСЄ та Балтії, попри поширену

точку зору, що якщо б Україні надали перспективи членства, то екзогенні стимули демократії спрацювали б. Усе ж таки стосовно України йдеться про принципово іншу якість і структуру власності, групи впливу, політичні практики.

Так хто ж є агентами впливу в Україні і які форми впливу нами застосовувалися? Цікаво, що у суспільстві часто побутує думка, що найбільшим агентом впливу в Україні є США. Дослідники демократичних транзитів під керівництвом Р. Інглхарта у своїй книжці "Демократизація" відзначали, що "левова частка всіх програм з просування демократії у 1990-х роках була спрямована не на країни ЦСЄ, а на Близький Схід. Навіть на початку 2000-х рр. щодо широко розрекламованих "кольорових революцій" у Грузії, Україні та Киргизстані, незважаючи на звинувачення в тому, що уряд США і американські організації виступали основними призвідниками революційних рухів, роль США була, щонайбільше, скромною"²⁴.

На думку авторів книжки "Демократизація", функція діючих агентів (агентств) полягає у військовому впливі, взаємодії політичних партій, політичного класу та інших соціальних груп у конкретній країні, які реагують на сигнали і вплив, що йдуть від міжнародного оточення. Саме завдяки цьому ще у кінці 1980-х років набули поширення теорії "просування демократії", яку здійснюють міжнародні або глобальні "агенти" – США, Європейський Союз, міжнародні організації – ООН, транснаціональні правозахисні мережі, як-то Amnesty International, глобальні фінансові установи – Міжнародний валютний фонд, Світовий банк тощо. Причому на стратегії "просування демократії" у світі витрачаються колосальні кошти. Так, Пітер Бернелл стверджує, що "індустрія просування демократії стала транснаціональною і досягла небувалих розмірів. Поточні витрати становлять від 5 до 10 млрд дол. щорічно"²⁵.

---

²⁴ Демократизация / сост. и науч. ред. К. Харпфер, П. Берхаген, Р. Инглхарт, К. Вацель; пер. с англ. / под научн. ред М. Г. Миронюка; Нац. исслед. ун-т "Высшая школа экономики". Москва, 2015. 708 с.

²⁵ Burnell P. J. International Democracy Promotion: A Role for Public Goods Theory? // Contemporary Politics. 2008. Vol. 14. No. 1. P. 37 – 52.

У випадку України єдиним агентом "просування демократії" є ЄС. Загалом ЄС вибудував складну систему преференцій, яка включає угоди про вступ, створення спільного економічного простору, митний союз, угоди про асоціацію, торгівлю та співпрацю. Майже кожна країна світу пов'язана з ЄС однією з цих формальних угод, які створюють певну ієрархічну систему відносин ЄС із третіми країнами: найближчі партнери об'єднані в рамках Єдиного економічного простору, далі йдуть країни, з якими укладено угоди про асоціацію, інші країни мають тільки угоди про співпрацю та торгівлю. У рамках цих відносин ЄС перебуває у центрі інституціоналізованих двосторонніх і багатосторонніх зв'язків, побудованих на певній формі позитивної чи негативної обумовленості²⁶.

Країни-кандидати мають відповідати критеріям членства, встановленим Європейською Радою. Одна з основних умов – європейська ідентичність на основі відданості європейським цінностям – була єдиним критерієм на початку формування європейської спільноти. Якщо у статті 327 Римської угоди проголошувалося, що "будь-яка європейська держава може подати заявку на членство у Співтоваристві"²⁷, Лісабонська угода додала до цього відданість певній системі цінностей (стаття 49)²⁸.

Критерії членства, що постали в процесі розширення ЄС, створили не лише систему політичних і економічних перетворень для третіх країн, а й сприяли формуванню міжнародної ролі ЄС як зовнішнього арбітра. Зокрема, критеріями, відповідності яким вимагає ЄС, є: 1) "повага до представницької демократії та її підтримка, права людини"²⁹; 2) "Копенгагенські критерії" – держави-кандидати повинні досягти стабільності установ, що

---

²⁶ Гнатюк М. Політична суб'єктність Європейського Союзу (інституційно-нормативні характеристики Лісабонської моделі): дис... д. політ. н. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. 403 с.

²⁷ Treaty establishing the European Economic Community. URL: http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11957E/tif/TRAITES_1957_CEE_1_EN_0001.tif.

²⁸ Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. 2010. Volume 53 (C 83). P. 1–389.

²⁹ Declaration on Democracy. Copenhagen European Council, 7-8 Apr 1978 // Bulletin of the European Communities. 1978. № 3. P. 5–6.

гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист інтересів меншин (політичні критерії); функціонування механізмів ринкової економіки та здатність витримати конкуренцію на внутрішньому ринку Європейського Союзу (економічні критерії); спроможність взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, з визнанням цілей політичного, економічного та валютного союзу (інші критерії); 3) на додаток до трьох базових копенгагенських критеріїв було встановлено й інші умови членства, зокрема, "добросусідство". Добросусідство включає бажання співпрацювати із сусідніми країнами, а саме: вирішення суперечок виключно мирними засобами або, в разі необхідності, звернення до Міжнародного суду справедливості. Економічна привабливість та принципи його внутрішньої будови формують потенціал "м'якої" сили ЄС, а отже, його спроможність застосовувати її для реалізації зовнішньополітичних завдань. У разі вступу чи доступу до внутрішнього ринку ЄС для третіх країни відкривається великий ринок і привабливі економічні можливості. "М'яка" сила ЄС втілюється у програмах сприяння реформуванню економіки сусідів. Прагнучи полегшити розв'язання їх соціально-економічних проблем, ЄС одночасно підлаштовує їх під свої економічні та торговельні пріоритети³⁰. Завдяки позитивному іміджу ЄС приєднання до нього розуміється багатьма як автоматичне покращення життя, економічне зростання, соціальний захист тощо. Такі очікування змушують треті країни проводити зовнішню політику, рахуючись з інтересами ЄС та подекуди беззаперечно погоджуватись із ним.

Економічна допомога має різні форми, ставить перед собою низку завдань і є досить контроверсійним інструментом політики, оскільки може слугувати для реалізації як абсолютних, так і відносних цілей. Як зазначалося, допомога країнам, що розвиваються, була найпершим і найбільш вживаним інструментом зовнішньої політики ЄС. На сьогодні ЄС разом із державами-членами надає більше половини світової офіційної допомоги для

---

³⁰ Гнатюк М. Політична суб'єктність Європейського Союзу (інституційно-нормативні характеристики Лісабонської моделі): дис... д. політ. н. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. 403 с.

розвитку країн, які цього потребують³¹, а його діяльність у цій сфері стала глобальною. За висновком Т. Колтона та С. Чарапа, "Угода про асоціацію фактично являла собою альтернативу повноцінному членству в ЄС, тим не менше вона базувалася на основних умовах процесу вступу. ЄС відчинив двері для нових країн-кандидатів (через відміну віз, зниження торговельних бар'єрів, доступ до внутрішньої системи преференцій у всьому – від освіти до держзакупівель) в обмін на виконання трьох копенгагенських критеріїв: консолідація демократичних інститутів і захист прав людини, ринкова економіка та прийняття всієї – нормативно-правової бази Євросоюзу і на практиці, її імплементації нормативно-правової бази³².

Показово, що ресурс, який використовує ЄС для допомоги третім країнам, збільшився із 0,2% його бюджету в 1966 р. до 6% у 2013 р.³³, а з урахуванням видатків Європейського фонду розвитку – до 9%³⁴. Різні форми допомоги третім країнам зі сукупного бюджету ЄС в 150 млрд євро становлять 9 млрд євро, або близько 90% всіх видатків, передбачених за статтею "ЄС як глобальний гравець".

Окрім видатків, які передбачені бюджетом ЄС, цей напрям фінансується також за допомогою внесків держав-членів до Європейського фонду розвитку. За останніми даними, що їх оприлюднив Генеральний директорат з розвитку та співробітництва ЄК (EuropeAid), загальний бюджет зовнішньої допомоги дорівнював 12,3 млрд євро, із них кошти Європейського фонду розвитку

---

³¹ Annual Report 2012 on the European Union's Development and external assistance policies and their implementation in 2011. Brussels, 6.8.2012 SWD (2012) 244 final. URL: http://ec.europa.eu/europeaid/multimedia/publications/documents/annual-reports/europeaid_annual_report_2012_full_en.pdf. P. 6.

³² Колтон Т., Чарап С. Украинский кризис: Победителей нет // Россия в глобальной политике. Спецвыпуск. 2017. Декабрь. С. 89 – 90.

³³ Draft General budget of the European Union for the financial year 2013. URL: <http://eur-lex.europa.eu/budget/data/DB2013/EN/SEC00.pdf>. P. 200.

³⁴ Annual Report 2012 on the European Union's Development and external assistance policies and their implementation in 2011. Brussels, 6.8.2012 SWD (2012) 244 final. URL: http://ec.europa.eu/europeaid/multimedia/publications/documents/annual-reports/europeaid_annual_report_2012_full_en.pdf.

становлять 27%³⁵. На період 2014–2020 рр. фінансування зовнішніх дій ЄС зросло з 56,8 млрд євро до 70 млрд євро та Європейського фонду розвитку з 23 млрд євро до 30,3 млрд євро (таблиця 1).

Таблиця 1

Напрями витрат на збільшення глобальної ролі ЄС на фінансову перспективу 2014–2020 рр. (млрд євро)

Проект бюджету на 2014–2020 рр.	70.00
Інструмент співробітництва з питань розвитку	20.60
Передвступний інструмент	12.50
Інструмент європейського сусідства	16.10
Інструмент партнерства	1.00
Інструмент стабільності	2.50
Європейський інструмент підтримки демократії і прав людини	1.40
Спільна зовнішня і безпекова політика	2.50
Інструмент гуманітарної допомоги	6.40
Цивільний захист та надзвичайні ситуації	0.20
Європейський добровільний корпус гуманітарної допомоги	0.20
Інструмент співробітництва з питань ядерної безпеки	0.56
Макрофінансова допомога	0.60
Гарантійний фонд для зовнішніх дій	1.26
Резерв для надзвичайної допомоги	2.45
Європейський фонд розвитку	30.30

Джерело: "Бюджет для Європи 2020"³⁶.

³⁵ Annual Report 2012 on the European Union's Development and external assistance policies and their implementation in 2011. Brussels, 6.8.2012 SWD (2012) 244. URL. http://ec.europa.eu/europeaid/multimedia/publications/documents/annual-reports/europeaid_annual_report_2012_full_en.pdf. P. 170 – 171.

³⁶ A Budget For Europe 2020. Part II. Policy Fiches. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2011) 500/II final. URL. http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/fin_fw1420/MFF_COM-2011-500_Part_II_en.pdf.

Для надання підтримки країнам-партнерам ЄС використовує широкий спектр засобів, однак основними механізмами надання допомоги є Інструмент співробітництва з питань розвитку, Інструмент передвступної допомоги та Європейський інструмент сусідства та партнерства*.

Тому підписання Угоди про асоціацію, запровадження безвізового режиму, програма розширеної співпраці з МВФ та Світовим банком, програми військової співпраці з НАТО є саме тими важелями цілеспрямованого впливу, які, незважаючи на численні перешкоди та інерційність політичної системи, стимулюють процеси демократичного транзиту в Україні, як свого часу стимулювали його у країнах ЦСЄ. Підписавши Угоду про асоціацію, Україна отримала інституційні механізми, які стимулюють інтенсивні трансформації політичної ідентичності і, що важливо, цінностей, що створює більш сприятливі умови для виходу зі стану гібридності.

---

* Як зазначається в офіційному виданні представництва ЄС в Україні "Програми допомоги ЄС", Інструмент співробітництва з питань розвитку передбачає надання допомоги країнам, що розвиваються, та реалізацію тематичних програм, таких як інвестування в людські ресурси, захист навколишнього середовища та збалансоване управління природними ресурсами, недержавні структури та органи місцевого самоврядування в розвитку, продовольча безпека, міграція і надання притулку та ін.

Інструмент передвступної допомоги пропонує допомогу країнам, які мають намір приєднатися до ЄС, та охоплює всю попередню передвступну та асоціативну допомогу країнам-кандидатам та потенційним країнам-кандидатам. Його основною метою є підтримка розбудови інституцій, верховенства права, прав людини, адміністративних та економічних реформ, економічного та соціального розвитку, регіональної та транскордонної співпраці.

Європейський інструмент сусідства та партнерства є новим єдиним механізмом співпраці для 17 східних та південних сусідів ЄС, включно з Україною, головною метою якого є створення території спільних цінностей, стабільності та добробуту, більш тісної співпраці та поглибленої економічної та регіональної інтеграції завдяки охопленню широкого спектра сфер співробітництва.

Крім цих основних напрямів, варто виокремити Європейський інструмент з демократії та прав людини, Інструмент стабільності та Інструмент співпраці у галузі ядерної безпеки.

Європейський вектор української зовнішньої політики став розвиватися з початку 1990-х рр. Поступово він змінився з доволі прохолодного ставлення протягом 1990–2000 рр. до активної політики зближення після Євромайдану. Хоча тут все ж слід вести мову не про бажання "демократизувати Україну", а про геополітичне протистояння з Росією, де Україна виявилася інструментом цього протистояння.

Таким чином умовно політику зовнішніх гравців щодо України можна поділити на два періоди – у 1991 – 2013 р. – перший. І з 2014 р. – другий. Для першого періоду характерна невизначеність і коливання політики щодо України, яка, на нашу думку, була результатом політики багатовекторності, проголошеної у 1997 р. президентом Л. Кучмою. До того ж шанс приєднатися "до цивілізованого світу" зменшувався через формування специфічного типу гібридного політичного режиму, консолідація якого відбулася у період президентства В. Януковича. Завдяки цьому між Україною і Заходом утворилася ментальна прірва через формування специфічних політичних практик на рівні не тільки влади, а й суспільства, що вкрай ускладнило можливість демократичного прориву, що виникла після Євромайдану та підписання Угоди про асоціацію.

Власне ж договірно-правова база, якою регулюється міжнародний статус України та її основні зовнішньополітичні пріоритети, є досить розгалуженою і відображає політику багатовекторності, яка тривалий час була в основі української зовнішньої політики. Після проголошення державного суверенітету³⁷ Україна уклала серію договорів, якими зафіксувала свої відносини з основними міжнародними партнерами³⁸. Крім підписання двосторонніх угод і визнання державного суверенітету країнами світу, Україна уклала низку угод з наднаціональними структурами –

---

³⁷ Декларація про державний суверенітет України / Верховна Рада УРСР; 16.07.1990 № 55-ХІІ. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>

³⁸ Постанова Верховної Ради України "Про Основні напрями зовнішньої політики України" від 02.07.1993 р. №3360-ХІІ. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>

СНД³⁹, НАТО⁴⁰, ЄС⁴¹, приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї⁴² та ін. Однак реальним інституціоналізованим актором, який зацікавлений у розвитку демократії в Україні та є тим самим екстернальним актором, зацікавленим у тому, щоб Україна була демократичною країною хоча б з міркувань безпеки, є ЄС. США, незважаючи на те, що вважається стратегічним партнером і вкладає колосальні суми у процеси "просування демократії у світі", все ж таки вирішує, насамперед, безпекові питання. Тому щодо України навряд чи можна вести мову про США як екстернальний фактор демократизації в Україні, оскільки підтримка з боку США в першу чергу пов'язана зі стримуванням Російської Федерації і переділом геополітичних сфер впливу. Тому логічно, що вплив США на процеси демократизації в Україні є досить опосередкованим, тому й не є предметом розгляду у цьому дослідженні.

Україна – Європейський Союз: що отримала країна після підписання Угоди про асоціацію? Переговори щодо Угоди про асоціацію між ЄС і Україною, включаючи Поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі (DCFTA), тривали з 2007 по 2011 рр. і завершилися її підписанням 21 березня і 27 червня 2014 р. Вона замінить попередні рамкові угоди про співробіт-

---

³⁹ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав / Док. 997_747 від 10.12.1991. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077; Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав / Верховна Рада України; Постанова 10.12.1991 № 1958-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1958-12>

⁴⁰ Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 р. "Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)". URL: <http://www.archives.gov.ua/International/Strategia.pdf>

⁴¹ Угода про асоціацію між Україною та ЄС. Текст Угоди. Євроінтеграційний портал. URL: <http://eu-ua.org/tekst-uhody-pro-asotsiatsiiu>
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

⁴² Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05.12.1994. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158; Трестороння заява Президентів України, США та Росії / Док. 998_300 від 14.01.1994. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_300

ництво. Угода про асоціацію наразі є основним інструментом зближення України і ЄС, який сприяє поглибленню політичних зв'язків, зміцненню економічних відносин та ствердженню спільних цінностей.

Окремі положення Угоди про асоціацію тимчасово застосовуються з 1 листопада 2014 р. Це розширило співпрацю між Україною і ЄС в царині прав людини, основних свобод і верховенства права, політичного діалогу і реформ, пересування людей. Також це зміцнило співпрацю в ряді галузей, включаючи енергетику, захист навколишнього середовища і зміну клімату, транспорт, фінансові послуги, державне фінансування, боротьбу з шахрайством, сільське господарство і розвиток сільських територій, рибальство і морську політику, захист прав споживачів і громадянське суспільство⁴³.

Угода набула чинності 1 вересня 2017 р. Щорічно створюється звіт про реалізацію Угоди про асоціацію. В рамках цієї Угоди передбачена співпраця на таких напрямках: секторальна бюджетна підтримка, сприяння у розбудові держави, підтримка регіонального розвитку, підтримка громадянського суспільства, макрофінансова допомога, гуманітарна допомога. Як зазначав Романо Проді, колишній голова Єврокомісії, модель асоціації дає цим країнам "усе, крім інститутів", повну інтеграцію з ЄС, але без прямої участі в органах, які приймають рішення в Брюсселі. Країна, яка повністю виконає Угоду про асоціацію, стане схожою на Норвегію, яка лишається за межами ЄС, не може брати участі у визначенні його політики, але є фактичним учасником європейського економічного простору, дотримуючись вимог нормативно-правової бази ЄС. Визначення цієї бази новими членами ЄС з Центральної та Східної Європи стало важелем реформування їхньої внутрішньої політекономічної реальності. Угода про асоціацію не тільки стимулює реформи, але також створює практичний гео економічний та геоідейний досвід⁴⁴.

---

⁴³ EU-Ukraine relations, factsheet. URL: https://eeas.europa.eu/ru/eu-information-russian/29685/node/29685_uk 06.03.2018

⁴⁴ Цит. за Чарап С., Колтон Т. Вказ. праця. С. 89.

Перекладаючи процес виконання Угоди про асоціацію на мову проектного менеджменту, можна сказати, що фактично кожен блок зобов'язань складається з низки етапів: правове наближення до вимог права ЄС, створення належних інституційних засад, впровадження ухвалених євроінтеграційних політик, впровадження нових політик відповідно до принципів ЄС, спільна з ЄС оцінка та визнання прогресу.

Представництво України при Європейському Союзі⁴⁵ зазначає, що на сьогодні в Україні реалізуються майже 200 проектів технічної допомоги ЄС (пройшли державну реєстрацію) на загальну суму близько 262,7 млн євро. Вони реалізуються через ті самі механізми, які свого часу були розроблені для країн ЦСЄ – національні та регіональні програми допомоги ЄС, програми прикордонного співробітництва, механізм Twinning, освітню програму Tempus, програму Всеохоплюючої інституційної розбудови та Інструмент співробітництва з ядерної безпеки.

Так, в Україні започатковано п'ять програм секторальної бюджетної підтримки ЄС на загальну суму 244 млн євро (включаючи 12 млн євро як компонент технічної допомоги), яка включає такі програми:

- сприяння взаємній торгівлі шляхом усунення технічних бар'єрів у торгівлі між Україною та ЄС (45 млн євро, бенефіціар – Мінекономрозвитку, департамент технічного регулювання, термін впровадження програми 21.12.2009 – 21.12.2016);
- підтримка впровадження транспортної стратегії України (65 млн євро, бенефіціар – Мінінфраструктури, термін впровадження програми 21.10.2010 – 21.10.2016);
- підтримка впровадження Стратегії національної екологічної політики України (35 млн євро, бенефіціар – Мінприроди, термін впровадження програми 21.12.2010 – 21.10.2015);
- підтримка політики управління кордоном в Україні (66 млн євро, бенефіціар – Держприкордонслужба, Держмитслужба, термін впровадження програми 31.10.2011 – 31.10.2017);

---

⁴⁵ Представництво України при Європейському Союзі та Європейському співтоваристві з атомної енергії. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/eu-policy/assistance>

- продовження підтримки реалізації Енергетичної стратегії України (45 млн євро, бенефіціар – Міненерговугілля; термін упровадження програми 20.12.2013 – 20.05.2020).

Також у рамках упровадження пакета розширеної економічної та фінансової допомоги Україні 13 травня 2014 р. у Брюсселі Прем'єр-міністром України А. Яценюком та Президентом ЄК Ж. Баррозу було підписано Угоду про фінансування Контракту для України з розбудови держави (State Building Contract). Сума грантових надходжень у рамках програми становить 355 млн євро. Зазначена програма стала першим випадком застосування Євро-союзом механізму загальної бюджетної підтримки третьої країни (принцип "спеціального підходу"). Пакет допомоги було сформовано шляхом перерозподілу фінансових ресурсів щорічної Програми дій ЄІСП на 2013 р. та Програми дій у рамках Європейського інструменту сусідства на 2014 р. 13 червня 2014 р. Україна отримала перший транш (250 млн євро) у рамках Угоди. Другий транш обсягом близько 105 млн євро було перераховано 30 червня 2015 р. після виконання індикаторів результативності упровадження Контракту.

Поряд з Контрактом державної розбудови між Україною та ЄС також укладено угоди про фінансування:

- Рамкової програми на підтримку Угод між Україною та ЄС (бюджет 21 млн євро);

- Програми підтримки громадянського суспільства в Україні (бюджет 10,8 млн євро, з яких 10 млн євро – внесок із бюджету ЄС та 0,8 млн євро-співфінансування України);

- Програми підтримки регіональної політики України (бюджет 55 млн євро).

Враховуючи нагальні потреби у додатковій фінансовій підтримці, у травні 2015 р. ЄС схвалив додатковий пакет двосторонньої технічної допомоги для України на 2015 р. в обсязі 110 млн євро з таких елементів:

- поповнення бюджету новоствореного Інструменту гарантування позик українських малих та середніх підприємств, що впроваджуватиметься ЄБРР та ЄІБ (за посередництва українських

банків) як за рахунок власних ресурсів, так і з використанням регіональних програм технічної допомоги ЄС (Інструмент реалізації ПВЗВТ, Інвестиційний інструмент сусідства);

- відшкодування 50% вартості "вхідного квитка" для участі України у Рамкових програмах ЄС "Горизонт 2020" та "КОСМЕ";
- надання консультативної підтримки українським МСП (з питань виходу на ринок ЄС, підвищення енергоефективності, оптимізації господарської діяльності тощо), що планується здійснювати на базі існуючого проекту ЄБРР "Підтримка малого бізнесу" шляхом його розширення на 15 регіонів України.
- Експертна допомога Уряду у здійсненні реформ з покращення бізнес-клімату.

У 2014 р. Європейською Комісією було затверджено Стратегічні пріоритети Інвестиційного інструменту сусідства (Neighborhood Investment Facility) на 2014 – 2020 рр. У згаданих Стратегічних пріоритетах було виділено три основні сфери фінансування:

- покращення взаємозв'язку енергетичних та транспортних мереж між ЄС та країнами сусідства (у т.ч. між самими країнами сусідства), підвищення енергоефективності або використання відновлювальних джерел енергії. Підтримка інвестицій, які мають відношення до імплементації угод ЄС, включаючи угоди про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі (Україна, Грузія, Молдова);
- захист навколишнього середовища, у т.ч. у контексті зміни клімату;
- забезпечення сталого зростання шляхом підтримки малих та середніх підприємств, соціального сектору, а також розвитку муніципальної інфраструктури.

У рамках ІС у вересні 2014 р. для країн-учасниць ініціативи "Східне партнерство", що уклали з ЄС Угоди про асоціацію (Україна, Грузія, Молдова), Європейська Комісія схвалила новий Інструмент реалізації ПВ ЗВТ (DCFTA Facility), спрямований на покращення умов фінансування малих та середніх підприємств цих держав у процесі інтеграції до спільного ринку ЄС. Бюджет

Інструменту реалізації ПВЗВТ становить близько 150 млн євро та буде спрямований на фінансування пріоритетів:

- фінансове стимулювання – надання прямих інвестиційних грантів МСП (у т.ч. відшкодування частини кредиту або його ставки) для виходу на ринок ЄС;
- страхування валютних ризиків – покриття збитків, завданих коливанням курсу обміну валют з метою заохочення банків до надання кредитів у національній валюті (цей компонент використовуватиметься переважно в Україні);
- технічна допомога – фінансування консультативних послуг з питань виходу МСП на ринок ЄС, зокрема, проекту ЄБРР "Підтримка малого бізнесу";
- часткове покриття ризиків кредитування – відшкодування частини позики у зв'язку із втратою платоспроможності боржником.

Цей Інструмент упроваджуватиметься із залученням ресурсів європейських фінансових інституцій (ЄБРР, ЄІБ та визначених ними фінансових посередників з-поміж національних банків країн СхП).

Для підтримки макроекономічної стабільності України Європейський Союз надає Україні макрофінансову допомогу (МФД). Кошти в рамках МФД виділяються для прямої бюджетної підтримки (покриття поточного дефіциту консолідованого бюджету), поповнення золотовалютних резервів Національного банку України. На сьогодні Україні було виділено кошти в рамках трьох програм МФД ЄС. Перша програма, загальним обсягом 610 млн євро (МФД I), була укладена у квітні 2013 р., друга програма (МФД II) на суму 1 млрд євро – у травні 2014 р., третя програма загальним обсягом 1,8 млрд євро – у травні 2015 р.

Надання МФД ЄС Україні здійснюється за умови успішного співробітництва нашої держави з Міжнародним валютним фондом та задовільного виконання попередніх вимог програм фінансової підтримки МВФ. Окрім цього, в рамках МФД погоджується окремий пакет попередніх умов, які передбачають проведення реформ у цілій низці секторів економіки та державного управління

від реформування системи управління державними фінансами до реформи енергетичного сектору, податкової системи тощо. Виплати в рамках зазначених програм здійснюються рівномірними траншами за умови виконання українською стороною передбачених програмами МФД попередніх умов.

Європейський Союз є одним із найбільших донорів гуманітарної допомоги для громадян України. Загальний обсяг допомоги ЄС Україні, наданої з липня 2014 року, становить близько 399 млн євро. Допомога Євросоюзу (державами-членами ЄС та Європейською Комісією) надається:

- для задоволення першочергових потреб для переміщених зі Сходу України: продукти харчування, питна вода, психологічна реабілітація, медична та соціальна допомога, а також комплекс побутово-логістичних заходів;

- на потреби соціальної адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб, відновлення соціальної інфраструктури та закладів охорони здоров'я у регіонах України. Крім того, було надано 18 млн євро додаткової гуманітарної допомоги для потреб осіб, постраждалих на Сході України.

Нині нормативно-правова база технічного співробітництва Україна–ЄС налічує 119 міжнародних договорів (на суму понад 3,2 млрд євро) спрямованих на реалізацію проектів технічного співробітництва⁴⁶.

Важливою програмою допомоги ЄС є сприяння розвитку малого і середнього бізнесу в Україні. З цією метою для України запропонована програма COSME, яка є однією з ключових програм Євросоюзу з бюджетом 2,3 млрд євро. Програма розрахована на період з 2014 до 2020 рр. та спрямована на створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу (МСБ). Приєднання до COSME відкриває Україні доступ до бюджету програми у розмірі близько 900 млн євро. Фінансові ресурси будуть надаватися у вигляді грантів на фінансування проектів, які підтримують експортну та інноваційну діяльність

---

⁴⁶ Урядовий офіс з питань європейської інтеграції. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/broshura-ita.pdf>

МСБ. Задля цього у лютому 2017 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду між Україною і Європейським Союзом про участь нашої держави в програмі ЄС COSME – "Конкурентоспроможність підприємств малого і середнього бізнесу" (Competitiveness of Small and Medium Enterprises (COSME). Відтак Україна отримала доступ до 23 програм, які класифіковано за 3 напрямками: полегшення виходу МСБ на зовнішні ринки – надання консультативних послуг щодо експортно-імпоротної діяльності МСБ на ринках ЄС та світу; покращення умов для конкурентоспроможності – в т.ч. просування інтернаціоналізації кластерів, визначення та усунення зайвих регуляторних бар'єрів; формування культури ведення бізнесу – освітні програми, проведення секторальних тренінгів, семінарів, програм з обміну, стажувань тощо.

Крім того, Верховна Рада України ратифікувала програму входження України у європейський науковий простір у рамках програми "Горизонт 2020".

За даними Рахункової палати України на кінець 2017 року до України надійшло 296,6 млн євро (67,56% від запланованих) з 439 млн євро фінансування, передбаченого в рамках програм секторальної бюджетної підтримки Європейського Союзу в Україні⁴⁷ (інформація про останні надходження на сайті відсутня). "По тих програмах СБП ЄС, які завершилися з часу їх впровадження, було передбачено виділення Україні 344 млн євро, тоді як надійшло 263,03 млн євро, або 76,46%. По програмах, виконання яких нині триває, а це – програма щодо продовження енергетики та програма щодо регіональної політики, передбачено надходження у розмірі 95 млн євро, фактично надійшло 33,5 млн євро, що становить 35,26% від запланованого обсягу фінансування. Така ситуація, як зазначають у Рахунковій палаті, свідчить про необхідність покращення діалогу між бенефіціарами програм та Стороною ЄС. А враховуючи те, що терміни практичної

---

⁴⁷ Рахункова палата попереджає про високий ризик невиконання програм секторальної бюджетної підтримки Європейського Союзу в Україні. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16755251>

реалізації та фінансування 2-х програм, виконання яких триває, завершуються, відповідно, у 2021 та 2020 рр., є високим ризик їх неповного виконання", – резюмують у Рахунковій палаті⁴⁸.

Підсумовуючи результати виконання Угоди про асоціацію, доводиться визнати відставання у її виконанні. Водночас уже зараз можна стверджувати, що інституційні і правові засади, необхідні для виконання Угоди про асоціацію, створені. Зокрема, був затверджений План пріоритетних дій Уряду до 2020 р., який ґрунтується на зобов'язаннях у межах Угоди про асоціацію. Крім того, у жовтні 2017 р. Уряд затвердив найбільший за свою історію урядовий акт – План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони. Його особливістю є те, що він базується на ґрунтовному аналізі зобов'язань у межах Угоди, зокрема, на аналізі актів права ЄС, імплементація яких передбачена її положеннями, та надає можливість кожному чітко сформулювати бачення змін в усіх 25 сферах правовідносин, які охоплюються зобов'язаннями в межах Угоди про асоціацію. Також була запроваджена горизонтальна модель координації процесів європейської та євроатлантичної інтеграції. Так, у чинному складі Уряду запроваджена посада віце-прем'єр-міністра України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, що робить голос проєвропейських реформ надзвичайно потужним. У центрі Уряду – Секретаріаті Кабінету Міністрів України – функціонує Урядовий офіс з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, який є типовою координаційною структурою (на зразок тих, що функціонували у країнах, які стали членами ЄС в останню та передостанню хвилю розширення, а також функціонують у країнах, які обрали шлях економічної та політичної інтеграції в межах Європейського Союзу); запроваджено посаду віце-прем'єра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції (нині цю посаду обіймає Д. Дулеба).

---

⁴⁸ Європейський інтеграційний портал. URL: <https://eu-ua.org/novyny/finansuvannya-za-programamy-sektoralnoyi-byudzhetnoyi-pidtrymky-yes-vikonano-na-67-rahunkova>

Початок реалізації реформи державного управління дозволив створити аналогічну горизонтальній координації інституційну структуру внутрішньої організації міністерств щодо впровадження євроінтеграційних реформ. Зокрема, на додаток до запроваджених у 2014 р. посад заступників міністрів з питань європейської інтеграції в 10 міністерствах утворені директорати з питань стратегічного планування та європейської інтеграції. На практиці такий підхід забезпечує реалізацію євроінтеграційних завдань нерозривно з внутрішньою політикою кожного міністерства окремо та Уряду загалом.

Реалізовані програми включають, у тому числі:

- 3,41 млрд євро у вигляді позик у рамках програми макрофінансової допомоги (МФП), з яких 2,81 млрд уже були надані Україні. Це найбільший обсяг макрофінансової допомоги, яка надається Євросоюзом державі, що не входить до складу ЄС.

- 3 млрд євро у вигляді позик, виданих Європейським інвестиційним банком (ЄІБ) у період між 2014 р. і кінцем 2016 р. на підтримку розвитку інфраструктури і реформи в галузі транспорту, енергетики, сільського господарства, освіти і в муніципальній сфері, розвитку малого і середнього бізнесу.

- 3,5 млрд євро інвестицій від Європейського банку реконструкції та розвитку в 2014 – 2017 рр. завдяки підтримці ЄС і його держав-членів, які виступили донорами, – на допомогу в розвитку та проведенні реформ, у тому числі у банківському секторі, агропромисловому комплексі та сфері малого бізнесу в Україні. Крім того, банк сприяв закупівлі газу на 300 мільйонів доларів США для опалювального сезону 2015 – 2016 рр. У вищевказану суму не входили проекти у сфері ядерної безпеки.

- Гранти на суму 965 мільйонів євро в рамках Європейського інструменту сусідства, у тому числі:

- контракт державного будівництва з бюджетом у 355 млн євро для підтримки боротьби з корупцією, а також для проведення реформи державного управління, судової, конституційної та виборчої систем;

- програма розвитку громадянського суспільства з бюджетом у 10 млн євро для розширення потенціалу громадянського суспільства з метою сприяння процесу реформ і спостереження за ним;

- програма з бюджетом у 110 млн євро, спрямована на розвиток приватного сектору і стимулювання економічного відновлення України. Надається технічна допомога для вдосконалення законодавчої бази малого і середнього бізнесу та сприяння реалізації Угоди про асоціацію, в той час як ЄС допомагає створювати консультативні бізнес-центри в регіонах і спрощує доступ підприємств малого та середнього бізнесу до фінансування;

- програма децентралізації та підтримки місцевого самоврядування з бюджетом в 90 млн євро. Місцеві органи влади отримують рекомендації щодо підвищення прозорості, підвітності та чуйності до потреб населення. На всій території України надається допомога в удосконаленні місцевих адміністративних послуг;

- антикорупційна програма з бюджетом у 15 млн євро для підтримки нещодавно створених антикорупційних інституцій, посилення парламентського контролю та зміцнення потенціалу громадянського суспільства та незалежних ЗМІ з метою сприяння боротьбі з корупцією;

- 28,5 і 37,5 млн євро кредитних коштів у рамках технічного співробітництва (в 2016 та 2017 рр., відповідно) для підвищення потенціалу українських державних органів влади у розробці та проведенні ключових реформ і підтримки реалізації Угоди про асоціацію;

- програма реформи державного управління з бюджетом в 104 млн євро для сприяння у формуванні нового покоління українських державних службовців, організації управління відповідно до європейських стандартів, реалізації кращих практик прийняття рішень і досягнення прогресу в реформах ключових галузей;

- програма підтримки верховенства права з бюджетом у 52,5 млн євро, що забезпечує підтримку реформ органів юстиції і правоохоронної системи;

- програма підтримки енергоефективності з бюджетом у 50 млн євро, що складається з вкладів до Фонду енергоефективності, інформування громадськості, а також підтримки реформ і політичного діалогу;

- програма підтримки управління державними фінансами з бюджетом у 50 млн євро для вдосконалення бюджетного процесу, підвищення ефективності бюджетних витрат і мобілізації доходів, а також для формування потенціалу важливих інститутів;
- програма підтримки постраждалих внаслідок конфлікту на Сході України в 50 млн євро (райони підконтрольні уряду) для підтримки місцевих урядів у Донецькій і Луганській областях, стимулювання економічного розвитку і створення робочих місць, посилення соціальних зв'язків і примирення;
- 13 млн євро на підтримку кредитування у місцевій валюті для забезпечення додаткового фінансування мікропідприємств і малого бізнесу, сільськогосподарських підприємств і приватних господарств;
- 80,7 млн євро з коштів Інструменту підтримання миру і стабільності (ІПМС). Кошти виділялися з 2014 р. на сприяння спостереженню за виборчим процесом і вжиття заходів зміцнення довіри, а також Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, внутрішньо переміщеним особам, населенню, яке постраждало внаслідок конфлікту, на відновлення управління і примирення в постраждалих громадах; а також на реформу поліції;
- угода про безвізовий режим для громадян України, які мають біометричні паспорти, що набула чинності 11 червня 2017 р. після виконання Україною вимог Плану дій щодо лібералізації візового режиму. Угода поїздок – сприяє контактам між людьми та розширеною ділових, соціальних та культурних зв'язки між ЄС і Україною.

На думку О. Стефанішиної, директора Урядового офісу з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, за умови стабільного руху України в цьому напрямі, збереження інституційних та правових основ, закладених протягом кількох останніх років, успішне виконання Угоди відповідно до зазначених вище етапів є абсолютно реалістичною перспективою: "якщо застосувати кількісний підхід до оцінки прогресу у виконанні Угоди про асоціацію, то результати такої оцінки видаються не надто привабливими – лише 41% у 2017 р. Однак, заглиблюючись у зміст досягнутого прогресу, стає очевидним, що обсяг впрова-

джених євроінтеграційних змін країною, яка не є кандидатом на членство в ЄС, можна назвати вражаючим"⁴⁹.

Звісно, говорячи про роль ЄС у вітчизняній політиці, не варто ігнорувати суспільно-політичні процеси, які відбуваються в ЄС в останні роки. Криза ЄС, безумовно, ускладнює євроінтеграційні перспективи України. Тобто, якщо раніше європейські перспективи України унеможлилювалися її власною інституційною невідповідністю і наростаючим впливом Росії у регіоні і світі загалом і водночас поступовою відмовою Росії від "європейських перспектив", то у 2014 р., коли Україна нібито остаточно віддала перевагу європейському вектору розвитку, підписавши Угоду про асоціацію з ЄС, з поглибленням кризи в ЄС вона опинилася перед складною дилемою – з одного боку, навряд чи хтось сумнівається в тому, що європейський вектор є чинником, який істотно сприяє руйнуванню кланово-олігархічної моделі, а з іншого боку, криза ЄС і доволі невизначені перспективи ЄС робить європейський вектор української політики вкрай вразливим. Тому що точно ніхто не може відповісти на питання, яким буде ЄС після кризи, як здатна змінитися інституційна система ЄС під впливом реформ, зумовлених кризою і т. ін. Скептики стверджують, що може статися так, що Україні не буде куди рухатися, оскільки ЄС рухне. Криза ЄС дає підстави для паніки у суспільствах країн ЄС і підвищує євроскепсис в Україні. Показово, що, за даними соціологічних досліджень, у 2018 р. кількість прихильників ЄС в Україні знизилася.

Також Україна активно співпрацює з міжнародними фінансовими установами. Найбільшим кредитором України є Міжнародний валютний фонд. Цікаво, що нинішня 17-мільярдна програма МВФ для України вже десята з часу здобуття незалежності. Причому жодна попередня програма не була виконана. Фонд припиняв фінансування, тому що Україна не проводила необхідних структурних реформ. За такої складної економічної ситуації, як після початку російської агресії і скорочення практично вчетверо товарообігу між Україною та Росією, потреби макро-

---

⁴⁹ Стефанішина О. Євроінтеграція ззовні та зсередини. URL: <https://eu-ua.org/analytika-ta-publikatsii/yevrointegraciya-zsередny-ta-zovni>

фінансової допомоги від світових фінансових установ є питанням виживання України. Економіка країни все ще не змогла оговтатися від потрясінь 2013–2014 рр. і втрати частини території через анексію Криму і російську агресію на Донбасі, нестабільна політична ситуація в державі, корупція не сприяють надходженню інвестицій усередину країни. Тому зовнішні запозичення поки що лишаються ледь не єдиним джерелом підтримки стабільності гривні. І співпраця з МВФ та Світовим банком є факторами, які, з одного боку, стимулюють реформи, а з іншого – завдяки підтримці макроекономічної ситуації є фактором, який знижує політичну напругу в країні і з різною результативністю, але дозволяють проводити ряд реформ, вважає А. Аслунд⁵⁰. Водночас не можна не брати до уваги негативу від подібних запозичень, за які доведеться розплачуватися майбутнім поколінням українців.

Ще одна проблема, яку не можна залишити поза увагою у цьому дослідженні, є той факт, що у випадку подібних зовнішніх преференцій перед країнами-неофітами ЄС виникає дилема – *делегування власного суверенітету чи самостійний транзит з не дуже зрозумілим і гарантованим результатом?* Неможливо заперечувати, що зовнішнє кредитування і вкрай висока фінансова або політична залежність від країн-партнерів, наслідком чого є обмеження політичного суверенітету, є не найкращими умовами функціонування держави. Але у випадку посткомуністичних країн це радше плюс, ніж мінус. Адже тут важливо враховувати можливу альтернативу. І у разі відсутності фактора "колективного Заходу" альтернативою могло б бути формування неопатримоніальних режимів з усіма загрозами і ризиками для регіону в цілому, про що йшлося вище. Звісно, "зовнішні стимули демократизації" у вигляді "колективного Заходу" не гарантують швидкої демократизації, і тільки від країни залежить, у що її стимули будуть конвертовані, однак вони створюють обставини, під впливом яких недемократичні режими вимушено трансформуються.

---

⁵⁰ Україна втратила \$100 млрд від агресії Росії – звіт Андерса Аслунда, Atlantic Council. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/ukraine-vtratyla-vid-ahresiji-rosiji/4308928.html>

Висновки: Якщо порівняти траєкторію розвитку України після здобуття незалежності, то очевидно, що за формальними ознаками (конституційною моделлю організації влади), які стосуються процесу інституціоналізації демократії, наша країна має середні індекси демократії з-поміж посткомуністичних країн (Таблиця 2).

Таблиця 2

Розвиток демократії в окремих посткомуністичних країнах (2018 р.)⁵¹

Країна	Інтегральний індекс демократії
Україна	3.0
Грузія	3.0
Росія	6.5
Казахстан	6.0
Угорщина	2.5
Словаччина	1.0
Польща	1.5
Чехія	1.0

Таблиця складена автором на основі даних "Freedom in the world 2018: democratic breakthroughs in the balance". Показники вимірюються за 7-бальною шкалою, де 1 – найвищий показник, а 7 – найнижчий.

Як видно з таблиці, Україна є "частково вільною" країною. Порівняно з іншими пострадянськими країнами, Україна та Грузія мають найкращий інтегральний показник демократії. Однак порівняно з посткомуністичними країнами ЦСЄ та Балтії цей

⁵¹ Таблиця складена автором на основі даних "Freedom in the world 2018: democratic breakthroughs in the balance". URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2018-table-country-scores>

показник істотно гірший. На наш погляд, істотне гальмування процесів демократизації в Україні пояснюється насамперед об'єктивними факторами – незрілістю політичної культури і політичної свідомості, неналежною якістю політичного класу, доволі архаїчною соціальною та виробничою структурами суспільства тощо.

Наскільки ефективними є інституціональні зміни? Відповідаючи на це питання, зауважимо, що Україна, за фактом, залишається державою з неопатримоніальним політичним режимом, незважаючи на істотні покращення позицій у ряді міжнародних рейтингів. У контексті нашого дослідження доречно навести дані про стан України у рейтингу Freedom House, який вказує на динаміку зміни політичного режиму. Для кращого розуміння траєкторії змін в Україні наводимо дані останнього десятиріччя, які відображають динаміку змін (таблиця 3).

Таблиця 3

Показники розвитку демократії в Україні (2007 – 2018 рр.)⁵².

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Інтегральний індекс демократії	4,25	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75	4,68	4,61	3,0

Таблиця складена автором на основі даних *Freedom in the world: Ukraine 2006–2018*.

Як видно з таблиці, динаміка розвитку демократії в Україні є цілком позитивною. Однак істотного економічного прориву за роки після підписання Угоди про асоціацію не відбулося. Залишило й поза межами дослідження кричущий популізм та деінституціоналізацію держави, які мають місце протягом останніх років. Тому Україна все ще не пройшла точку неповернення, коли демократичні інститути та інституції є взаємовідповідними.

⁵² Freedom in the world: Ukraine 2006–2018. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2018-table-country-scores>

Розбіжність між демократичним фасадом (формальними інститутами) та політичними практиками (функціонуванням політичних інституцій) усе ще лишається надто сильною, що не дає можливості стверджувати про незворотність процесів демократизації. Основна причина того, що зовнішні стимули демократизації не мають належного ефекту, на наш погляд, полягають у тому, що більш-менш виконуючи економічну частину Угоди про асоціацію, Україна мало в чому виконує політичну частину угоди, яка стосується зміни політичних інститутів. Парадоксально, але суспільство, фінансово-промислові групи не надто зацікавлені у встановленні прозорих і зрозумілих правил гри, хоча абстрактний запит на правову державу в суспільстві нібито й існує. Підтвердженням цьому є той факт, що найважливіші реформи, які, у першу чергу, змінюють процедури розподілу "владних ресурсів" і, відповідно, опосередковано змінюють характер системи влади, відбуваються під впливом зовнішніх (екзогенних) факторів – тиску західних партнерів, залежності від кредитування МВФ, Світового банку та фінансової допомоги інших західних установ, страху позбутися підтримки у війні на Донбасі, страху перед зняттям західних санкцій проти Росії, під тиском громадськості⁵³. Що стосується останнього фактора, то, як відомо, Закон про державне фінансування партій був прийнятий тільки завдяки тому, що був занесений Єврокомісією у пакет законів про безвізовий режим. Тобто в Україні внутрішніх імпульсів – тиску громадянського суспільства, політичної волі політичного класу, критичної маси реформаторів поки що критично мало для руйнування монолітності патронажних мереж, на яких базується неопатримоніальний режим. Інша справа, що ті нововведення, які здатні змінити правила гри, запроваджуються вибірково і зазвичай вихолощуються політичними практиками. Йдеться передусім про антикорупційні органи, про інститут державного фінансування політичних партій, дерегуляцію економіки тощо. І хоч як прикро констатувати, але зовнішні стимули демократизації незалежно від їхніх форм за таких обставин мало здатні покращити ситуацію.

---

⁵³ Ukraine in the Poroshenko Era. The Politics of Power, Reform, and War. Ponars Eurasia, Policy Perspectives, September 2017. 110 p.

Світлана Брехаря

АНТИКОРУПЦІЙНА РЕФОРМА: МЕТА, ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ, РЕЗУЛЬТАТИ

Поштовхом до початку антикорупційної реформи стали події Революції Гідності, однією з причин якої була корумпованість системи влади в Україні. У 2013 р., за даними Transparency International, Україна посідала 144-те місце за рівнем корупції¹. На той момент інформація про реальних власників компаній, статки держслужбовців і політиків була закритою, ступінь впливу великого бізнесу на політику – високим, розподілення державних коштів під час закупівель – непрозорим, непрозорим було і фінансування партій і розподілення місць у партійних списках. Радянський спадок забезпечував не лише пасивну згоду з політичною корупцією, а й високу ступінь лояльності до корупційних відносин на побутовому рівні. Найчастіше у 2013 році, за даними Transparency International, в Україні хабарі отримували представники поліції, освітяни та медики.

Одночасно в той період соціологи фіксували втрату довіри суспільства до судової системи – внаслідок її корумпованості громадяни не могли реалізувати право на справедливий суд. Якщо рівень довіри до судів, за даними дослідження Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, у 2013 році становив 2,7%, то в у 2014 році значно менше – 0,7%. У грудні 2014-го абсолютна більшість населення зазначала, що в українських судах мають місце такі негативні явища, як корупція (94%), залежність суддів від політиків (80,5%) і від олігархів (80%), ухвалення замовних рішень (77%), кругова порука в системі правосуддя (73%), низький рівень моральності більшості суддів (66%), незрозумілість і закритість судових процесів для пересічної людини (52%), складність і заплутаність судової процедури (50,5%)².

---

¹ Індекс сприйняття корупції 2013 // Transparency International Україна. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiji-cpi-2013/>

² Судова реформа: опитування громадської думки, суддів, експертів // Фонд демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва. 2015. 12 лютого. URL: <https://dif.org.ua/article/sudova-reforma-opituvannya-gromadskoi-dumki-suddiv-ekspertiv>

Корупція стає однією з ключових перепон на шляху економічного розвитку країни – за даними численних аналітичних звітів та опитувань, найбільшою проблемою для бізнесу є саме корупція, яка, з одного боку, істотно стримує розвиток малого і середнього бізнесу, а з іншого – є засобом, який використовують олігархічні групи, щоб отримати доступ до розподілу державного бюджету чи суспільної власності. Так, у 2010 р. за даними Міжнародної фінансової корпорації, близько 46% опитаних підприємств підтвердили, що вдавалися до неофіційних шляхів вирішення питань із державними органами³. Наслідком корупції в економічній сфері стала тіньова економіка та низький рівень застосування ринкових конкурентних практик.

Пік тінізації економіки – 43% від ВВП, за розрахунками Міністерства розвитку економіки торгівлі та сільського господарства, припадає саме на 2014 рік. Методи тіньового лобіювання власних інтересів найбільш активно використовуються бізнес-елітою в ході приватизаційного процесу після двохтисячних – прикладом тому можуть служити закриті приватизаційні конкурси, умови яких виписувалися під конкретного покупця ("Криворіжсталь", "Укррудпром", "Запоріжсталь"). Так, наприклад, у 2001 р. в ході приватизації "Запоріжстали" серед умов допуску до аукціону була вимога поставок на комбінат у попередні роки 700 тисяч тонн залізної руди – цим вимогам відповідали тільки компанії, що були наближені на той момент до керівництва комбінату. Аналогічна ситуація спостерігалася і в ході приватизації в 2004 році "Криворіжстали" – додаткові умови конкурсу, що були прописані Фондом державного майна, вимагали від потенційного покупця "Криворіжстали" виробництва і реалізації українського коксу в обсязі не менше 1 мільйона тонн на рік протягом 3 останніх перед приватизацією років. Цій умові відповідав лише консорціум "Інвестиційно-металургійний союз", що був створений Віктором

---

³ Інвестиційний клімат в Україні: яким його бачить бізнес (2011) // Офіційний сайт Міжнародної фінансової корпорації. URL: http://www1.ifc.org/wps/wcm/connect/fad199804b74511b924bb36eac26e1c2/IC_report2011 ukr.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=fad199804b74511b924bb36eac26e1c2

Пінчуком і Рінатом Ахметовим незадовго до приватизації "Криво-ріжстали". До Революції Гідності в Україні домінував корпоративістський механізм представництва інтересів. Як зазначає Марія Ткачук, олігархічний корпоративізм – це нав'язування суспільству кланових інтересів фінансово-промислових груп із застосуванням нелегітимних способів економічної та політичної конкуренції, таких як тіньове лобіювання, корупційні схеми (включно з прямим підкупом чиновників і політиків). За таких умов державна влада стає тісно пов'язаною з політико-економічними групами: олігархи зосереджують у своїх руках більшість ресурсів власності, а політики (і чиновники) активно використовують адміністративні ресурси і повноваження для створення їм пільгових умов в обмін на хабарі. В умовах олігархічного корпоративізму корупція пронизує усі соціальні відносини і стає найважливішим ресурсом впливу⁴. Василь Кремінь наголошує, що відносини олігархічного корпоративізму формуються тоді, коли правлячий клас прагне насамперед примножувати власні матеріальні блага через канали політичної ренти, а держава перетворюється на полонянку олігархічних сил, економіко-політичних кланів. За цих умов переважна маса ресурсів власності концентрується в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснює контрольована олігархією адміністративно-політична еліта. Між ними встановлюються "сердечні стосунки" за допомогою механізму корупції⁵. Корупція стає системною хворобою українського суспільства, що охоплює політичну сферу, суди, бізнес-середовище та побутовий рівень.

Мета і завдання реформи. Після зміни влади у 2014 р. боротьба з корупцією поряд з війною на Сході країни стає однією з найбільш актуальних тем в українському суспільстві. Антикорупційну реформу громадяни називають найпріоритетнішою. Отже перші кроки у сфері боротьби з корупцією відбуваються на

---

⁴ Ткачук М. Корпоративізм як принцип розподілу політичної влади // Політичний менеджмент. 2009. №4.

⁵ Кремінь В. Приреченість чи корпоративізм // Політичний менеджмент. 2007. №9.

тлі широкої підтримки суспільства. Вони спрямовані на створення антикорупційних інститутів і ухвалення та імплементацію нормативних актів, які мінімізують обставини для корупції, відкривають дані та змінюють принципи управління. Цілі та інструменти антикорупційної реформи були прописані в ухваленому у 2015 р. Законі "Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки". Положеннями стратегії визначено чотири базові вектори діяльності влади в антикорупційній сфері: формування та реалізація державної антикорупційної політики, запобігання корупції, покарання за корупцію та формування негативного ставлення до неї. Норми закону зобов'язали уряд виконати низку завдань:

- створити спеціально уповноважений орган щодо запобігання корупції, відповідальний за комплекс заходів із формування та реалізації антикорупційної політики;
- запровадити загальнонаціональну методичку оцінки рівня корупції відповідно до стандартів ООН;
- провести антикорупційну експертизу виборчого законодавства та переглянути його на основі висновків щодо корупціогенності та європейських стандартів;
- ухвалити законодавство щодо виконання рекомендацій Групи держав проти корупції (GRECO) у частині встановлення обмежень і забезпечення прозорості та підзвітності фінансування політичних партій і виборчих кампаній;
- ухвалити законодавство щодо посилення громадського контролю за прийняттям рішень виборними посадовими особами;
- підвищити рівень прозорості діяльності Верховної Ради України та місцевих рад;
- вжити усіх необхідних заходів для запобігання корупції в державних закупівлях;
- ухвалити, з урахуванням висновків Європейської Комісії "За демократію через право", зміни до Конституції та відповідних законів України;
- здійснити заходи, спрямовані на проведення дерегуляції економіки;

- здійснити заходи, спрямовані на забезпечення вільної конкуренції та проведення адміністративної та судової реформ;
- реформувати правоохоронні та контролюючі органи;
- ухвалити у співпраці з інститутами громадянського суспільства план заходів, орієнтований на різні соціальні та вікові групи і спрямований на комплексне розв'язання проблеми толерантного ставлення населення до корупції⁶.

Ще одним документом, що фіксував завдання антикорупційної реформи, стала Коаліційна угода депутатських фракцій "Європейська Україна", підписана у Верховній Раді восьмого скликання 27 листопада 2014 р.⁷ Антикорупційні заходи, зазначені в третьому розділі Коаліційної угоди, передбачають забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України, утворення Національного агентства запобігання корупції, запровадження процедури перевірки на добросовісність та моніторингу способу життя осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, ліквідацію корупційних схем у державному секторі, внесення до законодавства змін з метою забезпечення прозорості фінансування партій та виборчих кампаній згідно з рекомендаціями GRECO.

Створення антикорупційних інститутів. Одним із перших завдань, що почала реалізовувати влада, стало створення антикорупційної вертикалі. Якщо до 2014 року питаннями корупції очікувалися правоохоронні органи та суди загальної юрисдикції, то після Революції Гідності було прийнято рішення йти шляхом створення окремих антикорупційних структур. Для запобігання та протидії корупції було створено антикорупційну вертикаль зі спеціалізованих антикорупційних структур – крім названих НАБУ і НАЗК, це Спеціальна антикорупційна прокуратура, Національна

---

⁶ Про засади державної антикорупційної політики (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки. Закон України // Офіційний сайт Верховної Ради. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1699-18>

⁷ Коаліційна угода депутатських фракцій Європейська Україна // Офіційний сайт Верховної Ради. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>

поліція України, Агентство з розшуку та менеджменту активів, Державне бюро розслідувань.

У березні 2015 р. Кабмін видав постанову про створення НАБУ як центрального органу виконавчої влади, відповідального за формування та реалізацію державної антикорупційної політики, моніторинг стилю життя (декларацій) публічних службовців та контроль за фінансуванням політичних партій. 14 жовтня 2014 року Верховна Рада України ухвалила Закон "Про Національне антикорупційне бюро України". 16 квітня 2015 р. Президент України Петро Порошенко підписав два укази: про утворення Національного антикорупційного бюро України та про призначення його директором Артема Ситника. Першими наказами від 23 квітня 2015 р. директор Бюро затвердив структуру та штатний розпис НАБУ. 24 квітня –першим заступником директора Бюро був призначений Гізо Углава. Пізніше було призначено ще двох заступників – Анатолія Новака та Тетяну Варварську.

Наказом Генерального Прокурора України від 22 вересня 2015 р. у структурі Генеральної Прокуратури України створено Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру. 22 грудня 2017 р. Петро Порошенко зареєстрував у парламенті восьмого скликання проект закону про Вищий антикорупційний суд, паралельно в парламенті зареєстровано ще чотири альтернативні законопроекти, але вже 1 березня 2018 року депутати підтримали в першому читанні документ авторства Петра Порошенка. 7 червня Верховна Рада прийняла законопроект про антикорупційний суд у другому читанні. Законопроект ухвалено голосами 315 депутатів, не голосували "Опозиційний блок" (у фракцію входили 43 депутати, "за" голосували лише Вадим Рабінович і Нестор Шуфрич) та Радикальна партія Олега Ляшка (у фракції – 21 депутат, "за" голосували лише Оксана Корчинська та Артем Вітко). У 2019 р. Рада дев'ятого скликання прийняла Закон України "Про Вищий антикорупційний суд", який суттєво розвантажує справи суду інших інстанцій. За законом Антикорупційний суд розглядатиме тепер справи лише топ-корупціонерів, якими опікується НАБУ. Туди мають передаватися усі гучні справи.

За результатами дослідження, що було проведено Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, у 2017 р., 44%

громадян оцінювали корупцію як найбільш серйозну проблему в Україні, ще 36% вважали її досить серйозною, 90% опитаних вважали корупцію поширеною високою мірою. При цьому ставлення до хабарів у громадян неоднозначне. Лише 49%, за даними фонду, оцінили хабарі як неприпустиме явище, 44% знайшли для них часткове або цілковите виправдання, а 9% вважають корупцію нормальним засобом швидкого й ефективного розв'язання проблем. Водночас 58% опитаних відмовилися відповідати на питання, чи від них вимагали хабара, чи це була їхня власна ініціатива⁸. Як демонструють результати дослідження, на побутовому рівні у суспільства відсутнє стійке негативне ставлення до будь-яких проявів корупції. Отже, актуальними завданням антикорупційної державної політики є не лише зміна законодавства, судова реформа, створення антикорупційних інститутів, а й формування антикорупційної культури.

Антикорупційні ініціативи в політичній сфері. Низку механізмів запобігання політичній корупції та систему контролю за фінансами політичних партій започаткувало прийняття Законів "Про запобігання корупції" та "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції". Закон "Про політичні партії в Україні" передбачає право партій, які здобули на парламентських виборах понад 2% голосів, отримання державного фінансування статутної діяльності. На підставі результатів останніх парламентських виборів право на державне фінансування статутної діяльності отримали 11 політичних партій: "Слуга народу", "Опозиційна платформа – За життя", Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", "Європейська солідарність", "Голос", Радикальна партія Олега Ляшка, "Сила і честь", "Опозиційний блок", "Українська стратегія Гройсмана", "Партія Шарія", Всеукраїнське об'єднання "Свобода". Відповідно до Закону України "Про політичні партії в Україні" шоквартально, з

---

⁸Корупція у повсякденному житті українців: за що даємо хабарі? кому і чому? // Офіційний сайт Фонду Демократичних ініціатив ім. Кучеріва. 2017. 31 жовтня. URL: <https://dif.org.ua/article/korupsiya-u-povsyakdenному-zhittiu-ukraintsiv-za-shcho-daemo-khabari-komu-i-chomu345654>

метою проведення аналізу, усі політичні партії мають подавати звіт про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру до НАЗК. Аналіз щоквартального фінансового звіту передбачає встановлення відповідності оформлення звіту, внесених до нього звітних даних вимогам законодавства, своєчасності подання звіту, повноти та достовірності відображеної у звіті інформації, встановлення наявності або відсутності порушень законодавства щодо фінансування політичних партій або передвиборчої агітації. З метою деталізації цієї процедури 8 вересня 2016 року рішенням НАЗК № 26 було затверджено Положення про аналіз Звіту політичної партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру.

3 вересня 2019 року Верховна Рада дев'ятого скликання ухвалила закон про зняття недоторканності з народних депутатів. Документом передбачено внесення змін до 80-ї статті Конституції – вилучено норму, згідно з якою "народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані". Інша норма статті, що і досі діє – народні депутати не будуть юридично відповідати за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Зміни мають набути чинності з 1 січня 2020 року.

У 2016 році на виконання Закону "Про запобігання корупції" створено єдиний реєстр декларацій (система електронного декларування). Закон зобов'язує подавати електронні декларації про майновий стан та доходи держслужбовців, кандидатів на посади державної служби та осіб, звільнених з державної служби. За декларування недостовірної інформації законом передбачено відповідальність – штраф, громадські роботи або позбавлення волі до двох років з подальшою трирічною забороною обіймати посаду. Раніше жодного покарання за недостовірні або неповні дані у деклараціях не було передбачено, лише штраф за несвочасне їх подання. Сьогодні випадки недостовірної подачі інформації в декларації закінчуються складанням адміністративного протоколу та доправленням справи до суду або спрямуванням подання до

правоохоронних органів щодо наявності в діях особи ознак кримінального правопорушення.

Так, остання перевірка декларацій НАЗК у жовтні 2019-го засвідчила, що недостовірну інформацію у деклараціях подали народні депутати дев'ятого скликання Руслан Демчак, Станіслав Березкін, Аркадій Корнацький та Вадим Кривохатько. Висновки НАЗК про виявлені ознаки кримінальних правопорушень доправлені до Національного антикорупційного бюро України.

Антикорупційні ініціативи в економічній сфері. 12 травня 2014 року уряд України та ЄБРР підписали Меморандум про взаєморозуміння української антикорупційної ініціативи, що передбачає створення інституту бізнес-омбудсмена, функція якого – захист інтересів бізнесу перед органами публічної влади як всередині країни, так і за її межами. На нього покладаються функції контролю за дотриманням законних прав та інтересів громадян у діяльності органів виконавчої влади. Суб'єктом захисту бізнес-омбудсмена є інтереси бізнесу та підприємництва. Бізнес-омбудсмен має виступати інструментом розв'язання конфліктів і суперечок між владою і бізнесом, медіатором між державою та бізнес-середовищем, діяти з метою сприяння прозорості діяльності органів державної влади, запобігання корупційним діями та/або іншим порушенням законних інтересів підприємців. Восени 2014 р. Міністерство економіки ініціювало створення Ради омбудсмена і вже 26 листопада Кабмін своєю постановою схвалив положення про Раду. З 10 грудня 2014 року посаду бізнес-омбудсмена обійняв Альгірдас Шемета – колишній міністр фінансів Литви, європейський комісар з бюджету та фінансового планування у 2009–2010 рр., європейський комісар з оподаткування, митного союзу, аудиту та боротьби з шахрайством у 2010–2014 рр. З жовтня 2019 року посаду омбудсмена обійняв Марчін Свенчіцький – польський політик та економіст, колишній міністр зовнішньоекономічних зв'язків та заступник міністра економіки Республіки Польща, а також мер Варшави. Останні 8 років – він депутат польського Сейму, у 2014–2015 рр. консультував український уряд з реформи децентралізації.

Серед основних завдань Ради бізнес-омбудсмена:

- забезпечення ефективної системної комунікації бізнесу з владою, органами державної влади та місцевого самоврядування, а також підприємствами, які перебувають у державній власності або підпорядковані державним органам, захист бізнесу перед державними органами;

- розгляд скарг від підприємців на дії або бездіяльність органів державної влади та місцевого самоврядування;

- надання органам державної влади та органам місцевого самоврядування рекомендацій щодо державної політики у сфері підприємницької діяльності.

Уже у 2015 р. Рада бізнес-омбудсмена отримала 585 скарг, за якими ініціювала 342 розслідування⁹. У 2016 Рада отримала вже 868 скарг, ініціювала 603 розслідування¹⁰, а у 2017 р. вже 1288 розслідувань, що вдвічі більше, ніж у 2016 р. та майже в чотири рази більше, ніж у 2015 р. Найчастіше бізнес скаржився на дії податкових (61%) і правоохоронних (12%) органів, державних регуляторів (9%) та органів місцевого самоврядування (5%), а також митниці (3%). Майже три чверті скарг надійшло від малого та середнього бізнесу. Частка українського бізнесу в загальній структурі звернень становила 82%¹¹. У 2018 р. Рада отримала 1792 скарги та відкрила 1439 справ, що, відповідно, на 9% і 38% більше порівняно з 2017 р. У цілому за чотири роки існування Ради бізнес-омбудсмена від підприємців було отримано понад 5000 скарг на неправомірні дії державних органів та закрито понад 3000 справ. Рада допомогла компаніям повернути понад 13,3 млрд грн, припинити сотні випадків зловживань держ-

---

⁹ Business ombudsman council. Річний звіт 2015 // Офіційний сайт Business ombudsman council. URL: https://boi.org.ua/media/uploads/annual_report_boc_2015_ukr.pdf

¹⁰ Business ombudsman council. Річний звіт 2016 // Офіційний сайт Business ombudsman council. URL: https://boi.org.ua/media/uploads/annual_report_2017/annual_report__2017ua.pdf

¹¹ Business ombudsman council. Річний звіт 2017 // Офіційний сайт Business ombudsman. URL: council https://boi.org.ua/media/uploads/annual2017/annual_report_2017_ua.pdf

органами, закрити десятки незаконних кримінальних справ, отримати ліцензії та дозволи¹².

Після Євромайдану Україна розпочинає перехід до системи державних закупівель ProZorro (всі бачать). Створена система прозорих електронних державних закупівель ProZorro, яка є результатом роботи громадських організацій і держави, стала одним із реальних кроків назустріч бізнесу, перш за все малому і середньому. Мета системи – забезпечення прозорості процесу державних закупівель, мінімізація корупції, спрощення доступу малого і середнього бізнесу до державних торгів, забезпечення громадського контролю за процесом торгів, повна звітність і аналіз усіх державних закупівель. Будь-яка зацікавлена особа завдяки системі може спостерігати за ходом аукціону, а після обрання переможця – побачити його пропозицію, пропозиції інших учасників і порівняти їх. В рамках реформування системи держзакупівель Верховна Рада ухвалила закони, що були розроблені командою Міністерства економіки та розвитку:

- "Про внесення змін до деяких законів України у сфері державних закупівель щодо приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів і вживання заходів щодо подолання корупції". Закон містить норми, що сприяють боротьбі з корупцією та дерегуляції: вимагає розкриття кінцевих бенефіціарів компаній-учасниць, підвищення прозорості процедур, декларує заборону на вимогу довідок з публічних реєстрів;

- "Про державні закупівлі" – базовий документ, який має забезпечити розгортання Електронної системи ProZorro до національного рівня.

Унаслідок упровадження системи ProZorro будь-яка інформація стосовно державних закупівель – від планування, технічних характеристик обладнання, що закуповується, учасників торгів, запропонованої ціни і до підписання контрактів є відкритою для суспільства. Паралельно користувачі можуть аналізувати інфор-

---

¹² Business ombudsman council. Річний звіт 2018 // Офіційний сайт Business ombudsman. URL: https://boi.org.ua/media/uploads/annual2018/annual_report_2018_ua.pdf

мацію, що зібрана в системі: побачити кількість державних контрактів, підписаних певним постачальником, їх вартість та органи державної влади, з якими найбільше співпрацює підприємець. Таким чином, можна проаналізувати інформацію щодо потенційного конфлікту інтересів, угод, які обмежують конкуренцію або надають перевагу певним суб'єктам господарської діяльності.

Для спрощення ведення бізнесу в 2014 р. статтею 31 Закону України "Про Державний бюджет України на 2014 рік" (зі змінами, внесеними Законом України від 31.07.2014 № 1622-VII) заборонено проведення перевірок контролюючими органами підприємств, установ та організацій, фізичних осіб-підприємців. Виняток становлять перевірки, що проводяться Державною фіскальною службою за наявності дозволу Кабінету Міністрів України або за ініціативи суб'єкта господарювання щодо його перевірки.

Аналогічний мораторій на перевірки було запроваджено й у 2015 році. Але, на відміну від попереднього мораторію, у 2015 році, крім Державної фіскальної служби України, право на здійснення перевірок без отримання дозволу Кабінету Міністрів України або заявки суб'єкта господарювання щодо його перевірки надано Державній фінансовій інспекції України. У 2016 році Верховна Рада України ухвалила Закон "Про особливості здійснення заходів державного нагляду у сфері господарської діяльності", яким запровадила мораторій на планові перевірки малого та середнього бізнесу до 31 грудня 2017 р. А разом з Держбюджетом 2018 р. було прийнято мораторій на перевірки бізнесу до 2019 р..

Наприкінці 2017 року Державна регуляторна служба України спільно з Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та за підтримки Офісу ефективного регулювання (BRDO) запустила пілотний модуль планування заходів державного нагляду (контролю), де у відкритому доступі зібрана інформація про підприємства і контролерів, про плани перевірок, що вимагали щодо бізнесу за результатами перевірок, та їх оскарження. Кожен зі суб'єктів підприємницької діяльності здобув можливість

перевірити, які заходи з боку контролюючих органів плануються стосовно нього. До того ж підприємці мають право фіксувати перевірку на відео чи аудіо, запрошувати представників громадських об'єднань або третіх осіб для захисту своїх прав під час проведення перевірки, мають право відмовити інспекторам у проведенні перевірки, якщо:

- не отримали повідомлення про проведення планової перевірки;
- не отримали копію погодження регулятора на проведення позапланової перевірки;
- інспектори не пред'явили посвідчення на реалізацію перевірки;
- перевірка порушує вимоги щодо періодичності проведення перевірок;
- тривалість перевірки перевищує встановлені законом ліміти;
- орган контролю не затвердив і не опублікував уніфіковану форму акта;
- орган контролю не опублікував контрольовані законодавчі акти;
- орган контролю має намір реалізувати позапланову перевірку за тими самими фактами, які були основою для проведення попередньої позапланової перевірки.

У травні 2017 р. Кабмін затвердив стратегію розвитку малого та середнього бізнесу до 2020 р., якою передбачені такі заходи: створення порталу МСП (малого і середнього підприємництва) на сайті Мінекономрозвитку України, створення Офісу розвитку МСП при Мінекономрозвитку, реалізацію проекту щодо часткового забезпечення кредитів для МСП, створення регіональної мережі центрів підтримки підприємництва, впровадження програм розвитку МСП відповідно до пріоритетів інших стратегічних і програмних документів, удосконалення регуляторних процедур, які регулюють діяльність МСП.

У травні 2018 р. Кабмін видав розпорядження про схвалення концепції реформування інституту саморегулювання в Україні. Як зазначається, концепція мала реалізовуватися протягом 2018–

2019 рр., а її метою мало бути впровадження моделі саморегулювання, яка надасть можливість суб'єктам господарської та професійної діяльності здійснювати саморегулювання такої діяльності і створить законодавчі підстави для делегування саморегульованим організаціям окремих функцій, які на сьогодні здійснюються відповідними органами державної влади.

Серед ухвалених законів, які мінімізують можливості для зловживань та корупції безпосередньо в економічній сфері, варто відзначити закон про оприлюднення інформації про показники бюджету у формі відкритих даних. Прийнятий у 2015 р., закон забезпечує прозорість та відкритість бюджетного процесу, дозволяє кожному громадянину відслідковувати і аналізувати дані кошторису країни та місцевих бюджетів. Закон встановлює, що оприлюдненню підлягають не тільки паспорти бюджетних програм на поточний період, а й усі зміни до них. Прийнятий у тому ж році закон про відкритість використання публічних коштів передбачає забезпечення публічного доступу та відкритості використання коштів платників податків України, які витрачаються розпорядниками коштів державного і місцевого бюджетів, суб'єктами господарювання державної й комунальної власності, фондами загальнообов'язкового державного страхування, пенсійним фондом.

Участь громадянського суспільства у моніторингу реалізації антикорупційної політики. Одним із впливових важелів у боротьбі з корупцією після Революції Гідності стають неурядові громадські організації. Вони аналізують законопроектні ініціативи, проводять розслідування, моніторять декларації чиновників, аналізують тендери у державних підприємствах, контролюють рішення державних чиновників стосовно бізнесу та роз'яснюють суспільству ризики та наслідки обмеження конкуренції, монополізації економіки та її корупційності. Серед таких громадських організацій: РІПР (Реанімаційний пакет реформ), Рух Чесно, Transparency International Україна, антикорупційні журналістські розслідування "Наші гроші" та Бігус.info, Центр економічної стратегії, Асоціація споживачів енергетики та комунальних послуг.

Положення Закону "Про запобігання корупції" наділяють громадськість правами та інструментами для співпраці з державою в антикорупційній боротьбі. Згідно з законом, громадяни мають право:

- повідомляти про виявлені факти вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, про реальний або потенційний конфлікт інтересів спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції, НАЗК, керівництву чи іншим представникам органу, підприємства, установи чи організації, в яких були вчинені ці правопорушення або у працівників яких наявний конфлікт інтересів, а також громадськості;

- запитувати та одержувати від державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в порядку, передбаченому Законом України "Про доступ до публічної інформації", інформацію про діяльність щодо запобігання корупції;

- проводити, замовляти проведення громадської антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів, подавати за результатами експертизи пропозиції до відповідних органів, отримувати від відповідних органів інформацію про врахування поданих пропозицій; брати участь у парламентських слуханнях та інших заходах з питань запобігання корупції; вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають у сфері запобігання корупції;

- проводити, замовляти проведення досліджень, у тому числі наукових, соціологічних тощо, з питань запобігання корупції; проводити заходи щодо інформування населення з питань запобігання корупції; здійснювати громадський контроль за виконанням законів у сфері запобігання корупції з використанням при цьому таких форм контролю, які не суперечать законодавству;

- здійснювати інші не заборонені законом заходи щодо запобігання корупції.

Громадськість стає одним із важливих суб'єктів антикорупційної боротьби. Для моніторингу державної антикорупційної політики при антикорупційних органах створюються громадські

ради. Ради Громадського Контролю функціонують при НАБУ та НАЗК. Створення Ради Громадського Контролю при НАБУ передбачене Законом України "Про Національне антикорупційне бюро України", в якому РГК визначено як інституцію, що забезпечує прозорість та суспільний контроль за діяльністю НАБУ. Склад Ради обирається щороку за результатами онлайн-голосування на сайті НАБУ, яке триває 12 годин. Потім за рейтингом відбираються перші 15 переможців, які і стають членами Ради. Новий склад Ради обрано у травні 2018 р. Серед її функцій – участь у процесі відбору персоналу до НАБУ та вирішення питань про притягнення працівників до відповідальності, адже представники РГК входять до складу трьох конкурсних та дисциплінарної комісій. Таким способом суспільство має змогу контролювати кадрову політику НАБУ та дотримання працівниками Бюро дисциплінарних та етичних стандартів.

Громадська рада при НАЗК була утворена 24 лютого 2017 р. на установчих зборах делегатів від громадських об'єднань, які і сформували її склад у кількості 15 осіб. (Усіх кандидатів, запропонованих громадськими об'єднаннями, було 44). Відповідно до норм Закону України "Про запобігання корупції" Громадська рада при НАЗК заслуховує інформацію про діяльність, виконання планів і завдань НАЗК, затверджує щорічні звіти про його діяльність, за результатами експертизи надає висновки щодо проектів агентства, делегує для участі в його засіданнях свого представника з правом дорадчого голосу.

Результати впровадження державної антикорупційної політики. Слід зазначити, що внаслідок реалізації антикорупційної стратегії, нормативно-правове законодавство наблизилось до міжнародних стандартів. Створено вертикаль антикорупційних органів. Утім, усі новостворені антикорупційні органи – НАБУ, САП, Антикорупційний суд – покликані боротися з топ-корупціонерами – державними чиновниками вищого рангу, в той час як ніша боротьби з корупцією в середній ланці залишається відкритою.

Результати дослідження Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва демонструють, що більшість громадян

сприймають корупцію як незаконні дії державних службовців та урядовців. Проте набагато рідше хто з опитаних називає корупцією такі самі незаконні дії вчителів або лікарів¹³. Українці залишаються лояльними до корупції у повсякденному житті – її побутові прояви не вважають великою проблемою, і це фактично є симптомом того, що комунікаційна та освітня кампанії залишаються нагальною потребою і ланкою антикорупційної реформи. Маємо констатувати, що можливості для корупції формально обмежені, проте система покарань за корупцію розвинена недостатньо, оскільки антикорупційна реформа зосереджена переважно на превентивних заходах. Притягнення до кримінальної відповідальності високопосадовців, яких підозрюють у скоєнні гучних корупційних злочинів, в більшості випадків гальмується. За підсумками роботи антикорупційних органів станом на 31 жовтня 2019 р. у роботі НАБУ та САП перебувало 783 кримінальні провадження, 140 особам повідомлено про підозру у вчиненні злочинів, стосовно ще 412 обвинувальні акти скеровані до суду. Актуальна проблема полягає в тому, що в Україні відсутня Антикорупційна стратегія, яка визначає пріоритети державної антикорупційної політики, і питання її розробки та затвердження залишається одним із найактуальніших завдань чинної державної влади.

---

¹³ Чому люди нещадні до політичної корупції і толерують власну? Офіційний сайт Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/chomu-lyudi-bezposhchadni-do-politichnoi-koruptsii-i-toleruyut-vlasnu-poyasnili-eksperti23>

Тетяна Ляшенко

СУЧАСНА ДЕРЖАВА І ГЛОБАЛЬНИЙ РИНОК ПРАЦІ

Глобалізація стала об'єктивним і необоротним фактором світового розвитку. Своєю бурхливою динамікою вона позитивно впливає на економіку, політику, соціальну та духовну сфери. З другого боку, процес глобалізації в останні роки викликає велику стурбованість у різних країнах світу, незалежно від рівня їхнього розвитку. Зростають побоювання, що глобалізація веде до розмивання держави. Хай вони і перебільшені, але держава як політична організація суспільства насамперед зазнає різнопланових атак. З одного боку, вона перебуває під тиском великих корпорацій та банків, які діють незважаючи на кордони і не особливо враховуючи національні інтереси держав. Такі корпорації часто набагато сильніші, ніж деякі невеликі чи слабкі державні утворення. З іншого боку, зсередини держава може послаблюватися відцентровими та дезінтеграційними тенденціями. "Глобалізація призвела до різкого збільшення кількості недержавних суб'єктів міжнародного життя, які володіють не меншими фінансовими ресурсами та відповідними політичними інструментами, ніж інші уряди, проте вони здатні діяти на території десятка країн, не дотримуючись при цьому ніяких міжнародно-правових норм"¹.

Зростає значення транснаціональних корпорацій (ТНК) та міжнародних організацій у сучасних глобалізаційних процесах змінює роль сучасної держави. Проте, незважаючи на зміну балансу сил на світовій арені, держава залишається, без сумніву, найважливішим світовим суб'єктом спроможним відігравати значну роль економічного та соціально-політичного порядку. Для виконання цієї місії держава має постійно переглядати свої функції, завдання та інструменти

Процеси глобалізації призводять до еволюційної трансформації ролі держави, коли її функції лише ускладнюються. Основна

---

¹ Войтович Р. В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз): монографія / за заг. ред. д. філос. н., проф. В. М. Князева. Київ: Вид-во НАДУ, 2007. С. 6.

функція полягає у необхідності ділитися владою з іншими економічно та політично важливими силами – міжнародними організаціями. Одночасно саме держава, приймаючи важливі політичні рішення, відіграє стратегічну роль посередника між національною та глобальною сферою, делегуючи повноваження наднаціональним органам.

У цьому контексті важко уявити, щоб державні інститути були заміщені якоюсь іншою структурою задля встановлення балансу як на внутрішній арені, так і на зовнішній. Цивілізована глобалізація потребує сильної та ефективної держави, а держави слабкі, корумповані, залежні від зовнішніх чинників стають "чорними дірами глобальної економічної системи"². Те саме можна сказати і про вплив сильної держави на політичну сферу. Як зазначає німецький політолог Ганс Маулл, "Незважаючи на всі складнощі, не простежується іншої альтернативи збереженню державою своїх позицій у процесі глобалізації. А як посередник у політичних суперечках держава взагалі не має альтернативи"³.

Тобто виникає необхідність створення такого глобального порядку, за якого держава займе важливе, проте не домінуюче місце. Незважаючи на глобалізацію, повинен залишатися в силі гуманістичний принцип, згідно з яким держава існує для людини, а не людина для держави. Тому ключовою проблемою, яку необхідно розв'язати, повинно бути проведення політики глобалізації та трансформації держав, яка б служила рядовим громадянам, а не ставила б їх у залежність від великого бізнесу.

Отже, основною функцією держави є полегшення суперечностей між працею та капіталом шляхом регулювання впливу працедавців та підтримки активності профспілок. Держава як посередник у відносинах різноманітних соціальних груп представляє суспільство в цілому, захищає законні права особи і

---

² Цит. за: Renata Jedlińska. INSTYTUCJA PAŃSTWA W DOBIE GLOBALIZACJI. Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach. URL: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-d5cbf840-29fd-496b>

³ Maul H. W. I, Geopolityka w XXI wieku: Jaką przyszłość ma państwo narodowe? "Deutschland"999. Nr 6. S. 28.

домагається досягнення згоди всіх учасників переговорного процесу: від низового рівня до міжнародного. Особливо це виявляється під час підписання угод та колективних договорів для дотримання зобов'язань щодо умов праці, її оплати тощо. Держава виступає основним гарантом дотримання зобов'язань, узятих на себе профспілками та роботодавцями.

Насамперед, глобалізація – це якісно нова система економічних відносин, фактором формування якої поряд з інформаційними та фінансовими потоками є міграція робочої сили.

У сучасному світі більше неможливо розглядати мобільність людей як другорядний фактор процесу розвитку. Міграція – для людей поліпшити своє соціальне становище, а для економіки в цілому – спосіб отримати додаткові ресурси зростання. Протягом останніх декількох десятиліть робітники і Європи, і Азії скористалися можливостями працевлаштування за кордоном. Питання міграції посідають центральне місце в Програмі сталого розвитку до 2030 року. Порядок денний у цій програмі закладає нове підґрунтя, визнаючи "позитивний внесок мігрантів у забезпечення інклюзивного зростання" та розглядаючи міграцію як "багатогранне явище". Цілі сталого розвитку визначають міграцію як ключове питання, яке є важливим для багатьох сфер і значною мірою впливає на сталий розвиток. Ситуації з трудовими мігрантами присвячений окремий розділ у "Цілях сталого розділу" – Ціль 8 "Гідна праця та економічне зростання"⁴.

За умови правильної політики міграція робочої сили може допомогти країнам реагувати на зміни попиту та пропозиції на робочу силу, стимулювати інновації та сталий розвиток. За даними МОП, у 2017 році в усьому світі було 164 мільйони робітників-мігрантів. Майже половина (46,9%) усіх трудових мігрантів знаходилась у двох широких субрегіонах: Північній Америці та Північній, Південній та Західній Європі⁵.

---

⁴ Цілі сталого розвитку та міграція в Україні. МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ З МІГРАЦІЇ (МОМ). С. 2. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/sdgs-ukrainian-context_ukr.pdf

⁵ ILO Global Estimates on International Migrant Workers – Results and Methodology. 2nd ed. International Labour Office - Geneva: ILO, 2018.

За даними доповіді Світового банку "Переміщення в пошуках процвітання: глобальна міграція і ринки праці", масштабні і стійкі відмінності в рівні оплати праці у світі є основними рушійними факторами економічної міграції з країн з низьким рівнем доходу до країн з високим рівнем доходу. Після переїзду в іншу країну заробітна плата мігрантів часто зростає втричі, що допомагає мільйонам мігрантів і їхнім родичам, які залишилися у країні походження, уникати бідності. Від цього нерідко залишаються у вигравші і країни призначення, оскільки мігранти відіграють найважливішу роль у найрізноманітніших сферах – від прискорення науково-технічного прогресу в Силіконовій долині до участі в будівництві хмарочосів на Близькому Сході⁶. У доповіді стверджується, що міграція стане однією з ключових особливостей глобального світу в найближчому майбутньому в зв'язку зі суттєвими розбіжностями в рівні доходів і можливостей, відмінностями в демографічних показниках.

Знати реальну кількість трудових емігрантів важливо для того, щоб визначити, скільки громадян України, не охоплених пенсійною системою, згодом може претендувати на пенсійні виплати. Також точна інформація про трудову міграцію дасть змогу визначати більший вплив на ВВП і доходи різних категорій населення України. Проте точні дані отримати практично неможливо, реальними є лише приблизні підрахунки. Фахівець Інституту демографії та соціальних досліджень Олексій Позняк зазначає: цей показник не відображає реального стану справ, більше того – державні органи не мають інструментів, щоб порахувати українських працівників за кордоном⁷.

Україна входить у топ-10 країн-донорів мігрантів у світі. З 2013 по 2018 рр. кількість економічно активного населення у країні скоротилася з майже 21 млн до 18 млн осіб. Згідно з даними

---

⁶ Moving for Prosperity: Global Migration and Labor Markets. URL: <https://www.worldbank.org/en/research/publication/moving-for-prosperity>

⁷ Сардалова Еліна. (Не)реальні цифри. Хто і як рахує українських заробітчан? 17 березня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-skilky-ukraintsiiv-za-kordonom/29821865.html>

Центру економічної стратегії близько 16% працездатного населення України є трудовими емігрантами⁸. Даються різні дані про кількість українських трудових емігрантів. Голова Української асоціації міжнародних агентств зайнятості В. Воскобойник підкреслює, що більшість ринків функціонує у неформальному секторі і тому ці оцінки позначені значною невизначеністю. Дослідження Державної служби статистики 2015–2017 років показало, що за кордоном працює 1,3 млн осіб, 38,9% яких у Польщі. Інститут демографії у звіті 2018 р. оцінив загальну кількість українців, які одночасно працюють за кордоном, від 1,5 до 5 млн людей Згідно з прогнозом Національного банку України в 2016–2017 рр. Україна втратила від 5 до 8% своєї робочої сили (порівняно з 2015 р.) через економічну еміграцію. Хвиля міграції, що прямує переважно до Польщі, може навіть посилитися в найближчі роки. Експерти відділу економічної розвідки (EIU) зазначають, що розрахунки за методологією ООН передбачають, що до 2050 р. населення України зменшиться на 17,7% і становитиме 36 415,7 млн⁹. Значною мірою це буде наслідком трудової міграції

Найбільш бажані країни для роботи за кордоном

(% респондентів, які готові розглянути можливість роботи за кордоном, можливість обрати кілька варіантів відповідей)¹⁰

<i>Країна</i>	<i>%</i>
Польща	40
Німеччина	32
Італія	17

⁸ Трудова міграція: чому українці їдуть з країни і як їх повернути? URL: https://24tv.ua/trudova_migratsiya_chomu_ukrayintsi_yidut_z_krayini_i_yak_yih_povernuti_n102634

⁹ We are entering a new era of mass migration. 03.08.2018. URL: <https://financialobserver.eu/poland/we-are-entering-a-new-era-of-mass-migration/>

¹⁰ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf

США	14
Канада	12
Чехія	10
Російська Федерація*	9
Велика Британія	9
Іспанія	7
Португалія	6
Чорногорія	5
Данія	5
Білорусь	5

У 2013 р., тобто ще до анексії Криму та початку конфлікту на Сході України, вперше чисельність поїздок українців до Польщі перевищила кількість виїздів до Росії, яка традиційно найбільше відвідувалася громадянами України і з якою зберігався безвізовий режим. Постійно зростає кількість українців, які проживають на території ЄС. У 2015 р. їх нараховувалось 905,2 тис. Вони становили понад 6% іноземців із третіх країн на території Євросоюзу. Найбільше українців проживало в Італії (238 тис.), Польщі (336 тис.), Німеччині (112 тис.), Чеській Республіці (113 тис.) та Іспанії (84 тис.)¹¹.

Міграція робочої сили в Україні викликається переважно причинами економічного характеру, такими як намагання підвищити добробут і покращити матеріальне становище (71% трудових мігрантів головною причиною міграції називають низьку зарплату в Україні), прагнення вирішити житлове питання, фінансування навчання, відкриття власної справи, непевність у завтрашньому дні для себе та своїх дітей.

---

* Привабливість Російської Федерації як країни призначення неприпиняє зменшуватися (18% від усіх бажаних працювати за кордоном у 2011 році, 12% у 2015 році і 9% у 2017). У той же час, привабливість Польщі зросла до 40% у 2017 році (7% у 2006 році відповідно до даних першого подібного дослідження, 30% у 2015 році).

¹¹ Міграція в Україні: факти і цифри. 2016. MOM. 2016. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf

Місце України в основних соціально-економічних рейтингах світу

	<i>Рівень частя</i> ¹²	<i>Рейтинг процвітання країн світу</i> ¹³	<i>Рейтинг країн світу за рівнем витрат на охорону здоров'я</i> ¹⁴	<i>Індекс країн світу за індексом за верховенства закону</i> ¹⁵	<i>Рейтинг ведення бізнесу країн світу</i> ¹⁶	<i>Рівень економічної свободи</i> ¹⁷
Україна	4,332 (133-ге місце)	54,50 (96-ге місце)	8% (59-ге місце)	78	64	5,96 (135-ге місце)

Як зазначається в Національній доповіді Інституту демографії та соціальних досліджень, "вплив економічних чинників на трудову мобільність опосередковується ментальною специфікою, притаманною конкретному соціуму та конкретній групі населення"¹⁸. Тому найбільша кількість українських трудових мігрантів є із західних областей, а їдуть вони переважно географічно ментально близької Польщі.

Країною, яка приймає найбільшу кількість тимчасових економічних мігрантів у світі, стала Польща. У 2017 р. їхня кількість сягнула 1,1 млн осіб, і ця країна випередила і США, які прийняли 700 тис. працівників, і Німеччину зі 400 тис. прибулих.

За підрахунками Департаменту статистики Національного банку Польщі (Narodowy Bank Polski) у 2017 р. в країні проживало в середньому приблизно 900 тис. громадян України. За перші

¹² World Happiness Report 2019. URL: <http://www.worldhappiness.report/>

¹³ The Legatum Prosperity Index 2019. URL: <http://www.prosperity.com/>

¹⁴ Expenditure on Health. URL: <http://apps.who.int/nha/database>

¹⁵ Justice Project Rule of Law Index. URL: The Rule of Law Index 2016

¹⁶ Doing Business 2020. URL: <http://doingbusiness.org/>

¹⁷ Economic Freedom of the World: 2019 Annual Report. URL: <https://www.cato.org/economic-freedom-world>

¹⁸ Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. С. 9.

три квартали 2017 р. ці іммігранти перевели в Україну понад 2,33 млрд доларів. Загалом, за даними Національного банку Польщі, близько 1,2 млн українців "прокручують" польський ринок праці, з них 330 тис. має дозвіл на роботу, а решта працюють на запрошення роботодавців. НБП заявив, що у 2018 р. приплив українців на польський ринок праці стабілізувався на рівні близько 800 тис. осіб¹⁹.

Міністерство у справах сім'ї, праці та соціальної політики також зазначає, що саме громадяни України залишаються найбільш зайнятими іноземцями у Польщі, їм видається понад 70% дозволів на роботу та більше ніж 90% дозволів на сезонні роботи²⁰.

Така велика кількість іноземних заробітчан має значний вплив на польську економіку: при зниженні рівня безробіття відсутня висока інфляція та швидке зростання заробітної плати. Незважаючи на вичерпання власних ресурсів робочої сили, завдяки українським працівникам у 2014–2017 рр. Польща змогла стабільно щорічно збільшувати рівень робочої сили майже 2,5% на рік²¹. Крім того, внесок українських працівників в економічне зростання Польщі у 2014–2018 рр. становив близько 11%. Найвищий показник – 0,7% був у 2017 р., коли спостерігався найбільший приток українців до Польщі²².

---

¹⁹ Przez polski rynek pracy "przewija się" ok. 1,2 mln Ukraińców. URL: <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/ukraincy-ilu-pracuje-w-polsce-dane-nbp/r1yf4pe>

²⁰ Grzegorz Osiecki, Łukasz Grajewski. Imigracja idzie na rekord. Liczba cudzoziemców pracujących w Polsce wciąż się powiększa. 01.08.2019. URL: <https://serwisy.gazetaprawna.pl/praca-i-kariera/artykuly/1424408,cudzoziemcy-pracujacy-w-polsce.html>

²¹ Цит. за: Maciej Danielewicz. Ukraińcy, choć niewidzialni w statystykach, podnieśli nam PKB (podcast). 09.11.2019 / Obserwator Finansowy. URL: <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/mocny-impuls-rozwojowy-dzieki-pracownikom-z-ukrainy-podcast/>

²² Цит. за: Maciej Danielewicz. Ukraińcy, choć niewidzialni w statystykach, podnieśli nam PKB (podcast). 09.11.2019 / Obserwator Finansowy. URL: <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/mocny-impuls-rozwojowy-dzieki-pracownikom-z-ukrainy-podcast/>

Позитивним ефектом великої імміграції є також поліпшення фінансового становища Фонду соціального страхування Польщі. За даними Центрального статистичного управління, понад 600 тис працівників, які прибули до Польщі з-за кордону, сплачують страхові внески, і зростання їх кількості допомагає фінансувати поточні виплати пенсій. При цьому 90% платників внесків становлять працівники з України²³. Це при тому, що в Україні протягом найближчих 2–3 років можливий крах пенсійної системи внаслідок впливу активної робочої сили.

Опитування, проведене в Польщі, показує, що причиною переїзду до цієї країни може бути насамперед вища якість життя – таку думку висловило 46% респондентів. Більш високий заробіток, ніж в Україні, є аргументом для кожного третього українського працівника, і понад 36% респондентів вбачають у довготривалій міграції кращі перспективи для дітей. 27% громадян України, які працюють у Польщі, думають відкрити власний бізнес у цій країні²⁴.

У доповіді "Ставлення українських громадян до польського ринку праці", яку підготувала агенція Work Service у 2018 р., зазначається, що переважна більшість українців задоволена роботою в Польщі. Понад 80% зазначили, що рекомендують країну до роботи своїм друзям. Проте 60% повідомили, що збираються у 2020 р. виїхати на роботу до Німеччини. Головною мотивацією є майже вдвічі вищий, ніж у Польщі, рівень заробітної плати. На початку 2020 р. відкривається німецький ринок праці для працівників з країн не Європейського Союзу. Німці зацікавлені в залученні висококваліфікованих працівників з високими зарплатами та півроку легального проживання для пошуку роботи.

---

²³ Zaskakujące dane OECD. Polska liderem pod względem migracji zarobkowej na świecie. Wyprzedziliśmy Niemcy i USA. URL: <https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/praca/migracja-zarobkowa-w-polsce-dane-oecd/3p5wp5g>

²⁴ Raport EWL S.A. "Ukraińcy na polskim rynku pracy: doświadczenia, wyzwania i perspektywy". 16 września 2019. URL: <https://www.ewl.com.pl/raporty/raport-ewl-s-a-ukraincy-na-polskim-ryнку-pracy-doswiadczenia-wyzwania-i-perspektywy-edycja-druga-2019/>

Асоціація підприємців і роботодавців вважає, що, як результат, півмільйона українських працівників може зникнути з польського ринку праці²⁵. З початку 2019 р. в Словаччині українці можуть отримувати практично необмежений дозвіл на працевлаштування, якщо вони володіють однією з професій, зазначених як найбільш потрібні в країні. Чеська програма "Režim Ukrajina", яка розпочалася в середині 2016 р., також має на меті залучити в країну більше працівників з України. Завдяки цій програмі процедура отримання довгострокового (24 місяці) дозволу на роботу, яка раніше тривала понад рік, скоротилася до шести місяців.

Якщо для українських заробітчани польські умови праці видаються вигідними і перспективними, то і поляки все частіше шукають для себе кращої долі за межами своєї країни. За даними Центрального статистичного управління Польщі (GUS), за кордоном працює понад 2,5 мільйона поляків. Найбільше (788 тис. осіб) виїхало до Великої Британії. Німеччина посіла друге місце, її обрали 687 тис. поляків. Інші популярні напрямки трудової міграції поляків – Нідерланди (116 тис.), Ірландія (112 тис.) та Італія (93 тис.). Автор книги "Zawód. Opowieść o pracy w Polsce. To o nas" ("Зайнятість. Оповідь про роботу в Польщі. Це про нас") журналіст та аналітик ринку К. Фейфер пише: "Польща – країна застою, застою та бідного життя без перспектив. Життя, яке ви хотіли б залишити якнайшвидше..."²⁶.

З міграцією пов'язані суттєві ризики для економічного, соціального, демографічного, а також політичного розвитку України. Насамперед відбувається втрата населення у найбільш активному віці, до того ж останнім часом збільшується частка мігрантів з високим освітнім рівнем: 37% усіх трудових мігрантів мають повну вищу освіту, 41% мають середню або професійно-

---

²⁵ TETIANA SHATAIEVA. 14.02.2019. Конкуренція за українців росте. У випадку відпливу українців з Польщі країна націлена на білорусів, в'єтнамців та індійців. URL: <https://spidersweb.pl/ukraina/>

²⁶ Emigracja zarobkowa w Europie w liczbach. Gdzie wyjeżdżają Polacy, kogo zatrudniają firmy w Polsce? URL: <https://www.pulshr.pl/pracatymczasowa/emigracja-zarobkowa-w-europie-w-liczbach-gdzie-wyjezdzaja-polacy-kogo-zatrudniają-firmy-w-polsce,51448.html>

технічну освіту²⁷. В українських роботодавців виникають все більші труднощі з пошуком працівників. Уже відчувається дефіцит будівельних робітників, інженерів, агрономів та продавців. Восени 2018 р. аналітики ЕУ Україне проаналізували стан 160 компаній, які працюють на українському ринку. У 71% опитаних компаній були проблеми із утриманням працівників, оскільки найкращі виїжджають з країни, щоб працювати за кордоном. Також стає помітною проблема інтелектуального колапсу – науковці все частіше вибирають кар'єру за кордоном.

Варто зазначити, що стрімко зростає кількість українських студентів за кордоном. Зумовлено це, зокрема, й політикою країн-сусідів (переважно Польщі) щодо залучення української молоді для підтримки власної системи освіти. Значна частина молоді виїжджає з України на навчання за кордон з метою отримання доступу до ринку праці країн ЄС. Польща сьогодні є країною з найбільшою кількістю українських студентів. Даються взнаки територіальна близькість, відсутність мовного бар'єра, невисока вартість навчання та проживання, поширеність пільгових і безкоштовних програм. Перетворення освітньої міграції на постійну є серйозною загрозою для майбутнього України.

За даними ЮНЕСКО, в період з 2000 по 2012 р. кількість українських студентів за кордоном збільшилась у понад чотири рази і сягнула 37 тис. Особливо стрімко вона зростала в країнах, куди спрямовано потоки трудової міграції. Упродовж останніх двох років зростання кількості українців, які виїхали на навчання за кордон, прискорилося. За даними щорічного моніторингу кількості українських громадян, які навчаються у закордонних університетах на денній формі навчання, що здійснюється аналітичним центром CEDOS (охоплює 34 країни світу), у 2013/14 навчальному році за кордоном навчалось вже 47724 громадян України²⁸. Найбільше з них у Польщі (15 тис.), Німеччині (9 тис.), Росії (6 тис.), Канаді (2 тис.), Чехії (2 тис.), Італії (1,9 тис.),

---

²⁷ Міграція як чинник розвитку в Україні. Київ: MOM, 2016. URL: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

²⁸ Стадний Є. Кількість українських студентів за кордоном. URL: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/56>

США (1,5 тис.), Іспанії (1,4 тис.), Франції (1,3 тис.), Великобританії (1 тис.)²⁹. У 2016/17 навчальному році у закордонних університетах навчалися 77424 особи з українським громадянством – у тричі більше, ніж дев'ять років тому, коли їх було 24104. Найбільший приріст українських студентів був у Польщі, Росії, Чехії, Словаччині, Австрії, Італії, Іспанії, Канаді та Болгарії³⁰.

Єдиним позитивним аспектом (короткочасним, бо в довгостроковій перспективі грошові перекази не перекриють негативні наслідки відтоку мізків та робочої сили) масової економічної еміграції українців є зростаючий потік грошей, що надсилаються до сімей, які залишаються в країні.

За оцінками Світового банку річний обсяг офіційно зареєстрованих грошових переказів у країни з низьким і середнім рівнем доходу досяг 529 млрд дол. США у 2018 р., що перевищує попередній рекорд 2017 р. (483 млрд дол. США) на 9,6%. У 2018 р. світовий обсяг грошових переказів з урахуванням коштів, що спрямовуються в країни з високим рівнем доходу, досяг 689 млрд дол. США (порівняно з 633 млрд дол. США у 2017 р.). Очікується, що в 2019 р. обсяг грошових переказів в країни з низьким і середнім рівнем доходу досягне 550 млрд дол. США і стане для цих країн найбільшим джерелом зовнішнього фінансування³¹.

Україна є найбільшим реципієнтом міжнародних переказів у регіоні Європи та Центральної Азії, отримавши у 2018 р. рекордні 14 млрд дол США. Показники переказів в Україну на 19% перевищили показники попереднього року та становили 11,4% ВВП країни³². У другому кварталі 2019 р. до України надійшло

---

²⁹ Міграція в Україні: факти і цифри. 2016. МОМ. 2016. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf

³⁰ Стадний Є. Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року. CEDOS. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku>

³¹ MIGRATION AND REMITTANCES. Recent Developments and Outlook. Migration and Remittances. Team Social Protection and Jobs World Bank. April 2019. URL: <https://www.knomad.org/sites/default/files/2019-04/Migrationanddevelopmentbrief31.pdf>

³² Record High Remittances Sent Globally in 2018. APRIL 8, 2019. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2019/04/08/record-high-remittances-sent-globally-in-2018>

2,84 мільярда доларів переказів від трудових мігрантів – це становить близько 8,1% ВВП України за цей період. Більшість переказів Україна отримує з Польщі. За першу половину 2019 р. таких переказів надійшло понад 1,9 млрд дол. На другому місці за обсягами переказів – Чехія, звідки за той самий період надійшло близько 505 млн дол. З Росії Україна отримала 498 млн дол., а зі США – 458 млн дол. Загалом з країн ЄС українці отримали 3,65 млрд дол., у той час як з країн СНД – 559 млн дол.³³

За різними даними, заробітки трудових мігрантів за кордоном у три-чотири рази вищі за середню заробітну плату в Україні. Зароблені під час трудової міграції кошти спрямовуються переважно на споживання, що сприяє покращенню якості життя сімей мігрантів, скороченню бідності, а також стимулює розвиток економіки завдяки підвищенню платоспроможного попиту. Згідно з результатами дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток України, проведеного МОМ у 2014–2015 рр., перекази мігрантів в Україну становлять майже 50% бюджету домогосподарств, які мають у своєму складі довгострокових трудових мігрантів, і 60% бюджету тих, члени яких практикують короткострокову трудову міграцію³⁴.

Але і в цьому разі держава зазнає втрат через те, що 59% відправників грошових переказів віддають перевагу використанню неофіційних каналів, в основному перевезенню особисто, друзями або водіями автобусів. Логічно, що схильність віддавати перевагу офіційним каналам збільшується пропорційно до відстані від України. В інших країнах перевагу офіційним каналам віддають 72%, у той час як у країнах СНД цей показник зменшується до 50%, а в країнах ЄС, де проживає найбільша група довгострокових трудових мігрантів, перевага офіційним каналам грошових переказів знижується до 37%³⁵.

---

³³ Національний банк України. Грошові перекази. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208355>

³⁴ Міграція як чинник розвитку в Україні. – Київ: МОМ, 2016. URL: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

³⁵ МІГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на

Грошові перекази, безсумнівно, і надалі матимуть важливе значення як для України в цілому, так і для українських домогосподарств зокрема. Тому владі необхідно створити умови, за яких українські трудові мігранти захотіли б перевести зароблений за кордоном капітал в Україну, відкривати бізнес вдома, а не в країні перебування. Проте наразі ситуація має такий вигляд: якщо у 2018 р. найбільшою групою українських робітників на польському ринку (понад 40%) були особи, які претендували на найнижчу погодинну ставку (9–11 злотих), то у 2019 р. лише 6% громадян України погодилися б працювати на таку винагороду. Якщо у 2018 р. 22% працівників з України виявили бажання постійно проживати в Польщі, то у 2019 році – вже 33%.

Реалізація комерційних можливостей в Україні разом з поверненням людського капіталу сприятиме економічному розвитку держави. Але для початку необхідно створити відповідні умови. На думку експертів, "Максимізація ефективності та впливу внесків українських трудових мігрантів – зокрема людського, соціального й фінансового капіталу – може пом'якшити ефект недавнього зниження обсягу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) і в середньостроковій перспективі може доповнити їх. Тому підтримка таких ключових державних пріоритетів, як стабільний розвиток й ефективні процеси управління міграцією (наприклад, поверненням, реінтеграцією, "припливом мізків") матиме вирішальне значення в довгостроковій перспективі"³⁶.

Ще однією з найсуттєвіших рис глобалізації є зростаюча міць і вплив транснаціональних корпорацій, що призводить до зменшення впливу держави на національну економіку. Як наслідок, збільшується розрив у рівні розвитку різних країн, нерівність у доходах населення як усередині країни, так і між державами. Вже наприкінці ХХ ст. відзначався різкий контраст між розвиненими країнами і такими, що розвиваються. Співвідно-

---

розвиток в Україні. Київ, 2016. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

³⁶ МІГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. Київ, 2016. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

шення доходів між п'ятьма найбагатшими та п'ятьма найбіднішими країнами у 1820 р. становило 3:1, в 1870 р. – 11:1, в 1960 р. – 30:1, в 1990 р. – 60:1 і в 1997 р. – 74:1. Наприкінці ХХ ст. на одну п'яту населення планети, що проживає в найбагатших країнах, припадало понад 80% світового ВВП, а на одну п'яту найбідніших країн – 1%; перші володіли 82% світового експортного ринку, другі – 1%; перші отримували 68% прямих іноземних інвестицій, другі – тільки 1%³⁷. Фахівці підкреслюють, що посилення розриву між багатими і бідними країнами почалося разом із глобалізацією.

Торгова організація ООН (UNCTAD) підрахувала, вже наприкінці ХХ ст. у світі було більше 40 тис. ТНК зі штаб-квартирами більш ніж у трьох країнах, причому їх кількість постійно зростає. На них працюють більше 73 млн працівників, а якщо рахувати працівників, які до них належать опосередковано, то виходить близько 150 млн осіб, або кожен п'ятий працюючий на планеті. П'ятсот найбільших ТНК контролюють 25% всього ВВП на землі, на їх частку припадає до 90% всіх прямих іноземних інвестицій в світі³⁸. Економічна міць деяких багатонаціональних корпорацій нерідко перевищує ВВП окремих середньо- і навіть високорозвинених країн.

Згідно зі списком Fortune Global 500, першими п'ятьма багатонаціональними корпораціями світу станом на 2019 р. на основі консолідованого доходу були Walmart (514 млрд дол. США), Sinorec Group (415 млрд дол. США), Royal Dutch Shell (397 млрд дол. США), China National Petroleum (393,01 млрд дол. США), State Grid (387 млрд дол. США)³⁹.

Слід враховувати, що вплив транснаціональних корпорацій не обмежується лише економічною сферою, збільшується їхній вплив і на політику: "діючи в певних державах, транснаціональні корпорації активно включаються в місцевий політичний процес. Їх представники вступають у різні національні асоціації, консорціуми

---

³⁷ Human Development Report 1999: Globalization with a Human Face. New York Oxford Oxford University Press. 1999. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/hdr_1999_en_nostats.pdf

³⁸ Multinational enterprises. URL: <https://www.ilo.org/global/topics/employment-promotion/multinational-enterprises/lang--en/index.htm>

³⁹ Global 500. URL: <https://fortune.com/global500/search/>

тощо. Створюють і підтримують об'єднання промисловців, усередині яких вони отримують можливість виходу на керівників місцевих органів влади"⁴⁰. Не тільки уряди окремих країн, а й потужні наднаціональні об'єднання, такі як Європейський Союз, змушені дедалі більше враховувати інтереси ТНК. Як зазначалося вище, з розвитком глобалізації вплив національних держав на економічні та політичні процеси знижується.

Процеси глобалізації, які справляють великий вплив на соціально-трудова сферу, зачіпають інтереси широких верств трудящих та їх громадських організацій – профспілок. Поряд з процесами інтеграції в міжнародному профспілковому русі вони іноді призводять до зменшення можливостей трудящих захистити свої права. Індивідуалізація трудових відносин супроводжується зниженням ролі профспілок, охоплення профспілками в багатьох країнах не перевищує 20%. Лише в деяких країнах рівень охоплення профспілковим рухом є високим: Фінляндії – 74%, Швеції – 70%, Данії – 67%. У більшості країн членство в профспілці суттєво скорочується останніми роками і становить, наприклад, у Німеччині – 18% від кількості найманих працівників, у Великій Британії – 26%, у Франції – 8%, у Польщі – 12%, Литві – 8%⁴¹. Проте кількість членів профспілок не є головною ознакою здатності профспілок мобілізувати працівників. Наприклад, в Іспанії про підтримку профспілок свідчить велика кількість голосів, здобутих ними на виборах, а у Франції профспілки неодноразово демонстрували, що, незважаючи на низький рівень членства, здатні мобілізувати працівників на масові страйки та демонстрації.

Посилений вплив транснаціональних корпорацій викликає значну тривогу в профспілковому світі. Справа насамперед у масових звільненнях трудящих, що проводяться деякими ТНК, проти яких борються профспілки як на національному, так і особливо на міжнародному рівні. Сучасні профспілки змушені

---

⁴⁰ Тихончук Л. Х. Вплив процесів транснаціоналізації на державне управління в глобальній економіці // Інвестиції: практика та досвід. № 22. 2017. С. 80.

⁴¹ TRADE UNIONS. URL: <http://www.worker-participation.eu/National-Industrial-Relations/Across-Europe/Trade-Unions2>

розв'язувати проблему аутсорсингу, при якому компанії виводять частину робочих місць за штат підприємства, в тому числі в інші країни. Це призводить до роздроблення трудового колективу і фактичного знищення профспілки. Обґрунтовану тривогу профспілок викликає нерівність оплати праці, залежно від країни, в якій розташовані підприємства ТНК. Тобто для сучасних профспілок стає все більш актуальною не тільки кваліфікована розробка колективного договору, а й додатків до нього, які б відображали і регулювали рівень соціально-партнерських відносин у транснаціональній корпорації.

Профспілка – це організована група, яка створює протидію природній силі капіталу. Наявність профспілок гарантує кращі умови праці, вищу зарплату об'єднаним працівникам. Проте в основному профспілки є насамперед місцевими, галузевими, в кращому разі – національними організаціями. Це означає, що міжнародні компанії мають справу з багатьма незалежно діючими профспілками, кожна з яких бореться за свої локальні інтереси. Натомість, глобалізація світу також вимагає глобалізації профспілок. Профспілки повинні стати ланкою між глобальним бізнесом та його найманими працівниками. А держава виступає посередником та верховним арбітром, вона ж приймає кінцеве рішення, виходячи зі сукупних інтересів усього суспільства. При такому механізмі влада в суспільстві не може бути сконцентрована в руках монополій, а є розгалуженою серед багатьох автономних організацій, де на рівних підставах діють і об'єднання підприємців, і профспілки.

Глобалізація трудових відносин виводить на новий рівень роль профспілок як національного рівня, так і наддержавних організацій у системі Європейського Союзу. Профспілки адаптуються до сучасних реалій глобалізації, змінюють свою структуру, методи, вдосконалюють механізми соціального діалогу. Правова парадигма ЄС та нові механізми в процесі прийняття спільних рішень привели до утворення нових інституційних рамок співпраці з профспілками. Робітничий рух Європейського Союзу повинен буде пристосуватися до нових економічних, технологічних та законодавчих моделей та змін на ринку праці. Головною метою

повинно стати узгодження інтересів глобалізації з інтересами профспілок, наприклад, через лобювання або соціальний діалог. Нові виклики постають, зокрема, перед Європейською конфедерацією профспілок та Паневропейською регіональною радою Міжнародної конфедерації профспілок. Міждержавне співробітництво профспілок здійснюється також через одне з найбільших всесвітніх профспілкових об'єднань – Всесвітню федерацію профспілок (ВФП). Проте вплив профспілок, зокрема на рівні ЄС, як і раніше безпосередньо залежить від позиції, яку займає та чи інша національна профспілка, а також від національних традицій ведення соціального діалогу. Різниця в національних рівнях соціального забезпечення і в оплаті праці залишається істотною, правила та традиції соціального діалогу мають суттєві відмінності, звідси – мобілізація профспілок у загальноєвропейському масштабі вбачається складним завданням.

Перед профспілками сьогодні стоїть подвійне завдання: 1) ефективно представляти найманих працівників згідно з вимогами глобалізації світової економіки; 2) домагатися справедливого розподілу соціально-економічних надбань глобалізації, щоб її досягнення сприяло стійкому і справедливому розвитку держав.

У цьому контексті для органів державної влади важливим завданням стає своєчасне інформування профспілкових працівників та активістів про найбільш актуальні питання міжнародного профспілкового руху і позитивний досвід їх вирішення. Також держава повинна виступати справжньою регулюючою стороною в стосунках між працівниками та транснаціональними корпораціями.

Для вітчизняних профспілкових організацій, окрім їхньої роздробленості, суттєвою проблемою є визнання їхньої репрезентативності. Об'єднанню профспілки, щоб бути визаним всеукраїнським, необхідно мати не менше 150 тис. членів. На галузевому рівні представляти інтереси працівників повною мірою здатна профспілка, що об'єднує не менш як 3% працівників, зайнятих у відповідній галузі економіки; на територіальному – інтереси працівників можуть представляти обласні або місцеві профспілки, їх організації й об'єднання, створені за терито-

ріальною ознакою, членами яких є не менш 2% зайнятого населення у відповідній адміністративно-територіальній одиниці.

Український уряд "технократів" підготував новий Трудовий кодекс для українців. Теперішній Трудовий кодекс діє з 1971 р. і навіть з урахуванням його періодичного оновлення не відповідає сучасному формату трудових відносин та функцій держави в умовах глобалізації. З 2020 р. вступає в дію нове законодавство про працю. Всі функції регулювання трудових прав з Міністерства соціальної політики переходять до Міністерства економіки. Відповідно, тепер сфера трудових відносин буде регулюватися за логікою економічної доцільності, а не соціальних реалій та потреб. "Трудовий кодекс, буде дуже (може, й занадто) ліберальним для роботодавця. Ми будемо намагатися створити для бізнесу дуже прості і дешеві умови відкриття та закриття робочого місця для того, щоб створювати таких робочих місць побільше в Україні. Хочемо, щоб ви мільйон таких робочих місць створили протягом п'яти років", – заявила голова Комітету Верховної Ради з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів Галина Третякова. За її словами: "Це означає, що ми будемо трохи дискримінувати найманого працівника і за це бізнес повинен включитися в пенсійну реформу другого рівня – отримавши здешевлення на відкритті-закритті робочих місць, трохи поступитися, і 1–2% направляти на створення власних накопичень для громадян"⁴².

Виправдання такої радикальної зміни трудового законодавства заради економічного зростання може виявитися пасткою, тому що звуження трудових прав заважатиме економічному розвитку. В Україні на сьогодні не надто захищені права найманих працівників. Це насамперед невивплата заробітних плат, неофіційне працевлаштування, незаконні звільнення тощо. Тому трудові права найманих працівників доцільно не звужувати, а навпаки, розширяти. Обговорюється можливе закріплення в новому Трудовому кодексі права працівників виходити на страйк. Проте законодавці

---

⁴² "Занадто ліберальний". Чого очікувати від нового Трудового кодексу. 02 жовтня 2019. URL: <https://www.unian.net/economics/other/10705320-slishkom-liberalnyy-chego-ozhidat-ot-novogo-trudovogo-kodeksa.html>

попереджують: страйки не мають бути спрямовані проти Кабінету Міністрів або Верховної Ради, вони мають стосуватися лише підприємств, де питання має вирішуватися внутрішньо, спільно з профспілками. Тим самим за роботодавцем закріплюється право звільняти тих, хто вийшов на страйк у робочий час, або не оплачувати час прогулів через страйк. Ситуація погіршується падінням ролі профспілок в Україні. "Важливим чинником в питаннях будь-яких реформ трудового законодавства є дотримання міжнародних зобов'язань, що вже були взяті на себе Україною. В 2018 році у рейтингу дотримання трудових прав, що був підготовлений Міжнародною Конфедерацією Профспілок, Україна опинилася "на дні" – у п'ятій з шести груп", – зазначає директор ГО "Трудові ініціативи" Георгій Сандул⁴³.

Сподівання, що посилення позицій роботодавців сприятиме зростанню валового внутрішнього продукту, можуть не справдитися. Тим більше, що ВВП як індикатор добробуту країни має дуже сумнівну переконливість. Зростання рівня доходів олігархів на тлі падіння доходів населення може в сумі давати той самий номінальний приріст ВВП. Окрім того, звуження трудових прав почасти пов'язане з падінням реальних доходів населення, що навіть у категоріях економічного зростання має негативний вплив на економіку. Адже кожна додаткова гривня зарплати, яку отримали наймані працівники, є фактично стимулюванням внутрішнього попиту.

Програмою уряду передбачається, що демографічний тренд буде позитивним – народжуватиметься і повертатиметься в Україну буде більше людей, ніж помиратиме і виїжджатиме. Але питання трудової міграції при цьому фактично не порушується. Уряд "технократів" задекларував створення мільйона нових робочих місць. Але ситуація ускладнюється багатьма факторами: з одного боку, при близько 300 тис. зареєстрованих безробітних, роботодавцям не вистачає працівників, а з іншого боку, створення обіцяної кількості робочих місць потребує великих інвестицій у

---

⁴³ Тицкий Б. Чи очікує українців обмеження трудових прав 29.10.2019. URL: <https://nashkiev.ua/vlast/articles/chi-ochikoue-oukraitsiv-obmezheniya-trudovih-prav.html>

виробничий сектор, приплив яких перебуває під великим питанням. Для отримання 6–7% зростання ВВП щороку необхідно залучати 6–7 млрд. прямих іноземних інвестицій. Для порівняння – минулого року їх було близько 2 млрд. Для реалізації своїх планів уряду необхідна чітка економічна стратегія, яка наразі відсутня.

Глобальний ринок праці – це багатовимірна соціально-економічна структура, ситуація у якій ставить перед Україною декілька невідкладних завдань. Головними з них є: створення нових принципів соціально-трудова відносин, які б узгоджувалися з загальносвітовими тенденціями; пошук механізмів налагодження взаємозв'язків з міжнародними структурами, які представляють не лише інтереси бізнесу, а й, насамперед, інтереси найманих працівників; удосконалення національного законодавства, яке б передбачало соціальний діалог та співпрацю між соціальними партнерами, що є основою демократичного порядку в державі. Криза соціальної держави, що спостерігається в країнах Європи, не повинна дискредитувати принципи соціального партнерства, яке являє собою один зі способів цивілізованого врегулювання виникаючих у суспільстві суперечностей, забезпечення сталого еволюційного розвитку суспільства, його політичної системи.

Вирішення цих питань дозволило б Україні чіткіше визначити її місце та роль у загальносвітовому процесі, а також побудувати стійку ефективну державу. Саме тому Україні необхідно прагнути якнайшвидше інтегруватись у глобальний простір, стати його повноправним суб'єктом. Швидка адаптація системи державного управління до нових глобалізаційних умов та впровадження ефективних інструментів впливу на них дозволить нашій країні використовувати процеси глобалізації у власних національних інтересах. Це створить умови для нової геополітичної стратегії України, яка сприятиме її незалежному економічному, політичному та культурному розвитку. Успішне створення системи демократичних соціально-трудова відносин, формування механізмів узгодження суспільних інтересів допоможе запобігти масштабним внутрішнім потрясінням і забезпечити ефективне функціонування української держави в глобальному світі.

Валентин Бушанський

ІНФОРМАЦІЙНО-МАНІПУЛЯТИВНІ ПРАКТИКИ У ДИСКУРСИВНОМУ ПРЕДСТАВЛЕННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ

Здійснення суспільно-політичних реформ вимагає інформаційного супроводу. Тільки він здатен забезпечити громадську підтримку реформаторськими задумами, тільки в його рамках до снаги організувати суспільне обговорення запланованої реформи, виявити й усунути її недоліки, актуалізувати питання, які опинилися поза увагою на етапі законотворення.

Інформаційний супровід може розгортатись як у конструктивній, так і деструктивній формах. Під конструктивним інформаційним супроводом розуміється об'єктивне представлення цілей і завдань реформи. У цьому випадку інформування відбувається на кількох рівнях: анонсування реформи у формі політичної заяви; економічне та соціальне обґрунтування реформи; заздалегідне представлення законопроекту; обговорення законопроекту в парламентських комітетах і громадських радах; дебати щодо законопроекту в сесійній залі парламенту. Кожен із зазначених етапів має висвітлюватись у ЗМІ та ЗМК. Представлена послідовність проходження законопроектів (або ж указів президента чи постанов Кабміну з усіма відповідними особливостями) чітко прописана в ЗУ "Про регламент Верховної Ради України" та ін. нормативно-правових актах. Ця процедура є відомою й очевидною. Викладена процедура не завжди реалізується на практиці. З різних причин процес законотворення й ухвалення законів дуже часто постає цілком непрозорим. Суспільство фактично ставиться перед фактом, що той чи той нормативно-правовий акт уже ухвалений і набув чинності. У цій ситуації казати про суспільну підтримку таких законодавчих практик було б великим перебільшенням. Такі непрозорі практики викликають упереджене ставлення до самих нормативно-правових актів і підривають довіру до законодавчого органу та Президента України, який підписує ухвалені Верховною Радою закони. Саме вдавання до

непрозорих практик у діяльності парламенту й уряду спричиняє маніпулятивні прояви у висвітленні роботи державно-політичних інститутів. До маніпулятивних практик вдаються як самі державно-політичні інститути, які прагнуть домогтися легітимності ухвалених рішень на рівні громадської думки, так і ЗМІ, котрі висвітлюють державно-політичні процеси. Маніпуляції громадською думкою непоодинокі й у діяльності опозиційних політичних сил і ЗМІ, які їх підтримують. Нині важливу роль у формуванні громадської думки відіграють і ЗМК: політики, громадські діячі, журналісти та блогери висловлюють свої міркування про політичне сьогоднішнє в соціальних мережах. Останні, варто відзначити, набувають дедалі більшого впливу, позначаючись на громадській думці.

Інший аспект маніпулятивних впливів – гібридна війна, яка ведеться РФ проти України. Використовуючи недоліки, які мають місце в діяльності українських державно-політичних інститутів, або ж просто створюючи фіктивні новини, російські ЗМІ хибно висвітлюють суспільно-політичне життя в Україні, дезінформуючи аудиторію. Причому російський фейк-ньос поширюється не тільки в РФ, а й в Україні та інших країнах. Представлення в невідгідному світлі суспільно-політичної ситуації в Україні негативно позначається на довірі громадськості до українських органів влади, уявленні про те, що політичні процеси в Україні розгортаються в правильному напрямі, а також підривають довіру до нашої держави за кордоном.

Окреслена ситуація актуалізує питання про характер інформаційного супроводу суспільно-політичних реформ в Україні. Зокрема необхідним є аналіз маніпулятивних практик, які мають місце в діяльності державно-політичних інститутів, ЗМІ та ЗМК.

Офіційне мовлення, ЗМІ та ЗМК: особливості подачі інформації та маніпуляцій свідомістю

Державно-політичні інститути здійснюють офіційні представлення суспільно-політичних реформ в Україні. Офіційні наративи, як правило, поширюються державно-політичними речниками. Це можуть бути офіційні звернення, виступи, інтерв'ю, прес-релізи тощо.

Ключова особливість офіційного мовлення – монологізм. Офіційна мова – це завжди монолог, який розкриває державно-політичний курс. І навіть коли політик чи високопосадовець відповідає на запитання журналістів, то це все одно монологічні міркування на задану тему. Ознайомлення з офіційними наративами дає змогу суспільству робити висновки пріоритетів певного політика чи політичної сили, мети політичного процесу, чільних завдань, засобів розв'язання тих чи тих проблем. Саме тому офіційне мовлення апіорі має бути максимально визначеним. Жодні двоякості, туманні судження чи суперечності в офіційному мовленні неприпустимі. Звісно, офіційний дискурс не завжди може висвітлювати всі аспекти прийняття державно-політичних рішень. Але необхідним складником офіційного мовлення завжди є артикуляція цінностей і ціннісних орієнтацій. Саме базуючись на рецепції цінностей, які артикулюються в офіційному дискурсі, суспільство отримує можливість робити висновки щодо дій державно-політичних інститутів у певних дуже конкретних питаннях. У цьому сенсі артикуляція цінностей і ціннісних орієнтацій постає як політична аксіоматика, на основі якої суспільством прогноуються певні конкретні дії.

Цілком очевидно, що коли офіційне мовлення не вирізняється конкретикою, сповнене неузгодженостей, коли суспільству подаються суперечливі сигнали, то ми маємо справу з тінювими проявами політики. У цьому разі ми з повним правом можемо констатувати факт маніпуляції громадською думкою. Бо саме недомовленості, уникання чітких відповідей на актуальні питання, акцентуація незначних деталей свідчить про факт маніпуляції.

Суспільно-політичному життю демократичних країн об'єктивно притаманна невизначеність. Демократія – це зіткнення оцінок суспільно-політичної ситуації, образів майбутнього та проєктів реформування. Однак ця невизначеність знімається вже на етапі виборчого процесу, з оголошенням результатів виборів. Пріоритети, які артикулюються політичною силою–переможцем, набувають статусу офіційного державно-політичного курсу, який отримав довіру виборців. Вдавання ж до практик непрозорого мовлення цілком нівелює потребу суспільства у державно-

політичній визначеності. Як наслідок, політична сила, яка опанувала державну владу, але вдається до невизначених наративних практик, втрачає довіру виборців. Бо інформаційні маніпуляції можуть давати позитивний ефект тільки на коротких дистанціях. А в довгостроковій перспективі (щонайменше виборчої каденції) маніпуляції ведуть тільки до втрати суспільної довіри.

Маніпуляції суспільною думкою з боку державно-політичних інститутів є вкрай небезпечними. Вони можуть забезпечити перемогу у виборах, за їх допомогою до снаги домогтися реалізації певних реформ, однак не можна уможливити тривале перебування при владі. Відповідно, маніпулятивні практики підводять політичні сили до необхідності вдавання до недемократичних методів діяльності і щодо політичних опонентів, і щодо суспільства загалом. Маніпулятивні практики – це завжди початок авторитаризму. Показовий приклад – ситуація в РФ. Президентство В. Путіна почалось із приховування інформації про його особистість і попередню діяльність; маніпулятивною за змістом була і операція "преемник"; однак його подальше утвердження при владі зробило необхідним війну проти Чечні, переслідування опозиції, обмеження свободи слова та ін. заходи, включаючи війну проти України. Отже, маніпулятивні прояви в офіційному мовленні – вкрай негативний феномен.

Наступний важливий канал інформування – електронні та друковані ЗМІ, яким також притаманна монологічність. Лише нині, з розвитком інтернету, діалогічні форми комунікації здобувають собі місце в їх діяльності. ЗМІ поширюють офіційні повідомлення, однак надають їм певної інтерпретації. Таким чином, офіційне повідомлення з'являється у ЗМІ в певному інформаційному контексті. Фактом інтерпретації є вже те, на якій шпальті з'явиться інтерв'ю політика чи високопосадовця, які тексти будуть розміщені поряд, який візуальний ряд їх супроводжуватиме тощо. Ще більше засобів для контекстуальної інтерпретації офіційних повідомлень мають електронні ЗМІ. Фактором впливу інформації на аудиторію є вже час її трансляції і навіть комерційна реклама, яка її супроводжує. Таким чином, повідомлення ЗМІ – це завжди інтерпретоване повідомлення. Отже, існує об'єктивна

ситуація, яка відкриває простір для маніпуляції громадською думкою. Факт останніх безпосередньо залежить від редакційної політики, яка, в свою чергу, визначається позицією власників ЗМІ. Тож, представлення суспільно-політичних реформ визначається вже не тільки самим змістом, наприклад, урядової програми чи законопроекту, а й позицією власників ЗМІ, журналістів та експертів.

Сприйняття контенту, яких подається ЗМІ, вимагає політичної обізнаності та навиків критичного мислення. Цілком очевидно, що аудиторія ЗМІ (а особливо телевізійних каналів) не складається виключно з політично ангажованих осіб, які послідовно та системно аналізують суспільно-політичну інформацію. Пересічний глядач може бути професіоналом у сфері своєї діяльності, однак при цьому не мати достатньо знань зі суспільно-політичної проблематики. Така ситуація відкриває простір як для м'якого так, на жаль, і жорсткого маніпулювання громадською думкою, і в Україні вона набула достеменно загрозливого стану. Відповідно до вимог Закону "Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення" українські телеканали оприлюднили дані про своїх власників¹. Оприлюднена інформація уможливорює висновки щодо ситуації на ринку телевізійних медій. На основі офіційно оприлюднених даних агенція УКРІНФОРМ повідомляє, що інформпростір України фактично монополізований незначною групою осіб² – це по-перше. По-друге, медіапростір України контролюється українськими олігархами. І, по-третє, сподіватися, ніби власники

---

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення. Закон України. 03.09.2015 // Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/674-19/sp:max20>

² Кому належать українські телеканали? // УКРІНФОРМ. Мультимедійна платформа іномовлення України. 10.04.2016. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1997592-vlasniki-ukrainskih-telekanaliv-htovoni-infografika.html

телеканалів поширюватимуть контент, котрий суперечитиме їхнім інтересам, – велика омана.

Звернемося до фактів. На сайті "Бізнес-цензор" названо шістьох власників найрейтинговіших українських телеканалів³. Аналіз телепереглядів уможлиблює представлення наступних даних щодо відсоткового розподілу спожитого телепродукту мешканцями найбільших українських міст (табл. 1).

Таблиця 1

**Власники телеканалів і розподіл спожитого телепродукту.
За даними опитування аудиторії в містах від 50 тис. мешканців
Травень 2019 року**

	Ім'я власника	Відсоток від загального телеперегляду
1.	Віктор Пінчук	27,66
2.	Ігор Коломойський	16,9
3.	Рінат Ахметов	14,8
4.	Дмитро Фірташ, Сергій Львовчкін	14
5.	Віктор Медведчук	2,98
6.	Петро Порошенко	1,26

Як повідомляють журналісти "Бізнес-цензор", найбільший відсоток сукупного телеперегляду в травні був у телеканалі Віктора Пінчука. Його телевізійний холдинг "StarLightMedia" об'єднує шість телеканалів: ICTV, Новий, СТБ, М1, М2 та канал Оце. Перші три є флагманами холдингу, а ICTV входить до трійки найпопулярніших каналів країни. Другі за популярністю телеканали Ігоря Коломойського. До його холдингу "1+1 Media" входить шість каналів, але ключовим з трійки найпопулярніших в Україні є "1+1". Підтримка телевізійного холдингу І. Коломойського стала

³ Віннічук Ю. Як олігархи розділили телефір Україні // Бізнес-цензор. 25.06.2019. URL: https://biz.censor.net.ua/resonance/3133637/yak_olgarhi_rozdilili_teleefr_ukrani

ключовою для студії "95-й Квартал", який виробляє розважальний контент для цих каналів. "Медіа група "Україна"" Ріната Ахметова замикає трійку телевізійних холдингів України. Водночас, канал "Україна" має найвищі рейтинги. На четвертій позиції медіа-холдинг "InterMediaGroup" Дмитра Фірташа. Міноритарним партнером Фірташа по "Інтеру" є Сергій Львовчкін. Внизу рейтингу знаходиться група новинних каналів Віктора Медведчука – "Новини": 112, News One та ZIK. Таким чином, Медведчук є власником трьох з семи всеукраїнських інформаційних каналів. У травні 2019 року сукупна частка телеперегляду каналів 112, NewsOne та ZIK становила 2,98%. Це більше половини від загальної частки семи інформаційних українських телеканалів: сукупний відсоток телеперегляду 112, NewsOne, ZIK, Прямий, 5-й канал, Еспресо та Канал 24 в травні був на рівні 5,35%. На останньому місці два телеканали колишнього президента Петра Порошенка. При цьому "5-й канал", який йому офіційно належить, має найнижчі рейтинги серед семи загальноукраїнських новинних телеканалів. Водночас телеканал "Прямий", офіційним власником якого є Володимир Макеєнко, перебуває на третьому місці в категорії новинних телевізійних каналів. Звісно, рейтинги телеканалів коливаються, але наведені дані відображають загальну картину.

Те, що впливові українські телеканали не належать одному холдингу (власнику), забезпечує певний рівень інформаційного плюралізму. Однак цілком очевидно, що концепція громадського телебачення, яке не залежало б від промислово-фінансових груп, не була реалізована в Україні належним чином. Ідеться, звісно, не про телеканал, який має назву "Громадське телебачення" (працює з 22 листопада 2013 року, поширює контент тільки в Інтернеті й не має істотного впливу на масову аудиторію), а про сам принцип організації медіавиробництва. Ця ситуація є підставою ставити питання про доцільність деолігархізації медіаринку України. Бо тільки вільне поширення об'єктивної інформації політичного змісту уможливило розвиток демократичних інститутів.

Нині дедалі більшого впливу, як джерел інформації, набувають соціальні мережі. Особливістю діяльності соціальних

мереж є інтерактивність. Їхній контент, по-перше, не підлягає цензурі (окрім дописів, які або свідчать про факт учинення злочину, або про підбурювання до злочину); по-друге, не визначається певною політикою (волею власника). Соціальні мережі дають можливість аудиторії, за бажання, зв'язатися з автором контенту або ж поширити свій коментар. Водночас істотною особливістю соціальних мереж є те, що користувач, за бажання, може зберігати анонімність. Останній аспект породжує прикметний феномен "бото-ферм", або ж "фабрик тролів", коли спеціально організовані користувачі соціальних мереж поширюють інформацію замовленого політичного змісту та коментарі. Діяльність бото-ферм є агресивною. По-перше, вона спрямовується на створення враження, ніби певний політик чи політична ідея мають істотну популярність. По-друге, діяльність ботів спрямовується на дискредитацію політичних опонентів не етичними прийомами. По-третє, боти, вдаючись до тролінгу, прагнуть психологічно зламати політичних активістів, публіцистів і блогерів, які обстоюють інші політичні погляди.

Показовий приклад діяльності "бото-ферм" – ООО "Агентство интернет-исследований", або т. зв. "Ольгінські тролі", які поширюють контент з Санкт-Петербурга. Відомими є факти втручання "Ольгінських тролів" у політичні дискусії в Україні, Німеччині, Франції та США. Для прикладу, у 2016 році Міністерство внутрішньої безпеки США провело розслідування і повідомило про вплив "фабрики тролів" на передвиборчі перегони в США. За даними звітів Facebook і Twitter, найбільша активність проявлялася бот-акаунтами з РФ. За даними Міністерства внутрішньої безпеки США, "фабрика тролів" скупила понад 2000 акаунтів у соціальних мережах і витратила близько 2 млн доларів на рекламу та поширення постів політичного характеру, спрямованих на користь Дональда Трампа⁴.

---

⁴ Расследование РБК: как "фабрика троллей" поработала на выборах в США // РБК. 17 октября 2017 года. URL: <https://www.rbc.ru/magazine/2017/11/59e0c17d9a79470e05a9e6c1>

18 вересня 2019 року агенції "Слідство.інфо" і "Hromadske" представили аудиторії фільм-розслідування "Я – бот"⁵. За даними журналістів, українські політики та політичні партії активно користуються послугами "бото-ферм". Під час розслідування з'ясовано, що послуги "бото-ферми" коштують 5-7 тисяч доларів за 10 тисяч коментарів⁶.

Беручи до уваги зростання впливу соціальних мереж, розкриємо питомі особливості їх нарративних практик. Насамперед, відзначимо еклектичність дискурсу соціальних мереж. Він включає і офіційні повідомлення, які поширюються користувачами, наукові дослідження та паранаукові студії, котрі доходять до аудиторії саме за посередництва інтернет-ресурсів, зокрема YouTube. Virіznюvальною рисою соціальних мереж є питома висока вага буденних суджень. При цьому дискурс соціальних мереж є сегментованим. Оскільки контент обирається користувачами, то має місце розпад аудиторії на своєрідні групи за інтересами. Наступна риса соціальних мереж – радикалізм суджень, оскільки автори не зобов'язані подавати різнопланові погляди на ту чи ту проблему, забезпечувати, принаймні позірну, їх різноманітність. Дописувачі мають можливість подавати свою точку зору у найкатегоричнішій формі. Ця особливість нарративних практик уможливорює консолідацію однодумців, але й спричиняє дедалі більшу радикалізацію суджень.

На увагу заслуговує і колективність процесу створення нарративів. Поширені в соціальних мережах нарративи не піддаються цензуруванню і не захищаються авторським правом. Тож, як правило, вони цитуються та редагуються без відома авторів. Саме тому офіційні повідомлення або цитовані повідомлення ЗМІ можуть набувати найрізноманітніших інтерпретацій. Ця особливість зближує дискурс соціальних мереж із народною творчістю,

---

⁵ Я – бот. Фільм-розслідування. // YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vwZZ1ahYYRo>

⁶ Реплячук Д., Моторевська Є. Ботоіндустрія зсередини: хто користується та скільки коштує // Слідство.інфо. 19 вересня 2019 року. URL: <https://www.slidstvo.info/investigations/botoindustriya-zserediny-htokorystuyetsya-ta-skilky-koshtuye/>

що дає підставу дослідникам говорити про феномен "постфольклору"⁷. Інші питомі особливості наративних практик, які вказують на постфольклорний характер дискурсу, – міфологізація, карнавалізація, пародійність, інверсивність, гротеск тощо. Анекдот, пародія, "фото-жаба" – це природна й закономірна реакція соціальних мереж на офіційні повідомлення, і поготів – на будь-який офіціоз.

Як ми вже показали, соціальні мережі активно використовують з метою маніпулювання громадською думкою. Якщо маніпуляції, які мають місце в офіційних повідомленнях і ЗМІ, завжди авторські, тобто за ними стоїть речник – політик, політолог, журналіст, – то за наративами соціальних мережах може перебувати вигадана особа – фактична пустота. Особливістю офіційних повідомлень і дискурсу ЗМІ є логічність. Вони орієнтовані на послідовну аргументацію за традиційною схемою умовиводів. Наративи ж соціальних мереж, натомість, можуть цілком ігнорувати аргументацію, акцентуючись на емоційному висвітленні теми. Вони можуть базуватися не на фактах і умовиводах, а на представленнях афектів, звертаючись, таким чином, не до логіки, а до емоцій реципієнтів. Такі наративи неможливо оспорити в дебатах чи будь-як спростувати, оскільки вони сторонні і щодо аргументації, і щодо логіки. І в цьому сенсі маніпулятивні наративи соціальних мереж украй небезпечні.

Нині в Україні нараховується 21 млн 200 тис інтернет-користувачів. Із них 13 млн мають акаунти в мережі Facebook⁸. Кількість користувачів соцмережі Instagram сягнула 11 млн. Кількість користувачів Facebook та Instagram істотно зросла після заборони на діяльність в Україні російських соціальних мереж.

---

⁷ Денисюк Ж. З. Постфольклор комунікативних інтернет-практик у функціонуванні аксіосфери суспільства: автореф. дис. ... доктора культурології за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури України. Київ, 2018. 41 с.

⁸ Некрасов В. Три роки без "В контакті": яким соцмережам віддають перевагу українці // Економічна правда. 14 листопада 2019 року. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/11/14/653664/>

Серед користувачів мережі Facebook преваюють молодь та особи середнього віку (віковий розподіл – див. рис. 1).

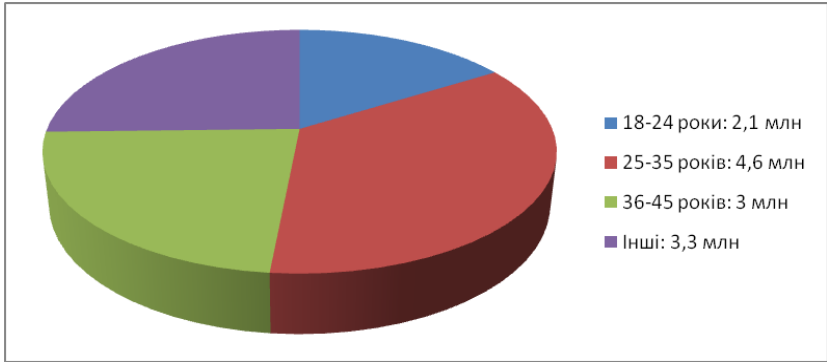

Рис. 1. Віковий розподіл користувачів соціальної мережі Facebook в Україні

Окреслена ситуація свідчить, що соціальні мережі й інтернет-ресурси, насамперед YouTube, активно використовують з метою маніпулювання громадською думку. Разом із тим, запровадження цензури стосовно інтернет-контенту є не тільки неможливим, а й недоцільним. Єдині доцільні заходи можуть мати лише освітній і просвітницький зміст. Якість освітніх програм варто оцінювати за критерієм їхнього сприяння розвитку критичного мислення.

Кажучи про маніпуляцію свідомості, маємо відзначити, що для її розгортання в значущих масштабах необхідною є соціальна фрустрованість. Ситуація в Україні – низький рівень життя, безробіття, воєнна агресія РФ, тотальна корумпованість тощо – має всі ознаки фрустраційної. Як ми вже відзначали в одній із публікацій⁹, маніпуляція свідомістю призводить не тільки до поведінкових проявів, а й до ментальних новоутворень. Аби, маніпулюючи свідомістю, змусити людину до певних учинків, потрібно не лише змінити її уявлення про соціально-політичну

⁹ Бушанський В. В. Маніпуляція свідомістю: від фрустрації до нової ідентичності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011 / 5 (55). С. 74–86.

ситуацію, а й змінити образ її "Я". Потрібно принадити її новою релігійно-метафізичною, соціально-політичною, національно-етнічною й особистісною ідентичністю. Цілком зрозуміло, що для таких експериментів найпридатніша фрустрована особистість, котрій осоружне її безпорадне і вразливе "Я". Саме тому маніпуляції свідомістю передують створення ситуації соціально-культурного відчаю. Людина має пережити стрес. І це відчуття катастрофічності життя мусить тривати доволі довго, аби людина втратила віру в усі цінності. І тоді стан фрустрованості перетвориться зі ситуативного на особистісно-екзистенціальний. Маніпуляції свідомістю піддаються рефлексії. Відтак маніпуляції актуалізують руйнівні тенденції в структурі особистості, а також негативістське, зокрема, й агресивне ставлення до культури та суспільства.

Маніпулятивні практики в офіційних повідомленнях, ЗМІ та соціальних мережах

20 травня 2019 року Президентом України став Володимир Зеленський. Вдамося до аналізу інавгураційної промови президента¹⁰, адже вона являє собою офіційне мовлення. За формою інавгураційна промова є монологом-зверненням до суспільства. Промова активно аналізувалася ЗМІ та в соціальних мережах. Зокрема, звернімо увагу на лексику президента та використані метафори, а також на цільову аудиторію, до якої він звертався. Беручи до уваги те, що монолог-звернення розрахований на розуміння й емоційних відгук, виявимо основні когнітивні й афективні складники соціальної свідомості, котрі були актуалізовані в промовах.

Промову Володимир Зеленський розпочав із переказу розмови із сином. За словами президента, його син почув по телевізору, що "Зеленський – президент", тож і сказав батькові: отже, я тепер – президент. Інтерпретуючи цю розмову, Володимир Зеленський, звертаючись до українського народу, вдається до такого узагальнення: тепер "кожен із нас президент... Кожен із нас поклав руку

---

¹⁰ Інавгураційна промова президента України Володимира Зеленського // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 20 травня 2019 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/inavguracijna-promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelensk-55489>

на Конституцію і кожен із нас присягнув на вірність Україні". Цей епізод, безперечно, відображає самосприйняття промовця: він самоототожнивсь із хлопчиком. Та важливим є й те, що він закликав увесь народ до цього ж таки кроку – самоототожнення із дитиною. Зважаючи на те, що інавгураційні промови ніколи не бувають експромтами, ця, на перший погляд, побутова деталь свідчить про цілеспрямовану дію з інфантилізації суспільства. Президент апелює не до відповідальності, рішучості, здатності до героїчних учинків, що було б очікувано для країни, яка перебуває у стані війни з Російською Федерацією, а до інфантильних складників колективної свідомості.

Однак, наступний фрагмент промови, на перший погляд, спростовує наш попередній умовивід. Бо від тези – "кожен тепер президент" – промовець переходить до тези про відповідальність кожного за ситуацію в країні. Утім, звернімо увагу на те, як саме розкривається тема відповідальності. Речник звертається до буденного досвіду аудиторії: "Уявіть собі гучні заголовки: "Президент не платить податків", "Президент напідпитку промчав на червоне світло", "Президент потихеньку краде, бо всі ж так роблять". Ви згодні, що це ганьба?.. Відсьогодні кожен з нас несе відповідальність за країну, яку ми залишимо своїм дітям". Передусім привертає увагу, що промовець вдається до зумисне заниженої лексики. Він говорить не про феномени – ухиляння від сплати податків, девіантна поведінка, корупція, – а про їх побутове сприйняття, вдаючись до відповідного мовного стилю. Безперечно, такий стиль висловлювання доступний максимально широкій аудиторії. Та водночас такий спосіб мовлення вступає в суперечність зі ситуацією – ритуальною подією, якою є інавгурація. Як наслідок, мова і ситуація дисонують, спричиняючи поляризації аудиторії. Разом із тим, закликаючи до соціальної відповідальності, президент окреслює і її контури – сплата податків, здоровий спосіб життя, правосвідомість. От, власне, і все. Це весь горизонт соціальної відповідальності, до якої закликає президент.

Далі в промові речник згадує про випробування, які проходить український народ у зв'язку з російською окупацією Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей. Зокрема, президент говорить про "спільний біль", бо "кожен із нас загинув

на Донбасі". Згадуються й інші соціальні негаразди. Аналізуючи цей фрагмент промови, відзначимо, що промовець апелює не до політико-правових понять (що було б закономірно, оскільки йдеться про політику), а виключно до емоційного сприйняття проблеми – "болю", який переживає кожен. Таким чином, усі політико-правові аспекти опиняються винесеними за дужки. Вони мають додумуватися аудиторією, якщо, звісно, аудиторія володіє відповідними політико-правовими поняттями.

Закликаючи український народ вірити у власні сили, президент вдався до прикладу – успіхи збірної Ісландії у європейському футболі. Вочевидь, ця "висока" метафора мала, згідно із задумом автора промови, надихнути країну на звершення. Розвиваючи метафору, президент сказав наступне: "Ми повинні стати ісландцями у футболі, ізраїльтянами – в обороні рідної землі, японцями – у технологіях, швейцарцями – в умінні щасливо жити одне з одним, незважаючи на будь-які розбіжності". На жаль, президент не повідомив суспільству про те, завдяки яким саме заходам українцям вдасться повторити досвід Ізраїлю, Японії та Швейцарії.

Президент, звісно, не оминув увагою найважливішу проблему – російсько-українську війну. "І наше найперше завдання, – зазначив Володимир Зеленський, – припинення вогню на Донбасі". В який саме спосіб має бути реалізоване це завдання – президент, на жаль, не уточнив. "Наш наступний виклик, – провадить президент, – це повернення втрачених територій". Однак зазначив, що казати про втрату територій – "некоректно", "бо неможливо втратити те, що й так наше". В обох випадках, як бачимо, промовець апелює до пасивності, притаманної інфантильній свідомості. Бойові дії мають припинитися в невідомий спосіб, мов дощ чи сніг, а той факт, що вони ведуться на території України проти окупаційної армії – президентом до уваги не береться; території мають повернутися, ба більше – вони нікуди й не зникали з нашої свідомості. "Ми готові до діалогу, – наголосив президент, продовживши російською мовою: – И я уверен, что прекрасным первым шагом для начала этого диалога, станет возвращение всех украинских пленных". Цілком очевидно, що діалог передбачає певний обмін. У промові, однак, не йдеться про своєрідні параметри домовленостей, хоча це питання є вкрай актуальним із раціонального погляду.

Завершуючи промову, президент зазначив: "Моє обрання доводить – громадяни втомились від досвідчених, системних, надутих політиків, які за 28 років створили країну можливостей. Можливостей "відкатів", "потоків", "дерибанів"". Ці слова – по суті, констатація факту, який уже традиційно визначається поняттям "електоральна революція". І як і в усякій революції – має місце інверсія, перевертання владної піраміди. Сама інавгураційна промова, як видно із процитованих фрагментів, сигналізує про владу соціального низу, про легітимність лексики, за допомогою якої саме буденна свідомість описує та характеризує соціальну ситуацію. Цей фрагмент також сигналізує про соціально-психологічний негативізм, який точно ретранслює Володимир Зеленський. Разом із тим, цей нігілізм щодо останніх "28 років" поєднується з мовчанням про концептуальні основи розв'язання основних проблем, які стоять перед українським суспільством, і актуалізацією інфантильних настановлень.

Відзначимо, що інавгураційна промова викликала суперечливі оцінки у ЗМІ та соціальних мережах. Частина аналітиків відзначила, що промова аж ніяк не може розглядатися як певна програма діяльності нового президента. Інші ж позитивно відзначили апеляцію до максимально широкої аудиторії: президент говорив не мовою істеблішменту, а мовою вулиці, претендуючи таким чином на демократичність свого образу. Характеризуючи офіційне мовлення, ми відзначали, що його вирізнявальною особливістю є артикуляція цінностей і ціннісних орієнтацій. За своєю стилістикою, офіційне мовлення подібне до визначення аксіом – непохитних принципів, на яких базуватиметься політика загалом і реалізація конкретних реформ зокрема. У випадку ж з інавгураційною промовою головні принципи внутрішньої та зовнішньої політики, на жаль, чітко не прочитуються.

Відверто маніпулятивним за своїм змістом і стилістикою було звернення президента Зеленського стосовно реформи ринку землі сільськогосподарського призначення в Україні¹¹. У зверненні,

---

¹¹ Звернення Президента України Володимира Зеленського стосовно впровадження прозорого ринку землі в Україні // Президент України. Офіційне

виголошеному 11 листопада 2019 року, помітне те саме, що й у інавгураційній промові, тяжіння до заниженої лексики та метафорики. Замість того, аби відреагувати на суть критики, – законопроект передбачає можливість приватизації землі юридичними особами без істотних обмежень на обсяг приватизації – президент вдався до підміни теми, акцентував увагу на самій доцільності приватизації, яка, загалом, не піддається сумніву експертним середовищем. Аналогічні маніпуляції мали місце й під час обговорення законопроекту в сесійній залі Верховної Ради та в коментарях рейтингових ЗМІ. Такі риторичні стратегії – підміна тем, акцентуація другорядних аспектів, перетворення проблеми на ціннісний конфлікт – це є типові прояви символічної політики. Тобто питання політичного порядку денного виносяться з прикладної до символічної площини й перетворюються на предмет конфлікту¹².

Каменем спотикання політики президента Володимира Зеленського є, звісно, російсько-українська війна. Загалом, оцінюючи політику пана президента, зазначимо, що вона не виходить за рамки тієї невизначеності, яка була артикульована в інавгураційній промові. Пан президент покладає надії на мирне врегулювання конфлікту. Однак відзначимо низку факторів, які вказують на неможливість мирного врегулювання, оскільки ініціатор конфлікту – РФ – має інтерес або в його продовженні задля економічного та соціально-психологічного виснаження України, або в капітуляції України – легітиматії колабораціоністських режимів у тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей, а також федералізації України.

Ускладнює ситуацію і те, що посередники переговорів у Нормандському форматі – президент Франції Емманюель Макрон і канцлер Німеччини Ангела Меркель – вдаються до заяв і дій, які навряд чи можуть свідчити про стратегічну протидію доімперіалістичній політиці РФ. Показовий приклад – наступні слова

інтернет-представництво. 11 листопада 2019 року. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/zvernennya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-stosovni-1629>

¹² Бушанський В. В. Блиск і злидненість символічної політики // Віче. 2008. № 23. С. 20–23.

президента Макрона: "Я віддаю перевагу легальним іммігрантам з Гвінеї чи Кот-д'Івуар (...) замість нелегальних українських чи болгарських банд"¹³. Показово, що в часі слова пана Макрона прозвучали після заяви МЗС Болгарії про неприпустимість російських маніпуляцій історичними фактами. Зокрема, офіційна Софія наголосила на тому, що т.зв. "визволення Болгарії від нацизму" було її окупацією радянською армією. Тож, виникають питання щодо мотивації пана Макрона. У цій-таки площині лежить лобювання Німеччиною будівництва газопроводу "Північний потік 2". Збільшуючи споживання російського газу, Німеччина, фактично, фінансує російський мілітаризм загалом і війну проти України зокрема. Отже, цілком логічно постає питання: чи можуть Німеччина та Франція бути неупередженими й безсторонніми посередниками в українсько-російських переговорах?

Мінські домовленості – небезпечний прецедент: шляхом інтервенції РФ примушує Україну (за посередництва Німеччини та Франції) змінити свою Конституцію і надати "ДНР" і "ЛНР" т. зв. "особливий статус", тобто автономію. Якщо Німеччина і Франція вважають це прийнятним, то це є дивне розуміння міжнародного права. Якщо ця ситуація є прийнятною, то й усі інші суперечності між державами надалі мають розв'язуватися аналогічним способом: воєнна агресія, окупація, анексія території, створення колабораціоністських утворень, їх легітимація шляхом конституційних змін. Ось який прецедент відкриває імплементація Мінських домовленостей. І яке відношення все це має до міжнародного права?

Мінські домовленості – всі, від першого до останнього пункту – це план РФ із подальшої ескалації конфлікту. По-перше, злам Конституції України. По-друге, створення перманентного протистояння "Київ – "Л/ДНР"". По-третє, цілковитий розвал правового поля України й інститутів, покликаних забезпечити верховенство права та закону. По-четверте, подальше інспірування аналогічних ліній протистояння між Києвом і регіонами (РФ має тут чималий

---

¹³ Макрон в інтерв'ю правому журналу згадав про "нелегальні українські банди" // УНІАН. 1 листопада 2019 року. URL: <https://www.unian.ua/world/10739043-makron-v-interv-yu-pravomu-zhurnalu-zgadav-pro-nelegalni-ukrajinski-bandi.html>

досвід і потрібні ресурси). По-п'яте, фактичне пониження всіх тих громадян України, котрі, починаючи з 20 лютого 2014 року, захищали Україну – ЗСУ, добровольців і волонтерів зумисне і цілеспрямовано перетворюють на маргіналів.

Зустрічі в Нормандському форматі потрібні не Україні, вони потрібні РФ. Нині Україна залишилася без впливових союзників. Але хіба це привід відмовлятися від принципів? Україна залишилася без інтелектуального центру, здатного артикулювати принципи. Але це не привід, аби суспільство втрачало віру в себе і волю до боротьби.

Окрім окремих телеканалів (наприклад, "Нового") українські друковані й електронні ЗМІ, загалом, компліментарно висвітлюють діяльність президента Володимира Зеленського та уряду. Піддається критиці діяльність парламенту. Однак увага акцентується на різноманітних курйозах, які не стосуються суті парламентаризму. Поготів, із низки ганебних фактів морального характеру, на жаль, коментаторами на робляться висновки політичного змісту. Зокрема, не ставиться питання про особливості виборчої системи, які уможливають потрапляння до Верховної Ради осіб, котрі своїми діями компрометують законодавчу владу як таку та саму ідею народного представництва. Така нарративна стратегія веде до протиставлення в уяві громадськості президента та парламенту. Втім, таку нарративну стратегію навряд чи можна назвати об'єктивною, беручи до уваги той факт, що в парламенті існує пропрезидентська монопартійна більшість. Але саме ця нарративна стратегія відображає маніпулятивний характер висвітлення політичного сьогодення в Україні.

Характеризуючи дискурс соціальних мереж, відзначимо його поляризованість. Усі ті характеристики, які ми вже відзначали, – карнавальність, гротескність, інверсивність, емоційна акцентованість тощо, – повною мірою проявляються в дописах, котрі висвітлюють ситуацію в парламенті, діяльність президента та Кабінету Міністрів. Прикладом раціональної критики можна назвати контент "Телебачення Торонто"¹⁴, що поширюється на платформі YouTube. За саркастичною подачею інформації, що є

---

¹⁴ Телебачення Торонто. URL: https://www.youtube.com/channel/UCF_ZiWz2Vcq1o5u5i1TT3Kw

типово для соціальних мереж й інтернет-контенту загалом, простежується чітка аналітична позиція. Зокрема, відзначимо представлену інтернет-ресурсом критику ЗМІ, котрі уникають принципового аналізу політичного сьогодення, привертаючи увагу аудиторії передусім до буденних аспектів життя, що веде до анігіляції політичної свідомості та громадянського суспільства.

Загалом, відзначимо, що в інформаційній політиці офіційних органів влади та ЗМІ простежується відверта маніпулятивність. Найпринциповіші питання політичного порядку денного зміщуються в площину несерйозного; має місце не лише уникання найважливіших тем, а й їхнє гротескне представлення масовій аудиторії. Офіційні органи влади не дають відповіді щодо найголовніших питань сьогодення – війни з РФ, умов її припинення під час переговорів у Нормандському форматі, земельної реформи в Україні тощо. ЗМІ вдаються до наративної стратегії замовчування цих-таки питань або ж висвітлення їх в естетично відразливих формах. Показовий приклад – найрізноманітніші ток-шоу, в яких обговорення суспільно-політичних питань перетворюється на гротеск. Цілком очевидно, що українські телеканали переймають досвід РФ, де політичні ток-шоу – їхній бульварно-скандальний характер – мають не висвітлювати політичні питання (не кажучи вже про аналітику), а формувати відторгнення від політики масової аудиторії. Цю ситуацію погіршують соціальні мережі, в яких тролінг перетворився на буденну практику.

Актуальні питання для висвітлення в офіційному та медійному дискурсах

Починаючи з доби "Перебудови" і далі, увесь період незалежності українське суспільство чує про назрілість тих чи тих соціальних, економічних і політичних реформ. Як наслідок, саме поняття "реформи" перетворилось у масовій свідомості на моветон. У передвиборчий період політичні партії та кандидати в Президенти України, звертаючись до електорату, наголошують на власній готовності та здатності модернізувати суспільно-політичне й економічне життя. Дуже часто ці заяви містять апеляції до "європейських цінностей", "європейських стандартів" і, більше того, – вказівки на намір інтегрувати Україну до Європейського Союзу. Показовим є і те, що, згідно з результатами соціологічних

опитувань, громадяни схвалюють можливий вступ України до ЄС. Утім, успішність модернізаційних перетворень в Україні є вельми сумнівна. Як сумнівним є і розуміння політичними акторами та громадськістю тих-таки "європейських цінностей" і "європейських стандартів".

На тлі ненастанних закликів до модернізації та перманентних економічних, соціальних і політичних реформ, не менш виразною є й тенденція недовіри громадян до інституцій законодавчої, виконавчої, судової та муніципальної влад, а також невдоволення соціальними стандартами. Суспільство підтримує ці наміри, але завжди почуває невдоволеність результатом, отриманим у процесі модернізації.

Водночас, уже з 2004 року спостерігається крайнє загострення політичного протистояння в Україні. Ідеологічні дискурси вибудовуються за принципом "символічної політики", тобто шляхом актуалізації "фундаментальних протиріч", які, не можуть бути подолані шляхом компромісу. Так, до порядку денного вносяться питання історичної пам'яті та мовні суперечності. Має місце зіткнення взаємовиключних дискурсів, а отже, й завдання національної консолідації залишатиметься проблематичним.

Таким чином, ми бачимо очевидну суперечність: декларації про доцільність модернізації і схвалення цих декларацій суспільством існують поряд із явними архаїзмами зі сфери ідеології та політичної практики. Особливу тривогу викликає політизація етнічності. Міжетнічні конфлікти, які ми спостерігаємо нині у світі і які стають ознакою сучасності, свідчать про інструменталізацію етнічної ідентичності. Нині небезпідставною здається констатація Юргена Габермаса: європейська політика мультикультуралізму зазнала краху. І в цім контексті, зважаючи на спроби України взоровувати юридичні та політичні практики ЄС, важливим є критичне переоцінювання багатьох європейських стандартів у сфері соціокультурної політики. На наш погляд, потребує критичного наукового переосмислення така цінність, як толерантність, зокрема міжетнічна та міжрелігійна. Згідно з концепцією ціннісних орієнтацій Мілтона Рокіча "толерантність" є інструментальною цінністю, а тому не може бути метою життєдіяльності.

Толерантність – це лише засіб і тільки засіб. Без термінальних цінностей (цілей) толерантність переростає в байдужість і бездіяльність, а отже, перетворюється на деструктив. У глобальному масштабі ми спостерігаємо: 1) нормативізацію поєднання етнічної і расової належності з релігійною самоідентифікацією, 2) стигматизацію такої ідентичності як на рівні дискурсу, так і на рівні самосвідомості, 3) очевидну неготовність європейських суспільств здійснити соціалізацію спільнот, ідентичність котрих позначена віктимізацією. Зважаючи на поширення в Україні так званих "нетрадиційних етнічних меншин", стає очевидним і практичний вимір цієї проблеми.

Висвітлення в офіційному та медійному дискурсах потребують найважливіші висновки з царини етнополітології. Зокрема, висновки С. Шульмана, за якими в Україні мають місце "етнонаціональна" та "східнослов'янська" ідентичності. Попри відмінності між "етнонаціональною" та "східнослов'янською" ідентичностями, наголошує С. Шульман, обидві вони являють собою відгалуження єдиної української ідентичності: згадані ідентичності не мають чіткої регіональної локалізації, не мають структурної цілісності та завершеності, вони плінні¹⁵. Так, результати неупереджених наукових досліджень переконують, що попри дихотомічну розщепленість ідентичність українського народу є цілісною та єдиною. І ці висновки науковця мають всіляко популяризуватися.

Етнічна ідентичність базується на низці соціокультурних конструктивів – уявленні про спільне походження народу; самоназві; історичній пам'яті; як правило, мовній, релігійній і культурно-побутовій єдності; чутті спільної долі – міфологічному конструктові, який відображає самосприйняття етносу в часі, тобто в минулому, теперішньому та майбутньому. Побіжно нагадаємо, що вичерпний перелік маркерів, за якими визначається етнічна самоідентифікація, неможливий, як неможливою є і їхня ієрархізація. Це означає, що будь-який із критеріїв етнічної

---

¹⁵ Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine // *Slavic Review*. 2005. No. 1. P. 59–87.

ідентичності може набувати визначального впливу, позначаючись на соціокультурних і політичних процесах. Уже з перерахованих конструктів ідентичності видно, що кожен із них – мовні, релігійні та культурно-побутові практики, історична пам'ять тощо – повною мірою проявляються як важливі чинники суспільно-політичних процесів в Україні та світі загалом. Скажімо, драматизм міграційної кризи, яка останніми роками особливо гостро проявляється в Західній Європі, безпосереднім чином пов'язаний із абсолютно нематеріальними факторами – релігійними та культурно-побутовими практиками, обстоювання яких новими мігрантами є, значною мірою, їхньою спробою захистити цінність свого етнічного походження. Цей феномен з усією переконливістю свідчить про те, що етнічні суперечності та подальші конфлікти базуються на самодостатній ціннісно-смісловій базі. А це означає, що уявлення, ніби всі суперечності – це лише конкуренція з приводу матеріальних ресурсів, – є хибним. Як необґрунтованим є й доволі поширене судження, ніби мовно-культурні суперечності та конфлікти, які мають місце, зокрема й в Україні, – це лише наслідок соціально-економічних негараздів, своєрідний трансфер до культурної сфери тих приводів для агресії, які зародилися в економічному просторі. Розв'язання найкричущіших економічних проблем і навіть забезпечення сталого економічного розвитку, реалізація високих стандартів соціального забезпечення не нівелює етнополітичні суперечності.

Звернувшись до українського досвіду, до снаги завважити, що переважна більшість суперечностей, на яких базується російсько-українська війна, що триває вже понад п'ять років, з 20 лютого 2014 року, мають етнополітичну природу. Адже безпосередньо у фокусі уваги політиків, ЗМІ, представників громадянського суспільства та найширших суспільних верств перебувають питання мовної політики та мовних практик, релігійні процеси, представлення історичних подій і навіть геополітичні конструкти тощо. Найважливішим є те, що всі ці питання постають не як теми для фахового обговорення і навіть не як питання для дискусій між безпосередньо зацікавленими сторонами, наприклад, активними вірянами – представниками тої чи тої конфесії. Усі згадані теми

являють собою питання політичного порядку денного і саме їхнє порушення є засобом маніпулювання громадською думкою, деконструювання соціокультурних і політичних ідентичностей в Україні, актуалізації тих етнополітичних процесів, котрі відповідають інтересам Російської Федерації. Отже, очевидно, що й протидія деструктивним впливам Російської Федерації є можливою лише на основі наукових знань зі сфери етнополітології і їх коректного висвітлення в офіційному та медійному дискурсах.

Рекомендації

Здійснене дослідження маніпулятивних практик, поширених в офіційному та медійному мовленні, а також у соціальних мережах, є підставою для висловлення таких рекомендацій.

1. На розгляді Верховної Ради VIII скликання перебували два законопроекти, котрі передбачали регламентування лобістської діяльності (Проект Закону про лобізм, №5144; Проект Закону про забезпечення прозорості та законності комунікації зі суб'єктами владних повноважень, №7129). Обидва законопроекти після попереднього розгляду були доопрацьовані, однак не розглянуті парламентом у першому читанні.

Регламентація лобістської діяльності, зокрема надання їй прозорості, є важливим фактором протидії корупції. Беручи до уваги важливість боротьби з корупцією, доцільним є повернення Верховною Радою IX скликання до розгляду цих законопроектів.

Ухвалення закону про лобістську діяльність і передбачення відповідних санкцій у КК України за порушення норм такої діяльності сприятиме подоланню корупції і забезпечуватиме публічність комунікації між підприємцями й інститутами громадянського суспільства, з одного боку, та парламентом і Кабінетом Міністрів – з другого.

2. Електронні медії справляють визначальний вплив на електоральну поведінку та розвиток політичної свідомості в Україні. Однак нині лєвова частка електронних медій (насамперед телебачення) перебуває в приватній власності лише шести осіб. Ця ситуація свідчить про існування на медіаринку України олігархічної групи, котра має можливості для цілеспрямованого впливу на

масову свідомість. Водночас, окреслена ситуація уможливує й картельні змови з метою цілезумовленого формування громадської думки з актуальних суспільно-політичних питань.

На жаль, доводиться констатувати, що розвиток громадського телебачення та радіомовлення увінчався не тими результатами, на які були сподівання. Зокрема, діяльність громадського радіо супроводжувала низка корупційних скандалів, котрі, однак, не знайшли логічного завершення в судових рішеннях.

Розвиток демократії в Україні істотним чином залежить від розвитку громадського мовлення. Відповідно, парламентському комітету з питань свободи слова доцільно ініціювати громадські слухання щодо розвитку в Україні незалежного теле- та радіомовлення.

3. Сучасні суспільства традиційно характеризуються як інформаційні. Отримання інформації за посередництва Інтернету вже нині є буденною практикою, яка набуватиме дедалі більшого розвою. Отже, актуальним є питання про формування медіаграмотності громадян України.

Формування такої грамотності не може базуватися лише на поширенні інформації про можливості доступу до публічної інформації й аналізу інформаційних ресурсів. Базовим принципом має бути формування критичного мислення, яке уможливує не лише формальний аналіз інформаційного контенту, а й його оцінювання задля здійснення подальших усвідомлених висновків.

Відповідно, Міністерству освіти і науки України доцільно ініціювати аналіз освітніх і навчальних програм за критерієм їх сприяння розвитку критичного мислення. Такий аналіз може здійснюватися, насамперед, академічними інститутами. За результатами наукових досліджень мають бути внесені корективи до освітніх і навчальних програм. Наголосимо, що окремих освітніх курс з розвитку критичного мислення буде непродуктивним, оскільки таке мислення розвивається комплексно в процесі навчальної діяльності загалом. Відповідно, акцент на розвитку критичного мислення має бути зроблений в усіх навчальних курсах середньої ланки освіти.

Лариса Кочубей

ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Політична комунікація – це безперервний процес, який видозмінюється відповідно до плину часу, появи нових технологій та можливостей поширення інформації. Проте, використовуючи будь-які форми ведення комунікації зі суспільством, звертаючись до різноманітних майданчиків для поширення інформації, політичні сили неминуче впливають на формування громадської думки. Це відбувається незалежно від рівня медіа освіти громадян, їх аналітичних здібностей чи довіри до політичних сил. Інформація переслідує нас всюди.

Незважаючи на те, що громадянське суспільство є незалежним від держави, для підтримки, відновлення та відтворення соціального консенсусу суспільство потребує діалогу різних політичних сил. До того ж, для стабільного демократичного розвитку необхідною є рівновага між державою і громадянським суспільством. Адже, з одного боку, громадянське суспільство відстоює суспільні права та інтереси людини, її незалежність від держави, домагається правових гарантій цієї незалежності і тим самим сприяє процесам демократизації держави, набуттю нею правових ознак. З іншого боку, громадянське суспільство хоча теоретично і є автономним, але на практиці не може функціонувати без держави і демократії, адже політичне насильство і тиранія не дають громадянському суспільству набути розвиненої форми. Саме тому обов'язково має існувати і діяти ефективний зворотний зв'язок між громадянським суспільством і державою, який забезпечується політичною комунікацією.

За останні два десятиліття ідея громадянського суспільства посіла важливе місце в політичному дискурсі та розвитку, особливо в зв'язку з послідовними хвилями демократизації, які поширюються по всьому світу та особливо активно в країнах, що розвиваються. У нормативному плані громадянське суспільство розглядається як найважливіший агент обмеження авторитарного уряду, розширення можливостей народного руху, зменшення соціально розпорочених і тривожних наслідків ринкових сил,

забезпечення політичної відповідальності і підвищення якості та відкритості управління, що позначає певний набір взаємодій між громадянським суспільством та урядами.

Загалом у розрізі трактування терміна "громадянське суспільство" існує три різні традиції:

- одна з цих традицій може бути названа ліберальною, пов'язаною з основною формою політичної науки і економіки, в якій сфери політики та економіки розглядаються як аналітично різні системи. Тут громадянське суспільство розуміється, по суті, в політичних термінах, що сягають корінням в англо-американську традицію ліберально-демократичної теорії, яка визначає громадянські інститути і політичну діяльність як найважливіший компонент політичного суспільства, заснованого на принципах громадянства, прав, демократичного представництва і верховенства закону. В ідеологічному спектрі ліберали розглядають громадянське суспільство як протидіючу силу проти байдужих;

- друга традиція, заснована на більш соціологічному погляді на відносини держави і суспільства та на ідеях Антоніо Грамші, аналогічним чином пов'язана з формою політики, але розглядає громадянське суспільство як сховище різноманітних форм народного опору урядовій політиці, а також як основу конфронтаційних блоків соціальних сил, залучених до процесу оскарження державної та інших форм класової влади. Цей підхід заснований на тому, що можна назвати радикальною ідеологією, спільною вірою в необхідність радикальних змін. Громадянське суспільство розглядається тут як сховище сил опору і опозиції, сил, що можуть бути мобілізовані в контрблок¹;

- третя традиція пов'язана з міжнародним співробітництвом з метою розвитку. У цій традиції громадянське суспільство розглядається як сукупність соціальних організацій, що представляють "зацікавлені сторони" в процесі економічного розвитку, стратегічного партнера у війні проти глобальної бідності, яку ведуть світовий банк та інші міжнародні асоціації та агентства

---

¹ Morton A. La Resurrección del Maíz: Some Aspects of Globalisation, Resistance and the Zapatista Question. Paper presented at the 42nd Annual Convention of the International Studies Association. Chicago, February 20–24, 2001.

розвитку. Прихильники цієї концепції громадянського суспільства, як правило, поділяють ліберальну ідеологію з точки зору сприйняття в громадянському суспільстві корисних наслідків глобалізації для розвитку демократії та економічного прогресу. Консерватори в цьому контексті схильні розглядати НУО як "помилкових рятівників міжнародного розвитку"². Для громадянського суспільства, як і для суспільства в цілому (за соціологічною інтерпретацією), важливою є проблема упорядкованості відносин між різними суб'єктами за умов свободи. Вищезгадана ідентифікація є одним із чинників забезпечення упорядкованості й цілісності (без примусу) соціуму³.

Із цих визначень можна вивести основні ознаки громадянського суспільства: розмежування компетенції держави і суспільства; незалежність від держави; орієнтованість на громадські інтереси, в рамках яких задовольняються й потреби індивіда; автономія інститутів і організацій громадянського суспільства.

Глобалізаційні процеси розглядаються як поступове перетворення різноманітного світового соціального простору в єдину глобальну систему, в якій вільно переміщуються інформаційні потоки, ідеї, послуги, стандарти поведінки й моди, видозмінюючи світоуявлення, діяльність соціальних інститутів, спільнот та індивідів, механізми їх взаємодії⁴.

На сьогодні очевидним є значення науково-інформаційних знань у життєво важливих процесах на сучасному глобалізаційному етапі світового розвитку, свідченням чого є вже фактично розпочатий перехід найбільш розвинених країн у стан так званих інформаційних суспільств⁵.

---

² Kamat S. NGOs and the New Democracy: The False Saviours of International Development. Harvard International Review. Spring, 2003.

³ Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. №3. С. 78.

⁴ Гаркавенко З. О. Форми впливу громадських організацій на суспільні процеси в умовах глобалізації та інформаційної революції С. 497–517// Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за науковою ред. В. П. Бега; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 505.

⁵ Там само. С. 507.

Термін "політична комунікація" з'явився ще у 40-х роках XIX століття, але вперше політичну систему як інформаційно-комунікативну представив німецький соціолог і політолог Карл Дойч на початку XX століття. Саме поняття "політична комунікація" означає процес, що охоплює політичну сферу життя людини, посередництвом якого відбувається спілкування між органами влади, політичними партіями, громадськими організаціями і рухами, посадовими особами, виборцями та населенням. Її обов'язковими складниками є комунікатор, повідомлення, канал, комунікант, реакція і зворотний зв'язок⁶.

Політична комунікація розглядається як сукупність політичних позицій та способів реагування на певні політичні ситуації з врахуванням різноманітності інтересів. Найважливішою властивістю політичної комунікації є її здатність розвивати потрібні суспільству гасла, переконання, погляди і навіть міфи, перетворюючи їх на інструмент, ефект, виконання комунікативних функцій⁷.

Політична комунікація структурує політичну діяльність та надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів. Відносно політичної системи та громадянського суспільства Шиманова виділяє такі функції політичної комунікації:

1) інформаційна (поширення необхідних знань про елементи політичної системи та їх функціонування);

2) регулятивна (дає змогу виробити оптимальний механізм взаємодії як між елементами політичної системи, так із громадянським суспільством);

3) функцію політичної соціалізації (сприяє встановленню важливих і необхідних норм політичної діяльності та політичної поведінки);

4) інтеграційна (за певних політичних обставин об'єднує громадян або їх погляди на гостро актуальні питання);

---

⁶ Шиманова О. Політична комунікація: особливості дослідження // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року) / укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин. Львів: ЦПД, 2008. С. 74.

⁷ Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 348.

5) мотиваційна (наприклад, виборча комунікація мотивує громадян до участі у виборах)⁸.

Фахівці аналізують роль автономного громадянського суспільства в економіці розвинених європейських держав і зазначають, що прикладом для України можуть слугувати держави з розвинутою демократією, в яких громадянське суспільство є автономним як від держави, так і від партійної системи. Ці країни системно залучають громадян та їх об'єднання до формування державної політики, що дозволяє підвищити якість публічно-правових рішень, зберегти високі соціальні стандарти, звільнити державу від окремих надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань⁹.

Так, у Німеччині залучення громадських організацій дозволяє заощаджувати 30–37% вартості таких послуг для держави. Останні дослідження довели, що, сприяючи розвитку громадянського суспільства, держави із розвинутою демократією мають від цього все більший економічний ефект: неурядові організації створюють 3–9% ВВП; у громадянському секторі державучасниць ЄС задіяно у 10 разів більше людей, ніж у легкій промисловості, та в 5 разів більше, ніж у харчовій промисловості, а працевлаштованими є від 4,4 до 14% працездатного населення (принаймні 5 осіб із кожних 100)¹⁰. Для підвищення ефективності взаємодії інституцій громадянського суспільства та органів державної влади варто створювати процедурні можливості для їх взаємодії.

Одним із каналів політичної комунікації є засоби масової комунікації. ЗМІ відіграє в громадянському суспільстві декілька ролей. По-перше, вони формують громадську думку, що є однією з їх найважливіших функцій. Від якості, відкритості та вільного

---

⁸ Шиманова О. Політична комунікація: особливості дослідження // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. Львів, ЦПД, 2008. С. 74

⁹ Бондаренко Н. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2018. №2. С.19.

¹⁰ Єрмолаєв А. В., Горелов Д. М., Корнієвський О. А. та ін. Доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. К. : НІСД, 2012. С. 3–5.

функціонування засобів масової інформації залежить те, наскільки громадська думка є сформованою, різнобічною, відверто висловленою. Але оскільки в Україні мас-медіа у своїй більшості зосереджені в руках олігархів, політиків і наближених до них людей, довіра з боку суспільства до них має низький рівень. Цей фактор робить ЗМІ нереалізованим соціальним інститутом громадянського суспільства в Україні. Проте суспільне невдоволення є проявом здорового "соціального інстинкту" стосовно розвитку медіа у бік об'єктивності, економічної незалежності, соціальної критичності, з тим щоби вони могли забезпечити реальне відстоювання інтересів народу.

І хоча ЗМІ можуть функціонувати в "обидві сторони" для з'ясування того, що думають громадяни, є багато й інших інститутів. Наприклад, демократичні вибори виявляють громадську думку і ставлення окремих суспільних груп до політичних лідерів, партій та їхніх програм. Каналами висловлення громадської думки є також участь у зборах, мітингах, маніфестаціях. Її вивченням займаються спеціалізовані установи, що проводять регулярні соціологічні опитування.

Цьогорічне опитування громадської думки з наступною вибіркою: опитування проводилося в 103 населених пунктах (PSU) у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилися тільки на територіях, що контролюються Україною. Усього було опитано 2040 респондентів, які за своїми характеристиками представляють доросле населення України (старше 18 років). Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3%¹¹.

Результати:

- Більшість громадян оцінює нинішній рівень розвитку громадянського суспільства як середній (40,5%), вважають його високим і дуже високим 12%, а загалом низьким і дуже низьким – 34%.

---

¹¹ Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України було проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 серпня 2019 року. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>

- Лише 7,5% громадян відповіли, що залучені до активної громадської діяльності – фактично стільки само, як і в 2013 році (8%). Найбільше долучених до активної громадської діяльності виявилось у Західному регіоні (13%), Центральному – 8%, Східному – 7%, а найменше – у Південному (2%).

- Водночас 51% українців відповіли, що взагалі не збираються брати участь у роботі громадських організацій (рік тому, у 2018 році, таких було значно менше – 36%). Спонукати громадян приєднатися до діяльності ГО можуть різні мотиви: якщо організація має репутацію ефективної і такої, що допомагає багатьом людям (15%), якщо діяльність організації відповідає переконанням людини (13%), якщо організацію очолює людина, яка викликає довіру та повагу (13%), якщо така організація працює на благо України (11%), якщо ця робота дасть достойний заробіток (12%), якщо робота в організації дозволить вирішити нагальні проблеми родини (10%), якщо участь у її діяльності дасть нові знання та навички (7%), якщо ця робота зараховуватиметься до трудового стажу (6%).

- Основними видами діяльності, якими в першу чергу повинні займатися громадські організації, населення вважає захист вразливих соціальних груп (людей з інвалідністю, багатодітних сімей тощо) – так вважає 52% населення. Далі, за мірою важливості для населення, йдуть контроль за діяльністю влади (38%, у 2018 році цей вид діяльності відносили до пріоритетних значно більше – 55% населення), надання людям юридичної та іншої допомоги в обстоюванні своїх прав (38%, торік – 45%), допомога військовим та волонтерам у збройному конфлікті на Донбасі (27%), об'єднання людей зі спільними інтересами (26%). Порівняно з попереднім роком істотно знизилася визнання першочерговості "протестних" видів діяльності громадських організацій: організацію акцій протестів (14% у 2019 р. і 22% у 2018-му), боротися з незаконними забудовами (15% у 2019 р. і 23% у 2018-му).

- Абсолютна більшість громадян (77%) вважають, що держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства !!! (не згодні з цим лише 9%). Причому у цьому питанні солідарні усі регіони: і Захід (79%), і Схід (72%), і Центр (83%), і Південь (70%).

Держава справді повинна сприяти розвитку громадянського суспільства. І ось ця політична комунікація має стати таким допоміжним інструментом. Держава та її інститути повинні використовувати мовні форми, які зрозумілі населенню і можуть згладжувати суперечності між споживачами урядової інформації. В іншому випадку може утворитися так званий комунікаційний вакуум у відносинах влади з народом, що може призвести до розвитку конфліктної або навіть кризової ситуації.

Необхідним системоутворюючим елементом політичного життя суспільства, що зв'язує в одне ціле різні частини суспільства і дозволяє їм функціонувати загалом, виступає політична комунікація, яка у процесі передачі емоційного та інтелектуального змісту в одних випадках орієнтується на формування суспільної думки (чи її зміну) внаслідок аргументації на користь (чи проти) індивідуальних форм (норм, цінностей, зразків) поведінки, а в інших – на зміну індивідуальної позиції завдяки аргументації на користь (чи проти) колективних форм діяльності. Обмін інформацією між суб'єктами політичного життя відбувається як на вертикальному чи горизонтальному рівні, так і за принципом мережі. При цьому політична комунікація може орієнтуватися на спілкування всередині державних або суспільних структур (апаратна, бюрократична), бути у публічній політичній діяльності (передвиборча агітація, парламентські дебати, офіційні виступи керівників тощо), розрахованою на масову аудиторію (інтерв'ю, аналітична стаття, написана журналістом, політологом або політиком тощо), політична мовна діяльність громадян (не професіоналів у сфері політичної комунікації), які беруть участь у мітингах, зборах, демонстраціях тощо¹². Все це так чи інакше впливає на розвиток громадянського суспільства у різних напрямках – політичному, економічному, науковому тощо.

На практичному рівні комунікація є надважливою для розвитку державних можливостей, підзвітності та реагування,

---

¹² Анісімович-Шевчук О. З. Політична комунікація як системоутворюючий фактор політичного життя суспільства: автореф. дис. к. політ. н.: спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси". Львів, 2010.

зокрема, можливості: консультації та діалог між державою і громадянами можуть у принципі поліпшити суспільне розуміння і підтримку державної політики та стимулювати громадянську відповідальність за реформи. Без підтримки громадськості в урядів часто немає можливості досягти мети; підзвітність, зокрема, доступ до інформації та прозорість уряду в теорії життєво важливі для того, щоб дозволити громадянам контролювати і залучати уряд до відповідальності за його дії. Прозорість може зменшити можливості для корупції; відповідна реакція: інформований і політично активний електорат у теорії підсилює вимогу до урядів бути підзвітними.

Отже, ключовим аспектом управління є те, як громадяни, лідери, громадські та урядові, політичні інститути пов'язані один з одним, щоб домогтися змін. Без комунікаційних структур і процесів, які забезпечують двосторонній обмін інформацією між державою і громадянами, важко уявити, як держави можуть реагувати на суспільні потреби й очікування. Важливо відзначити, що двостороннє спілкування дозволяє громадянам контролювати діяльність держав, вступати в діалог з державою з питань, які його хвилюють, і впливати на політичні результати, тобто безпосередньо розвиватися всередині та розвивати зовнішнє середовище. Багато політологів вважають, що це сприяє розвитку довіри між державою та суспільством і є основою легітимності держави в довгостроковій перспективі.

Здебільшого у сучасному суспільстві громадськість отримує інформацію від засобів масової інформації та новітніх медіа. Мас-медіа – це велика система установ, спрямована на всеосяжне охоплення населення з метою оперативного інформування, а також створення обумовлених стереотипів суспільної думки. Одна з найважливіших особливостей медіа – це можливість створювати у аудиторії стійкі стереотипи сприйняття реальності, а також селективного добору критеріїв для її аналізу. Ці властивості дозволяють медіа активно впливати на політичні процеси в суспільстві¹³.

---

¹³Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития : монография. Москва: Прометей, 2004. 328 с.

У сучасному світі можливості та форми передачі інформації розвиваються надшвидкими темпами. Цінність інформації знижується, а можливість її отримати, навпаки, стає доступною кожному охочому. Стрімко розвиваються інформаційні платформи, де громадяни можуть черпати інформацію про усі події, явища та процеси, що відбуваються у суспільстві.

Зокрема, у сучасному інформаційному просторі з'явився ще один важіль, який успішно використовують політичні сили з метою поширення "зручної", пропагандистської, "правильної", на їхню думку, інформації серед суспільства. Це так звані "новітні медіа" – соціальні мережі. Зараз вони частково перебрали на себе функцію ЗМІ. Ледь не усі політичні діячі активно ведуть свої сторінки в Instagram та Facebook. Це помітно, зокрема, якщо розглядати теперішній український уряд. Доволі високий відсоток сучасних українських політиків становлять колишні представники шоу бізнесу. І якщо порівняти, якими були їх соціальні мережі до політичної діяльності та який вони мають вигляд зараз, то чітко видно кардинальну зміну контенту. Простежується пропагандистська лінія та всебічна промоція політичної сили, від якої виступає той чи інший "новоспечений" політик.

Розглядаючи на прикладі людей, які ввійшли до Верховної Ради IX скликання, та керівництва країни загалом, можна відстежити певні тенденції. Зокрема, багатьом людям імена представників новообраного правлячого класу вже давно відомі, але не як політичних діячів, а як пародистів та ведучих. Ще рік тому "новообрані" у своїх соціальних мережах викладали дописи та знімали сторіз із подорожей зі своїми родинами про кумедні робочі моменти та історії із особистого життя. На сьогодні ж відбулися помітні зміни. По-перше, змінилися головні фотографії на "аватарці" у їхніх Instagram: тепер вони переважно всміхнені на зеленому фоні, відповідному пропрезидентській партії "Слуга народу", фотографій зі сім'єю стало значно менше, а от засідання Верховної Ради, фото нинішнього президента та досягнення українського уряду стали регулярно з'являтися у стрічці під їх нікнеймами. Президент України Володимир Зеленський від образу знаного всіма коміка, артиста, актора плавно перейшов до образу

Глави держави. Відео, які він так любив раніше знімати, нікуди не зникли, однак дещо змінили характер спрямування. Тепер це не челенджі та відповіді на запитання дописувачів, а голосні політичні заяви та звернення. Як перепрофілювалися улюблені зірки у соціальних мережах, так і їх постійні дописувачі стали мимоволі стежити за політичними процесами в Україні, може, навіть, не особливо того бажаючи.

Багато українських зірок, які вирішили не йти у політику, а залишилися у шоу-бізнесі, все одно палко висловлюють свою прихильність до певних політичних сил. Зокрема, колишні колеги Володимира Зеленського з 95-го Кварталу. Саме вони (непрямі джерела) виконують функцію лідерів думок, які наче не нав'язливо, але переконують у своїй позиції. Громадяни, у свою чергу, мимоволі починають підтримувати ту чи іншу думку, адже "її висловлює людина, яку вони поважають, можливо, вона має рацію".

Вищеназвані форми передачі інформації є безпосередніми складовими політичної комунікації, які формують громадську думку. Основна платформа, що активно використовується для цього, – соціальні мережі – є важливою частиною політичної системи, без якої неможливо уявити політичне життя суспільства.

У своїй книзі "Вступ до політичної комунікації", Б. Мак Нейр наводить визначення політичної комунікації, що належить американським науковцям Р. Дентону і Г. Вудварду: "Це відкрита дискусія про розподіл державних ресурсів, доходів, про офіційну владу (законодавчу, виконавчу) та про офіційні санкції (відзнаки та штрафи)"¹⁴. Французький соціолог Р. Ж. Шварценберг зазначав: "Політична комунікація – це процес передачі політичної інформації, за допомогою якого інформація циркулює між різними елементами політичної системи. Безперервний процес обміну інформацією може бути як між індивідами, так і між владою та підлеглими"¹⁵.

---

¹⁴ McNair B. (2011), *An Introduction to Political Communication*, Taylor & Francis eLibrary, New York, NY.

¹⁵ Шварценберг Р. Ж. *Политическая социология* [текст]. Москва: Центр, 1992. 469 с.

Н. Яковлева у своїй праці "Особливості політичної комунікації в умовах українських внутрішньодержавних криз" зазначає: "Політична комунікація є процесом передачі інформації та її обміну поміж розсосереджених аудиторій з метою формування громадської думки і здійснення політичного впливу на оцінку, думку, поведінку людей"¹⁶. Незважаючи на різні тлумачення терміна "політична комунікація", можна виділити спільні моменти: це обмін інформацією всередині політичної системи між різними її елементами або ж між владою та підлеглими задля чогось. Так, політична комунікація має давати зиск. Наприклад, коли громадяни стають не лише реципієнтами інформації, а й суб'єктами формування порядку денного за умов демократичного розвитку України.

Наступним кроком буде визначення функцій цієї комунікації.

- 1) формування політичної свідомості;
- 2) відповідальність за поширення ідейно-політичних цінностей, знань у суспільстві;
- 3) розвиток політичної культури суб'єктів політики, підготовка громадян та заохочування їх до участі в політичній діяльності.

Безпосередньо в описі та характеристиці громадянського суспільства фігурують такі принципи та означення, здійснення яких без комунікації неможливе.

Такий принцип громадянського суспільства, як публічність і загальна проінформованість, відіграє не найменшу роль. Адже без проінформованості громадянське суспільство не зможе представляти волю та інтереси громадян та діяти спільно з ними.

Також зазначається, що обов'язковим є діалог різних політичних сил, спрямованих на підтримку, постійне відновлення, відтворення соціального консенсусу згідно із соціальними умовами, які змінюються. Тобто, йдеться про те, що не лише недержавні організації мають комунікувати зі суспільством та

---

¹⁶ Особливості політичної комунікації в умовах українських внутрішньодержавних криз. URL: <http://upgroup.org.ua/osoblivosti-politichnoyi-komunikatsiyi-v-umovah-ukrayinskih-vnutrishnoderzhavnih-kriz/>

працювати на їхнє благо, а й владні органи мають тримати постійний зв'язок із організаціями, які діють від імені громадян.

Згідно з міжнародними оцінками, громадянське суспільство в Україні залишається неконсолідованим та значно відстає у своєму розвитку від громадянського суспільства європейських країн у цілому та постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи зокрема.

Поряд із внутрішніми факторами, як-то низький рівень громадянської активності та організаційної спроможності організацій громадянського суспільства, зовнішнім обмеженням для розвитку громадянського суспільства є недостатньо сприятливе законодавче середовище.

Технічний рівень інформаційно-комунікативних процесів пропонує наявність цілої низки технічних засобів отримання, переробки і передачі інформації. З цієї точки зору інформаційна діяльність суб'єктів політики дає функціонування спеціальних організаційних структур, фахівців, банків даних, мереж і технологій зберігання і передачі інформації, значення яких полягає в їх здатності без змін, зволікання, в потрібному напрямі передати певне повідомлення. Такий рівень також розкриває механізм збору, аналізу, зберігання, вилучення та передачі політичної інформації специфічними каналами комунікації за допомогою інформаційно-технічних структур і систем, комп'ютерних мереж, засобів мобільного зв'язку, баз і банків даних суб'єкта. Використання цих каналів дозволяє державним інститутам здійснювати безперервну комунікацію зі своїми громадянами.

І хоча в державі підготовлено низку проектів щодо розвитку громадянського суспільства, зокрема: "Громадянське суспільство для розвитку демократії та прав людини в Україні"¹⁷, "Про проект ЄС для розвитку громадянського суспільства в Україні"¹⁸ та перш

---

¹⁷ Громадянське суспільство для розвитку демократії та прав людини в Україні. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/projects/civil-society-for-democracy-and-rights.html>

¹⁸ Про проект ЄС для розвитку громадянського суспільства в Україні. URL: <https://euprostitir.org.ua/about-together>

за все "Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки"¹⁹, проте стратегічного реального плану дій комунікативної взаємодії для громадянського суспільства й досі не вироблено.

Важливим аспектом розвитку громадянського суспільства є необхідність розвитку співпраці, партнерства між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та ОГС, які би сприяли розв'язанню суспільно значущих проблем, розробленню та імплементації комплексних реформ, ефективному контролю за діями влади. Не менш важливим є зв'язок ОГС із різними верствами громадян²⁰.

Дотримання принципів прозорості та відкритості в діяльності органів муніципальної влади є першою сходинкою до ефективної взаємодії з громадянським суспільством. За оцінкою експертів Львівського представництва Громадянської мережі ОПОРА, протягом останніх п'яти років спостерігається повільне, але стійке зростання рівня прозорості, відкритості та підзвітності українських муніципалітетів²¹.

Інформаційно-комунікативні відносини також розкривають ступінь впливу інформації на свідомість людини, оскільки визначаються джерело, передумови і фактори ефективності, що мають місце на інформаційному ринку ідей, поглядів і уявлень. З метою підвищення ефективності своєї діяльності суб'єкти політики повинні забезпечувати адресність, смислові та часові параметри подачі інформації, враховувати особливості аудиторії, для якої передаються повідомлення, орієнтуватися на панівні в суспільстві традиції, звичаї, ідеали, цінності.

---

¹⁹ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/nacionalna-strategiya-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2016-2020-roki>

²⁰ Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Андріученко Т. В., Бекешкіна І. Е. та ін.] ; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко , В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2018. С. 5.

²¹ Там само. С. 109.

Отже, політична комунікація – це, безумовно, фактор розвитку власне громадянського суспільства, важіль розвитку громадян. "Політична комунікація з'єднує між собою всіх суб'єктів політичної сфери системи та уможливорює ефективну політичну діяльність"²². У дійсності, однак, те, що громадянин сприймає як політичну інформацію, є продуктом діяльності спеціальних організацій зі сфери зв'язків з громадськістю, про діяльність яких він не здогадується²³.

Головним елементом громадянського суспільства виступає особа, тому його несучі конструкції – всі ті соціальні інститути, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремління. Інтереси і потреби виражаються через різні інститути громадянського суспільства. У політичній сфері – це добровільні громадські організації і громадські рухи, політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади партії, органи місцевого самоврядування, суспільно-політичні об'єднання, незалежні засоби масової інформації, жіночі, молодіжні асоціації²⁴.

Інтенсивний розвиток засобів електронної комунікації, зокрема Інтернету, формує нові комунікаційні параметри в суспільстві. Розвиток віртуальної сфери сприяє становленню різноманіття форм і методів комунікації учасників, презентуючи все більш досконалі і ефективні інструменти взаємодії та впливу їх один на одного. У той же час Інтернет стимулює інтенсифікацію комунікаційних процесів, що є результатом стрімкого проникнення комп'ютерних технологій в усі сфери життя суспільства. Таким чином, глобальна мережа, формуючи нові можливості і реалії комунікацій, стає найбільш динамічним технологічним, а на

---

²² Задворна В. Політична комунікація крізь призму поглядів Брайана Макнейра // Наукові записки. Соціальні комунікації. 2015. №2 (51). С. 62.

²³ McNair В. (2011), *An Introduction to Political Communication*, Taylor & Francis eLibrary, New York, NY. P.23.

²⁴ Мадіссон В. В., Кадлубович Т. І., Черняк Д. С., Пархоменко Н. В. Політична система сучасного суспільства : навчальний посібник. Київ: КНУТД, 2015. С. 135.

сьогодні й економічним, культурним, соціальним і політичним феноменом сучасності²⁵.

Особливе місце серед засобів політичної комунікації посідають неформальні засоби передачі інформації. Останнім часом багато дослідників відзначають падіння довіри до офіційних джерел інформації, що призвело до зростання значущості повідомлень, які з'являються на рівні міжособистісного спілкування. До неформальних засобів політичної комунікації відносять чутки, плітки, анекдоти, графіті тощо. Ці джерела впливають, перш за все, на формування негативної оцінки діяльності політичних лідерів і політичних інститутів.

У віртуальному інформаційному просторі розгортається політична боротьба, яка все більше набуває нових, посттрадиційних віртуальних форм. Тому віртуальна комунікація стає найважливішим інструментом формування та самопрезентації політики. Пов'язані з використанням Інтернету нові можливості політичної комунікації зумовлені одночасним зростанням політичної інформованості та залученням користувачів до політичних дебатів. Це стосується як окремих громадян, так і неурядових громадських організацій, передусім тих, які функціонують на наднаціональному рівні. В Інтернеті відбуваються такі політичні процеси, як поширення політичної інформації, формування громадської думки, визначення порядку денного, організаційне структурування та мобілізація політичних сил. Тим самим Інтернет робить значний внесок у формування "віртуальних" політичних співтовариств, причому в рамках цього процесу відбувається й внутрішня диференціація мережної громадськості. Сама ж політична спільнота в мережі є тією частиною громадянського суспільства, яка висуває підвищені вимоги щодо доступу до інформації і можливостей участі у прийнятті політичних рішень за допомогою Інтернету. Виявлено тенденцію збільшення кількості інтерактивних мережних співтовариств і загальної кількості користувачів з

---

²⁵ Заславська О. О. Віртуалізація простору політичної комунікації: особливості та тенденції // Грани. 2016. № 8. С. 90–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_8_14

активною комунікаційною позицією в Інтернеті. Число рівнів комунікативної свободи зростає – за наявності досить невеликих ресурсів будь-який користувач може включатися в життя великої кількості віртуальних співтовариств.

Політичні організації не втрачають свій шанс та успішно використовують усі можливі інформаційні платформи, аби створювати майданчики для поширення потрібної їм інформації серед громадян. Тому необхідно, щоб через колосальну кількість різноманітних джерел та форм передачі до громадян надходила істина, а не спотворення її інтерпретації.

РОЗДІЛ 2. НОВАЦІЇ І РУДИМЕНТИ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

Зореслав Самчук

ПРЕВЕНТИВНІСТЬ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЕФЕКТИВНОЇ ПОЛІТИКИ

В епоху "кінця історії" превентивність як інструментальний ресурс політики потрапила в ту саму психологічну пастку, що й уявлення про перспективи комунізму в проміжку між XXII з'їздом КПРС і етапом горбачовської "перебудови", адже якщо "перемога комунізму неминуча", то чи не виявляться спроби сприяння такому досконалому за критерієм передбачуваності процесу чимось на кшталт "п'ятого колеса"? Не дивно, що в цій "фаталістичній системі зі знаком плюс" потреба розлогих дослідницьких програм щодо превентивної політики і її чітких аргументаційних координат відпадала як зайве, нерентабельне використання фінансів і дослідницьких ресурсів. Залишилися лише вузькосегментативні дослідницькі програми (здебільшого засекречені й здійснювані під егідою спецслужб), які оперують аспектами нейролінгвістичних практик, особливостей функціонування інформації в різних етнонаціональних і соціокультурних середовищах, невербальних мовних практик політичних лідерів і т. ін.

Очевидно, зайве розлого пояснювати, що зазначений перелік дослідницьких напрямів має дуже мало спільного з комплексним, системним підходом до превентивної політики, а за відсутності такого підходу спроби реалізації мети превентивної політики набувають апріорі профанативних ознак. Так само не підлягає сумніву, що однією науковою статтею закрити всі змістовно-концептуальні прогалини превентивної політики й проілюструвати їх на переконливих історичних прикладах-аналогіях практично неможливо, тому ця "проба пера" вбачає свою місію лише у тому, щоб увиразнити сутність і значущість теоретико-праксеологічної проблеми недостатнього забезпечення сучасної політики ціле-

покладаючими орієнтирами і засобами превентивності, осмислити цю системність крізь призму її елементної структури, а краще – елементної ієрархії, з'ясовує теоретико-праксеологічні пріоритети цього дослідницького напрямку, відмежовуючи визначальне від просто істотного, істотне від бажаного, бажане від другорядного, а другорядне від неістотного, тобто від того, що має статус не більше, ніж інформаційного шуму.

У резонансній праці "Епоха дивної омани" науковий співробітник Гудзонівського інституту Брюс Джексон зазначає: "Сьогодні ми вважаємо, що сучасний період розпочався в 1989 році з розпаду СРСР унаслідок морального й політичного тріумфу США. Після цього почався розквіт демократії. Завдяки глобалізації демократія стала неминучою, і тому настав кінець історії. Це, в свою чергу, спричинило за собою "кольорові революції", що стали нормою в системі, якою управляли Сполучені Штати за мінімальної підтримки Євросоюзу. Після 1989 року небезпеку для світопорядку міг представляти лише ревізіонізм Росії, нарощування військової потужності Китаю і прагнення диктаторських режимів "третього світу" отримати ядерну зброю. Хоча кінець історії так і не настав, для нас період з 1989 року до теперішнього часу – ціла епоха. Які її аспекти вважати достовірними?"¹.

На рівні політичних еліт провідних країн світу й особливо осередків мозкового штурму, які перебувають у функціональній орбіті цих еліт, уже набуло виразних ознак розуміння того, що, як зауважив Джозеф Стігліц², ліберально-демократичний тренд сучасного суспільно-політичного розвитку не є явищем настільки природним, закономірним і неухильним, як виростання молочних зубів у дітей, тому цьому процесу не зайве надати підтримку – і бажано підтримку комплексну: концептуально-аргументаційну, організаційно-спонукальну та фінансово-економічну. Що стосується

---

¹ Джексон Б. Епоха странных заблуждений. URL: <https://www.globalaffairs.ru/number/Epokha-strannykh-zabluzhdenii-19830>.

² Stiglitz Joseph E. Freefall : America, Free Markets and the Sinking of the World Economy. N.Y. : W. W. Norton & Company, 2010. P. 45–46. 480 p.

концептуально-аргументаційної складової, то вона тісно пов'язана й практично повністю вичерпується теорією превентивної політики, точніше кажучи, майбутньою теорією превентивної політики, позаяк дотепер такої сфери знань у концентрованому теоретико-концептуальному вигляді не існує.

Значна кількість проблем на рівні використання того чи іншого інструментарію завжди опосередковано свідчить про недоліки теоретико-концептуальної регламентації щодо такого інструментарію або про невміння коректно й ефективно застосувати регламентні норми. Зазначений аспект загострює потребу розгляду загального теоретико-методологічного середовища, тих пресупозицій (базових принципів дії), які є універсальними або принаймні типовими для всієї симптоматики і феноменології превентивної політики (чи хоча б можливостей і спроб такої політики). Такий спосіб оперування проблематикою превентивної політики не є заощадливим за часовим критерієм, але нічого не вдієш, – як влучно зауважив Сунь Цзи у "Мистецтві війни", шлях до найкоротшої переможної війни є найдовшим.

Превентивна політика – це політика на випередження. Вона є засобом і водночас метою запобігання, упередження, "гри на випередження" в політиці. Превентивна політика не заперечує можливість, а в окремих випадках і доцільність політичної кон'юнктури, проте вона є свослідним антиподом тактичних переваг політичної кон'юнктури, діючи стратегічно, на перспективу, свідомо нехтуючи тимчасовим ефектом, жертвуючи ним, як фігурою в шахах, задля отримання визначальної перспективи, фактично діючи за принципом "поступись у битві, але забезпеч перемогу у війні".

Керуючись такими резонами, превентивна політика зумовлює потребу відповідної теорії прийняття політичних рішень і моделювання політичного мислення. Доволі іронічно, що практичний рівень політики, часто не маючи жодного уявлення про принципи дії превентивних механізмів, тим не менше, намагається їх імітувати в повсякденній діяльності.

Антиреклама і висування політичним противникам неприйнятних альтернатив також може бути ефективним інструментом

превентивної політики як гри на випередження. Напередодні тих же парламентських виборів у Ізраїлі лідер "Хезболли" шейх Насралла озвучив тезу про те, що Натаньяху готовий розпочати воєнну операцію в Сирії, аби схилити шальки терезів виборців на свою користь. Чому готовий? Тому що в разі поразки його нібито гарантовано очікує тюрма за відкритими кримінальними справами³. Розрахунок Насралли був безпрограшним: якщо Натаньяху наважиться відтіснити "Хезболлу" і підрозділи іранських "Стражів революції" зі стокілометрової зони від кордону Ізраїлю, то пророчі здібності шейха набудуть очевидних ознак, а ізраїльський прем'єр-міністр опосередковано підтвердить реалістичність тюремної перспективи; якщо ж Ізраїль не вдасться до сили, то "Хезболла" разом з іранськими союзниками отримають часовий резерв, вкрай необхідний для істотного посилення інфраструктури своїх військових підрозділів поблизу ізраїльського кордону. Врешті-решт події розгорнулися за найліпшим для Насралли сценарієм: Ізраїль не наважився на напад, Натаньяху як найбільш безкомпромісний ворог програв парламентські вибори, а "Хезболла" та їхні іранські покровителі істотно посилили свої ракетно-артилерійські ресурси в безпосередній близькості від ізраїльського кордону.

Превентивні орієнтири політики є настільки привабливою метою, що задля її досягнення часто не лише не гребують засобами чорної риторики⁴, а й вдаються до масштабних фабрикацій і фальсифікацій історичних даних, залучаючи до таких потреб представників наукової сфери і лідерів довіри громадської думки. Ілюстрацією може слугувати ось уже майже трьохсотлітній досвід привласнення Московією історичного і культурно-цивілізаційного спадку Русі.

Оскільки з цим прикладом український читач непогано обізнаний, звернемося до прикладу, який перебуває на периферії уваги вітчизняної суспільної думки: нещодавно в міждержавних

---

³ Насралла: "Нетаниягу готов пойти на военную операцию в Сирии, чтобы спастись от тюрьмы" // NEWSru.co.il // Ближний Восток // 26 января 2019 г.

⁴ Бредемайер К. Черная риторика: Власть и магия слова / пер. с нем. 2-е изд. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. 224 с.

стосунках Ізраїлю та Польщі був зафіксований піковий рівень кризового стану, зумовлений масштабною фабрикацією історичних даних. Ідеться про неіснуючий табір смерті на околиці Варшави, в якому нібито загинуло близько 200 тисяч поляків⁵. Фабрикацією були охоплені навіть документи гітлерівців, у яких такий міфічний концентраційний табір нібито мав назву Konzentrationslager Warschau. Зусиллями респектабельних істориків Польщі в 2004 року у "Вікіпедії" з'явилася стаття, яка легітимізувала таку містифікацію, згодом було долучено навіть термін "Полокост" (за аналогією з "Голокостом"). Зрештою, Ізраїль звинуватив Польщу в спробах "переписати історичний спадок Другої світової війни у вигідному для себе редагуванні, прибильшивши втрати поляків і применшивши втрати євреїв". Зрозуміло, що за існуючих обставин Польщі також не просто "включити режим заднього ходу", оскільки вона виявилася заручником уведення в оману масової свідомості своєї країни: впродовж десятиліть місце уявного концтабору було об'єктом політико-виховного паломництва, тут відбувалися помпезні церемонії, "відавалася данина священній пам'яті загиблих у газових камерах", а от тепер хтось із політиків має взяти на себе невдячну місію з розвіювання містифікації.

У експертному середовищі сфера знань і діяльності під егідою превентивної політики часто ототожнюється з парадигмою альтернативного майбутнього – тобто тієї версії майбутнього, яка є бажаною і можливою за умов дотримання і втілення на практиці певних концептуальних рекомендацій. Здавалося б – це нескладна світоглядна модель, тому з утіленням їх на практиці труднощів виникнути не повинно. Іронія полягає в тому, що онтологічний статус очевидності підступно призводить до того, що вона постійно вислизає з лещат ґрунтовної аналітики.

Зрештою, існують і більш поважні об'єктивні труднощі, котрі стоять на заваді щирим бажанням і намірам зазирнути за "горизонт достовірності". В цьому контексті варто звернутися до ключової

---

⁵ Бен-Яков О. Лагерь смерти, которого не было: самая долгая ложь Википедии. URL: <https://detaly.co.il/lager-smerti-kotorogo-ne-bylo-samaya-dolgaya-lozh-vikipedii/>.

ідеї бестселера випускника Сорбонни Нассіма Талеба, який зображує непередбачувані події катастроф, потрясінь і катаклізмів Чорними лебедями⁶.

Визнаючи влучність метафори Чорних лебедів, слід зазначити, що саме цей феномен лежить в основі сучасного хаотичного тренду прийняття рішень на найвищих політичних, економічних і соціокультурних рівнях. У свою чергу, сам факт такого тренду призводить до ігнорування й скептичного сприйняття багатьох фахових рекомендацій, наданих найвищому політичному керівництву провідних країн світу фаховими аналітичними структурами, а це – відповідно до дії принципу доміно – істотно девальвує і навіть дискредитує превентивний напрям діяльності в принципі. Такий стан речей ставить під сумнів саму ідею і практичну потребу аргументаційно переконливої превентивної політики.

Тим не менше, концептуалістика превентивної політики – це той інтелектуальний капітал стратегічної спрямованості, який – за потреби і бажання – може бути ефективно використаний практично в будь-який момент, тому ця сфера політичного планування заслуговує на перманентну й спадкоємнісну систематизацію і генералізацію безвідносно до того, наявне чи відсутнє розуміння ресурсного значення таких стратегемних розробок сучасним політичним керівництвом.

Зрозуміло, що в основі превентивної політики лежать уявлення про феномен превентивності. Хоча цей аспект не містить непереборних труднощів для розуміння, однак він усе-таки потребує семантичного увиразнення, яке усуне з його змістовних меж можливості різнотлумачень. Отже, превентивний (від франц. *préventif* та лат. *praeventio* – випереджаю, попереджаю) – це той, що попереджає, нівелює виклики, загрози й небезпеки на адресу функціональної ефективності, і упереджає запобігає розгортанню подій за небажаним сценарієм, діє на випередження негативних явищ, процесів і тенденцій. Фактично превентивна політика покликана окреслити горизонт планування, в межах якого

---

⁶ Таліб Н. Н. Чорний лебедь. Под знаком непредсказуемости. Москва : Азбука Аттикус; КоЛибри, 2017. 736 с.

реалістичних ознак набуває запобігання розгортанню подій за проблемним сценарієм у спосіб ефективних дій на випередження. Одним із основних засобів досягнення такої мети є форсайт-аналіз як інструмент системного аналізу.

У принципі превентивна політика може стосуватися будь-яких предметно-тематичних аспектів політики, однак в абсолютній більшості випадків ідеться про забезпечення фундаментальних складових національних інтересів, а також про побудову й реалізацію на практиці стратегем визначальних міждержавних взаємин. Коли йдеться про превентивну політику, то в абсолютній більшості випадків мають на увазі її загальнонаціональний формат – тобто оперують превентивною політикою держави.

Однак загальнонаціональний імператив не означає, що саме цим форматом феноменологія превентивної політики вичерпується, оскільки *за рівнем охоплення інтересів* превентивна політика може бути глобальною, регіональною, блоковою, національною, корпоративною, індивідуальною (зрештою, можливі й інші підходи до структуризації за вказаним критерієм). Утім, характерна особливість полягає в тому, що кожен формат превентивної політики на рівні суспільної свідомості виправдовується її ініціаторами крізь призму національних інтересів.

Іншими словами, окрім національного формату жоден інший тип превентивної політики не є ані аргументаційно, ані сугестивно самодостатнім, тому потребує двоєдиної когерентності аспектові національних інтересів. Коли президент США Б. Обама в 2011 році максимально розрекламовано оприлюднив знищення "терориста №1" (Усама бен Ладен), а наступного року це йому допомогло здобути на виборах право на другу каденцію, чимало аналітиків звинуватили його в підпорядкуванні національних інтересів інтересам особистим – мовляв, до 2011 року було декілька реальних нагод поквитатися з бен Ладеном, але Обама відтермінував цю спецоперацію до того часу, коли така подія матиме найбільший електоральний ефект. Ці закиди, за великим рахунком, неможливо ні довести, ні спростувати. З чимось подібним маємо справу і у випадку з президентом Д. Трампом: за рік до виборів – наприкінці жовтня 2019 року – з великим

пропагандивним апломбом подається інформація про знищення "терориста №1" Абу Бакра аль-Багдаді, хоча інсайдерська інформація з підрозділу морських котиків (Navy SEAL) недвозначно натякає на реальній можливості ліквідації аль-Багдаді ще на початку 2018 року.

Існують різні рівні масштабування превентивної політики, а саме: превентивна політика щодо однієї країни здебільшого є частиною ширшого контексту – превентивної політики щодо групи країн, регіону, геополітичних і природно-ресурсних перспектив тощо. Відповідно, якщо сегмент загального контексту входить у суперечність із потребами превентивної політики щодо всього контексту, то, за логікою процесу, його приносять у жертву, за рахунок чого вдається дотриматися пріоритетів загального формату превентивної політики – тобто превентивної політики в цілому.

Звичайно, в такій моделі превентивної політики не було місця для союзу Японії з Гітлером та Муссоліні, виявився б неможливим як напад на Перл-Харбор, так і ядерні бомбардування Хіросіми й Нагасакі з подальшою капітуляцією імператора. Але оскільки з різних причин план "Фугу" не спрацював, то річка історії проклала собі саме таке русло, з яким нам доводиться мати справу нині. Аналізуючи цей випадок, можна прийти до багатьох евристичних рефлексій, одна з яких полягає в тому, що істотно різні історичні, політичні й цивілізаційні альтернативи часто залежать від, здавалося б, дріб'язкових деталей і другорядних факторів – воістину ефект метелика не варто недооцінювати.

Попри те, що превентивна політика базується на стратегемах розвитку, а не на тактичних, тимчасових і кон'юнктурних пріоритетах, на неї повною мірою поширюється дія принципу розвитку – тобто, вона еволюціонує на рівні своїх пріоритетів (насамперед економічних та безпекових). Наочним прикладом може слугувати зміна, що відбулася в ставленні США до збройних сил і озброєнь Німеччини та Японії в проміжку від завершення Другої світової війни й до наших днів. Спочатку офіційний Вашингтон мав намір узагалі заборонити військово-технічну компоненту повоєнного розвитку Німеччини та Японії. Після утворення НАТО Німеччина

дістала статус члена альянсу з обмеженнями, що поширювалися на ядерну зброю та використання збройних сил за межами національної території. Симетричні зміни стосувалися також Японії, чії Сили самооборони отримали право на зброю, необхідну для відсічі зовнішньої агресії. Насамкінець, за правління в США президента Д. Трампа відбулося докорінне концептуальне переакцентування: "з метою заощадження видатків американських платників податків" знято практично всі обмеження щодо чисельності, структури й оснащення збройних сил Німеччини та Японії.

Природним обмежувачем кожної превентивної політики є аспект свободи вибору, яку здебільшого витлумачують у неадекватній буттєвим реаліям розширеній версії. Насправді ж свобода вибору – це не константа, яка перебуває в розпорядженні кожного індивіда, суспільства і держави, а функціональний потенціал, що успадковується нами з минулого. Іншими словами, в умовах реального (а не абстрактного) політичного статус-кво можливості свободи вибору одних суб'єктів превентивної політики можуть в рази і навіть на порядки відрізнятись від інших суб'єктів. Це має слугувати джерелом не розпачу, а стоїчної мудрості: кожен наш крок сьогодні – навіть не загальносуспільний, а індивідуальний – є внеском у формування діапазону свободи вибору, який буде до наших послуг завтра. Таким за принципом своєї дії є культуротворчий закон свободи вибору загалом і превентивної політики зокрема.

Ще одна рефлексія стосовно діапазону можливостей превентивної політики полягає в тому, що насправді він значно ширший, ніж те прокрустове ложе, з яким його пов'язує навіть кваліфікований рівень політичної свідомості. Воістину політика – мистецтво можливого: чим вищий рівень політичного мистецтва, тим ширший діапазон його можливостей. Відповідно, за дуже високого рівня політичного мистецтва діапазон його можливостей практично необмежений. Тому універсальна концептуально-методологічна рекомендація полягає в наступному: не ігноруйте можливості вдосконалення політичного мистецтва, оскільки в такому разі йдеться про найбільш ефективний інструмент реалізації на практиці потенціалу превентивної політики.

Щоправда, ефективність політичного мистецтва не може бути результатом світоглядно-аксіологічного хаосу й невизначеності: "В епоху розбуженого несвідомого найбільші шанси перемогти має той, хто впевнено й майстерно внесе в це царство уяви принцип реальності. Свого часу це блискуче зробив Рональд Рейган, який для мільйонів американців став уособленням доброго батька сімейства, який повернувся в дім, у якому всі втомилися від сварок і скандалів..."⁷.

Принцип реальності передбачає осмислення дійсності (себто осягнення смислу, глибинних причинно-наслідкових зв'язків, логіки й закономірностей процесів) на рівні не окремих факторів і аспектів, не сегментативно й секторально, а сукупно, цілісно, комплексно й системно, усвідомлюючи фундаментальний засновок: ефект взаємодії елементів системи є холистичним і емерджентним – тобто він перевищує арифметичну суму потенціалів усіх елементів системи⁸.

Лі Росс і Ендрю Уорд привернули увагу до проблеми наївного реалізму, в межах якого зв'язок із реальністю набуває все більш уявних, віртуальних, ефемерних ознак⁹. Фактично наївний реалізм віддзеркалює стихійну віру в те, що бажання об'єктивного й неупередженого сприйняття дійсності цілком достатньо для відповідності наших знань буттєвим реаліям. Приклад сучасної Росії ілюструє таку небезпечну для перспектив країни особливість наївної свідомості, як неспроможність збагнути справжню ієрархію відповідальності за невідповідність реалій бажаному статус-кво. Річ у тім, що навіть якщо російська влада неспроможна вибудувати реальну альтернативу існуючому світопорядку, для її очільників це не є проблемою з фатальними наслідками: в країні, масова свідомість якої функціонує на принципах "совка", у влади

---

⁷ Межуев Б. Виртуальная контрреволюция. URL:

<https://www.globalaffairs.ru/number/Virtualnaya-kontrevolyuciya-19832>.

⁸ Макушинский А. Современный "образ мира": действительность // Вопросы философии. 2002. № 6. С. 129–130.

⁹ Росс Л., Уорд Э. Наивный реализм в повседневной жизни и его роль в изучении социальных конфликтов и непонимания // Вопросы психологии. 1999. № 5. С. 69.

завжди існує можливість "зберегти обличчя", застосувавши міфологічну аргументацію на кшталт "весь мир ополчився против нас", "нас все боятся и нам все завидуют, поэтому ставят палки в колёса", "главное, что мы вместе, а дальше – хоть камни с неба" і т. п. При цьому не варто непокоїтися про ступінь правдоподібності подібних меседжів – здебільшого їх ефективність перебуває в безпосередній залежності від їх неймовірності, фантастичності. Так створюється гранично просте, спрimitизоване "чорно-біле" світобачення й світорозуміння, яке вигідне російській владі й водночас зручне для невибагливої російської публіки.

Причиною таких фантомів і фантазмів є генетично запрограмований принцип дії "совка" – з його перманентною готовністю до будь-яких гіперкомпенсацій як своєрідного анальгетика, анестезії від нестерпності усвідомлення болісних реалій. Тут безперспективно шукати логіку чи навіть здоровий глузд, бо це – парафія психіатрії, а її пацієнтам логіка якщо й притаманна, то вельми специфічна...

Час, безперечно, лікує. Щоправда, не всіх і не завжди: на початку літа 2014 року абсолютна більшість росіян унаслідок жорсткого пресингу кремлівського "зомбо-ящика" вважала відторгнення від України Криму й загалом усіх південно-східних областей справою "настільки закономірною і справедливою", що це "не повинно викликати в Україні ненависті до Росії і росіян"; коли ж реалії не збіглися з припущеннями і неприязнь українців до Росії і росіян становила ледве не 90%, то навіть у не надто аналітично обдарованих індивідів починають з'являтися еретичні думки про "цену на билет" – тобто чи не занадто дорого Росії обходиться приєднання Криму і дестабілізація на Донбасі?

Будь-яка превентивність функціонує насамперед на принципах профілактики, а ключовою умовою ефективної профілактики є достеменно, комплексне, системне знання предмета (явища, процесу etc.), який підлягає профілактичним заходам. Це – квінтесенція теоретико-праксеологічної проблеми. В її основі – суперечність між, з одного боку, потребою вичерпного врахування всіх факторів, які гіпотетично можуть вплинути на перебіг подій і розгортання процесів, що потребують превентивного реагування; з

іншого боку, практичної неможливості забезпечення такої потреби в абсолютній більшості випадків, оскільки в одних ситуаціях виникають нездоланні труднощі з передбаченням особливостей дії людського фактора і психологічного контексту, а в інших – відсутні гарантії навіть вичерпного знання сукупності детермінативних чинників, які потребують аналізу в контексті потреби превентивного реагування.

У фаховому середовищі високий рівень консенсусу притаманний аналітичному вердикту, згідно з яким "самоосмислення деградує, а недавня історія не піддається розумінню. У глобальній політиці зникла перспектива. Вважається, що той, хто живе в певну історичну епоху, не зовсім розуміє її ключові обставини. Як правило, люди не розуміють важливості історичних подій, що розгортаються на їхніх очах, і не усвідомлюють причин руйнування власного життя"¹⁰.

Саме тут знаходиться той горизонт розуміння й раціонального планування, за який практично неможливо зазирнути засобами осмислення, аналітики і рефлексії, тому залишається або сподіватися на інтуїтивні засоби, які формують уявлення про майбутні наслідки лише у вірогідній модальності, або – якщо ризик вірогідності не влаштовує – загалом відмовитися від спроб реалізації превентивної політики, діючи за принципом розв'язання проблем у міру їх надходження. Принагідно зазначимо, що другий варіант – дії відповідно до особливостей конкретно-історичної ситуації – є не найгіршим, оскільки хибні орієнтири превентивної політики здебільшого мають гірші наслідки.

Пітер Друкер вочевидь мав рацію, коли зауважив, що квінтесенцією інновації є не знання, не винаходи й не відкриття, хоча кожен із цих факторів постає істотним елементом системи інноватики. Насправді ж інновація набуває своїх сутнісних ознак насамперед і в основному завдяки ефективності. Її функціонально-інструментальна ідентичність окреслена не так технічним чи науковим рівнем, як концептуальним – тобто тим, чим інновація й

---

¹⁰ Джексон Б. Епоха странных заблуждений. URL: <https://www.globalaffairs.ru/number/Epokha-strannykh-zabluzhdenii-19830>.

інноватика є в принципі, що демаркує її саме як інноватику¹¹. Таким чином, "інновація фокусується не стільки на знаннях, скільки на ефективності – точніше, на забезпеченні необхідних і достатніх передумов для ефективності"¹².

Поширений у наш час концептуальний підхід позиціонує ключовим фактором-елементом системи превентивної політики економічну сферу життєдіяльності суспільства – мовляв, оскільки економіка є ключем до розуміння причинно-наслідкових зв'язків суспільної життєдіяльності, то превентивна політика, яка розраховує на успіх, апріорі не може ігнорувати цей чинник. Насправді все не так просто, починаючи з того, що економіка не завжди цілком когерентна причинно-наслідковим зв'язкам суспільної життєдіяльності.

Позиціонування економіки своєю сферою взірцевої раціональності, алгоритми якої можуть слугувати надійними аналогіями ефективною політики, також містить чимало аргументаційних вад і лакун. З цього приводу професор економіки Єльського університету і науковий співробітник Єльського міжнародного центру з фінансів при Єльській школі менеджменту Роберт Шіллер зазначає: "Люди віддають собі звіт у тому, що довіра падає, а це, в свою чергу, означає, що вони усвідомлюють важливість психологічного аспекту в розвитку економічної кризи". Істотною аналітичною проблемою він вважає стереотипізовану у фаховому середовищі недооцінку ролі ірраціональних чинників у прийнятті рішень. Іронічною квінтесенцією з цього приводу можна вважати таку формулу: "Ринок може залишатися ірраціональним довше, ніж ви зможете залишатися платоспроможним!"¹³.

---

¹¹ Друкер П. Эффективное управление. Экономические задачи и оптимальные решения; пер. с англ. Москва : ФАИР-ПРЕСС, 1998. С. 74.

¹² Самчук З. Ф. Причинно-наслідкові зв'язки світоглядної зрілості та якісної освіти // Автономія та врядування у вищій освіті: збірник наукових праць / авт. кол.: Бульвінська О. І., Гриценко М. В., Рябченко В. І., Самчук З. Ф., Червона Л. М. / за ред. З. Ф. Самчука, М. В. Гриценка. Київ: ІВО НАПН України, 2015. С. 78–79.

¹³ Шіллер Р. Дж. Иррациональный оптимизм. Как безрассудное поведение управляет рынками. Москва : Альпина Паблишер, 2017. С. 117.

На підставі показового емпіричного матеріалу Р. Шіллер ілюструє, як публікації в ЗМІ та коментарі знакових особистостей формують стадне світовідчуття, котре значною мірою визначає динаміку сучасних подій. Унаслідок такої причинно-наслідкової залежності чимало сфер нашого життя, розгортання подій у яких ми звикли сприймати як "об'єктивне й закономірне", насправді є результатом прийняття психологічно комфортних рішень та ірраціонального оптимізму – за таких обставин цілком закономірного, проте аж ніяк не об'єктивного.

Конкуренція як стереотипізований фетиш капіталізму також має чимало "скелетів у шафі": "Великі капіталістичні організації завжди володіли достатньою владою і впливом, щоб регулярно змінювати умови ринкової гри на свою користь. Конкуренція з усіма її непередбачуваними ризиками – це фатум маси дрібних власників і менш впливових периферійних учасників ринку. Перевагою ж лідерів завжди була спроможність робити погоду. Ф. Бродель у полемічному запалі навіть представив капіталізм "контрринковою" системою"¹⁴.

Динамічний розвиток інфраструктури також не може вважатися панацеєю ефективної економіки як надійної основи превентивних заходів у сфері суспільно-політичного життя: "Вкладаючи в інфраструктуру, економічні агенти за замовчуванням вважають це благою справою. Але економіка – нелінійний процес. Наприклад, в США вже істотно застаріла інфраструктура, зате сильно розвинені високотехнологічні сектори. Можна навести показовий порівняльний приклад – Індія та Китай. В Індії порівняно з Китаєм майже взагалі відсутня інфраструктура, зате в Індії немає і міст-примар, яких у Китаї 7-8. Нема в Індії і хайвеїв, якими в Китаї подекуди проїжджає лише з десяток авто протягом доби. В Китаї сотні мільярдів доларів витрачено неефективно, а в

---

¹⁴ Дерлугьян Г. Современное обществознание: от теоретических прорывов к неоклассическому синтезу? // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / ред. кол. : В. П. Семиноженко (рук. проекта) и др., науч. ред. и сост. А. А. Фисун. Харьков, 2009. Вып. 6. С. 23.

Індії створено комп'ютерний кластер в Бангалорі та Хайдарабаді. Захоплюючись хайвеями і хмарочосами Китаю, всі проклинають бруд Індії, однак в Індії економічне зростання органічне й технологічне, тобто воно постіндустріальне, натомість у Китаї превалує індустріальний тип зростання¹⁵.

Показник ВВП як ще одна "священна корова" економічної теорії сучасного зразка за багатьма критеріями також не витримує критики. "Сьогодні саме темпи зростання ВВП вважаються головним маркером економічного зростання. Світова спільнота звикла вважати, що зростання ВВП означає поліпшення життя звичайних громадян, а його падіння, навпаки – спад і стагнацію. В реальності ж нинішній підхід до розрахунку валового продукту дуже незначною мірою корелюється з життям пересічних людей"¹⁶.

Наділення Міжнародного валютного фонду статусом ледве не основного засобу економічної стабілізації і фінансової допомоги також є міфологізованим перебільшенням, бо, як зазначає Ернандо де Сото, "навіть у найбідніших країнах бідняки мають заощадження, обсяг яких грандіозний: він у 40 разів більший, ніж уся сума іноземної допомоги, наданої світу після 1945 року"¹⁷.

Ключовою, імперативною передумовою ефективної превентивної політики є суб'єктний статус ініціатора превентивних заходів, адже якщо маємо справу не з суб'єктом, а з об'єктом політики, то він апріорі – навіть за щирого бажання й готовності, – з огляду на функціональну обмеженість не в змозі виконати весь обсяг заходів, необхідних для реалізації ефективних кроків з досягнення превентивної мети. При цьому треба враховувати, що зазначена умова є хоч і достеменно необхідною, проте не

---

¹⁵ Бутко В. Об экономике, инфраструктуре и нелинейности. URL: <https://www.capital.ua/ru/publication/115432-ob-ekonomike-infrastruktura-i-nelineynosti#ixzz5S7tyHHm>.

¹⁶ Хубиев Р. Секрет мировой экономики: что на самом деле скрывается за термином ВВП. URL: <https://regnum.ru/news/2626751.html>.

¹⁷ Уроки Эрнандо де Сото: развитие страны – те, где победила "теневая экономика". URL: https://hvylya.net/analytics/economics/uroki-ernando-de-soto-razvityie-stranyi-te-gde-pobedila-tenevaya-ekonomika.html?utm_source=phoenix

достатньою, тому йдеться про передумову, а не гарантію ефективної превентивної політики.

Варто зазначити, що позірна простота й однозначність суб'єктного статусу є доволі оманливою, адже в цьому разі йдеться не про формальну (номінальну), а про фактичну суб'єктність, для якої часто недостатньо наявності державного суверенітету, оскільки той створює лише необхідні передумови для прийняття суверенних рішень, а не забезпечує втілення таких передумов на практиці.

Наведену теоретико-концептуальну тезу можна проілюструвати на сотнях прикладів як з історії людства, так і з політичного пр�ксису сьогодення. Кожен із таких прикладів віддзеркалює неповноцінну суб'єктність, квазі-суб'єктність, коли формально суверенна країна не може повною мірою скористатися своїм суверенітетом, оскільки змушена враховувати національні інтереси й поточні пріоритети тієї країни чи групи країн, від яких вона перебуває в істотній залежності (фінансовій, господарсько-економічній, технологічній, військово-геополітичній тощо). Точніше висловлюючись, сама можливість повною мірою скористатися своїм суверенітетом існує, але така "превентивна політика" призведе не до переваг на віддалену перспективу, а до системного суспільно-політичного колапсу вже в найближчій перспективі.

Ідеологічно-пропагандивні обмеження превентивної політики у вигляді насамперед світоглядно-аксіологічних принципів забезпечення національних інтересів також не варто ігнорувати: з одного боку, чим менша виразність цього регламентного поля, тим розлогіший діапазон можливостей здійснювати повноцінну превентивну політику; з іншого боку, в разі абсолютної відсутності зазначених обмежень суспільство втрачає критеріальні орієнтири фундаментальних уявлень про Добро та Зло, Належне та Неприпустиме, внаслідок чого перетворюється на легку здобич інформаційних маніпуляцій, фактично розпадається на сегменти несумісних пріоритетів, чим робить неможливою взаємопотенціуючу солідаризацію.

Більшість дослідників схиляється до думки, що, попри пріоритетний статус превентивної політики світоглядні цінності,

ідеологічні принципи й психологічні автоматизми не повинні відігравати суто підлеглу роль, виконуючи функцію своєрідних кон'юнктурних маріонеток, сутність якої полягає в тому, що коли вони стилістично доречні для потреб превентивної політики, тоді їм віддають належне і повною мірою користуються їхнім інструментальним ресурсом; якщо ж вони "не на часі", то про них миттєво забувають, немов їх не існує взагалі. Втім, яким саме є оптимум "дозування" принципів, цінностей і психологічного фону для реалізації пріоритетів превентивної політики, поки що не наважився сформулювати ніхто. Вірогідно, універсальна відповідь узагалі неможлива, оскільки конкретно-історичні особливості вносять істотні корективи в аспекти інструментальної ефективності, а відтак – і доцільності міри залучення тих чи інших інструментів.

Суспільно-політична дійсність сучасної України є живильним середовищем для формування непересічних іронічних мізансцен, одна з яких стосується реагування на ототожнення вітчизняного статус-кво з failed state – нежиттєздатною країною. Ні, іронія полягає не в тому, що українці в переважній більшості ображаються на такий вердикт, а в тому, що найбільш театральнo, з елементами перфоменсу ображаються ті, хто найбільше доклав руку до еволюціонування стану речей у напрямі, який утворює щонайменше формальні й необхідні підстави для такої ідентифікації України.

Відновимо в пам'яті ключові сутнісні ознаки failed state. Отже, така країна схожа на живого мерця, чиї формальні ознаки життя штучно підтримуються медикаментозними засобами у вигляді траншів, грантів та інших "заохочувальних призив". Проте спожиті пацієнтом "заохочення" не справляють на нього позитивного ефекту: він і далі перебуває в стані коми, анабіозу, летаргійного сну тощо. Причому, на відміну від гуманістичного в своїй основі прототипу з людського життя, підтримання життя країни таким способом не має нічого спільного з гуманізмом: підсаджуючи суспільство "на голку" ефемерних перспектив, керуються не євхаристійним "коли Богу треба, тоді й забере", а резонами зиску, пропаганди і репутаційних переваг, отриманих

унаслідок маніпулювання громадською думкою різноманітними фарисейськими мантрами.

Залишимо поза дужками аспект поверхової подібності українського статус-кво наведеним ідентифікаційним ознакам, натомість зосередимося на виявленні міри змістовної тотожності. З цією метою зауважимо, що у випадку з failed state маємо справу з класичним концептом, який, відповідно до вчення Рене Декарта, є осередком кількох смислових відгалужень, тобто він має відносно автономні смислові й тематичні складові.

У цьому контексті слід зауважити, що сучасне українське суспільство перебуває у стані трансформації – себто є соціальною системою з порушеною цілісністю. Перспективи розвитку за висхідною траєкторією передбачають оптимізацію цілісності соціальної системи. Першим кроком на цьому шляху має стати подолання дестабілізуючих соціальної системи факторів – насамперед корупції та владно-управлінської некомпетентності, котрі призводять до руйнування її компонентної єдності. Не варто також недооцінювати відсутність у широких верствах українського суспільства спільного образу майбутнього, який потребує аргументаційно переконливого наповнення, консенсусного закріплення на рівні суспільної свідомості та імплементації на рівні суспільного праксису. І, звичайно, констатація перехідного характеру країни не знімає питання про визначення основного вектора переходу, тобто з'ясування, в якому напрямі такий перехід відбувається.

Чимало дослідників зосереджують вістря уваги на факторі подвійної периферії, який став своєрідним прокляттям України кількох попередніх століть. Немає де правди діти: перебувати одночасно на периферії Європи та Росії – перспектива не надто райдушна. Такий упосліджений status quo тривалий час справляв і за інерцією досі не приривляє справляти істотний деморалізуючий вплив на суспільну свідомість України.

Утім, чому б детальніше не зупинитися на такому факторі суспільно-політичного і господарсько-економічного життя України попередньої чверті століття, як "режим внутрішньої колонії", – це коли фактично колоніальний статус України в часи СРСР був заміщений не менш фактичним колоніальним статусом, роль

метрополії в якому в умовах уже формально суверенної України виконував (і значною мірою не припиняє виконувати!) олігархат і владно-управлінська бюрократія.

Саме вони не вдарили палець об палець для повернення в бюджет сотень мільярдів доларів, отриманих унаслідок нееквівалентної приватизації і щорічного "розпилювання" державного бюджету.

Саме вони здійснюють неефективний політичний і загалом управлінський менеджмент, прикриваючи своє злочинне дилетантство жалюгідними мантрами про те, що "Рим не за один день будувався", а "Мойсей водив свій народ пустелею сорок років".

Саме вони цинічно педалюють аспект "необхідності європейського рівня сплати за комунальні послуги", але ретельно уникають дискусій про симетричну умову реалізації своїх вимог – забезпечення європейського рівня заробітних плат і загалом життя.

Саме вони вдаються до популістичних вкидань інформації про "термінову необхідність плану Маршалла для України", хоча прекрасно розуміють, що за наявного рівня корупції будь-який "план Маршалла" насправді виявиться не для України, а для тих півтора десятка кланів.

Саме вони час від часу патетично перепитують, чому Захід не дає Україні зброї, хоча добре знають відповідь: тому, що теперішній організаційно-дисциплінарний рівень Збройних сил України не дає жодних гарантій, що значна частина американських ПТРК "Джавелін" за декілька днів не опиниться по той бік протистояння на Донбасі. І трапиться це не внаслідок драматичних боєзіткнень, а просто "за помірну ціну". Як наслідок, США "втратять обличчя", припинять військову допомогу Україні й не зможуть її надавати навіть тоді, коли ми вже вийдемо на належний рівень упорядкування справ у війську.

Якщо досягнення успіху за всіма азимутами суспільно-політичного буття є не просто порожньою абстракцією, а реальною метою, то – за принципом симетрії – слід нарешті засвоїти деякі прописні істини доктрини "реальної політики" – зокрема, сприймати дійсність з позицій не химерно-міфологічних, а адекватних, тотожних, автентичних буттєвим реаліям.

Приміром, важко підрахувати, скільки декалітрів крокодилових сліз було вилито з приводу "підступного недотримання Будапештського меморандуму", хоча цей документ не давав і априорі не міг дати Україні жодних гарантій територіальної цілісності й безпеки. Такий вердикт є очевидним навіть виходячи з етимології слова "memorandum" – те, що слід пам'ятати: саме пам'ятати, а не діяти відповідно до закарбованого в пам'яті. Якби ми жили в епоху Хрестових походів, коли вислів *in memoria aeterna erit Justus* (завжди пам'ятайте – *лат.*) мав категоричне, безкомпромисне й навіть сакральне значення, то тоді аргумент Будапештського меморандуму був би вартим чогось більшого, ніж іронічні посмішки цинічного сьогодення.

Гіпертрофовані сподівання, пов'язані з Будапештським меморандумом, віддзеркалюють вплив ілюзій не лише на масову свідомість, а й на доволі кваліфіковану свідомість української політичної еліти. Індоктринаційна, навіювальна сила ілюзій зумовлена тією обставиною, що вони розкривають широкий простір для оптимізму. Зигмунд Фрейд зауважив феноменальну спокусливість ілюзій: вони – як ніщо інше – за першої потреби рятують нас від болю і приносять задоволення. То чи варто дивуватися, що "зовнішня політика України – це історія ілюзій. Часто вони формуються несвідомо, проникають у масову свідомість, створюють величезний інформаційний міхур, в якому в єдиному радісному солідарному пориві починають жити мільйони людей. Так триває доти, доки ілюзії не входять у суперечність з частиною реальності й не розбиваються шцент"¹⁸.

На жаль чи на щастя, дослідник-гуманітарій істотно залежить від динаміки й перипетій розвитку суспільства: якщо він хоче бути почутим, то має оперувати тенденціями і буттєвими інтригами, які визначають, за висловом Хосе Ортега-і-Гассета, "серцебиття епохи". Серцебиття сучасної епохи перебуває в істотній змістовній кореляції з якістю політико-управлінської еліти, позаяк саме від цього фактора залежить ефективність доленосних рішень. Вираз-

---

¹⁸ Куса И., Тышкевич И. Сделка по Донбассу: что делать Зеленскому, чтобы избежать бед. URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/sdelka-po-donbassu-chto-delat-zelenskому-chtoby-izbezhat-bedy.html>.

ною ілюстрацією значущості особистісного фактора слугують кризові й форс-мажорні етапи функціонування держави.

Треба визнати, що історичний спадок бездержавного статусу закономірно наклав на якість політико-управлінської еліти України тавро невиразності, кентаврничної двозначності й навіть світоглядної амбівалентності.

У контексті інерційного ефекту такої змістовної невиразності, можливо, й не варто дивуватися, що за станом на сучасну пору в Україні сформувався владно-управлінський прошарок "нібито-патріотів", основною критеріальною ознакою яких є дволикість. Ще одна характерна ознака – фарисейство, в межах якого все зводиться до кон'юнктури поточного моменту – і тільки.

Сучасний етап розвитку українського суспільства постає еkleктичним поєднанням стереотипів і марновірств, які за своєю етиологією та способом дії є достеменно магічними й принципово ненауковими. Основними структурними елементами політичної свідомості навіть не масового, а кваліфікованого рівня є культ карго та плацебо-ефект, симбіотично поєднані інструментарієм самонавіювання. Своєю інфантильністю вони перекидають повчальний асоціативний місток до трагікомічних аналогій з історії людської наївності.

Також треба визнати, що розпад СРСР і набуття Україною державного статусу не призвели до визначеності в питанні цивілізаційного вибору: офіційний Київ лише заляк у позі роденівського "Мислителя". Зрештою, він перебуває в цій позі й дотепер – і не тому, що предмет осмислення надто складний, а тому, що процес осмислення фальшивий, імітаційно-симуляційний.

Представники української політичної еліти люблять з нотками награного нерозуміння й образи в голосі скаржитися в телевізійних ток-шоу, що Україна – не лише не Росія (як припустив Л. Кучма), а й не Польща, якій Захід після розпаду Варшавського пакту одним махом списав понад \$40 млрд, і навіть не Балтійські республіки, які, за даними Євростату, упродовж п'яти попередніх років отримали по 3,5 мільярда євро дотацій (для виразності

розуміння масштабів допомоги зазначимо, що річний бюджет Латвії становить 8 мільярдів євро)¹⁹.

Польща та Балтійські республіки здобули прихильність Заходу тому, що переконливо й однозначно зробили свій цивілізаційний вибір, а міра фінансово-економічного сприяння їм є симетричною мірі однозначності їхнього вибору. Очевидно, не варто розлого пояснювати, що збільшення обсягу фінансово-економічних ресурсів надає перспективам ефективної превентивної політики Польщі та Балтійських республік реалістичних, а не абстрактно-прожектерських ознак.

Якщо сутність інвестицій – вкладення на довгий проміжок часу в активи, які приносять прибуток та розраховані на зростання вартості, то сутність спекуляцій (трейдингу) – це коротко-термінове вкладення в активи виключно з метою їх перепродажі і отримання прибутку²⁰. З огляду на якість і світоглядні особливості політико-управлінської еліти, Україна, опинившись перед вибором інвестицій та спекуляцій, прогнозовано схиляється до другої альтернативи. А все тому, що в коридорах української влади міцно вкорінені пріоритети гешефтарської кон'юнктури.

Загалом відстоювання національних інтересів може відбуватися або враховуючи аспект грошей, або незважаючи на гроші, але аж ніяк не заради грошей, бо тоді метою стають гроші, а не національні інтереси. Що ж стосується політико-управлінської сфери, то вона вироджується в біржову махінацію²¹. Принагідно зазначимо, що "в глобальному рейтингу якості життя за 2017 рік Україна посідала 88-му позицію. Індекс визначався за такими показниками, як тривалість життя, рівень освіти та доходів. Україна була оцінена в 0,751 бал (при максимумі в 1) і посіла 88-ме місце з 189 країн. На 1-му місці опинилася Норвегія з показником

---

¹⁹ Литвин Т. 14 січня 1898 р. народився Юрій Горліс-Горський. URL: <https://novyny.org/2019/01/14/14-sichnia-1898-r-narodyvsia-iurii-horlis-horskyi/>.

²⁰ Чаплыга М. Зачем "аграрной супердержаве", у которой скоро отнимут землю, свое министерство АПК? URL: <https://uainfo.org/blognews/1567147664-zachem-agrarnoy-superderzhave-u-kotoroy-skoro-otnimut-zemlyu-html>.

²¹ Калига О. От state capture к государству на продажу. URL: https://ukrrudprom.ua/analytics/Ot_state_capture_k_gosudarstvu_na_prodagu.html

0,953, на 2-му місці – Швейцарія з індексом 0,944, на 3-му – Австралія з результатом 0,939. На 4-му і 5-му місцях були Ірландія і Німеччина з індексами 0,939 і 0,938, відповідно. Також до першої десятки увійшли Ісландія, Гонконг, Швеція, Сінгапур та Нідерланди. Кращий показник серед постсоціалістичних країн продемонструвала Естонія – 30-те місце з індексом 0,871. Польща посіла 33-тє місце, Словаччина – 38-ме, Угорщина – 45-те. Росія в глобальному рейтингу зайняла 49-те місце, а Білорусь – 53-тє"²².

Інколи аналіз часткових аспектів створює необхідні й достатні передумови для комплексних узагальнень: "Спостерігаючи за масовим відтоком робочої сили, можна стверджувати, що Україна ризикує залишитися без працездатного населення з величезним багажем пенсіонерів та інших залежних від держави верств населення, яких проблематично утримувати. Розв'язати цю проблему непросто. Звичайне підвищення зарплат без відновлення внутрішнього виробництва призведе до зростання імпорту та інфляції. Зниження ставок за кредитами і відновлення кредитування теж не принесуть бажаного результату, якщо не буде стратегії розвитку. Гроші проїдатиме імпорт та інфляція. Загалом країна гостро потребує стратегії розвитку своєї економіки. Не окремого сектору, а комплексно всіх галузей"²³.

У наш час окрім країн, які претендують на статус Super Power, а також тих, що позиціонують себе регіональними лідерами, решта членів ООН (а це близько двох сотень суб'єктів міжнародного права) мають реноме проксі – тобто їм притаманний підлеглий фактичний статус: їхніми руками члени клубу Super Power досягають своєї часткової мети, реалізують той чи інший сегмент і фазу превентивної політики. З одного боку, вважати таких проксі маріонетками в руках зарубіжних покровителів не зовсім і не завжди коректно, позаяк в абсолютній більшості випадків усе-таки

---

²² В глобальному рейтингу качества жизни Украина оказалась на 39 позиций ниже России. URL: <https://realist.online/news/v-globalnom-rejtinge-kachestva-zhizni-ukraina-okazalas-na-39-pozicij-nizhe-rossii>.

²³ Вернивский П. Дешевая рабочая сила – это путь в никуда. URL: <https://www.capital.ua/ru/publication/118945-deshevaya-rabochaya-sila-eto-put-v-nikuda#ixzz5S2j1ITwm>.

йдеться щонайменше про конкретно-історичний збіг національних інтересів; з іншого боку, ставити під сумнів спроможність таких політичних режимів до прийняття суверенних рішень без озирання на союзницькі зобов'язання не лише можна, а й треба, тому йдеться якщо й не про маріонеток, то, щонайменше, про сателітів.

Важливою атрибутивною ознакою проблемної симптоматики сучасної епохи є прогресуюче розмивання, розпорошення суб'єктного статусу в міжнародній політиці. Такий стан речей є об'єктивним і закономірним наслідком посилення, з одного боку, глобалістичних тенденцій, а з іншого, – реноме міжнародного права, яке все більше взаємозумовлює і табулює наміри суб'єктів всезагального політичного процесу. За таких обставин ледве не кожна країна позначена суттєвими ознаками сателіта, істотно залежного від конкретно-історичної кон'юнктури, балансу й співвідношення сил, тенденцій на глобальних ринках тощо.

Щоб своєчасно й ефективно управляти ризиками в сучасній політиці, треба враховувати всі істотні тенденції, загрози й небезпеки. Зокрема, ефективний формат превентивної політики повинен враховувати зміщення глобальних акцентів у напрямі "м'яких" проблем (екологія, освіта, здоров'я), розширення представницького спектра за рахунок більшого залучення жінок, представників етнічних, конфесійних, сексуальних та інших меншин до числа кандидатів і представників політичної сили.

Превентивність прийняття політичних рішень передбачає максимально реалістичний погляд на стан речей у будь-якій сфері суспільної життєдіяльності. Кожна з них потребує окремого засобу впливу зі своїми тематичними та проблемними пріоритетами, способом і стилем дискурсу. Лише за такого підходу можна розраховувати на ефективність як результуючий ефект політичних рішень загалом і превентивних політичних рішень зокрема.

У середовищі політичних аналітиків можна натрапити на тезу, що з різних причин політичне управління є інструментом апріорі неефективним. З таким твердженням якщо й можна погодитися, то лише частково – в тій частині, що прийняття і втілення на практиці політичних рішень зумовлене великою кількістю факторів, взаємопотенціюючу дію яких важко передбачити й скрупкульозно

прорахувати. Але історія політичної діяльності беззаперечно доводить можливість мудрого й надзвичайно ефективного політичного керівництва навіть за надзвичайно несприятливих обставин. Приміром, наприкінці 30-х років ХХ століття, незважаючи на семидесятилітній низхідний тренд економічного розвитку, Британія демонструвала дива політичного мистецтва, якими вона завдячувала насамперед Вінстону Черчіллю.

Афоризм "досвід – мудрість дурнів" у сутнісно-змістовному сенсі є доволі влучним. Утім, у питанні як генерування стратегем суспільного розвитку, так і тактично-методичних засобів досягнення стратегічної мети українські можновладці з різних причин не можуть або не хочуть користуватися навіть таким недосконалим інструментом, як досвід. Що ж це за причини? Їх щонайменше дві. Перша зумовлена труднощами й некоректністю засвоєння історичного досвіду. Такий симптом загрожує багатьма хронічними наслідками – зокрема, різноманітними ексцесами поглиблення світоглядно-орієнтаційної драми на рівні масової свідомості, переведенням травм історичної пам'яті, спричинених історичними несправедливостями, у хронічну форму тощо.

Друга причина лежить у площині практики застосування досвіду: безперечно, засвоєний досвід спонукає до прийняття відповідних рішень, але треба розуміти, що об'єктивність необхідності кожного конкретного рішення завжди істотно зумовлена суб'єктивністю тих, хто покликаний таке рішення прийняти. Існує безліч причин, які можуть стати на заваді прийняття рішення, адекватного об'єктивним потребам і наявному досвіду: на тих чи інших фазах прийняття рішення та імплементації його на рівні суспільного праксису можуть спрацювати інтелектуальні, психологічні, вольові, аксіологічні, міжособистісні та інші фактори – причому, як поодиночі, так і у вигляді складної симбіотичної взаємозумовленості й взаємопереплетення.

Політичні рішення посідають особливе місце як у поточній політичній практиці, так і в політичній науці. Не випадково на їхній значущості наголошує чимало політиків і політологів. Приміром, американський політолог Р. Макрідіс вважає, що прийняття рішень – це найбільш важлива соціальна функція

політики, а його колега Д. Істон навіть визначив політичну науку як дослідження способів, якими приймаються рішення для суспільства. Як слушно зауважив Р. Даль, рішення – це насамперед вибір найкращої з альтернатив. Адже якщо нема ситуації вибору, тобто якщо відсутні щонайменше два можливі варіанти рішення, то нема і ситуації прийняття рішення.

Прийняття політичних рішень можна розмежувати на дві складові – пошук альтернативних варіантів рішення та вибір з них того варіанта, який забезпечить оптимальний результат. Виходячи з цього, дефініція ухвалення політичного рішення набуває таких ознак: це вироблення кількох варіантів дії з метою розв'язання політичної проблеми, а також подальший вибір оптимального з них, реалізація якого усуне проблему з максимальною ефективністю.

Прийняття політичних рішень ґрунтується на двох блоках політичного аналізу – аналізі політичної ситуації та політичному прогнозі. В теорії прийняття політичних рішень уже хрестоматійними ознаками наділений концептуальний підхід Г. Лассвела, згідно з яким у процесі прийняття політичного рішення варто виокремлювати шість послідовних етапів: 1) постановка проблеми і систематизація максимально вичерпного інформаційного контексту; 2) пошук альтернатив розв'язання проблеми в принципі; 3) аргументований вибір оптимальної альтернативи; 4) ієрархізація засобів переконання у правильності рішення тих, на кого воно спрямоване; 5) критеріально виразне оцінювання ефективності рішення; 6) поновлення, перегляд або скасування рішення. В принципі, такий перелік є лише рамковим: за потреби він може доповнюватися додатковими чи проміжними етапами.

У кожному разі "прийняття компетентних політичних рішень неможливе без двох інших істотних компонентів – аналізу політичної ситуації та генерування припущень щодо вірогідних сценаріїв її розвитку"²⁴. Цей своєрідний категоричний імператив теорії політичних рішень слід перманентно пам'ятати і враховувати, бо, як зазначав творець південно-азійського економічного

---

²⁴ Лаврук Т. Геополітика як сфера знань: межі наукової компетенції // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2013. Т. 25–26. С. 62.

дива прем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю, якщо організаційно-управлінська вертикаль суспільства організована неефективно, то згодом усі розумні й творчі особистості такий соціум полишать, зробиють життєдіяльнісний вибір на користь інших – більш ефективних – суспільств.

Доволі показовою ілюстрацією слів Лі Куан Ю є повідомлення про те, що Великобританія спростить імміграційні закони, аби привабити до країни більше науковців. На цьому 8 серпня 2019 року наголосив прем'єр-міністр країни Борис Джонсон. Очільник уряду Великобританії дав вказівки міністерствам внутрішніх справ, а також бізнесу, енергетики та промислової стратегії розробити спрощений порядок видачі віз для в'їзду до Великобританії для "найрозумніших і найкращих". Очікується, що спрощений порядок мають розробити та запустити до кінця цього року, інформує прес-служба уряду Великобританії. За словами Джонсона, задля того, щоб Великобританія й надалі лідувала у царині науки, "ми маємо не лише підтримувати таланти, які у нас уже є, а й зробити нашу імміграційну систему привабливою для найкращих умів з усього світу"²⁵.

На жаль, доводиться констатувати, що Україна посідає протилежний від Великобританії полюс ефективності організаційно-управлінської вертикалі: тут чи то з причин безпрецедентної корупційної складової, чи на підставі безнадійної інфантильності й *abaissement du niveau mental*^{*} топ-представників влади впродовж попередніх трьох десятиліть нема навіть найменшого натяку на селекціонування "найрозумніших і найкращих", а натомість за замовчуванням існує "добро" на "відтік мізків" будь-куди і в будь-якому обсязі. Безперечно, Україна не є автаркією, тому вона не може жорстко регламентувати різні аспекти академічної і наукової мобільності. Однак це не означає, що треба повністю відмовитися від протекціонізму в питаннях інтелектуального капіталу. Попри,

---

²⁵ Кореновська С. Британія спростить імміграційні правила для науковців – Борис Джонсон. URL: <https://www.dw.com/uk/британія-спростить-імміграційні-правила-для-науковців-борис-джонсон/a-49953278?maca=uk-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

^{*} пониження ментального рівня (фр.).

здавалося б, очевидність такого вердикту доводиться мати справу з феноменальною безпорадністю в цій сфері.

Між іншим, рівень підготовки більшості представників школи академіка Глушкова, які ледве не в повному складі в 1990-х роках минулого століття перебралися в Силіконову долину, був оцінений у США еквівалентом понад \$1 млн у розрахунку на одну особу. Для порівняння: завдання збитків обсягом понад 120 грн (наприклад, за результатами крадіжки в магазині) тягне за собою санкцію у вигляді кримінальної відповідальності, а завдання державі збитків обсягом у мільярди доларів унаслідок "відтоку мізків" не передбачає навіть адміністративної відповідальності.

Для ідейно-світоглядної дезорієнтації і деморалізації в сфері інтелектуального капіталу було використано спочатку бергсонівський ідеал "відкритого суспільства" як відродження середньовічного міфу Граду Божого в умовах кризи Європи націй-держав²⁶, а згодом – модернізовану версію відкритого суспільства, викладену Джорджем Соросом у його претензійній книзі²⁷, яка насправді є плагіативною версією концептуалістики Карла Поппера. Окрім того, що національні осередки Фонду Сороса (які, окрім України, діють у понад тридцяти країнах світу) за рахунок грантів формують "порядок денний" у вигідній своєму патрону інтерпретативній модальності, вони в легальному режимі займаються збором інформації, яка підпадає під ознаки "порогової" за критеріями спецслужб. Власне, використання інсайдерської інформації з метою отримання прибутків є своєрідною візитівкою цього одіозного "мецената".

Істотна особливість України як за президента П. Порошенка, так і В. Зеленського полягає в тому, що тут вертикаль впливу Сороса утворюють не лише фіктивні громадські організації (інститути громадянського суспільства з префіксом квазі-), а й

---

²⁶ Ильин М. В., Цымбурский В. Л. Открытое общество: от метафоры к ее рационализации (Исходный миф и его самокритика). Москва: Мовковский научный фонд, 1997. 137 с.

²⁷ Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму; [пер. з англ.: Катерина Грицайчук, Анатолій Пітик]. Харків: Фоліо. 2018. 363 с.

члени уряду та керівники знакових державних підприємств. У цьому контексті напрошуються закономірні запитання як щодо самої можливості превентивної політики України, так і з приводу її суб'єктного центрування: іншими словами, чий інтереси така політика покликана віддзеркалювати і захищати – України, якоїсь іншої (інших) країн чи персонально Джорджа Сороса?

Об'єктивна оцінка наявного стану речей і окреслення реалістичних перспектив на оглядове майбутнє України має відштовхуватися від врахування деяких визначальних аспектів – зокрема, від розуміння, що,

- з одного боку, індивідуальні, групові й корпоративні інтереси є універсальною даністю, яка притаманна кожному суспільству і в межах соціальної форми буття людей не підлягає викоріненню в принципі;

- з іншого боку, всі індивідуальні та партикулярні інтереси етиологічно (тобто генетично, генеалогічно, в своїй природі) містять суперечності (принаймні, потенційно) стосовно інтересів загальносуспільних, державних.

Мудрість політичного керування державою і ефективність державного управління визначається насамперед умінням максимально задовольнити обидва типи інтересів – як партикулярні, так і загальносуспільні. При цьому слід враховувати, що пріоритетне значення для перспектив держави мають інтереси загальносуспільні, а задоволення інтересів партикулярних повинно відбуватися після забезпечення інтересів суспільства і держави, фактично за залишковим принципом, а не навпаки.

Перспективи розвитку суспільства і держави не повинні залежати (а прецінь – визначатися) інтересами окремих індивідів (безвідносно до їх конкретно-історичного статусу), бізнес-груп, соціальних прошарків, конфесій, етносів тощо. Водночас не слід заперечувати очевидне: побудова гармонійного і солідарного суспільства перебуває в безпосередній залежності від якомога повнішого задоволення інтересів усіх і кожного.

Утім, якщо неврахування чи ігнорування інтересів якогось суспільного сегмента підриває довіру до чинної влади та інституту держави лише обділеного увагою суспільного сегмента, то

вкорінений на рівні суспільної свідомості стереотип про відсутність пріоритету загальносуспільних, державних інтересів тягне за собою невдоволення абсолютної більшості суспільства і, в тій чи іншій мірі, призводить до того, що Томас Гоббс назвав *bellum omnium contra omnes*, тобто "війною всіх проти всіх".

Суспільство, в якому єдність інтересів дискредитована владно-управлінською вертикаллю, не має перспектив на майбутнє і, як правило, або стає легкою здобиччю сусідів, або взагалі деградує до того стану, в якому не потрібне нікому. Всесвітня історія має в своєму розпорядженні величезний ілюстративний масив такого фатального розвитку подій – причому, в подібний спосіб руйнувалися не лише невеличкі недорозвинені держави, а й величезні імперії.

Україні сучасного формату вочевидь не слід легковажити зазначеним аспектом. Пріоритетність загальносуспільних, державних інтересів повинна стати ключовим меседжем, інформаційно-пропагандивним пріоритетом сучасного розвитку України. Йдеться аж ніяк не про порожнє гасло – абстракцію загальносуспільних, державних інтересів треба інтенсивно наповнювати реальними діями і реальним змістом. Цей тип інтересів повинен набувати практичного змісту внаслідок максимально широкого, транспарентного загальнонаціонального діалогу.

Варто визнати, що прийти до конкретних консенсусних рішень у такому форматі непросто, проте факт наявності подібного "комунікативного майданчика" вже сам по собі ефективно працює на користь національної консолідації і взаємопідтримки, а саме цього Україна найбільше потребуватиме в оглядовому майбутньому. В цьому разі йдеться не стільки про конкретні заходи, скільки про доцільність зусиль органів влади в певному напрямі, який – попри свою визначальність – поки що або ігнорується, або сприймається органами державної влади і державного управління за залишковим принципом. Що ж стосується конкретних заходів, то їх може бути безліч; крім того, означена проблема потребує не стільки конкретних заходів і не їх конкретної кількості, скільки перманентних зусиль, змістовний акцент яких може набувати найрізноманітніших форм.

Марія Кармазіна

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ У ПРОЦЕСІ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ 2019 РОКУ

1. Кількісно-якісний аналіз учасників перегонів

Під час виборів 2019 р. Президента України політичні партії, яких, за даними Мін'юсту України, на 1 січня 2019 р. в країні в установленому законом порядку було зареєстровано 352, здобули шанс стати суб'єктом висування кандидатів на президентський пост. Утім, 31 грудня 2018 р. – у день, коли стартувала виборча кампанія, дався взнаки небезінтересний факт: першими документи на реєстрацію кандидатом у Президенти України до Центральної виборчої комісії (ЦВК) подали дві особи, які ідентифікували себе безпартійними. Однією з них виявився колишній, у 2014–2015 рр., міністр екології та природних ресурсів України юрист І. Шевченко, а іншою – "правозахисник та економіст" (як писали газети) В. Ратуш, який свого часу балотувався на посаду судді Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду України (див. про це публікацію *Today*¹).

Таким чином, початок кампанії (як можна судити з даних, розміщених на сайті ЦВК²) висвітлив першу категорію учасників президентських перегонів:

– вони не робили ставки на партію як на механізм виборювання влади;

– широкому українському виборчому загалу вони були маловідомими чи й зовсім невідомими безпартійними самовисуванцями.

Показовою стала швидка відмова ЦВК у реєстрації, насамперед, В. Ратушу: комісія встановила невідповідність поданих

---

¹ Лобанова Є. ЦВК відмовилась зареєструвати одного із кандидатів у президенти. URL: <https://today.ua/tsvk-vidmovylas-zareyestruvaty-odnogo-iz-kandydativ-u-prezidenty/>

² Кандидати на пост президента України. Чергові вибори Президента України 31 березня 2019 р. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001>

претендентом документів вимогам виборчого закону. Для можливості подальшого порівняння випадків відмови кандидатам з боку ЦВК у реєстрації зверну увагу на безпосередні ознаки констатованої "невідповідності законодавству" (в інтерпретації ЦВК) як її підстави: заява про самовисунення кандидатом на пост президента не була засвідчена в установленому законом порядку; до заяви В. Ратуш не додав документ про внесення (у безготівковому порядку на спеціальний рахунок ЦВК) грошової застави в розмірі 2,5 мільйона гривень; обсяги автобіографії претендента були перевищені³.

Аналіз біографічних даних наступних бажаючих посісти пост Президента України засвідчив кілька непересічних моментів і, зокрема, те, що тимчасова єдність інтересів осіб, які після парламентських виборів 2014 р. увійшли до фракції ПАРТІЇ "БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА"* і тим самим заявили про свою підтримку його лідеру, на початку 2019 р. зникла, адже про свої президентські амбіції заявив "позапартійний" член згаданої фракції С. Каплін.

Персона С. Капліна цікава не тільки тим, що він виявився першим із діючих на той момент народних депутатів із провладної фракції, який забажав президентства, а й іншим: він став першим безпартійним кандидатом, висунутим на пост президента політичною силою з назвою ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ" (СДП). Таким чином, С. Каплін став своєрідним уособленням другої категорії учасників перегонів – безпартійних, висунутих партіями.

Вибір "образу" для участі у перегонах, використання технології "дистанціювання від партії" – річ сама по собі неординарна. У випадку С. Капліна варто звернути увагу на метаморфози

---

³ ЦВК відмовила правозахиснику Ратушу в реєстрації кандидатом у президенти. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-pravozakhysnyk-ratush/29691956.html>

* Написання назв парламентських фракцій – згідно з даними, розміщеними на Офіційному веб-порталі Верховної Ради України, назв політичних партій (повних, як і скорочених) – згідно з реєстром Мін'юсту України.

вищезгаданої СДП: партія постала у 2015 р. як Політична партія "ПАРТІЯ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ" на чолі з П. Фарило (помічником народного депутата С. Капліна у Верховній Раді України VII та VIII скликань). Згодом С. Каплін зробив її іменною, про що засвідчила зміна назви на Політична партія "ПАРТІЯ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ СЕРГІЯ КАПЛІНА". Утім, невдовзі партію було вчергове перейменовано, і вона стала "ідеологічною" – соціал-демократичного спрямування. Відбулася й зміна керівника, яким став О. Сугоняко, і саме ця партія висунула "безпартійного" С. Капліна кандидатом. Технологія "безпартійності" дає, щонайменше, широке поле для маніпулювання гаслами, ідеологіями й, відповідно, цінностями та орієнтирами (що, у свою чергу, унеможливорює "жорстка прив'язка" до конкретної партійної/політичної ідеології) для популізму.

"Дистанціювання від партії" – традиційна технологія українських політиків. Приміром, нею неодноразово користувався інший з-поміж претендентів-2019 на пост президента – Р. Безсмертний, який з початку 1990-их років до сьогодні змінив цілу низку політичних сил, пройшовши через членство в Українській Республіканській партії, Народно-демократичній партії, партії "Народний Союз – Наша Україна", Аграрній партії України, Політичній партії "ТРЕТЯ УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА" і, нарешті, наприкінці січня 2019 р. провів Установчі збори партії з назвою "РУХ +380"⁴.

Першим зареєстрованим претендентом, який не лише декларував свою партійну приналежність, але й виявився безпосереднім керівником і, відповідно, висуванцем політичної партії (а, отже, третьої категорії учасників перегонів), став В. Наливайченко: кандидатуру свого лідера на пост Президента висунула ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ ВАЛЕНТИНА НАЛИВАЙЧЕНКА "СПРАВЕДЛИВІСТЬ". Вона була першою іменною політичною силою, що включилася у

---

⁴ Безсмертний створив "РУХ +380", але на вибори поїде як самовидвигенець. URL: https://zik.ua/ru/news/2019/01/26/bessmertniy_sozdal_ruh_380_no_na_vibori_poydet_kak_samovidvyzhenets_1496637

президентські перегони. Іменна партія-трансформер ("партія-громадський рух"), "з ідеологією для кожного" ("справедливість") – також прикметний момент сьогодення і своєрідна рамка для певного типу популізму.

Якщо проаналізуємо дані 94⁵ осіб, які до 3 лютого (останнього дня висунення кандидатів та подачі документів до ЦВК) виявили бажання взяти участь у президентських виборах, то з'ясуємо наступне.

Перше. У президентських перегонах 2019 р., порівняно зі шістьма попередніми (1991, 1994, 1999, 2004, 2010 і 2014 рр.) виборами Президента України, участь узяла рекордна кількість кандидатів (див. *таблицю 1*) – 44 чол.

Таблиця 1

Учасники семи президентських виборчих кампаній в Україні (1991–2019 рр.)*

	<i>Рік виборів/кількість кандидатів</i>						
	<i>1991</i>	<i>1994</i>	<i>1999</i>	<i>2004</i>	<i>2010</i>	<i>2014</i>	<i>2019</i>
<i>Всього зареєстровано кандидатів</i>	6	7	15	26	18	23	44
<i>Кількість кандидатів, які вибули з балотування</i>	---	---	2	2	---	2	5
<i>Кількість кандидатів, які взяли участь у балотуванні</i>	6	7	13	24	18	21	39

* Складено на основі даних, розміщених на Офіційному веб-сервері Центральної виборчої комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua/>

Друге. Із закінченням ЦВК процесу реєстрації претендентів (останній день якої був 8 лютого 2019 р.) з'ясувалося, що комісія

⁵ Усього зареєстровано 44 кандидати в президенти. ПОВНИЙ СПИСОК. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/8/7206130/>

загалом відмовляла у реєстрації близько 50 разів. У тому числі – лідеру та висуванцю від КПУ П. Симоненку. Прикметно, що діяльність КПУ була заборонена рішенням суду ще 16 грудня 2015 р. (з посиланням на закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки"). Утім, особливістю політичного життя у сучасній Україні є те, що впродовж трьох років після заборони партія може і далі функціонувати – проводити з'їзди і навіть, як показав початок 2019 р., спробувала стати суб'єктом висування на пост Президента України свого лідера, продовжуючи, таким чином, функціонування не тільки як юридична особа, а й як учасник політичного процесу.

Серед інших особливих випадків відмови у реєстрації кандидатом на пост президента – народний депутат, Герой України й водночас лідерка іменної партії – ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПЛАТФОРМА НАДІЇ САВЧЕНКО" – власне, сама Н. Савченко, що була заарештована за підозрою у тероризмі. Крім того, ЦВК відмовила у реєстрації висуванцю ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ПАРТІЯ ЗАХИСНИКІВ УКРАЇНИ" колишньому командирі штурмової групи батальйону "Донбас" Т. Костанчуку, який брав участь в Іловайській операції (нагороджений орденом "За заслуги" III ступеня, орденом "За мужність" I ступеня), зазначивши, що запропоновані ним у передвиборчій програмі заходи "порушують Конституцію України, запроваджують дискримінацію за професійною ознакою, пропагують насильство і посягають на... права і свободи людини"⁶. Така підстава відмови (на тлі попередніх) була своєрідною новацією у рішеннях ЦВК.

Попри те, що відмову у реєстрації отримав не один десяток претендентів (див., наприклад, про відмову, С. Фаренюку та В. Валідченку⁷, О. Ковальчуку⁸, регіоналові-втікачу В. Олійнику⁹),

---

⁶ Лобанова Є. ЦВК відмовила у реєстрації кандидатом у Президенти учаснику АТО. URL: <https://today.ua/tsvk-vidmovyla-u-reyestratsiyi-kandydatom-u-prezidenty-uchasnyku-ato/>

⁷ Лобанова Є. ЦВК відмовила у реєстрації ще двом кандидатам. URL: <https://today.ua/tsvk-vidmovyla-u-reyestratsiyi-shhe-dvom-kandydatam/>

хтось з-поміж них вдався до доопрацювання документів (зокрема, передвиборчих програм) і згодом був зареєстрований ЦВК. Так, після того, як О. Соловійову – лідеру ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "РОЗУМНА СИЛА" (фінансування якої, як зазначалося у пресі, здійснювали російські спецслужби¹⁰) ЦВК відмовила у реєстрації ("у зв'язку з невідповідністю поданої ним для реєстрації анкети кандидата на пост Президента України формі, встановленій постановою Комісії від 27 грудня 2018 року № 270, а також наявністю у його передвиборній програмі положень, спрямованих на порушення суверенітету і територіальної цілісності держави" та, зокрема, встановленням факту "визнання Соловійовим О. М. "самопроголошених республік" – самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України, сторонами переговорів, що суперечить законодавству України, підриває існуючий порядок міжнародно-узгоджених шляхів врегулювання конфлікту, що виник унаслідок збройної агресії Російської Федерації, та спрямоване на порушення суверенітету і територіальної цілісності України"¹¹), "лідери партії... швидко зорієнтувалися" і внесли правки у передвиборню програму О. Соловійова, "змінивши формулювання, але не

---

⁸ Міхєнко Н. ЦВК відмовилась зареєструвати ще одного із кандидатів у президенти: названо причину. URL: <https://today.ua/tsvk-vidmovilas-zareyestruvati-shhe-odnogo-iz-kandidativ-u-prezidenti-nazvano-prichinu/>

⁹ ЦВК вирішила не повертати гроші регіоналу-втікачу, який хотів брати участь у виборах президента. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/cvk-virishila-ne-povertati-groshi-regionalu-vtikachu-yakiy-hotiv-brati-uchast-u-viborah-prezidenta-50013814.html>

¹⁰ Замовники Бабченка фінансували українську партію – СБУ. URL: https://dt.ua/UKRAINE/zamovniki-babchenka-finansovali-ukrayinsku-partiyu-sbu-280749_.html

¹¹ УКРАЇНА. ЦЕНТРАЛЬНА ВИБОРЧА КОМІСІЯ. ПОСТАНОВА 8 лютого 2019 року № 277 "Про реєстрацію кандидата на пост Президента України Соловійова Олександра Миколайовича на чергових виборах Президента України 31 березня 2019 року". URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/ShowCard?id=44661&what=0>

змінивши суть" програми¹², що й дозволило О. Соловійову бути невдовзі зареєстрованим комісією.

Третє. Для низки осіб участь у боротьбі за пост Президента України у 2019 р. була вже своєрідною традицією (див. *таблицю 2*), оскільки 10 осіб із 44 зареєстрованих ЦВК включалися у боротьбу вдруге, втретє, а то й у п'яте.

Таблиця 2

Багаторазові учасники президентських перегонів в Україні (1991–2019 рр.)

№ п. п	Прізвище претендента	Рік балотування на пост Президента України					
		1994	1999	2004	2010	---	2019
1.	Мороз О.	---	---	---	2010	---	2019
2.	Гриценко А.	---	---	---	2010	2014	2019
3.	Тимошенко Ю.	---	---	---	2010	2014	2019
4.	Богомолець О.	---	---	---	---	2014	2019
5.	Богословська І.	---	---	---	2010	---	2019
6.	Бойко Ю.	---	---	---	---	2014	2019
7.	Габер М.	---	1999	---	---	---	2019
8.	Кармазін Ю.	---	1999	---	---	---	2019
9.	Ляшко О.	---	---	---	---	2014	2019
10.	Порошенко П.	---	---	---	---	2014	2019

* Складено на основі даних, розміщених на Офіційному веб-сервері Центральної виборчої комісії.. URL: <http://www.cvk.gov.ua/>

Аналіз суб'єктів висування вказаних претендентів на пост Президента України показує, що:

– у 1994 р. О. Мороз був членом СПУ і самовисуванцем на пост президента. Згодом, у 1999, 2004 та 2010 рр. його висувала очолювана ним Соціалістична партія України. Зрештою, у 2019 р.

¹² "Розумна сила" пов'язує відмову в реєстрації їх лідера на вибори Президента з острахом влади нової опозиційної партії. URL: <https://ukranews.com/ua/news/611687-rozumna-syla-pov-yazuye-vidmovu-v-reyestracii-ikh-lidera-na-vybory-prezydenta-z-ostrahom-vlady>

суб'єктом висування стала іменна політсила – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА". Показово, що партія, що була створена у січні 2016 р. як ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СВОЇ", за перші два роки двічі змінила свою назву, ставши називатися спочатку ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ "СВОЇ", згодом – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПРАВДА І СПРАВЕДЛИВІСТЬ" і, нарешті, партія, потрапивши до рук О. Мороза (екс-очільника Соціалістичної партії України), здобула назву ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА "ЗА ПРАВДУ І СПРАВЕДЛИВІСТЬ". П'ятою (на час президентських виборів) назвою політсили є вищезгадана – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА". Вага цієї "політсили" є дуже відносною, оскільки, за даними НАЗК, на кінець 2018 р. утворення (всупереч законодавству) мало всього 1 організацію – Черкаську обласну. Утім цієї ваги виявилось достатньо для виконання у ході президентських виборів функції "суб'єкта висування" кандидата у Президенти України;

– у випадку Ю. Тимошенко суб'єктом висування тричі (у 2010, 2014 і 2019 рр.) виступала політична партія Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", лідеркою якої вона була;

– О. Ляшка і в 2014, і в 2019 рр. висувала іменна партія – Радикальна партія Олега Ляшка;

– суб'єктом висування М. Габера у 1999 р. була Патріотична партія України (членом якої він був), а Ю. Кармазіна – Партія захисників Вітчизни. Через двадцять років, у 2019-му, і М. Габер, і Ю. Кармазін брали участь у виборах як самовисуванці попри те, що впродовж десятиліть кожен залишався керівником однієї з названих політичних сил;

– А. Гриценко взяв участь у президентських виборах у 2010 р. як самовисуванець; у 2014 та 2019 рр. його висувала Політична партія "Громадянська позиція", очільником якої він був;

– як безпартійні самовисуванці участь у виборах брали І. Богословська (2010, 2019 рр.), О. Богомолец (2014, 2019 рр.) та П. Порошенко (2014, 2019 рр.);

– Ю. Бойко у виборах на пост Президента України у 2014 р. брав участь як безпартійний самовисуванець, у 2019 р. – як самовисуванець і член Політичної партії "ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК" (ставши уособленням четвертої категорії учасників перегонів).

Якщо не брати до уваги П. Порошенка, який у 2019 р. висувався на другий президентський термін, маючи (відповідно до Конституції України) на це право, то про кількаразову участь у виборчих перегонах деяких з інших вказаних претендентів варто поміркувати детальніше. Зокрема, чергову спробу Ю. Тимошенко можна пояснити тим, що, приміром, у виборах 2010 р. вона посіла II місце, здобувши підтримку 45,47% виборців і поступившись В. Януковичу, якого підтримало 48,95% тих, хто взяв участь у виборах. У 2014 р. Ю. Тимошенко знову посіла II місце, але відрив від переможця П. Порошенка був досить значним – П. Порошенко підтримали 54,70% голосуючих, Ю. Тимошенко – лише 12,81%. Тож, ймовірно, що у 2019 р. Ю. Тимошенко вчергове попри все сподівалася на перемогу.

Повторна участь Ю. Бойка у перегонах у 2019 р. теж мала свої пояснення: його команда – "уламок" колишньої "партії влади" – ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, яка акумулювала свої ресурси (найперше – людські) у Політичній партії "ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК" і сподівалася, як можна припустити, на реванш і обрання українцями "свого президента", уособленням якого й виступав Ю. Бойко.

Участь у президентських перегонах А. Гриценка у попередні роки була слабко результативною: у 2010 р. його електоральна підтримка становила 1,20% голосів (9-те місце серед кандидатів), у 2014 – 5,48% (4-те місце). "Ефект Гриценка" на виборах 2019 р. міг би мати місце у разі проведення важкої роботи, спрямованої на об'єднання демократичних сил. Однак цього не сталося.

Щодо участі О. Богомолець, І. Богословської (як і Ю. Литвиненко, яка вперше долучилася до боротьби за пост Президента), то можна погодитися з оцінками тих, хто схильний був розглядати їх, як і багатьох інших учасників перегонів, "технічними" кандидатами, тими, які "заводитимуть своїх людей у виборчі комісії", і які будуть "одночасно і себе рекламувати, і притор-

говувати місцями у виборчих комісіях", що є "давнім бізнесом"¹³. Напевно, саме про це дозволяє говорити і тактика "раз на 20 років", якою скористалися М. Габер і Ю. Кармазін, як і "п'ятий похід у Президенти" О. Мороза (при досить скромних попередніх результатах участі у президентських кампаніях: у 1999 р. він здобув підтримку 11,29% голосів виборців, 3-тє місце; у 2004 – 5,82%, 3-тє місце; у 2010 – 0,38%, 11-тє місце), чи, зрештою, розрахунок на "захоплення електорату" популізмом (у випадку О. Ляшка).

Яскравим використанням стратегії "рекламування себе" через участь у президентських перегонях є, думається, приклад згадуваного вище "безпартійного самовисуванця" Р. Безсмертного: попри достатню упізнаваність цього кандидата в середовищі виборців, опитування громадської думки свідчили про те, що перспективи його перемоги на виборах президента були досить невиразними. Тож участь у виборах – це лише період своєрідного переформатування/налаштування електорального середовища "під себе", заради участі і потенційної перемоги на парламентських виборах (що мали відбутися у жовтні 2019 р.)

Четверте. Кількість кандидатів на пост Президента України, висунутих політичними партіями (24 особи), переважала кількість самовисуванців (20 осіб). *Політичні партії висували* не лише своїх лідерів чи безпосередніх членів – усього 21 особу (Г. Балашов, В. Бондар, О. Вілкул, Д. Гнап, А. Гриценко, Ю. Дерев'янку, Д. Добродомов, В. Журавльов, І. Кива, Р. Кошулинський, В. Кривенко, О. Ляшко, О. Мороз, Є. Мураєв, В. Наливайченко, А. Новак, А. Садовий, О. Соловійов, С. Тарута, Ю. Тимошенко, О. Шевченко), але й 3 осіб, які були загалом безпартійними (В. Зеленський, С. Каплін, С. Кривонос).

Серед висунутих політичними партіями були люди різних спеціальностей і занять – від народних депутатів до тимчасово непрацюючих (див. *таблицю 3*).

---

¹³ Портников В. Фільтр грошей і технічні кандидати: що не так з виборчою моделлю України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29760402.html>

Таблиця 3

Вид діяльності претендентів на пост Президента України на виборах 2019 р., висунутих політичними партіями

№ п.п.	Вид діяльності претендентів на пост Президента	Кількість осіб
1.	Народні депутати	11
2.	Викладачі вузів	1
3	Приватні підприємці	3
4.	Мери міст	1
5.	Очільники громадських організацій	1
6.	Керівники художніх колективів	1
7.	Діячі профспілки	1
8.	Партійні функціонери	2
9.	Військові	1
10.	Тимчасові непрацюючі	1
11.	Пенсіонери	1
ВСЬОГО:	24	

* Складено на основі даних, розміщених на Офіційному веб-сервері Центральної виборчої комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua/>

Низка само висуванців – Ю. Бойко, М. Габер, О. Данилюк, Ю. Кармазін, І. Смешко – декларували свою партійність. 15 самовисуванців (Р. Безсмертний, О. Богомолець, І. Богословська, О. Ващенко, А. Корнацький, В. Купрій, Ю. Литвиненко, Р. Насіров, С. Носенко, В. Петров, П. Порошенко, Р. Ригванов, В. Скоцик, Юрій Тимошенко, І. Шевченко) були безпартійними (див. таблицю 4).

Таким чином, кандидатами на пост Президента України були особи від політичних сил, назви яких демонстрували відданість ідеології соціалізму чи соціал-демократизму, радикалізм, опозиційність, патріотизм та інші – відповідні нинішньому часу – настрої, пріоритети тощо. Крім того, низка кандидатів була маркована засобами масової інформації як "проросійські", "п'ята колона" (див. про це матеріал *Радіо Свобода*¹⁴).

¹⁴ Вибори в Україні 2019 року можуть бути непередбачуваними. Але п'ять речей відомі точно. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrajina-vybory-2019/29702032.html>

Таблиця 4

**Партійність претендентів на пост Президента України
на чергових виборах 31 березня 2019 р.,
зарєєстрованих ЦВК на 8 лютого 2019 р.**

<i>Категорії претендентів</i>	<i>Кількість зарєєстрованих</i>	<i>Назви партій-суб'єктів висування</i>
Висунуті партіями члени	21	Партія "5.10"; Партія "ВІДРОДЖЕННЯ"; ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК – ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ; "Сила Людей"; "Громадянська позиція"; ПАРТІЯ "ВОЛЯ"; ГР "НАРОДНИЙ КОНТРОЛЬ"; ПП "СТАБІЛЬНІСТЬ"; СПУ; ВО "Свобода"; Політична партія "Народний Рух України"; Політична партія "Радикальна партія Олега Ляшка"; ПП "СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА"; ПП "НАШІ"; ПП "ГПР ВАЛЕНТИНА НАЛИВАЙЧЕНКА "СПРАВЕДЛИВІСТЬ"; Політична партія "ПАТРІОТ", "Об'єднання "САМОПОМІЧ"; "РОЗУМНА СИЛА"; ПП "ОСНОВА"; Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", УКРОП;
Висунуті партіями безпартійні	3	ПП "СЛУГА НАРОДУ"; "СДП"; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВОЇНИ АТО";
Самовисуванці партійні	5	---
Самовисуванці безпартійні	15	---
Всього	44	---

* Складено на основі даних, розміщених на Офіційному веб-сервері Центральної виборчої комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua/>

П'яте. Ознакою президентських перегонів, як і в попередній час, була виразна гендерна диспропорційність: кількість кандидатів-чоловіків (40 осіб) переважала кількість жінок-кандидатів (4

особи), якими стали О. Богомолець, І. Богословська, Ю. Литвиненко та Ю. Тимошенко.

Шосте. Основна частина претендентів на пост Президента України місцем свого мешкання зазначила м. Київ чи інші міста, кілька осіб – села чи селища міського типу, одна особа вказала місцем проживання місто на окупованій території (див. *таблицю 5*).

Таблиця 5

**Місце проживання учасників
чергових виборів Президента України 31 березня 2019 р.,
зарєєстрованих ЦВК на 8 лютого 2019 р.**

<i>Місце проживання</i>	<i>Кількість проживаючих кандидатів</i>
м. Київ	26
м. Львів	3
м. Коломия	2
м. Харків	2
Інші міста (міста – Дніпро, Маріуполь, Рубіжне)	3
Окуповані території (м. Горлівка)	1
сміт	4
села	3
<i>Всього:</i>	44

* Складено на основі даних, розміщених на Офіційному веб-сервері Центральної виборчої комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua/>

Сьоме. Про свої амбіції на пост президента заявили:

– 7 осіб, старших 60 років (А. Гриценко, 1957 р. н.; Ю. Бойко, 1958 р. н.; Ю. Кармазін, 1957 р. н.; А. Корнацький, 1953 р. н.; І. Смешко, 1955 р. н.; С. Тарута, 1955 р. н.), найстаршим серед яких був О. Мороз (1944 р. н.);

– 13 персон, які не досягли на момент виборів 60-річного віку (Г. Балашов, 1961 р. н.; Р. Безсмертний, 1965 р. О. Богомолець, 1966 р. н.; І. Богословська, 1960 р. н.; О. Ващенко, 1962 р. н.; М. Габер, 1060 р. н.; Р. Кошулинський, 1969 р. н.; В. Наливайченко, 1966 р. н.; С. Носенко, 1969 р. н.; П. Порошенко, 1965 р. н.;

А. Садовий, 1968 р. н.; Ю. Тимошенко, 1960 р. н.; Юрій Тимошенко, 1961 р. н.);

– 22 особи – до 50 р. (В. Бондар, 1975 р. н.; О. Вілкул, 1974 р. н.; Д. Гнап, 1977 р. н.; Ю. Дерев'янка, 1973 р. н.; Д. Добродомов, 1977 р. н.; В. Журавльов, 1970 р. н.; В. Зеленський, 1978 р. н.; С. Каплін, 1979 р. н.; І. Кива, 1977 р. н.; С. Кривонос, 1970 р. н.; В. Купрій, 1973 р. н.; Ю. Литвиненко, 1976 р. н.; О. Ляшко, 1972 р. н.; Є. Мураєв, 1976 р. н.; Р. Насіров, 1979 р. н.; А. Новак, 1973 р. н.; В. Петров, 1977 р. н.; Р. Ригованов, 1974 р. н.; В. Скоцик, 1972 р. н.; О. Соловійов, 1973 р. н.; І. Шевченко, 1971 р. н. та О. Шевченко, 1971 р. н.);

– 2 наймолодші претенденти (до 40 років на момент виборів), якими виявилися О. Данилюк (1981 р. н.) та В. Кривенко (1982 р. н.).

Восьме. Статки таких претендентів на пост президента, як В. Наливайченко, Ю. Тимошенко, Р. Ригованов, Р. Кошулинський, О. Соловійов були найменшими (від 18 грн до 400 тис грн), а найбагатшими виявилися такі персони, як Є. Мураєв (94,8 млн грн), О. Вілкул (139 млн грн), С. Тарута (156 млн грн), Ю. Дерев'янка (404,5 млн грн) та П. Порошенко (711 млн грн)¹⁵.

Дев'яте. Вибори висвітлили новий тренд у виборчому процесі: появу нових персон, що у попередній час були далекими від політики.

Десяте. Особливістю виборчих перегонів стало те, що від участі в них відмовився екс-очільник українського уряду та очільник Політичної Партії "НАРОДНИЙ ФРОНТ" А. Яценюк, про що ним було повідомлено¹⁶ на партійному з'їзді. А. Яценюк пояснював це неможливістю брати участь у виборах в атмосфері дискредитації, спрямованої проти нього.

Інший показовий момент стосувався лідера Всеукраїнського об'єднання "Свобода" О. Тягнибока: політична сила висунула

---

¹⁵ От 18 гривен до 711 миллионов: Самые богатые и самые бедные кандидаты в президенты. URL: <https://112.ua/glavnye-novosti/ot-18-griven-do-711-millionov-samy-e-bogatye-i-samy-e-bednye-kandidaty-v-prezidenty-480625.html>

¹⁶ Яценюк не піде в Президенти. URL: <https://ukranews.com/ua/news/611341-yacenyuk-ne-pide-v-prezidenty>

кандидатом у Президенти не свого очільника, а колишнього (з середини грудня 2012 р.) заступника Голови Верховної Ради України, учасника АТО (у 2015 р.) Р. Кошулинського.

До спостереження за виборами долучилися 215 спостерігачів – представники із 22 країн (таблиця 6), майже дві з половиною тисяч від 19 міжнародних організацій (таблиця 7).

Таблиця 6

Офіційні спостерігачі від іноземних держав на виборах Президента України 31 березня 2019 р.

<i>Назва іноземної держави</i>	<i>Кількість</i>
Сполучені Штати Америки	65
Республіка Польща	45
Французька Республіка	17
Словацька Республіка	16
Федеративна Республіка Німеччина	13
Литовська Республіка	8
Японія	7
Йорданське Хашимітське Королівство	6
Королівство Швеція	5
Чеська Республіка	5
Королівство Іспанія	4
Аргентинська Республіка	3
Канада	3
Королівство Норвегія	3
Соціалістична Республіка В'єтнам	3
Турецька Республіка	3
Австрійська Республіка	2
Королівство Бельгія	2
Португальська Республіка	2
Азербайджанська Республіка	1
Республіка Молдова	1
Швейцарська Конфедерація	1
Загальна кількість:	215

*Джерело: Офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp041pt001f01=720.html>

Таблиця 7

Офіційні спостерігачі від міжнародних організацій на виборах Президента України 31 березня 2019 р.

<i>Назва міжнародної організації</i>	<i>Кількість</i>
Бюро демократичних інститутів і прав людини Організація з безпеки та співробітництва в Європі	997
Європейська мережа організацій зі спостереження за виборами (ENEMO)	384
Світовий Конгрес Українців	249
Міжнародна неурядова організація "CANADEM"	203
Парламентська асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі	124
Національний Демократичний Інститут Міжнародних Відносин	101
Український Конгресовий Комітет Америки	88
Громадська Спілка "Міжнародне Співтовариство з Прав Людини"	65
Міжнародний Республіканський Інститут	55
Комітет "За відкриту демократію"	49
Парламентська Асамблея Ради Європи	42
міжнародна організація "Silba - Ініціатива за діалог і демократію"	32
Благодійний фонд "Міжнародна комісія з прав людини"	29
Парламентська Асамблея НАТО	23
Європейський парламент	16
Міжнародний експертний центр виборчих систем (ICES)	13
Європейська платформа за демократичні вибори	6
Організація за Демократію та Економічний Розвиток (ГУАМ)	6
Європейський Союз	3
Всього:	2485

* Складено на основі даних, розміщених на сайті Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001>

Спостерігачами на виборах Президента України були 83230 представників від 139 вітчизняних громадських організацій. 1149 осіб були акредитовані на виборах від 192 засобів масової інформації (більшість – зарубіжних).

Отже, не лише представники вітчизняного громадянського суспільства, але й урядів, громадських організацій та ЗМІ зарубіжних країн (Азербайджанської Республіки, Канади, Китайської Народної Республіки, Королівства Іспанії, Республіки Естонія, Республіки Польща, Сполученого Королівства Великобританії та північної Ірландії, США, Чеської Республіки, Японії та ін.) мали доступ до висвітлення процесу президентських виборів в Україні. Разом з тим, особливістю моменту було прийняття постанови Верховною Радою України про недопущення до процесу спостереження за виборами представників від Росії як країни-агресора.

Передвиборча агітація в Україні (що дозволялася кандидатам з наступного після дня їхньої реєстрації до 29 березня) відбувалася у досить специфічних умовах: російської агресії; широко розгорнутої П. Порошенком боротьби за створення в Україні автокефальної православної церкви; оголошення чинним Президентом у низці прикордонних регіонів військового стану на два місяці, що викликало підозру у представників соціуму щодо його намагань відкласти чи й унеможливити проведення чергових президентських виборів; загострення стосунків по лінії державні органи – кандидат у президенти (зокрема, подання А. Гриценком позову проти ЦВК – "через протизаконну вимогу до кандидата в Президенти працювати з Державним реєстром виборців виключно в будівлі ЦВК"¹⁷; позовів В. Рабіновича¹⁸ та ПП "НАШІ"¹⁹ проти ЦВК за закриття 5 виборчих діляниць на території Росії; позови до суду, у т. ч. Верховного Суду України, В. Купрія з вимогою скасувати реєстрацію кандидатом у президенти діючого глави держави П. Порошенка, добачивши реальний конфлікт інтересів у більшості з членів ЦВК під час голосування за постанову від

---

¹⁷ Гриценко подав до суду на ЦВК. URL: <https://expres.online/politics/gritsenko-podav-do-sudu-na-tsvk>

¹⁸ Рабінович подає в суд на рішення влади закрити виборчі участки в РФ. URL: <https://glavcom.ua/ru/news/rabinovich-podaet-v-sud-na-reshenie-vlasti-zakryt-izbiratelnye-uchastki-v-rf-557965.html>

¹⁹ Партія "НАШІ" подала в суд на ЦИК за закриття виборчих участків в РФ. URL: <https://www.capital.ua/ru/news/122788-partiya-nashi-podala-v-sud-na-tsik-za-zakrytie-izbiratelnykh-uchastkov-v-rf#ixzz55f5fWJCF>

7 лютого 2019 року № 253 "Про реєстрацію кандидата на пост Президента України Петра Порошенка на чергових виборах Президента України 31 березня 2019 року"²⁰; позов кандидата Юлії Тимошенко до кандидата П. Порошенка щодо його передвиборчої агітації²¹); заяви Комітету виборців України про фінансування передвиборчих кампаній претендентів на президентський пост з тінювих фондів²², а мережі ОПОРА – щодо випадків дочасної агітації²³; внесення Російською Федерацією до санкційного списку осіб, які в минулому були членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, до якого, поряд з Б. Колесніковим, В. Новинським та іншими були й кандидати на пост Президента України О. Вілкул та Є. Мураєв, і які не увійшли до створеного напередодні виборів об'єднання "Опозиційна платформа – За життя"²⁴; в умовах застосування технологій заплутування виборців висуненням, "двох Тимошенків", або "двох Шевченків",²⁵ повернення в українську політику В. Медведчука, кримінального авторитета "Наріка" (присутнього під час підписання Томоса в Стамбулі), закріплення в Конституції України курсу країни в ЄС та НАТО²⁶. Справжнього суперництва можна було очікувати від п'ятих претен-

---

²⁰ Чи знімуть Порошенка з виборів? Верховний суд поставив крапку у скандальній справі. URL: <https://glavcom.ua/news/chi-znimut-poroshenka-z-viboriv-verhovniy-sud-postaviv-krapku-u-skandalniy-spravi-571157.html>

²¹ Суд отказал в удовлетворении иска Тимошенко к Порошенко. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2019/02/21/novost/politika/sud-otkazal-udovletvoreniy-iska-timoshenko-poroshenko>

²² Избирательные кампании в большинстве своем финансируются черным налом – КИУ. URL: <https://focus.ua/politics/419379-izbiratelnye-kampanii-v-bolshinstvo-svoem-finansiruyutsya-chernym-nalom--kiu-.html>

²³ ОПОРА фіксує випадки дочасної агітації. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2606241-opora-fiksue-vipadki-docasnoi-agitacii.html>

²⁴ Нові санкції РФ проти України: хто потрапив до списку. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/25/7202272/>

²⁵ Луценко, Медведчук та кримінальні авторитети: які ще козири у руках Порошенка. URL: https://24tv.ua/ru/lucenko_medvedchuk_ta_kriminalni_avtoriteti_jaki_shhe_koziri_u_rukah_poroshenka_n1106497

²⁶ Закон о закреплении в Конституции Украины курса страны в ЕС и НАТО вступает в силу 21 февраля. URL: <http://www.ostro.org/general/politics/news/563639/>

дентів – П. Порошенко, Ю. Тимошенко, В. Зеленського, А. Гриценка та Ю. Бойка.

Кожен з вказаних претендентів мав свою особливість. Якщо П. Порошенко прагнув повторно піднятися на президентський Олімп, а Ю. Тимошенко "врешті-решт на нього потрапити", то імідж А. Гриценка – це імідж людини, яка виступала від імені демократичних сил, Ю. Бойко був уособленням (у свідомості багатьох виборців) проросійського кандидата, у В. Зеленському частина виборців вітала людину, яка була "новим обличчям" і вперше йшла в політику. Утім, деякі експерти і політологи наголошували, що за цим претендентом стоїть фігура олігарха І. Коломойського. Попри це В. Зеленський на старті кампанії мав значну підтримку виборців, про що свідчать дані соціологічних опитувань і, зокрема, опитування 2016 осіб, проведеного 7–14 лютого Центром Разумкова у всіх регіонах України, за винятком окупованих територій Донбасу і Криму (див. *таблиця 8*).

Таблиця 8

Якби наступної неділі відбувалися вибори Президента України, то за кого би Ви проголосували?²⁷

Прізвище потенційного кандидата на пост Президента	% усіх респондентів	% тих, хто візьме участь у виборах
1. Зеленський В.	17,5	19,0
2. Порошенко П.	13,1	16,8
3. Тимошенко Юлія	11,5	13,8
4. Гриценко А.	5,9	7,3
5. Бойко Ю.	6,3	7,1
6. Ляшко О.	4,3	4,8
7. Смешко І.	2,0	2,2
8. Садовий А.	1,9	2,2
9. Вілкул О.	1,5	1,8
10. Мураєв Є.	1,5	1,7

²⁷ Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspiilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

11. Шевченко О.	1,3	1,6
12. Тимошенко Юрій	1,1	1,2
13. Кошулинський Р.	0,8	0,9
14. Тарута С.	0,5	0,6
15. Богомолець О.	0,4	0,5
16. Наливайченко В.	0,3	0,4
17. Добродомов Д.	0,2	0,3
18. Балашов Г.	0,3	0,2
19. Мороз О.	0,2	0,2
20. Савченко Н.	0,2	0,2
21. Безсмертний Р.	0,1	0,2
22. Богословська І.	0,1	0,1
23. Каплін С.	0,1	0,1
24. Кармазін Ю.	0,1	0,1
25. Кива І.	0,1	0,1
26. Гнап Д.	0,0	0,1
27. Шевченко І.	0,0	0,1
28. Журавльов В.	0,1	0,0
29. Бондар В.	0,0	0,0
30. Габер М.	0,0	0,0
31. Данилюк О.	0,0	0,0
32. Дерев'янку Ю.	0,0	0,0
33. Корнацький А.	0,0	0,0
34. Кривенко В.	0,0	0,0
35. Кривonos С.	0,0	0,0
36. Купрій В.	0,0	0,0
37. Литвиненко Ю.	0,0	0,0
38. Насіров Р.	0,0	0,0
39. Новак А.	0,0	0,0
40. Носенко С.	0,0	0,0
41. Ригованов Р.	0,0	0,0
42. Скоцик В.	0,0	0,0
Інший кандидат	1,9	1,7
Не братиму участі у виборах	10,2	-
ВАЖКО СКАЗАТИ	16,3	15,0

Як видно з *таблиці 8*, до опитувальника Центру Разумкова було включено прізвище Н. Савченко, якій, як вказувалося вище,

ЦВК відмовила у реєстрації. Утім, до нього не потрапили прізвища О. Ващенко, В. Петрова і О. Соловйова. Дослідження соціологів, думається, чітко окреслювало перспективи претендентів на пост президента: лише перших сім осіб мали результат, який не міг бути поглинутий похибкою дослідження, що становила 2,3%.

Інший промовистий факт: про реальні наміри кандидатів на президентський пост недвозначно свідчив, приміром, той факт, що через 10 днів після закінчення реєстрації ЦВК претендентів (станом на 19 лютого 2019 р.) із 44 кандидатів свій рахунок виборчого фонду відкрили лише 35 осіб. 9 чоловік, серед яких були С. Кривонос, Р. Ригованов, Юрій Тимошенко, В. Журавльов, А. Новак, Ю. Литвиненко, О. Ващенко, В. Петров та Д. Гнап²⁸, цього не зробили. Відсутність виборчого фонду, з одного боку, унеможливлювала початок ведення передвиборчої агітації, а з іншого – по-своєму свідчила про фактичне небажання боротися за пост Президента України.

Станом на кінець лютого (28 число) виборчі фонди не створили Р. Ригованов, Юрій Тимошенко та В. Журавльов²⁹, що підводило до думки про їхню потенційну відмову від участі у виборах.

Утім, першим претендентом, хто відмовився від участі у виборах, став А. Садовий, про що сам повідомив на брифінгу 1 березня, уточнивши, що підтримуватиме на вборах кандидатуру А. Гриценка³⁰. Всього ж упродовж 1 – 7 березня про рішення не балотуватися заявили 5 осіб (крім А. Садового, – Д. Гнап, С. Кривонос, Є. Мураєв та Д. Добродомов).

За інформацією ЦВК, оприлюдненою після першого туру виборів, результати волевиявлення виборців виявилися найбільш результативними для В. Зеленського і П. Порошенка (див. *таблицю 9*).

---

²⁸ Чурилова К. Дев'ять кандидатів у Президенти України досі не відкрили рахунків виборчих фондів. URL: https://zaxid.net/devyat_kandidativ_u_prezidenti_ukrayini_dosi_ne_vidkrili_rahunkiv_viborchih_fondiv_n1476048

²⁹ Стець А. Троє кандидатів у президенти України досі не відкрили виборчі фонди. URL: https://zaxid.net/troye_kandidativ_u_prezidenti_ukrayini_dosi_ne_vidkrili_viborchi_fondi_n1476622

³⁰ Садовой снялся с выборов в пользу Гриценка. URL: <https://www.capital.ua/ru/news/124889-sadovoy-snyalsya-s-vyborov-v-polzu-gritsenko>

Таблиця 9

**Результати голосування у першому турі виборів
Президента України
31 березня 2019 р. (за інформацією ЦВК³¹)**

Кандидат	% голосів виборців, поданих за кандидата	Кількість голосів виборців, поданих за кандидата
Зеленський В.	30,24	5 714 034
Порошенко П.	15,95	3 014 609
Тимошенко Юлія	13,40	2 532 452
Бойко Ю.	11,67	2 206 216
Гриценко А.	6,91	1 306 450
Смешко І.	6,04	1 141 332
Ляшко О.	5,48	1 036 003
Вілкул О.	4,15	784 274
Кошулинський Р.	1,62	307 244
Тимошенко Юрій	0,62	117 693
Шевченко О.	0,57	109 078
Наливайченко В.	0,22	43 239
Богомолець О.	0,17	33 966
Балашов Г.	0,17	32 872
Безсмертний Р.	0,14	27 182
Бондар В.	0,11	22 564
Литвиненко Ю.	0,10	20 014
Дерев'янка Юрій	0,10	19 542
Таруга С.	0,10	18 918
Шевченко І.	0,09	18 667
Богословська І.	0,09	18 482
Кармазін Ю.	0,08	15 965
Петров В.	0,08	15 587

³¹ Центральна виборча комісія. Вибори Президента України 2019. Результати голосування. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=719.html>

Кандидат	% голосів виборців, поданих за кандидата	Кількість голосів виборців, поданих за кандидата
Скоцик В.	0,08	15 118
Каплін С.	0,07	14 532
Мороз О.	0,06	13 139
Кривенко В.	0,04	9 243
Журавльов В.	0,04	8 453
Кива І.	0,03	5 869
Новак А.	0,02	5 587
Ващенко О.	0,02	5 503
Габер М.	0,02	5 433
Соловійов О.	0,02	5 331
Ригованов Р.	0,02	5 230
Данилюк О.	0,02	4 648
Купрій В.	0,02	4 508
Корнацький А.	0,02	4 494
Носенко С.	0,01	3 114
Насіров Р.	0,01	2 579

За результатами другого туру виборчих перегонів (у яких взяли участь, за інформацією ЦВК, 18 491 837 виборців) перемогу здобув В. Зеленський, якого підтримало 73,22 відсотка тих, хто взяв участь у голосуванні (13 541 528 голосів "за"). Друге місце посів П. Порошенко, здобувши підтримку 24,45 відсотка українців (4 522 450 голосів "за"). Показово, що на всій території України (крім регіонів, окупованих РФ) В. Зеленський здобув значну підтримку: понад 80% голосів виборців – у 12 областях (Луганській, Дніпропетровській, Одеській, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Полтавській, Сумській, Закарпатській та Кіровоградській); понад 70% – у 6 регіонах (Чернігівській, Черкаській, Чернівецькій, Житомирській, Хмельницькій, Київській областях), понад 60% – у 4 регіонах (Волинська, Вінницька, М. Київ, Рівненська), більше 50% – у 2 областях (Івано-Франківській та Тернопільській). Єдиною

областю, виборці якої віддали В. Зеленському найменше голосів (34,49%), була Львівська, де однозначну перемогу здобув П. Порошенко: йому свої голоси віддали понад 60% голосів виборців. Крім того, П. Порошенка підтримало більше 40% виборців Тернопільщини та Івано-Франківщини; понад 30% виборців м. Києва та таких областей, як Рівненська, Вінницька, Волинська; понад 20% голосів віддали ті, хто взяв участь у президентських перегонах у Київській, Хмельницькій, Житомирській, Чернівецькій, Черкаській областях; понад 10% – виборці Чернігівської, Кіровоградської, Закарпатської, Сумської, Полтавської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Харківської, Дніпропетровської, Одеської та Донецької областей. Найменшу підтримку П. Порошенку виявили виборці Луганщини – 8,43%.

Таким чином, активні українські виборці обрали президента переконливою більшістю.

Вищевикладене підводить до висновків, що:

– правила гри, за якими проводяться президентські вибори в Україні, уможлиблюють участь у перегонах представників відмінних категорій учасників: від "безпартійних самовисуванців", "безпартійних, висунутих партіями" і "партійних, висунутих партіями", до "самовисуванців, членів партії", що дозволяє наголосити наступне: партії (в умовах сьогодення) не є доміантним механізмом боротьби за владу в Україні. Поведінка учасників/членів політсил (зокрема, їхній нескінченний перехід з партії у партію, як і численні переходи власне самих партій "з рук в руки") часто-густо демонструє лише тимчасову єдність політичних (як й інших) інтересів у рамках тієї чи іншої політичної партії;

– якщо за базові критерії інституціоналізації політичної сили брати як *незмінність назви партії*, так і *її участь у президентських виборчих перегонах упродовж десятиліть* (саме з цією назвою), то такими інституціоналізованими партіями на сьогодні можна визнати, думається, лише такі, як Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" на чолі з Ю. Тимошенко (втім, можна припустити, що зміна лідера партії призведе до занепаду політсили) та Всеукраїнське об'єднання "Свобода" (на чолі із О. Тягнибоком, але з Р. Кошулинським – як претендентом на президентський пост);

– у ході президентських перегонів виразно прослідковується слабкість їх правової бази, що дозволяє претендувати на участь у виборах не тільки функціонуючій (принаймні як юридичній особі) поза законом впродовж кількох років КПУ, але й участі у виборах претендентів від партій, чиє фінансування здійснюється із непрозорих джерел і які маркуються у частини представників суспільства як представники "п'ятої колони" в Україні;

– значна кількість претендентів на участь у виборах насправді служить механізмом задоволення найрізноманітніших потреб цих учасників перегонів (серед яких були не тільки народні депутати чи партійні функціонери, а й пенсіонери чи безробітні): від бажання обійняти президентський пост (чи не втратити його) до бажання "увиразнення власного політичного обличчя" (про що свідчить, наприклад, участь у перегонах лідерів іменних партій з прицілом на парламентські вибори); "заробити грошей/вигідно продатися"; "відпрацювати борги" (як члена/членів реципрокної мережі); "застовбити місце" (у прийнятті політичних рішень у майбутньому, у парламентських перегонах, у виконавчій владі та ін. варіанти);

– боротьба за владу в Україні (зокрема, за президентський пост) залишається політичним пріоритетом чоловіків (про що свідчить виразна гендерна диспропорційність у середовищі учасників президентських перегонів), заможних і дуже заможних особистостей, мешканців столиці (порівняно з особами, чиє місце реєстрації – поза межами останньої);

– вибори знайшли належне висвітлення у світових засобах масової інформації. Представники іноземних держав та громадянського суспільства (як України, так й інших країн) мали можливість належного моніторингу виборчого процесу, що по своєму уможливило визнання результатів перегонів як усередині держави, так і за її межами попри те, що президентські вибори 2019 р. були виборами, які відбувалися у специфічних умовах – російської агресії щодо України, жорсткого протистояння між учасниками перегонів.

2. Аналіз передвиборних програм кандидатів на пост Президента України

Кожні президентські вибори є своєрідним викликом для суспільства: представники політичної еліти, що виявили бажання балотуватися на пост Президента України, домагаючись електоральної підтримки, виходять на "передвиборчий ринок ідей" зі своїми передвиборними програмами (див. тексти, розміщені на сайті Центральної виборчої комісії³²) – своєрідним концентратом найрізноманітніших ідей/ідеалів, цінностей, орієнтирів. На президентських виборах 2019 р. (порівняно зі шістьма попередніми) варіантів "самодостатньої квітучої України" виборцю пропонувалося аж 44 (відповідно до кількості зареєстрованих ЦВК претендентів на президентський пост), хоча на момент виборів 31 березня своєї актуальності не втратили лише 39 програм (5 претендентів відмовилися від участі у балотуванні, а один /С. Тарута/, балотуючись сам, висловився за підтримку іншого /Ю. Тимошенко/).

Зваблювання виборця відбувалося через пропозицію привабливих (неймовірних, фантастичних, казково-захоплюючих і т. п.) ідей: перейменування України, відповідно до задуму А. Корнацького, як і О. Ващенка, в Українську Народну Республіку, намірами В. Петрова забезпечення кожного громадянина України щоденним "безоплатним хлібом" та "повернення Україні споконвічних територій, які зараз належать Польщі, Білорусі, Росії, Румунії, Угорщині". Г. Балашовим виборцю пропонувалася "золота Україна", М. Габером – "Країна №1", І. Шевченком – "успішна Україна". О. Богомолець обіцяла "справедливу медицину", О. Мороз – "приблизно 1 "умовну корову" на 3 га землі" кожному фермеру, О. Ляшко також обіцяв "повернути у село корову" та всіх зігріти "справедливими тарифами" тощо.

Програми демонстрували не лише рішучість намірів претендентів, але й, по-своєму, свідчили про накладання своєрідного "невитравного відбитку", залишеного на особистості, в одних

---

³² Центральна виборча комісія. Вибори Президента України. 2019. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/WP001>

випадках, – її безпосередньою професією ("наша країна хвора", приміром, заявляла О. Богомолець), в інших – далекого минулого ("А я такий, – запевняв О. Ляшко, – сказав – зробив! Це в мене ще з інтернату..."). Тобто люди в політику приходили не тільки зі своїми уявленнями про щастя, але й зі своїми комплексами.

У ході опрацювання та безпосереднього аналізу текстів програм найперший висновок, якого доходимо: вони мали значний маніпулятивний потенціал, про що свідчить:

– насиченість "високими ідеями і мріями" (П. Порошенко переконував, що Україна має стати лідером аграрного сектору Європи, одним із "п'яти нових глобальних лідерів ІТ-сектору", регіональним лідером індустріального розвитку, транспортним хабом Східної Європи, "модною країною", яку відкриває світ, державою "вільних і щасливих людей". Ю. Тимошенко бажала "великому українському народу" стати сильним, успішним, рівним серед рівних, "в один ряд з розвинутими країнами світу", "процвітаючою потужною країною", "щасливою, заможною та успішною". Мрія В. Зеленського – це Україна, якою ми "будемо пишатися, а всі решта – знати і поважати"),

– значна емоційна забарвленість (наприклад, негативним оцінюванням діяльності попередників на посту протиставленням у площині "ми–вони"),

– наявність своєрідних перебільшень (П. Порошенко твердив: "Жодна держава, яка не є в НАТО, не має ніні таких тісних відносин з Альянсом, як Україна зараз", "створено незалежні антикорупційні органи" та ін.),

– іронічний тон (В. Зеленський застосовував назви "кабінетні генерали", "професійні державотворці", "політичні пенсіонери"),

– наявність оціночних суджень (прямих, як, приміром, у П. Порошенка: "Ми заклали міцний фундамент для розвитку держави – основу для української історії успіху", чи О. Вілкула: "5 років бездарної, бездумної і злочинної політики влади призвели до катастрофічних наслідків"; опосередкованих – у Ю. Бойка: "Бізнес на крові та стражданнях буде припинено...");

– однаковість обіцянок – оцасливити українців. Так, про кожну людину, "її щастя" збирався дбати П. Порошенко; про всю

Україну – Ю. Тимошенко, яка, читаючи думки "народу", оцінювала його прагнення і резюмувала: "Цілий народ прагне побачити Україну іншою – щасливою, замочною, успішною. Це дуже важливий вибір!". В. Зеленський мріяв про "суспільство рівних можливостей", про "порядних і патріотичних фахівців" при владі та ін. Мрією В. Журавльова було зробити життя кожного українця "стабільно щасливим".

Слова про щастя, справедливість, справжній патріотизм та ін. у контекстах програм (особливо з урахуванням деталей політичних біографій претендентів) – ні що інше, як один з проявів "мови маніпуляцій". Ця мова разом із іншими особливостями програм, наприклад, їх структурою, композиційними особливостями, наявністю інших "мов" – "низької мови" (наприклад, О. Ляшко закликав: "Досить хаосу і бардаку!", і обіцяв, що "ніхто не буде "кошмарити" бізнес"), "мови залякування" і т. п. дозволяють говорити і про низку інших важливих речей і, зокрема, не лише про особливості мислення самого претендента, але й про рівень його (чи "райтера", який випродукував текст документа) розуміння *якостей українського виборця*, масштабу його бажань і сподівань, рівня інтелекту, його слабкостей, ілюзій та ін., тобто всього того, що, у кінцевому рахунку, і уможливило маніпулювання цим виборцем. Аналіз текстів програм підводить до висновку, що претенденти на президентський пост не надто високої думки про український електорат, пропонуючи йому часто-густо "воду" (словесну) і "хліб" (обіцянки), а не системні зміни, наслідком яких би стала ефективна і конкурентоспроможна Україна.

У спектрі програм домінуючий інтерес, найперше, викликають передвиборні програми трьох найбільш рейтингових кандидатів на пост Президента України – П. Порошенка, Ю. Тимошенко та В. Зеленського, оскільки вони віддзеркалили певну неординарність ситуації: один політик намагався *утримати владу*, інший (попри кілька попередніх невдач) – *її здобути*. Унікальність третьої особи полягає в тому, що вона *ніколи не була у публічній політиці* і є *"новим обличчям"*.

У ході аналізу програм цих трьох претендентів сконцентруємося, передусім, на виокремленні та інтерпретації даних щодо:

– готовності кандидата брати на себе відповідальність за ті чи інші дії у сферах, закріплених за Президентом Конституцією України (зокрема, статтями 103 та 106) та ступінь усвідомлення ним (у разі перемоги) необхідності проведення політичної діяльності строго у межах, визначених Конституцією;

– розуміння претендентом механізмів (способів, методів) досягнення проголошених цілей та орієнтирів;

– усвідомлення викликів та загроз (існуючих або потенційних), актуалізація яких унеможливить/загальмує рух до окреслених цілей, і, відповідно, готовність претендента протистояти як внутрішнім, так і зовнішнім загрозам та викликам.

Програма П. Порошенка по-своєму розкривала "перспективи пасивності" претендента та низький ступінь його готовності брати на себе відповідальність за справи в країні та виконання обіцяного. Саме до такого висновку підводять результати контент-аналізу програми "Велика держава вільних і щасливих людей": її автор жодного разу не вжив займенник "Я", не промовляв від власного імені, але понад 25 разів у тексті (розмір якого – 1564 слова) вжито займенник "МИ" – "ми подамо", "вступимо", "підніmemo", "завершимо", "продовжимо", "робитимемо", "збільшимо", "гармонізуємо", "забезпечимо", "сприятимемо" та ін. Балотуючись у 2014 р., П. Порошенко мислив по-іншому, використовував іншу мову (див. програму "Жити по-новому!") та промовляв від свого імені: "мій план дій", "стану гарантом", "не претендуватиму", "забезпечу", "докладу", "пропонуватиму", "внесу", "вважаю за доцільне", "розраховую добитися", "маю власний досвід", "добре знаю" та ін.

Намагаючись висвітлити свої досягнення на президентському посту упродовж попередніх п'яти років, П. Порошенко, уживши досить загальні фрази на зразок "ми зробили те, що не робилося роками й десятиліттями", та "заклали міцний фундамент для розвитку держави – основу для української історії успіху", до здобутків (у сфері своєї відповідальності) відніс, зокрема, відродження армії, створення трансатлантичної коаліції на підтримку України; "захист" європейського та євроатлантичного вибору; підписання Угоди про асоціацію та створення зони вільної торгівлі

з Євросоюзом; отримання безвізу із країнами ЄС та Томоса про автокефалію православної церкви ("акт духовної незалежності України"), що в контексті безпеки і дипломатії – сфер конституційної відповідальності Президента – є небезпідставним. Крім того, попри те, що, згідно з Конституцією, економіка не є сферою компетентності президента, П. Порошенко у програмі все ж констатував, що "економіка після кількарічного спаду... почала зростати завдяки зусиллям влади з макрофінансової стабілізації", а інфляцію було "знижено вчетверо порівняно з 2015 р.". До здобутків було віднесено й те, що "курс гривні стабільний протягом кількох років". Крім того, згадуючи про збільшення доходів місцевих бюджетів (завдяки децентралізації) та той факт, що в країні було "створено незалежні антикорупційні органи", як і те, що "ми захищаємо свою мову, вкладаємо кошти у підтримку української культури", П. Порошенко по-своєму засвідчив розширення меж своєї компетенції – і на економіку, і на суди, і на культуру та ін. Таким чином, у країні фактично усі базові сфери суспільства виявилися під контролем президента, що суперечить Конституції і на практиці трансформувало форму правління в Україні.

Окреслюючи цілі, завдання і перспективи для ідеальної "великої держави вільних і щасливих людей", П. Порошенко у новій програмі не тільки обіцяв продовжити "лінію на відновлення територіальної цілісності України, повернення окупованих територій Донецької та Луганської областей і Криму політико-дипломатичним шляхом", повернення українських громадян-заручників російської агресії (правда – не конкретизуючи інструменти, що будуть використані в ході "продовження лінії"), але й, виходячи за межі своїх конституційних повноважень, формулював завдання в галузі економіки та соціальної сфері, акцентуючи, що питання подолання бідності – "основне завдання", торкався питання соціальної підтримки найменш забезпечених верств населення; ратував – без конкретизації – за зміни у системі охорони здоров'я, продовження децентралізації, зниження податкового навантаження, підвищення заробітних плат, захист приватної власності, підвищення пенсій, гармонізацію структури та змісту

"освіти та науки з європейськими стандартами" та ін. Тобто президент (у разі обрання на другий термін) обіцяв займатися всіма можливими проблемами суспільства і держави, без оглядок на задані Конституцією рамки його компетенції.

Саме з урахуванням вищевикладеного та для порівняння варто нагадати положення програми П. Порошенка, з якою він ішов на президентські вибори 2014 р. і в якій обіцяв: "Стану гарантом збереження щойно відновленої парламентсько-президентської форми правління, за якої Уряд формується коаліцією фракцій та депутатів. Не претендуватиму на повноваження більші, ніж ті, на які ви мене оберете".

У програмі 2019 р., говорячи про зовнішньополітичні цілі держави, П. Порошенко зазначав, що "наша місія – вступ до Євросоюзу і НАТО". Саме на НАТО і ЄС очільник держави робив ставку, фактично вбачаючи саме в них механізми, які мали забезпечити високі стандарти життя у країні, верховенство права, допомогу у розвитку "всієї держави і регіонів", доступ до "найбільшого світового ринку", безпеку і захист для кожного в Україні. І цей момент – показовий, оскільки, йдучи на президентські вибори 2014 р., П. Порошенко у програмі "Жити по-новому!" твердив, що "жити по-новому – це покладатися перш за все на власні сили". Крім того, у заключній частині програми ("Прорив та якісні зміни в економіці"), яка була присвячена питанням внутрішнього розвитку України, говорилося про п'ять стратегічних пріоритетів для держави, далеких від його компетенцій, закріплених у Конституції: перетворення України на глобального (NB – на початку документа лідерство передбачалося в межах Європи!) аграрного лідера, перетворення ІТ-сектору на "креативну індустрію із постійним збільшенням його внеску у вітчизняну економіку", розвиток високотехнологічних галузей з високою доданою вартістю, підтримка української науки, покращення інфраструктури, що мало посприяти розвитку туризму.

У програмі нічого не говорилося про потенційні загрози для України, не було окреслено жодного плану дій у разі посилення російської агресії чи появи нових інших викликів. Чинний президент в іпостасі кандидата мало що сказав у своїй програмі і

про дії, спрямовані на реалізацію положень статті 102 Конституції, згідно з якою він є гарантом "прав і свобод людини і громадянин". Було відзначено лише те, що "ми робитимемо усе, аби захистити свободу слова та права журналістів" (у 2014 р. "точкова обіцянка" стосувалася "прав усіх національних меншин", "дотримання основних прав особи"). Вочевидь, президента не бентежило те, що у рейтингу верховенства права у 2019 р., за даними World Justice Project, Україна посіла 77-му позицію³³ серед 126 країн.

Таким чином, програма П. Порошенка не дала відповіді на питання, чи можливою є "держава вільних і щасливих людей", якщо президент не рефлектує над своїми конституційними обов'язками у правовій сфері. Як і не окреслював більше своєї позиції щодо низки інших питань, не бажаючи виявляти активності, як це було у програмі 2014 р., де обіцялося: "У якості першочергового внесу до Верховної Ради закон про парламентську опозицію". Як і не обіцяв здійснення будь-яких інших нових законодавчих ініціатив, право на які мав згідно з Конституцією країни та ін.

Аналіз програми Ю. Тимошенко (як одного з найближчих конкурентів П. Порошенка), що мала назву "Новий курс України", засвідчив таке:

– назва програми лідерки Всеукраїнського об'єднання "Батьківщина" була майже тотожною назві програми – "НОВИЙ КУРС", з якою йшов на вибори у 2014 р. А. Яценюк;

– як і П. Порошенко, програма Ю. Тимошенко охоплювала не тільки сфери компетенції президента (згідно з Конституцією), а й багато інших. Тож у програмі йшлося не тільки про "Нову Стратегію Миру та Безпеки", а й "Нову Економічну Стратегію", "Нову Соціальну Доктрину", "Нову Молодіжну Політику" і навіть "Нову Народну Конституцію". Крім того – "програму" реінтеграції Криму і Донбасу, що й відрізнило її програму від програми П. Порошенка, в якій це питання не порушувалося;

---

³³ World Justice Project. Rule of Law Index. 2019. URL: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP_RuleofLawIndex_2019_Website_reduced.pdf

– мова, якою написана програма Ю. Тимошенко, це не стільки мова цілей, цінностей та орієнтирів, як мова обіцянок. Так, обіцяючи будувати "європейську країну" та армію "за стандартами НАТО" (правда, без згадки про необхідність вступу до ЄС та НАТО, як і без конкретних "європейських цінностей" – приміром, ринку землі), претендентка завданням "української дипломатії на чолі з Президентом" проголосила завдання "йти у наступ і домагатися колективних заходів з примусу агресора до миру і повернення Криму та Донбасу", як і "організації справжнього переговорного процесу та відновлення миру відповідно до Будапештського Меморандуму", і запевнила: "Ми повернемо військово-дипломатичним шляхом мир на окуповані території Криму та Донбасу" (у П. Порошенка йшлося, як вказувалося вище, про політико-дипломатичний шлях).

Загалом обіцянки "від Ю. Тимошенко", починаючи з обіцянки "народної Конституції" та "справжнього референдуму за народною ініціативою", до тих, які сконцентровані у таких виразах, як: "одразу після президентських виборів буде запроваджений...", "ліквідуємо 37 корупціогенних квазіподатків", "у перший місяць роботи нового президента будуть зменшені ціни на газ у 2 рази", "буде зупинено варварську експлуатацію...", "ми гарантуємо, що заробітна плата працівників культури буде за п'ять років доведена до європейських стандартів" та ін., підводять до думки про наявність у програмі потужної популістської складової.

Виходячи за межі компетенцій президента, що закріплені у Конституції, та обіцяючи ті чи інші вигоди різним верствам та групам населення України (від "воїна" до новонароджених дітей), Ю. Тимошенко у своїй програмі зовсім не говорила про загрози і виклики (наприклад, корупцію), які могли перешкоджати реалізації задуманого, як і залишила не окресленими механізми та інструменти досягнення задекларованих цілей.

На тлі ідей, які можна оцінити як "президентське всесилля", програмі гостро бракувало блоку щодо виконання Ю. Тимошенко безпосередніх обов'язків президента у сфері гарантування прав та свобод людини і громадянина. Єдиний випадок згадки про "права" стосувався парламентської опозиції (як і у випадку з П. Поро-

шенком у 2014 р.) і прав громад. Порівняння програм двох претендентів свідчить, що, по-перше, П. Порошенко, на відміну від Ю. Тимошенко, не заявляв, що буде (в чергове) прагнути змінити Конституцію. Ю. Тимошенко ж, пропонуючи ідею "Нової Народної Конституції", обіцяла не тільки зменшити кількість народних депутатів, "повністю ліквідувати" недоторканність президента, суддів, депутатів, а й твердила про те, що "кланово-олігархічну систему буде ліквідовано". Утім, не уточнила, в який спосіб. Заявляючи, що "всі контролюючі органи будуть призначатися незалежно від політиків, депутатів, виконавчих та судових органів влади", при цьому не конкретизувала, хто ж матиме повноваження робити такі призначення? Цей момент наводить на думку, що президент у "виконанні" Ю. Тимошенко – авторитарна особистість, що здійснює владу, спираючись на далеко не демократичні принципи.

По-друге, П. Порошенко не згадував такий механізм, як референдум, тим більше – з популістським присмаком, як це запропонувала Ю. Тимошенко.

По-третє, програма П. Порошенка містила "пасажі" щодо боротьби з корупцією ("За прикладом наших сусідів у Європейському Союзі антикорупційні органи мають викорінювати корупцію на найвищому рівні", "притягнення до відповідальності корупціонерів", "ліквідація корупційних схем"), що було актуально для суспільства і держави, особливо у світлі того, що у світовому Індексі сприйняття корупції (CPI) за 2017 р. Україна із 30 балами (зі 100, які означають украй низький рівень корупції, а 0 балів – дуже високий її рівень) посіла 130-те місце серед 18 країн (про що йшлося у щорічному рейтингу, оприлюдненому міжнародною організацією Transparency International у лютому 2018 р.³⁴). Ю. Тимошенко, крім ліквідації "37 корупціогенних квазіподатків, які дають чиновникам тиснути на бізнес", нічого більше не обіцяла.

Зрештою, якщо П. Порошенко обіцяв, що "ми забезпечимо активну підтримку громадянському суспільству, створимо фонди

---

³⁴ Рейтинг TI: Україна – найкорумпованіша країна в Європі після Росії.
URL: <https://www.dw.com/uk>

для сприяння громадським ініціативам", то в програмі Ю. Тимошенко громадянське суспільство навіть не згадувалося.

Утім, було й спільне. Приміром, обидва кандидати на пост президента, як свідчили тексти їхніх програм, переймалися тим, щоб Росія як країна-агресор, країна-окупант мала понести відповідальність за свої дії на території України і відшкодувати збитки.

Таким чином, програми досить переконливо віддзеркалювали можливі поведінкові стратегії згаданих претендентів на пост президента.

Програма В. Зеленського (електорального фаворита на початку лютого 2019 р., за версією Центру Разумкова) попри "романтичний" початок, в якому кандидат взявся розповісти "про Україну своєї мрії", вигідно характеризувала його особу, оскільки декларувала, що "те, що я презентую – це не просто моя програма. Це мої цінності. Це те, у що я вірю і чому готовий служити". "Я" звучало у програмі, коли В. Зеленський запевняв, що "іду на один термін, щоб змінити систему", і обіцяв, що "буду чесним та відданим".

Розділи програми претендента відображали ключові сфери, на яких він збирався концентрувати увагу у разі обрання: "Народовладдя через референдум", "Людина – вища цінність", "Справедливість і рівність усіх перед законом", "Безпека людини. Безпека країни", "Заможний громадянин – заможна держава", "Не боротьба з корупцією, а перемога над нею", "Здорова та освічена нація", "Комфортна країна", "Електронна країна". Таким чином, В. Зеленський окреслив своє бачення змін у переважній кількості напрямів державного і суспільного розвитку, висловивши при цьому готовність до низки конкретних кроків і вияву законодавчої ініціативи (що передбачено Конституцією): внести законопроект "Про народовладдя", у якому мав бути закріплений механізм, за яким "тільки Народ України буде формувати основні завдання для влади через референдум та інші форми прямої демократії", демонструючи, свідомо чи несвідомо, нерозуміння того моменту, що не всі питання можуть виноситися на референдум (із-за відсутності відповідних знань, компетенцій у "народу"); облаштувати державу як "якісний сервіс" та "максимально скоротити"

кількість її функцій; внести й такі законопроекти (зادля впровадження рівності і справедливості), як "Про зняття недоторканності з Президента України, народних депутатів і суддів", "Про імпічмент Президента України", "Про відкликання народного депутата України"; запровадити вибори до парламенту за "відкритими списками"; здійснити повний розподіл влад і, зокрема, досягти, щоб судова гілка влади стала "владою, а не прислужником у Президента".

Таким чином, засади функціонування держави у В. Зеленського, порівняно з двома попередніми претендентами на президентську посаду, були позбавлені "авторитарних апетитів".

Про зовнішньополітичні орієнтири В. Зеленського говорять ті частини тексту програми, в яких ідеться про "рух України до НАТО та інших безпекових об'єднань" та які оцінюються як "запорука нашої безпеки, в яку я вірю". Утім, вступ міг бути можливим лише після всеукраїнського референдуму з цього питання. Стосовно припинення війни з Росією В. Зеленський покладався на підписантів Будапештського меморандуму, заявляючи: "Перед гарантами за Будапештським меморандумом і партнерами з ЄС ми ставитимемо питання підтримки України у прагненні завершити війну, повернути тимчасово окуповані території і змусити агресора відшкодувати завдані збитки". Таким чином, В. Зеленський, як і Ю. Тимошенко, мав великі сподівання щодо підписантів Будапештського меморандуму, попри те, що за 5 років війни останні так і не спромоглися реалізувати його положення.

"Заможний громадянин", як і "заможна держава" повинні були постати, за задумом претендента на президентський пост, після серії заходів – запровадження одноразової "нульової декларації" для бізнесу та легалізації доходів зі сплатою 5%, детінізації економіки, розвитку внутрішнього виробництва, недорогого кредитування, ретельного оподаткування ("платити податки мають всі"), формування прозорого ринку землі тощо. Ідея про ринок землі – ще одне свідчення демократичного налаштування В. Зеленського і його відмітна – на рівні тексту програми – риса, порівняно із П. Порошенком і Ю. Тимошенко, як і налаштованість на

боротьбу з корупцією. "Не вкради!" – основна заповідь у боротьбі з корупцією", – проголосив кандидат і додав, що "сам не крав і нікому не дозволю"

Серед ідей, які вирізняли програму В. Зеленського, була ідея деконцентрації центральних органів влади у Києві, покращення екології, забезпечення функціонування "електронної країни".

Як і попередні кандидати, В. Зеленський не рефлектував проблему майбутніх викликів для України. Крім того, якщо у програмах П. Порошенка і Ю. Тимошенко хоч щось говорилося про науку (на тлі катастрофічної неуваги до науки і науковців та фактичного відмирання наукової сфери у державі П. Порошенко заявляв, що "окремий пріоритет – підтримка української науки і сприяння її тіснішій взаємодії з реальним сектором"; виховання, освіта та наука – були визначені "всеохоплюючим пріоритетом" у Ю. Тимошенко), то у тексті програми В. Зеленського йшлося про "освічену націю", про те, що загальна освіта повинна формувати "людину сучасних знань", вища освіта – "людину майбутнього", але слово "наука" у програмі було відсутнім.

Отже, аналіз програм кандидатів свідчить, щонайменше, про:

- значний маніпулятивний потенціал, закладений у них претендентами на президентський пост;

- те, що мова політики, по-своєму обстоювана/пропонована претендентами українському виборцю, (у низці випадків) була мовою пустих популістських обіцянок, мовою ворожнечі і ненависті, залякування, "низькою мовою", такою, що "перенасичена" акцентуванням своєрідних політичних цінностей й орієнтирів, які мало відповідали реальним потребам більшості українців в умовах сьогодення, тощо. Ці "мови" свідчили про специфіку сприйняття і ставлення претендентів до виборця, розуміння політиками слабкостей останнього, його настроїв, рівня інтелектуального і психологічного розвитку;

- відмінності зовнішньополітичних цінностей й орієнтирів осіб, претендентів з найбільшим передвиборчим рейтингом. П. Порошенко ратував за вступ України до НАТО і ЄС, Ю. Тимошенко збиралася провести "повну модернізацію Збройних Сил України за стандартами НАТО", В. Зеленський – припускав

"рух до НАТО" після проведення референдуму. Щодо стосунків з Європою, то, якщо П. Порошенко й Ю. Тимошенко осмислювали майбутнє України як європейської держави, В. Зеленський говорив про "партнерів з ЄС";

– уникнення кандидатами на президентський пост питання прав і свобод людини і громадянина, як і питань, пов'язаних з розвитком громадянського суспільства;

– бажання розширення (зокрема П. Порошенком і Ю. Тимошенко) меж президентських компетенцій, виходу за рамки, окреслені Конституцією України. Зокрема, найбільшу увагу кандидати на пост президента приділяли такому питанню (з-поза конституційних меж компетенції президента), як питання економічного розвитку держави, соціального забезпечення громадян, розвитку освіти та охорони здоров'я. Утім, про перспективи розвитку науки говорили або мимохідь, або взагалі замовчували питання;

– бажання змінити Конституцію (Ю. Тимошенко) та використання у політичній практиці такого інструменту, як референдум, для розв'язання тих чи інших питань (В. Зеленський).

– про потенціальну можливість виникнення загрози авторитаризму в країні, про те, що особи, які претендували на президентський пост, не завжди чітко усвідомлювали напрям її розвитку у руслі демократії.

Тетяна Бевз

СПЕЦИФІКА ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ

Зі зміною державної влади у 2014 р. децентралізація в Україні була визначена національним пріоритетом. Стартом до децентралізації влади стала "Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні", затверджена Кабінетом Міністрів України 1 квітня 2014 р. Реформа передбачала передачу повноважень і відповідних фінансових ресурсів до найнижчих рівнів місцевого самоврядування. За державою закріплювалася функція контролю за діяльністю цих органів. Особливістю децентралізації влади в Україні було те, що одночасно здійснювалася реформа місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою та державної регіональної політики, проводилися галузеві реформи, які передбачали передачу повноважень або на нижчі рівні управління, або органам місцевого самоврядування базового рівня, а також зламали систему, коли нововведення завжди ініціюються згори донизу.

Децентралізація дає можливість громадянам самостійно розв'язувати свої проблеми на місцях. Вона важлива ще й тому, що покликана була змінити спосіб мислення і поведінку людей та стати дієвим інструментом економічного, інфраструктурного й громадського розвитку. За основу реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади було взято модель реорганізації місцевих та регіональних урядів Польщі перед вступом цієї країни до Європейського Союзу. Важливою особливістю реорганізації була її деталізація на всіх рівнях – від воєводств, повітів, міст і до гмін.

Демократизація та децентралізація визначалися ключовими політичними пріоритетами. У Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році" стверджувалося, що "децентра-

лізація нічого спільного не має з федералізацією. Україна була, є і буде унітарною державою!"¹. Акцентувалася увага на питаннях, яких децентралізація не торкається, де, навпаки, роль центру збільшиться. Це стосувалося оборони, національної безпеки, зовнішньої політики та боротьби з корупцією, дотримання законності, прав та свобод громадян, територіальної цілісності України². У наступному, 2016 р., у Посланні наголошувалося на продовженні курсу на децентралізацію, на розширенні повноважень та фінансових можливостей місцевих громад та на потребі очікування Верховною Радою України як мінімум десяти законів для посилення децентралізації³. У 2017 р. акцент було зроблено на фінансовому боці децентралізації і зазначалося, що частка місцевих бюджетів у зведеному бюджеті країни стрімко наближається до 50% і, швидше за все, подолає цей рубіж⁴. Про це йшлося й у Посланні 2018 р., в якому наголошувалося на розумному розпорядженні тими коштами, які передані на місця в обсязі понад 51% зведеного бюджету⁵.

Відсутність ґрунтовної законодавчої бази та чіткості у законодавстві виявилися чи не найбільшою проблемою української децентралізації. Про це детально сказано⁶. Зокрема, до

---

¹ Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році". URL: <https://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-u-35412>

² Там само.

³ Щорічне Послання Президента до Верховної Ради "Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2016 році". URL: <https://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-do-verhovnoyi-radi-pro-vnutri-38077>

⁴ Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році". URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086>

⁵ Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році". URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726>

⁶ Бевз Т. А. Механізми реалізації процесів децентралізації в Україні // Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С.143–177.

Закону України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" від часу його прийняття 5 лютого 2015 р. до початку 2019 р. дев'ять разів вносилися зміни (двічі у 2015 р. – 05.09.2015, 13.12.2015; один раз у 2016 – 13.01.2016; тричі у 2017 р. – 01.01.2017, 19.03.2017, 16.04.2017; двічі у 2018 р. – 01.01.2018, 05.05.2018 (станом на 01.11.2019)⁷. Не виключено і внесення нових змін.

Згідно зі "Стратегією сталого розвитку "Україна –2020", затвердженою 12 січня 2015 р., – метою політики у сфері децентралізації було визначено відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація повною мірою положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування⁸.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України (23 січня 2019 р.) затверджено "План заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 роки". Серед завдань – затвердити нову територіальну основу країни – 100 спроможних районів⁹. Згідно з планом в областях утворені міжвідомчі регіональні робочі групи, які мають підготувати пропозиції щодо адміністративно-територіального устрою базового та районного рівнів – визначити кількість об'єднаних громад та майбутніх районів за спеціальною методикою¹⁰.

⁷ Закон України "Про добровільне об'єднання територіальних громад". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

⁸ Стратегія сталого розвитку "Україна –2020". 12.01.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

⁹ Децентралізація: новий етап. Основні завдання на період до 2020 року. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10246#gallery-1>

¹⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження плану заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 роки". 23.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2019-%D1%80>

Триває робота щодо формування нового адміністративно-територіального устрою шляхом розробки та подання відповідних законопроектів про створення, ліквідацію та зміни меж районів. Законопроект "Про створення, ліквідацію та зміни меж районів Полтавської області" було зареєстровано Верховною Радою України 16.10.2018. Ним передбачається утворити в Полтавській області 4 райони, замість 25¹¹. Відповідними законопроектами в Івано-Франківській області – 3 райони, замість 14¹², Кіровоградській – 3 райони, замість 21¹³, Львівській – 5 районів, замість 20¹⁴, Миколаївській – 4 райони, замість 19¹⁵, Сумській – 5 районів, замість 18¹⁶, Херсонській – 4 райони, замість 18¹⁷, Чернігівській – 4 райони, замість 22¹⁸.

14 травня 2019 р. Верховна Рада України планувала розглянути три законопроекти, від яких залежить продовження реформи децентралізації: "Про засади адміністративно-територіального устрою України" (№8051); "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління земельними ресурсами в межах території ОТГ" (№7118); "Про внесення змін до Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності" (№6403). Ключовим серед них був проект Закону "Про засади

---

¹¹ Проект Закону про створення, ліквідацію та зміну меж районів Полтавської області. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64801

¹² Проект Закону про зміну меж районів Івано-Франківської області. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65268

¹³ Проект Закону про зміну меж районів Кіровоградської області. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64999

¹⁴ Проект Закону про створення, ліквідацію та зміну меж районів Львівської області. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66588

¹⁵ Проект Закону про зміну меж районів Миколаївської області. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64918

¹⁶ Проект Закону про зміну меж районів Сумської області. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64985

¹⁷ Проект Закону про зміну меж районів Херсонської області. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9363&skl=9

¹⁸ Проект Закону про зміну меж районів Чернігівської області. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64912

адміністративно-територіального устрою України"* (законопроект №8051), який ще наприкінці лютого 2018 р. було внесено на розгляд парламенту, однак його так і не було розглянуто в сесійній залі та не проголосовано навіть у першому читанні. Цим документом автори пропонували визначити принципи адміністративно-територіального устрою, порядок заснування, ліквідації, встановлення та зміну меж адміністративно-територіальних одиниць. Передбачалися три рівні адміністративно-територіального устрою: громада, район, регіон. Замість 490 чинних адміністративних районів, планувалося створити 100. Законопроектом №8051 "Про засади адміністративно-територіального устрою України" передбачається ліквідація дублювання повноважень районної ради районними державними адміністраціями із органами місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад, вилучення надмірних витрат на утримання апарату РДА, підвищення якості надання послуг за рахунок збільшення фінансування бюджетів органів місцевого самоврядування в частині створення госпітальних округів, нового освітнього простору¹⁹. Передбачається, що самих ОТГ буде близько 1500.

Потреба у цьому Законі впливає з того, що на сьогодні діють об'єднані територіальні громади та громади, які не об'єдналися і які не мають реального місцевого самоврядування, перебувають під управлінням районних державних адміністрацій²⁰. Якщо не завершити реформу до наступних місцевих виборів, це може бути

---

*Зазначимо, що адміністративно-територіальний устрій України функціонує за Указом Президії Верховної Ради Української РСР "Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР" від 12 березня 1981 року (Див. детал.: Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР" від 12 березня 1981 року. URL: <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1654-10>)

¹⁹ Проект Закону про засади адміністративно-територіального устрою України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63508

²⁰ Неухвалення закону про адмінтерустрій фактично "консервує" децентралізацію, – експерт. 14.05.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2699758-neuhvalenna-zakonu-pro-adminterustrij-fakticno-konservue-decentralizaciu-ekspert.html>

рівнозначним її згортанню у перспективі. Головне, що треба змінити в Конституції України в цій царині, – закріпити децентралізацію в країні як невідворотну частину євроінтеграції²¹.

Проект Закону "Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)" був підготовлений 1 липня 2015 р., а внесений до порядку денного аж другої сесії VIII скликання 7 лютого 2019 р., а 29 серпня 2019 р.²² законопроект було відкликано. На часі ухвалення 25 законів про адміністративно-територіальний устрій: одного загальнодержавного й для кожної області окремо. Передусім необхідно завершити розробку перспективного плану громад в усіх областях.

Уже в липні 2019 р. команда президента В. Зеленського оголосила про намір продовжити децентралізацію і провести адміністративну реформу шляхом укрупнення районів і введення інституту префектів. У рамках реформи планується реалізація задуму попередньої влади – скоротити кількість районів до 100, замість 490²³.

На початку вересня 2019 р. Президент України під час зустрічі з керівництвом Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та правоохоронних органів окреслив першочергові завдання у сфері децентралізації та регіональної політики. "Невідкладне завершення процесу децентралізації, зокрема внесення змін до Конституції України, – передача реальної влади, фінансів та ресурсів на місця, завершення секторальної децентралізації, наближення послуг до кожного мешканця громади, забезпечення їхньої якості"²⁴. Президент наголосив на необхідності визначити

---

²¹ Гонтар І. Наступний рівень децентралізації. Що буде після ОТГ. 05.12.2018. URL: <https://tyzhden.ua/Society/191037>

²² Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812

²³ Команда Зеленського хоче продовжити децентралізацію шляхом введення інституту префектів. 29.07.2019. URL: https://zik.ua/news/2019/07/27/komanda_zelenskogo_hoche_prodozhyty_detsentralizatsiyu_shlyahom_vvedenny_a_1614665

²⁴ Президент окреслив першочергові завдання у сфері децентралізації та регіональної політики. 02.09.2019. URL: <https://www.president.gov.ua/news/president-okresliv-pershochergovi-zavdannya-u-sferi-decentra-57089>

остаточні правила формування державного адміністративно-територіального устрою, закріпити межі кожної адміністративно-територіальної одиниці, завершити об'єднання територіальних громад²⁵.

21 вересня 2019 р. було оприлюднено Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо забезпечення економічного зростання, стимулювання розвитку регіонів та запобігання корупції", в якому визначалася необхідність внесення змін до Закону України "Про засади державної регіональної політики" в частині підвищення спроможності агенцій регіонального розвитку та до Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів" щодо посилення конкурентоспроможності регіонів²⁶. Указом передбачалося також "забезпечення розроблення та затвердження державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки"²⁷.

"Концепція проекту змін до Конституції в частині територіальної організації влади та місцевого самоврядування" була представлена новою владою 17 жовтня 2019 р. Запропонована трирівнева система адміністративно-територіального устрою – громада (первинна ланка), округ (субрегіональний рівень), регіон (існуючі області та Автономна Республіка Крим). Систему місцевого самоврядування пропонується закріпити на двох рівнях адміністративно-територіального устрою – на рівні громади (рада громади та її виконавчий орган) та на рівні області (обласна рада та її виконавчий орган)²⁸. Виконавчу гілку влади на відповідній території представлятимуть префекти. Пропонується, щоб їх

²⁵ Президент окреслив першочергові завдання у сфері децентралізації та регіональної політики. 02.09.2019. URL: <https://www.president.gov.ua/news/president-okresliv-pershochergovi-zavdannya-u-sferi-decentra-57089>

²⁶ Указ Президента України №713/2019 "Про невідкладні заходи щодо забезпечення економічного зростання, стимулювання розвитку регіонів та запобігання корупції". URL: https://www.president.gov.ua/documents/7132019-29789?fbclid=IwAR3B-2ltc8gNeQwgEG2k3_jTes7xNP_Oj__67AhoCf6N4fXqZz_nkb79hBs

²⁷ Там само.

²⁸ Концепція проекту змін до Конституції України у частині територіальної організації влади та місцевого самоврядування. URL: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/prezentaciya_zmin_do_ku

призначав та звільняв Президент України за поданням Кабінету Міністрів України. Префект підзвітний, підконтрольний та відповідальний перед Кабінетом Міністрів України, підзвітний та відповідальний перед Президентом України. Термін перебування на посаді префекта – не більше трьох років з наступною ротацією²⁹.

Таким чином, є підстави твердити, що на п'ятому році здійснення реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади головною проблемою і далі залишається законодавча база, яка потребує не лише удосконалення законодавства, а й закріплення Конституції України в частині територіальної організації влади та місцевого самоврядування.

Важливою складовою процесів децентралізації є проблема недостатньо налагодженої комунікації від початку впровадження реформи, рівень поінформованості населення, належна комунікація та проблема того, яку інформацію доносить місцева влада до людей. Відповідно до соціологічних досліджень за період літа 2016 р. до літа 2017 р. рівень обізнаності громадян щодо реформи децентралізації зріс з 12 до 20%³⁰. Соціологічне дослідження*, проведене в серпні 2018 р., показало, що за рік рівень обізнаності українців про децентралізацію дещо знизився. Якщо у червні 2017 р. 20% опитаних добре знали, в чому вона полягає, то в серпні 2018 р. таких трохи більш як 16%³¹. 42% опитаних

---

²⁹ Концепція проекту змін до Конституції України у частині територіальної організації влади та місцевого самоврядування. URL: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/prezentaciya_zmin_do_ku.

³⁰ Основна проблема реформи децентралізації – відсутність законодавчого регулювання. 26.10.2017. URL: <https://dif.org.ua/article/osnovna-problema-reformi-detsentralizatsii-vidsutnist-zakonodavchogo-regulyuvannya>

*Загальнонаціональне опитування населення проведено Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно із Київським міжнародним інститутом соціології 16–28 серпня 2018 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2041 респондент віком старших за 18 років.

³¹ Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>

підтримували процес децентралізації у 2017 р., тоді як 27% виступали проти цієї реформи. При цьому лише 10% опитаних вірили в те, що новообрана місцева влада справиться зі своїми обов'язками, 32% переважно впевнені в успіхові, решта схилилася до більш негативних сценаріїв"³². 60% "щось чули" про реформу у 2018 р., не знали нічого про неї близько 23% (проти 18% у 2017 р. та 31% у 2016 р.)³³. Показово, що обізнаність вища на Заході та Півдні, найменше знають про децентралізацію на Сході – 14%³⁴.

Ставлення населення України до реформи доволі неоднозначне, зокрема, 23% у 2018 р. вважали, що децентралізація відкриє нові можливості для громадян впливати на владу, 12% – що якість послуг покращиться. Однак 22% вважали, що пришвидшиться спустошення сіл та деяких міст (цей відсоток зростає), 23% побоюються появи місцевих "князьків"³⁵.

Згідно з дослідженням*, проведеним наприкінці 2018 р. Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Програми РЄ "Децентралізація і реформа місцевого самоврядування в Україні" у співпраці з фахівцями Ради Європи та Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України, 58% жителів України переконані, що реформа децентралізації потрібна, серед жителів ОТГ – 63%³⁶. Майже половина жителів

³² Основна проблема реформи децентралізації – відсутність законодавчого регулювання. 26.10.2017. URL: <https://dif.org.ua/article/osnovna-problema-reformi-detsentralizatsii-vidsutnist-zakonodavchogo-regulyuvannya>

³³ Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

* Дослідження проводяться серед дорослого населення, яке постійно проживає на території України. До вибірки не включалися території, які тимчасово не контролюються владою України, – АР Крим, окремі райони Донецької і Луганської областей. Польовий етап дослідження тривав з 23 листопада по 3 грудня 2018 року. Статистична похибка з врахуванням дизайн-ефекту вибірки не більше 1.5%.

³⁶ Определили звіт щорічних соціологічних досліджень з тематики децентралізації та реформи місцевого самоврядування. 05.03.2019. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/reports-annual-national-opinion-polls-on-decentralisation-and-local-self-government-reform>

України (49%) вважали, що децентралізація сприяє розвитку громад. 91% респондентів дотримується думки, що потрібно встановити відповідальність органів місцевого самоврядування за бездіяльність у вигляді дострокового припинення їхніх повноважень³⁷. Щодо того, який орган має ухвалювати рішення щодо дострокового припинення повноважень, то 42% вважають, що має бути проведений референдум, 17% покладають відповідальність на суд і місцеву державну адміністрацію/префекта, 4% назвали Верховну Раду України і лише 3% – Президента³⁸.

Під час загальнонаціонального опитування^{**}, яке було проведене Фондом "Демократичні ініціативи" спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, на питання "Які з реформ, на Вашу думку, є першочерговими?", реформу децентралізації та регіонального розвитку назвали 11,8% респондентів у червні 2019 р., тоді як у травні 2018 р. –14,9%, жовтні–листопаді 2017 р. – 6,8%, травні 2016 р. –10,2%, липні 2015 р. –17,8%³⁹.

Досить знаковими виявилися результати експертного опитування на тему "Оцінка проведення реформи децентралізації"^{*}. На

---

³⁷ Определили звіт щорічних соціологічних досліджень з тематики децентралізації та реформи місцевого самоврядування. 05.03.2019. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/reports-annual-national-opinion-polls-on-decentralisation-and-local-self-government-reform>

³⁸ Там само.

^{**} Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Фінансування опитування здійснене в рамках проекту МАТРА Посольства Королівства Нідерландів.

³⁹ Реформи в Україні: громадська думка населення. 15.07.2019. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>

^{*} Експертне опитування на тему "Оцінка проведення реформи децентралізації" проводилося з 1 червня по 20 липня 2015 р. Міжнародним центром перспективних досліджень. Опитування проводилося в рамках проекту "Аналіз якості проведених реформ та їх міжсекторального впливу", що реалізується за підтримки Міжнародного благодійного фонду "Відродження". Загалом в опитуванні взяло участь 56 експертів з регіонів України та міста Києва, які займаються дослідженням реформи децентралізації.

думку 67,9% опитаних експертів, реформа децентралізації в Україні відбувається середніми темпами. 14,3% інтерв'юєрів вважала, що в Україні відбувається імітація реформи, 10,7% опитаних переконані, що темпи є високими, і лише 7,1% – низькими⁴⁰.

Експерти також визначили основні чинники, що можуть гальмувати імплементацію реформи: 75% – пасивність та патерналізм українських громадян на місцях; 60% – наближення місцевих виборів; 58% – непрофесійність та корумпованість місцевих еліт; 43% – "опір системи"; 25% – небажання центральної влади віддавати значні фінансові ресурси до регіонів; 18% – надмірна конкуренція між регіональними елітами та політиками; 18% – війна на Донбасі та анексія Криму; 7% – реформатори не враховують регіональні особливості кожного регіону⁴¹. Упродовж періоду реалізації реформи децентралізації у багатьох випадках саме ці чинники були перешкодою/гальмом реалізації реформи.

Спільними зусиллями Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України і Програми "U-LEAD з Європою" була ініційована Всеукраїнська інформаційна кампанія "Я – Громада!", яка мала відбутися у 39 населених пунктах різних областей України. Метою кампанії було підвищити рівень обізнаності громадськості про позитивні зміни, які відбулися внаслідок реформи децентралізації; сприяти кращому розумінню громадянами України сутності реформи децентралізації та поширення позитивних практик ОТГ; сприяти залученню громадян до активної участі у соціальному, культурному та політичному житті своїх громад за допомогою конкретних прикладів, коли люди самі стають агентами розвитку громади; сформувати позитивне ставлення до процесів добровільного об'єднання та децентралізації по всій Україні⁴².

⁴⁰ Результати експертного опитування на тему "Оцінка проведення реформи децентралізації". URL: [icps.com.ua > assets > uploads > images > files > ekspertneopituvannya](https://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/ekspertneopituvannya)

⁴¹ Там само.

⁴² Жителів Київщини знайомили з реформою під час інформаційної кампанії "Я – Громада!". URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2718391-ziteliv-kiivshini-znajomili-z-reformou-pid-cas-informacijnoi-kampanii-a-gromada.html>

Прогалини у законодавстві, відсутність поінформованості населення та недостатня комунікація породила міфи, пов'язані з децентралізацією: 1) селяни бояться об'єднуватися, бо такі перетворення, на їхній погляд, передбачають оптимізацію (фактично, скорочення) соціальної сфери: об'єднання шкіл, дитячих садочків, амбулаторій та сільських рад; 2) децентралізація вигідна містам і містечкам, але знищить села, оскільки не буде сільради – не буде села, що місцеві "князьки" творитимуть беззаконня, закриються школи і медичні заклади і т. і.⁴³; 3) децентралізація подається як своєрідний акт геноциду, спрямований на винищення українського села⁴⁴. Щоб спростувати чи підтвердити окреслені міфи, проаналізуємо процес реалізації децентралізації у регіонах України.

Перші результати децентралізації мали місце уже в 2015 р. – 794 старих сільських, селищних та міських рад, до складу яких входили 2015 населених пунктів, добровільно об'єдналися у 159 територіальних громад. Найактивніше цей процес відбувався на Тернопільщині та Хмельниччині, де в 2015 р. було створено, відповідно, 26 та 22 об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ). Вони об'єднали 673 населених пункти з 2015 об'єднаних у всій країні. Як наслідок, на Хмельниччині ОТГ охопили 35,9% території та 22,8% населення області, на Тернопільщині – відповідно, 27,7% та 21,3%⁴⁵. У Дніпропетровській та Львівській областях, було створено по 15 громад, у Полтавській, Житомирській, Чернівецькій та Одеській – створили від 8 до 12 у кожній. Ситуація в інших областях України у 2015 р. складалася значно гірше: по одній – дві громади було створено у Київській, Сумській, Миколаївській, Херсонській, Вінницькій, Кіровоградській, Луган-

---

⁴³ Голубєва О. Зради і перемоги децентралізації: Що здобули ОТГ Львівщини від об'єднання. 02.03.2019. URL: <https://ua.112.ua/statji/zrady-i-peremohy-detsentralizatsii-shcho-zdobuly-oth-lvivshchyny-vid-obiednannia-482136.html>

⁴⁴ Колотвин П., Шевчук М. Плюси та мінуси децентралізації на Одещині. URL: <http://news.informer.od.ua/page2317844.html>

⁴⁵ Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. 01.05.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

ській, Закарпатській областях, жодної на Харківщині. На початок 2016 р. тільки в чотирьох регіонах об'єднані громади містили понад 5% мешканців і в десятки – понад 5% території⁴⁶.

Темп створення об'єднаних громад пришвидшився упродовж 2016 р. Кількість об'єднаних територіальних громад зросла зі 159 до 366, а чисельність їх населення перевищила 3,1 млн осіб. Станом на травень 2017 р. було об'єднано 1740 (близько 15%) колишніх міських, селищних та сільських рад. Змінилася й географія найактивніших у створенні ОТГ регіонів: уперед вийшли Житомирщина, Дніпропетровщина, Вінниччина, Запоріжжя. Натомість темпи об'єднання громад на Тернопільщині та Хмельниччині суттєво загальмувалися, хоча саме на Хмельниччині ОТГ мали найбільшу питому вагу, охоплюючи понад 43% площі області і концентруючи близько третини жителів (434 тис.)⁴⁷.

Зростання кількості об'єднаних територіальних громад продовжувалося упродовж 2017–2019 рр. На початок січня 2019 р. Кабінет Міністрів України затвердив 1206 перспективних планів ОТГ, які охоплювали 76% території країни (без урахування окупованої). У регіонах-лідерах створення ОТГ уже понад половину областей покрито об'єднаними територіальними громадами: Запоріжжя й Житомирщина – понад 60% площі; Дніпропетровщина, Хмельниччина, Чернігівщина й Волинь – понад 50%. Натомість у регіонах-аутсайдерах покриття ледь сягає однієї десятої: Закарпаття – 4%, Київщина – 11%, Харківщина – 14%, Вінниччина – 16%⁴⁸. Наведена статистика не завжди ілюструє, що відбувається у реальності, з якими проблемами стикаються об'єднані територіальні громади у конкретних регіонах, що дало об'єднання, з якими негативними явищами зіткнулися.

Доречним було б перед початком реалізації реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в

⁴⁶ Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. 01.05.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Голуб А. Подолати владу у владі. 09.01.2019. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/225224>

Україні вивчити ситуацію в кожній громаді, з'ясувавши низку принципових питань, таких як: кількість мешканців, їхній вік; джерела доходів на зазначеній території; наявність/відсутність працюючих підприємств; потенційний дохід до об'єднання і скільки вона зможе отримати у перспективі на три–п'ять років; обов'язки з управління власними територіями до об'єднання і після; обсяг необхідних додаткових коштів; збалансованість доходів і витрат після об'єднання. Цього зроблено не було.

Швидкість процесу децентралізації залежить передусім від роботи обласних та районних державних адміністрацій як головних органів державної влади, які відповідальні за організацію й упровадження реформ на місцях, оскільки у процесі створення ОТГ саме обласні державні адміністрації надають висновок щодо відповідності проектів рішень про об'єднання Конституції та законам України, а також доправляють остаточні рішення громад про об'єднання до Центральної виборчої комісії щодо призначення перших виборів в ОТГ⁴⁹.

У компетенції обласних рад упродовж першого року реалізації процесів децентралізації було затвердження перспективних планів формування об'єднаних територіальних громад за відповідною методикою. Згодом формування перспективних планів та утворення громад відбувалося з великими порушеннями методики⁵⁰. Велика кількість громад ставали нечисельними за кількістю населення.

Неодноразово наголошувалося на різних рівнях, що децентралізація стикалася з потужним опором у регіонах, який загрожував зупинкою реформи в цілому. Такий опір досить часто провокували та чинили обласні державні адміністрації. Так, екс-голова Закарпатської ОДА просто відмовився вносити на розгляд обласної ради перспективний план формування ОТГ. Найбільша протидія децентралізації з боку ОДА спостерігалася у Київській,

---

⁴⁹ Іван Лукеря: Хто блокує децентралізацію? 10.08.2018. URL: <https://rpr.org.ua/news/ivan-lukerya-hto-blokuje-detsentralizatsiyu/>

⁵⁰ Гонтар І. Наступний рівень децентралізації. Що буде після ОТГ. 05.12.2018. URL: <https://tyzhden.ua/Society/191037>

Сумській, Закарпатській, Одеській областях, де фактично було зупинено процес створення, відповідно, 16, 2, 3 і 6 ОТГ⁵¹. Процес децентралізації на Закарпатті звівся до створення двох об'єднаних територіальних громад у Тячеві та Вільхівцях, які успішно відпрацювали рік, у Полянській вибори призначено на 18 грудня 2016 р. і двом – Іршавській та Перечинській – в ОДА не без скандалу, але таки підписали позитивні висновки. У всіх інших випадках чиновники різного рівня не зацікавлені були "ділитися" повноваженнями та усім, що з цим пов'язано⁵². Негативні тенденції спостерігалися у Полтавській, Харківській та Черкаській областях⁵³. Упродовж 2016 р. Миколаївська ОДА повернула на доопрацювання проекти рішень щодо дев'яти ОТГ⁵⁴. Основними причинами повернення документів були: схвалення проектів рішень про добровільне об'єднання не відповідними сільськими радами, а радами, навколо яких відбувається об'єднання; відсутність копій рішень рад про схвалення проектів рішень щодо об'єднання; відсутність інформації про проведення громадського обговорення проектів рішень про об'єднання та/або про його результати; ненадання проектів рішень про добровільне об'єднання⁵⁵. Траплялися випадки, коли аргументів, чому блокується створення ОТГ, або зовсім не було, або вони зводилися до позицій/настроїв/інтересів окремих осіб. Так, один з керівників обласної державної адміністрації на питання голови громади, чому ОДА не дає позитивний висновок, відповів: "Тому що я не хочу!"⁵⁶.

⁵¹ Капсамун І., Антипенко І., Ільницький В., Осадчук Л. "Люди потребують чіткого і системного розуміння – в чому полягає реформаторська ідея децентралізації", – експерт. 26.10.2016. URL: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/chomu-gromady-ne-obyednuuyutsya>

⁵² Там само.

⁵³ Іван Лукеря: Хто блокує децентралізацію? 10.08.2018. URL: <https://rpr.org.ua/news/ivan-lukerya-hto-blokuje-detsentralizatsiyu/>

⁵⁴ Ментель О. Андрій Ничипорчук: Процес утворення об'єднаних територіальних громад практично охопив вже всю Миколаївщину. 02.08.2016. URL: <http://www.mk.gov.ua/ua/news/?id=30157>

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Іван Лукеря: Хто блокує децентралізацію? 10.08.2018. URL: <https://rpr.org.ua/news/ivan-lukerya-hto-blokuje-detsentralizatsiyu/>

Проблеми із затвердженням документів ОДА спостерігалися упродовж усього періоду здійснення реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах України. Так, на 1 серпня 2018 р. 37 ОТГ ще не отримали висновків від облдержадміністрацій щодо відповідності рішень про об'єднання чинному законодавству, а по 13 ОТГ місцеві адміністрації готували звернення до ЦВК. Окремі обласні державні адміністрації не дотримувалися законодавчо встановлених термінів у питаннях підготовки вказаних документів. Зокрема: Закарпатська обласна державна адміністрація тривалий час не надавала висновків щодо 6 ОТГ; Київська обласна державна адміністрація щодо 9 і ще щодо 4 ОТГ затримувала доправлення звернень до ЦВК про призначення виборів; Одеська обласна державна адміністрація затримувала висновки щодо 4 ОТГ; Черкаська щодо 1 ОТГ; Полтавська та Рівненська не спрямовували звернення до ЦВК по 2 ОТГ, створеним у цих областях⁵⁷. Особисті амбіції часто заважають приймати зважені і адекватні рішення. Голова Полтавської ОДА В. Головка особисто перешкоджав Новоселівській ОТГ Полтавського району (громади сіл Новоселівської, Нестеренківської, Надержинщинської та Черкасівської сільських рад) призначенню перших виборів у громаді⁵⁸. Причиною були його особисті амбіції та власні інтереси, оскільки він прагнув створення своєї "власної території", – території Коломацької ОТГ, де проживав. Щоправда, перешкодою був незначний нюанс – рекомендовано створювати громади, які налічують не менше п'яти тисяч жителів, а Коломацька ОТГ фактично мала не набагато більше тисячі⁵⁹.

---

⁵⁷ Мінрегіон закликає ОДА дати можливість новим об'єднаним громадам провести перші вибори у жовтні цього року. 0108.2018. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9327?page=6>

⁵⁸ Макаренко Л. Розпочався судовий процес над головою Полтавської ОДА Головком В. А. Виявилось, він вчинив злочин. 22.11.2018. URL: <https://poltava.to/news/49001>

⁵⁹ Макаренко Л. Голова Полтавської ОДА Головка В. А. – приклад гальмування децентралізації для Уряду. 20.11.2018. URL: <https://poltava.to/news/48979/>

Ще шість обласних державних адміністрацій на 1 серпня 2018 р. не надавали висновків про відповідність проектів рішень громад Конституції та законам України, чим заблокували створення 28 ОТГ. Сумська ОДА заблокувала створення двох, Одеська ОДА – трьох, Чернігівська – трьох ОТГ⁶⁰. Київська ОДА не надала висновок щодо 12 ОТГ⁶¹.

Чотири облдержадміністрації – Рівненська, Полтавська, Львівська та Київська не звернулися до ЦВК щодо призначення виборів у громадах, чим заблокували створення семи ОТГ, хоча раніше визнали рішення громад про об'єднання законними. Основним поясненням такої позиції було те, що: об'єднана громада не є фінансово спроможною. Найбільше цим аргументом зловживали Київська та Закарпатська ОДА⁶². Однак, відповідно до закону, визначати спроможність ОТГ – повноваження виключно Кабінету Міністрів України.

Облдержадміністрації використовували і "надумані аргументи" – різні дрібні помилки у документах, коми, крапки, не відповідність протоколу встановленої формі і т. і.⁶³. Наприклад, Одеська ОДА не надавала висновок на підставі технічного виправлення проектів рішень, постійно вимагала додаткові, не передбачені законом документи. І навіть після надання всіх запитуваних ОДА документів і внесення всіх уточнень, громади висновку не отримали⁶⁴.

Яскравий приклад продемонструвала Сумська ОДА, яка у відповідь на звернення Садівської ОТГ щодо надання висновку "відмову" пояснила тим, що пакет документів подала Садівський сільський голова, а повинні були звернутися всі учасники об'єднання. У іншому випадку, Сумська ОДА надала позитивний

---

⁶⁰ Іван Лукеря: Хто блокує децентралізацію? 10.08.2018. URL: <https://rpr.org.ua/news/ivan-lukerya-hto-blokuje-detsentralizatsiyu>

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ ЦВК і частина ОДА заблокували децентралізацію, – експерт. 10.08.2018. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9411?page=6>

⁶⁴ Лукеря І. Іван Лукеря: Хто блокує децентралізацію? 10.08.2018. URL: <https://rpr.org.ua/news/ivan-lukerya-hto-blokuje-detsentralizatsiyu/>

висновок іншій ОТГ, документи від якої подала також тільки центральна громада⁶⁵. Таким чином, рішення Сумської ОДА суперечать один одному, що свідчить про відверте блокування ОТГ.

Київська обласна державна адміністрація, яка мала би сама прискорювати процес об'єднання, дистанціювалася від нього, не давала ходу документам, які зберігалися в адміністрації. За 2015–2018 рр. було створено лише 11 громад, та й то у супроводі волонтаризму. Наприклад, Бучанську і Березанську ОТГ обласна адміністрація затвердила, а Гостомельську й Кагарлицьку – ні. Створюється враження, що "область вирішує, хто буде об'єднаний, а хто – ні". Однак навіть ті громади, що створені, пройшли через складні випробування. Документи Шкарівській ОТГ зберігалися в обласній адміністрації понад чотири роки. Макарівська громада чотири рази подавала документи в Київську ОДА. В Бабинцях, які увійшли до Бучанської ОТГ, ледь не дійшло до кровопролиття через приєднання⁶⁶. Про добровільне об'єднання, як трактують зверху, тут навіть не йдеться. І вся ця "добровільність" закінчується там, де починаються чийсь інтереси⁶⁷. Таким чином, є підстави твердити про відсутність взаєморозуміння між виконавчими державними органами, на які покладено функцію підписання конкретних документів і спрямування їх до Центральної виборчої комісії, і власне громадами, які хочуть бути створеними.

Говорячи про протидію обласних державних адміністрацій реалізації реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах України не можна обійти увагою й питання перспективних планів реформування. Лише 87,6%

---

⁶⁵ Лукеря І. Іван Лукеря: Хто блокує децентралізацію? 10.08.2018. URL: <https://tpr.org.ua/news/ivan-lukerya-hto-blokuje-detsentralizatsiyu/>

⁶⁶ Дискусійний клуб "Об'єднана Київщина": експерти обговорили проблеми децентралізації в столичному регіоні. 06.10.2018. URL: <http://mykyivregion.com.ua/2018/10/06/diskusijnij-klub-obyednana-kiyvshina-eksperti-obgovorili-problemi-decentralizaciyi-v-stolichnomu-regioni/>

⁶⁷ Олександр Павличук (головред порталу "Моя Київщина"): Чому на Київщині блокується децентралізація. URL: <http://mykyivregion.com.ua/2018/09/27/oleksandr-pavlichuk-golovred-portalu-moya-kiyvshina-chomu-kiyvshini-blokuetsya-decentralizaciya/>

території України покрито перспективними планами формування територій громад областей. Зокрема, в Одеській області перспективний план охоплює тільки 40% території, Київській – 54%, Вінницькій – 76%, Черкаській – майже 75% території⁶⁸. Понад те, ці перспективні плани не повною мірою враховують Методику формування спроможних громад. Через п'ять років від початку децентралізації 26 вересня 2019 р. Закарпатська обласна рада нарешті ухвалила перспективний план формування територій громад⁶⁹. Не випадково, новостворений Кабінет Міністрів України запропонував спростити процедури затвердження перспективних планів формування територій громад регіонів, виключивши необхідність схвалення цих документів обласними радами.

Не можна не торкнутися й питання про те, що об'єднані територіальні громади і надалі залишаються залежними від обласних державних адміністрації. Зокрема, у питаннях субвенції на розбудову сільської медицини, на утримання доріг і на їх розбудову. Актуальним залишається питання наближення необхідних базових послуг до споживачів. Коли старі районні структури припинять своє існування, а малі громади виявляться вкрай віддаленими від центрів інфраструктури укрупнених нових районів, недоліки такого хаотичного формування дадуться взнаки повною мірою. Це ускладнюватиме комунікацію мешканців із центром, зокрема, відвідування медичних закладів, а в перспективі й відвідування опорних шкіл дітьми з невеликих сіл⁷⁰.

Серед противників децентралізації досить часто були голови районних державних адміністрацій та голови районних рад, які з політичних мотивів не підтримували або ж блокували створення об'єднаних територіальних громад⁷¹. Про це дуже красномовно

---

⁶⁸ На політизації процесу добровільного об'єднання громад поставлять крапку. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11612>

⁶⁹ Нарешті: Закарпатська обласна рада схвалила перспективний план. Мінрегіон вітає громади області. 26.09.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11617>

⁷⁰ Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. 01.05.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

⁷¹ Голуб А. Подолати владу у владі. 09.01.2019. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/225224>

говорять цифри. Лише території 20 районів в Україні із 490 станом на 10 серпня 2019 р. на 100% покриті об'єднаними громадами⁷². Ще території 158 районів покриті ОТГ на рівні більше 50%. 199 на рівні 1–49%. 88 районів не зробили й кроку у створенні ОТГ (у межах цих районів не ініційовано жодної громади). Найбільше таких районів у Харківській області – 14, Одеській – 11, Кіровоградській – 10, Київській – 9, Закарпатській – 7, у Вінницькій, Донецькій та Херсонській областях – по 6 районів⁷³. Нерідко саме райдержадміністрація й гальмує ці процеси.

Чимало прикладів, коли районні керівники намагалися гальмувати процес об'єднання громад через втрату у майбутньому контролю над органами місцевого самоврядування в усіх чи принаймні більшості ОТГ⁷⁴. Понад те, часто районні керівники та регіональні еліти прагнули створення громад на базі старих адміністративних районів. Децентралізація стикалася як з відкритим, так і прихованим опором. Підтвердження цьому знаходимо у Єдиному реєстрі судових рішень (ЄРСР). Регіональні еліти та олігархічні клани лобювали розширення повноважень для регіональних органів влади, щоб дати областям більшої незалежності від Києва⁷⁵.

Про неправомірні дії посадових осіб Сокирянської районної ради та Сокирянської районної державної адміністрації Чернівецької області, які від початку реалізації адміністративно-територіальної реформи були противниками об'єднання громад, неодноразово порушувалося питання не лише у засобах масової інформації, а й розглядалося на рівні вищих органів влади⁷⁶ щодо ситуації в селі Ломачинці, де "штучно створюється ситуацію

---

⁷² Моніторинг процесу децентралізації та реформування місцевого самоврядування. 14.08.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11425>

⁷³ Там само.

⁷⁴ Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. 01.05.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

⁷⁵ Казанський Д. Децентралізація як феодалізм. 23.10.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/149318>

⁷⁶ Мінрегіон миттєво відреагував на події, що відбуваються у новоствореній Новодністровській ОТГ. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9987>

двовладдя, яка спричиняє напружене і небезпечне громадське протистояння, яке супроводжується вже не тільки погрозами, а й фізичними розправами"⁷⁷. Суть конфлікту полягав у тому, що Ломачинецька сільська рада приєдналася до Новодністровської міської об'єднаної територіальної громади у вересні 2018 р. Згідно із законом, позачергові місцеві вибори у громадах, що приєднуються до міст обласного значення, не проводяться, голови приєднаних громад автоматично стають в. о. старост. Усупереч цьому, до в. о. старости Ломачинецького старостинського округу звернулася група осіб, які підписалися як депутати Ломачинецької сільської ради, з вимогою скликати позачергову сесію Ломачинецької сільської ради і внести зміни до її Регламенту, змінити склад постійних комісій ради, а також змінити склад її виконкому⁷⁸. При цьому вони уже не мали повноважень депутатів сільської ради. Правоохоронні органи Сокирянського району на ситуацію не вплинули. Чернівецька ОДА не вживала жодних реальних дій, щоб не допустити конфлікту і врахувати думку жителів територіальних громад. Ситуація завершилася тим, що через рік, 11 жовтня 2019 р., Чернівецький окружний адміністративний суд скасував рішення Ломачинецької сільської ради про добровільне приєднання до Новодністровської міської об'єднаної територіальної громади⁷⁹.

Образ "всесильного мера-феодала", або олігарха, якому в місті належить усе або майже все, досить поширений типаж в областях України в останні роки⁸⁰. Доречно зауважити, що серед найбільших ризиків, які може принести реформа децентралізації, експерти ще у 2015 р. визначили такі: 58% – окремі регіони можуть стати "вотчинами" олігархічних кланів; 25% – регіональні еліти

---

⁷⁷ Приєднання села до міста Новодністровськ: депутати міськради звернулися до перших осіб держави та правоохоронних органів. 30.10.2018. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9986>

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Приєднання Ломачинців до Новодністровської ОТГ суд визнав незаконним. 15.10.2019. URL: <https://acc.cv.ua/news/chernivtsi/priednannya-lomachinciv-do-novodnistrovskoyi-otg-sud-viznav-nezakonnim-50554>

⁸⁰ Казанський Д. Децентралізація як феодалізм. 23.10.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/149318>

матимуть можливість шантажувати центральну владу; 17% –інші відповіді (послаблення впливу центральної влади на регіони, відцентрові тенденції і т. і.)⁸¹.

Користуючись термінами медієвістики, можна говорити про "міста-держави", де воля сеньйора стоїть вище за закони. Яскравими прикладами можуть слугувати "події в Бучі та Ірпені, де місцеві мери підім'яли під себе весь будівельний бізнес, а противників забудови б'ють на вулицях без зайвих розмов"⁸². Понад те, йшлося й про те, що "тим часом ОТГ перетворюються на ОЗГ – організовані злочинні групи, на чолі з тим чи іншим впливовим латифундистом, сільськогосподарським магнатом з депутатським мандатом в кишені або зі зв'язками у виконавчій владі"⁸³.

Таким чином, можна говорити про утвердження в Україні гібридної система місцевого й регіонального управління, яка паралельно наділяла призначені державні структури та відповідальну перед місцевим електоратом самоврядну владу подібними повноваженнями.

Болісним питанням упродовж усіх років реалізації реформи децентралізації залишається пошук кваліфікованих кадрів для роботи в об'єднаних територіальних громадах. Однією з проблем є й те, що більшість фахівців – люди пенсійного та передпенсійного віку, а заміни їм немає, відсутність у значній кількості громад фахівців, які належно володіють іноземною мовою, хоча б для написання проектних заявок. У багатьох випадках недосвідченість кадрів призводить до того, що вони не знають, що робити з отриманими коштами, як ефективно та прозоро використовувати кошти бюджету, планувати для життєдіяльності громади чи готувати серйозний інфраструктурний проект, провести тендерну процедуру, оформлювати відповідну документацію.

---

⁸¹ Результати експертного опитування на тему "Оцінка проведення реформи децентралізації". URL: [icps.com.ua > assets > uploads > images > files > ekspertneopituvannya](https://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/ekspertneopituvannya)

⁸² Казанський Д. Децентралізація як феодалізм. 23.10.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/149318>

⁸³ Поживанов М. Об'єднані територіальні громади: наразі більше шкоди, ніж користі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28757609.html>

Процеси децентралізації стикалися зі значними виклики та загрозами. З цього приводу слушно зазначалося, що "Децентралізація, хоч би яка корисна вона була в довгостроковій перспективі, зараз, швидше за все, стане фактором, що відволікатиме від невідкладного завдання – побудови сильної об'єднаної влади, яка покаже, що здатна відремонтувати фізичний та інституційний фундамент країни, котрий довго перебував на межі колапсу, а відтак здобути довіру українського народу. У гіршому разі наслідки цього процесу взагалі виявляться протилежними"⁸⁴.

Кількість жителів об'єднаних громад також надто суттєво різняться. Найменша за чисельністю населення Макіївська ОТГ Чернігівської області (1,6 тис. жителів), найбільша – Лиманська ОТГ Донецької (44,2 тис.). Значна частина новостворених громад є надто малою за кількістю населення, щоби стати самодостатньою й економічно ефективною. Ці громади не спроможні себе утримувати. Постає питання про забезпечення громад школами, медичними установами та іншими сферами. Уже сьогодні є зрозумілим, що утримувати повні середні школи чи медичні заклади в громадах із населенням менш як 5–6 тис. із часом буде надзвичайно складно. Наприклад, у Смирновській ОТГ Запорізької області, яка має 3,8 тис. жителів, налічується лише 320 дітей шкільного віку, що замало для функціонування навіть однієї нормальної школи. Натомість їх у громаді чотири, зокрема, дві початкові та одна дев'ятирічка⁸⁵. Інша ситуація у Степанівській громаді Сумського району Сумської області. Як адміністративно-територіальна одиниця, Степанівка визначається як селище міського типу, хоча, по суті, мала б бути селом. Через це не тільки значна частина інфраструктурної субвенції проходить повз неї, але і створює серйозні проблеми і для освітньої сфери⁸⁶. Оскільки

---

⁸⁴ Літч Д. Децентралізація: не те вирішення не тієї проблеми. 10.06.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Society/137873>

⁸⁵ Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. 01.05.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

⁸⁶ Стариков Г. Що важливо, а що можливо: зауваги про стратегічне планування в ОТГ Сумської області. URL: <http://spec-kor.com.ua/blogs/2849-shcho-vazhlyvo-a-shcho-mozhlyvo-zauvahy-pro-stratehichne-planuvannia-v-oth-sumskoi-oblasti.html>

населення Степанівки вважається міським, то застосовується показник наповнення учнями класів як і для міст (для села такий показник наповнення класів удвічі менший). Коли ж вираховується коефіцієнт між розрахунковою наповненістю класів та фактичною*, то громада одразу потрапляє в червону зону⁸⁷. Тоді як Степанівська громада залишається перебувати у зеленій зоні.

Не менше суперечностей викликає питання утримання апарату управління для нечисленних громад. Візьмемо для прикладу Вільшанецьку ОТГ Львівської області, яка має населення 2,9 тис. осіб. На утримання апарату управління вона витрачає 75,3%, а дохід на одного мешканця становить 694,1 грн (коли у Тростянецькій ОТГ – 3971,4 грн) і посідає останнє місце у загальноукраїнському рейтингу фінансової спроможності⁸⁸. Можемо стверджувати, що один із ключових аргументів створення об'єднаних територіальних громад – зменшення до розумних масштабів витрат на персонал органів управління – не спрацював.

Важливою складовою функціонування громад є іноземні інвестиції. внаслідок реформи децентралізації Харківська область змогла збільшити бюджет розвитку до 4,5 млрд грн. це дало змогу спрямувати додаткові кошти на реалізацію інфраструктурних

---

* Ідеться про те, що розподіл освітньої субвенції між місцевими бюджетами здійснюється на основі конкретної формули. Основним показником формули є кількість учнів та особливості території (відсоток сільського населення та густина учнів на кв. км). На їх основі для кожної громади визначено розрахункову наповнюваність класів (РНК), тобто прогноз, скільки мінімально має навчатися учнів у класах громади. Якщо фактична (реальна) наповнюваність класів (ФНК) перевищує розрахункову наповнюваність класів (РНК) (це – зелена зона), то освітня система громади отримує можливість виплати надбавок та матеріального заохочення педагогічним працівникам. Недостатність освітньої субвенції для оплати праці виникає у випадку, коли фактична наповнюваність класів є значно нижчою за розрахункову (червона зона).

⁸⁷ Стариков Г. Що важливо, а що можливо: зауваги про стратегічне планування в ОТГ Сумської області. URL: <http://spec-kor.com.ua/blogs/2849-shcho-vazhlyvo-a-shcho-mozhlyvo-zauvahy-pro-stratehichne-planuvannia-v-oth-sumskoi-oblasti.html>

⁸⁸ Оцінка фінансової спроможності 366-ти об'єднаних територіальних громад за 2017. URL: decentralization.gov.ua

проектів. У 2016 р. Харківщина наростила кількість іноземних інвестицій в економіку регіону, порівняно з 2015 р. у 10 разів. У 2017 р. область отримала близько мільярда гривень від міжнародних партнерів⁸⁹.

Збільшення надходжень до бюджету внаслідок децентралізації відбулося й у Дніпрі. За два роки бюджет розвитку міста зріс із 760 млн грн у 2015 р. до 2,5 млрд грн у 2017 р. Саме децентралізації місто завдячує запуском проекту з добудови Дніпровського метро, збільшенню видатків на медичну галузь (2017 р. виділено близько 1,3 млрд грн., порівняно з 1 млрд 2016 р.) та розвитку наземного транспорту (місто отримало 32 нові тролейбуси)⁹⁰.

Важливим питанням для об'єднаних територіальних громад є їхня фінансова спроможність. Зазначимо, що 125 громад зі 159, які об'єдналися до початку 2016 бюджетного року, виявилися дотаційними. У різних регіонах країни суттєво різняться середній рівень дотаційності ОТГ. Так, на Івано-Франківщині він становить 42%, у Львівській області – 31%, у Чернівецькій – 28%, на Тернопільщині – 21%⁹¹. Водночас на Хмельниччині та Житомирщині – 13%, на Дніпропетровщині, Черкащині та Одещині – 8–9%, на Запоріжжі та Вінниччині – 5–6%, а на Полтавщині та Чернігівщині – лише 2–4%⁹². Однак рівень дотаційності не демонстрував усього спектра стану окремих об'єднаних громад. Адже навіть у межах одного регіону часто співіснували громади, де дотації держави покривали до половини власних (без делегованих державою) повноважень ОТГ, і громади, які є донорами державного бюджету⁹³.

Для прикладу можна взяти Тернопільщину, яка у 2015 р. була серед лідерів об'єднаних територіальних громад. Із 26 об'єднаних

---

⁸⁹ Децентралізація крокує країною: проблеми, успіхи та виклики. 23.03.2017. URL: <https://naglyad.org/uk/2017/03/23/detsentralizatsiya-krokuje-krayinoyu-problemi-uspihi-ta-vikliki/>

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. 01.05.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

громад лише Байковецька, Заводська, Гусятинська та Васильковецька не потребували дотацій із державного бюджету. Кожна з них мала свою особливість та специфіку. Так, найзаможніша Байковецька, яка прилягає до обласного центру, об'єднала 7 сільських рад (дві з яких приєдналися у грудні 2018 р.). У Байковецькій ОТГ працюють великі компанії з міжнародними інвестиціями, що виготовляють кабельно-провідникову продукцію для автоконцерну Volkswagen "СЕ Борднетце-Україна" (SEBN UA), інструменти для деревообробки, медичне обладнання тощо. Станом на березень 2019 р. на території Байковецької ОТГ проживало майже 9 тисяч людей. У 2018 р. Байковецька громада посіла 20-те місце за рівнем фінансової спроможності серед 227 українських громад із чисельністю населення від 5 до 10 тисяч осіб. Власні доходи на одного мешканця у Байковецькій громаді становлять 14 230 грн, і це сьомий за величиною показник у згаданій групі ОТГ⁹⁴.

Заводська громада Чортківського району Тернопільської області сформована лише з 2 населених пунктів – селища міського типу Заводське та села Угринь. На кінець 2015 р. в об'єднаній громаді проживало 4463 особи, з яких 77% (3461 ос.) – мешканці смт Заводське, решта (1002 ос.) – с. Угринь. На своїй території громада мала великий цукровий завод та велике сільськогосподарське підприємство (згадані господарюючі суб'єкти є роботодавцями для 550 осіб та головними наповнювачами місцевого бюджету), які перебувають у доброму фінансовому становищі. Незважаючи на те, що Заводська громада вважається однією з кращих на Тернопільщині, у "Стратегії розвитку Заводської об'єднаної громади на 2017–2025 рр." зазначалося, що "мешканці громади стримано позитивно ставляться до самого факту проживання в Заводській об'єднаній громаді, однак при цьому високий відсоток з них (більше половини опитаних – 52,8%) посередньо/нейтрально оцінюють громаду як місце проживання та

---

⁹⁴ Байковецька громада: великі підприємства та обсерваторія. 01.04.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10825>

задоволені тим, що проживають у новоутвореній громаді"⁹⁵. Понад те, детальне ознайомлення зі "Стратегією розвитку Заводської об'єднаної громади на 2017–2025 рр." дає підстави говорити про серйозні проблеми, які накопичилися у громаді.

Особливістю Гусятинської громади Тернопільської області було те, що вона створена на основі колишнього райцентру, має промислові підприємства, центральну районну лікарню та досить великий туристичний потенціал. А відповідно, й значні надходження від податку на доходи фізичних осіб⁹⁶. Громада також має свої відділи освіти й культури, створює нові проекти, щоб самій заробляти на себе. Найбільшим багатством Гусятини є мінеральна вода. Однак прибутків від джерел немає, оскільки ліцензії на їх використання закінчилися, а відомі в минулому санаторії занепали⁹⁷.

Яскравим прикладом відродження сільських територій є досвід Великогаївської ОТГ на Тернопільщині, в яку об'єдналися 14 довколишніх сіл. Зусиллями громади за рік діяльності відкрито поліцейську станцію, добровільну пожежну команду, новий дитсадок, школи оснащено комп'ютерними класами та придбано додатковий спортивний інвентар, встановлено дитячі майданчики, відремонтовано офіси старост, освітлено усі населені пункти⁹⁸.

"Децентралізація" стала надзвичайно актуальним словом для Марганця. До початку реформи децентралізації місто Марганець Дніпропетровської області майже не мало коштів на оновлення власної інфраструктури: у 2015 р. на виконання відповідних робіт було тільки близько 3 млн грн, а у 2016 р. на ті самі цілі громада змогла витратити вже 75 млн грн! Децентралізація реалізувалася

---

⁹⁵ Стратегії розвитку Заводської об'єднаної громади на 2017–2025рр. URL: <https://zavodska-gromada.gov.ua/strategiya-rozvitku-12-13-38-13-06-2017/>

⁹⁶ Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. 01.05.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

⁹⁷ Громада над Збручем: за два роки зроблено більше, ніж за цілих шість. 17.03.2017. URL: <https://doba.te.ua/post/33177>

⁹⁸ Децентралізація крокує країною: проблеми, успіхи та виклики. 23.03.2017. URL: <https://naglyad.org/uk/2017/03/23/detsentralizatsiya-krokuje-krayinoyu-problemi-uspihi-ta-vikliki/>

не тільки в бюджетній сфері, а й у комунальному господарстві. У 2016 р. місто відмовилося від центрального опалення. Населення перейшло на індивідуальні котли, а комунальні об'єкти тепер опалюють пелетами⁹⁹. Для цього було споруджено шість нових твердопаливних котелень. У місті відчутний результат ефективнішого перерозподілу бюджетних коштів.

Візитівкою децентралізації на Дніпропетровщині стала Іларіонівська об'єднана територіальна громада (ОТГ), яка є об'єднанням передусім двох суб'єктів: однойменного селища з населенням 10 тис. осіб та сусіднього села Мар'ївка з населенням 3 тис. осіб. Громада об'єдналася у 2017 р. і вже за рік на її території відкрилися екоферма з виробництва сиру, завод з виготовлення чеського взуття для військових та зведений з нуля дитячий садок¹⁰⁰.

Започатковуються у громадах нові традиції. Зокрема, Краснопілляська ОТГ Сумської області позиціонує себе як простір сімейного відпочинку "з новими традиціями і великими амбіціями"¹⁰¹. Під новими традиціями вони розуміють створення якісно нової, ефективної і наближеної до людей системи муніципальних послуг, безпеки і комфортності проживання для всіх груп населення, а великі амбіції криються в планах вийти на перші позиції в області і країні як громади з максимальним сприянням розвитку молодіжних течій та підтримкою розвитку малого і середнього бізнесу¹⁰². Амбітним планом громади можна назвати й бажання створити в смт Краснопілля єдиний міський простір: фонтани, ігрові (пейнтбол, кібер-спорт) і спортивні (crossfit і workout) майданчики, мурали, "містечко пригод" для дітей, музеї, сквери, торговельні зони і зони вільного wi-fi і електронних

---

⁹⁹ Казанський Д. Марганець. Незмарнований шанс. 28.04.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Society/191037>

¹⁰⁰ Голуб А. Подолати владу у владі. 09.01.2019. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/225224>

¹⁰¹ Стариков Г. Сумська область "з новими традиціями і великими амбіціями". URL: <http://spec-kor.com.ua/blogs/2191-sumska-oblast-z-novymy-tradytsiiamy-i-velykymy-ambitsiiamy.html>

¹⁰² Там само.

бібліотек, фотозони, освітні і адміністративні будівлі¹⁰³. Фактично центр громади перетворюється на своєрідне місто-кабінет: коли сервіси для громадян зосереджені компактно, ефективно адмініструються і переплетені зі сучасною відпочинковою інфраструктурою¹⁰⁴.

Не можна залишити поза увагою модель створення об'єднаних територіальних громад: один район – одна громада, яка мала як прихильників, так і опонентів. Насамперед, акцентувалася увага на тому, що якщо територія об'єднаної громади повністю збігається з територією відповідного району, такий район стає зайвою адміністративно-територіальною одиницею¹⁰⁵. Втрачається доцільність та підстави для функціонування районної ради. Попри це, у 2015 р. за таким форматом було утворено три громади: Лиманська об'єднана громада (Донецька область) територіально збігається із Краснолиманським районом; Народицька об'єднана громада (Житомирська область) територіально збігається із Народицьким районом; Старосинявська об'єднана громада (Хмельницька область) територіально збігається зі Старосинявським районом¹⁰⁶.

Прихильником такого формату був голова Баштанської міської об'єднаної територіальної громади Миколаївської області, який стверджував, що "наш пріоритет був і залишається "один район – одна громада""¹⁰⁷. Спочатку й на Кіровоградщині вирішили затвердити таку модель. І лише Бобринецький район виступив проти, заявивши, що у них буде 26 громад¹⁰⁸. У жовтні

---

¹⁰³ Стариков Г. Сумська область "з новими традиціями і великими амбіціями". URL: <http://spec-kor.com.ua/blogs/2191-sumska-oblast-z-novymy-tradytsijamy-i-velykumy-ambitsijamy.html>

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Якщо в межах всієї території району утворилася одна об'єднана громада, такий район стає зайвим, – Вячеслав Негода. 08.04.2016. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/248949103>

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Баштанська ОТГ – за об'єднання громад у форматі "Одна громада – один район". URL: <https://bashtanka.org.ua/bashtanska-otg-za-obiednannya-gromad/>

¹⁰⁸ Орел С. Децентралізація. Перші кроки в конкретному регіоні. 11.09.2015. URL: <https://tyzhden.ua/Society/145883>

2019 р. розглядалася пропозиція про створення на території Бобринецького району трьох об'єднаних територіальних громад: Бобринецької, Кетрисанівської та Витязівської¹⁰⁹. Однак вона не знайшла підтримки членів профільної районної робочої групи та представників громадськості. Натомість була висловлена пропозиція про створення з наявних 24 сільських рад району єдиної сільської ОТГ, яка буде функціонувати окремо від уже діючої Бобринецької міської об'єднаної територіальної громади¹¹⁰. Чим завершиться справа з об'єднанням наразі не відомо.

У Гришковецькій ОТГ Бердичівського району Житомирської області об'єднання було складним, люди мали різні бачення щодо конфігурації майбутньої громади. Спершу вона мала охоплювати весь район, і вже було пройдено майже річний шлях до подання документів у ЦВК. Але згодом думки мешканців району розділилися, і довелося розпочинати знов. Ще рік працювали над тим, щоб створити громаду з центром у Гришківцях, яка об'єднуватиме 8 сільрад та близько 10 тис. населення¹¹¹. Зазначимо, що Гришковецька сільська рада не надто потребує об'єднання, оскільки є великою та спроможною, а про села, які хочуть приєднатися до неї, цього сказати не можна.

Таким чином, можемо констатувати, що за роки реалізації реформи децентралізації у форматі "один район – одна громада" об'єдналися лише 9 громад.

Перерозподіл власних і закріплених податкових надходжень на користь громад, заохочення об'єднання громад в об'єднані територіальні громади (ОТГ), запуск механізмів співфінансування місцевих проектів із державного бюджету, таких як Фонд регіонального розвитку, відкриває нові перспективи. У результаті обсяг місцевих бюджетів зріс більш ніж на 100 млрд грн – з

---

¹⁰⁹ Профільна робоча група ініціює внесення змін до проекту перспективного плану формування територіальних громад району. 09.10.2019. URL: <http://bobr.kr-admin.gov.ua/page185.html>

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ "Я не можу і не хочу пояснювати людям гру, яку веде ЦВК", – селищний голова. 29.08.2018. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9544?page=4>

69 млрд грн у 2014 р. до 170 млрд грн у 2017 р. Бюджети громад зросли удвічі-втричі, а після об'єднання в ОТГ можуть збільшитися вчетверо-всьомеро. З "кас із виплати зарплати" місцеві бюджети перетворилися на ресурс місцевого розвитку, здатний підтримати ремонт і будівництво доріг, відновлення інфраструктури, транспорту, шкіл, лікарень¹¹².

Сумська область є лідером з освоєння державної субвенції на програму "Нова українська школа". Загалом область уже освоїла 36 мільйонів 430,9 тис. грн держсубвенції та додаткового співфінансування міст та ОТГ. Вдалося це завдяки тому, що місцеві бюджети пішли назустріч реформі. Громади закупили дидактичних матеріалів на понад 10 мільйонів гривень; меблів – на таку саму суму; комп'ютерного обладнання – на 5 мільйонів 45 тисяч грн¹¹³. Станом на 10 серпня 2019 р. в Україні уже створено 351 опорну школу та 568 їх філій, в яких навчається більше 157 тис дітей¹¹⁴. Закуплено близько тисячі шкільних автобусів, які забезпечують підвіз дітей до опорних шкіл.

Доходи місцевих бюджетів зросли з 69 до 231 млрд грн упродовж 2015–2018 рр. Для прикладу візьмемо дані перших 9 місяців 2019 р. Так, дохідна частина бюджету Степанівської об'єднаної територіальної громади за 9 місяців 2019 р. становила 41,9 млн гривень, зокрема, до загального фонду надійшло 40,9 млн гривень, до спеціального – 1,0 млн гривень. Порівняно з відповідним періодом 2018 р. доходи збільшилися на 4,5 млн гривень, або на 12%¹¹⁵.

Попри збільшення дохідної частини бюджету, значну частину коштів місцевих бюджетів не використовують узагалі. Натомість

---

¹¹² Галайченко І. Децентралізація: навчитися використовувати можливості. 03.01.2018. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/207073>

¹¹³ Хоруженко О.Робити реформи – це ремесло будувати нові інституції. URL: <http://spec-kor.com.ua/blogs/2190-robyty-reformy-tse-remeslo-buduvaty-novi-instytutysii.html>

¹¹⁴ Моніторинг процесу децентралізації та реформування місцевого самоврядування. 14.08.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11425>

¹¹⁵ Дохідна частина бюджету за 9 місяців 2019 року. 16.10.2019. URL: <https://stepanivska-gromada.gov.ua/news/1571225783/>

їх зберігають на депозитах у держбанках під відсотки. Наприклад, у Іванковецькій громаді Тереховлянського району на депозит поклали 4 млн грн, щоб "гроші робили гроші"¹¹⁶. За даними Мінрегіонбуду, станом на 1 серпня 2018 р. на депозитних рахунках перебувало 14,7 млрд грн місцевих бюджетів різного рівня. З них 5,8 млрд грн належить містам обласного значення й лише півмільярда грн – ОТГ. Щодо решти, то детального розподілу немає, але значна частина – гроші областей.

Експерти відзначають певні тенденції щодо діяльності ОТГ, ті, які створені раніше, переважно приділяють увагу зростанню дохідної частини своїх бюджетів, думають, як збільшити бюджет у майбутньому, розвинути бізнес. А новостворені громади вкладають кошти у розв'язання нагальних проблем¹¹⁷. ОТГ створюють власні підприємства, залучають інвестиції, цьому посприяло скасування посередництва, яке здійснювала районна адміністрація¹¹⁸.

Найчастіше серед причин неосвоєння коштів називають: процедуру приєднання нових громад, законодавчу неврегульованість, відсутність довгострокових планів щодо об'єднання і фінансового регулювання, а найважливіше – протидію зацікавлених сторін – районних адміністрацій, рад, голів сіл і селищ через страх утратити повноваження, з одного боку, а з іншого – фінансово-промислових груп, аграріїв, великих підприємців, які хочуть провести об'єднання громад з урахуванням своїх інтересів, а не громадських,

Позитивною складовою процесу децентралізації стало створення Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП), яких станом на 10 серпня 2019 р. нараховувалося 168¹¹⁹. Важливо те, що багато з них мають відокремлені робочі місця у віддалених

---

¹¹⁶ На Гусятинщині догосподарювалися так, що вже не мають грошей на зарплату. URL: <https://provse.te.ua/2017/06/na-husyatynschyni-dohospodaryvalys-tak-scho-vzhe-ne-mayut-hroshej-na-zarplatu/>

¹¹⁷ Чабарай Г. Децентралізація: чого бракує громадам. 11.09.2018. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/219535>

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Моніторинг процесу децентралізації та реформування місцевого самоврядування. 14.08.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11425>

сільських територіях, що є свідченням того, що членам громад не потрібно за десятки кілометрів їздити в районні чи обласні центри за тими чи іншими послугами¹²⁰. Понад те, за необхідності адміністратор може потрібну послугу надати людині вдома. Згідно з результатами соціологічного опитування*, 46% респондентів відповіли, що у їхньому місті утворено ЦНАП, а у 2015 р. таких було 20%, а у 2014 – лише 13%¹²¹. При цьому збільшилася кількість людей, які зверталися до ЦНАП, і 43% від тих, які знають про ЦНАП у своєму місті. Тоді як у 2013 р. цей показник становив 35%. Рівень задоволення послугами ЦНАП їхніми безпосередніми користувачами є достатньо високим. Так, 82% є задоволеними послугами, отриманими у ЦНАП, і трохи більше 10% незадоволені¹²².

Таким чином, підсумовуючи, зазначимо, що створення об'єднаних територіальних громад дало поштовх активізації кардинальних змін у багатьох сферах суспільного життя.

¹²⁰ "Поки одні громади думають, чи варто... ОТГ пожинають плоди реформи", – В'ячеслав Негода прокоментував Моніторинг децентралізації. 14.08.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11425>

* Дослідження проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 12 по 17 липня 2019 року на замовлення Центру політико-правових реформ у рамках проекту "Посилення ролі громадянського суспільства у забезпеченні демократичних реформ і якості державної влади", що здійснюється за підтримки Європейського Союзу. Було опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення країни за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95 (Оцінки населенням України якості надання адміністративних послуг. 04.09.2019. URL: https://dif.org.ua/article/otsinki-naselennyam-ukraini-yakosti-nadannya-administrativnih-poslug_2019)

¹²¹ Оцінки населенням України якості надання адміністративних послуг. 04.09.2019. URL: https://dif.org.ua/article/otsinki-naselennyam-ukraini-yakosti-nadannya-administrativnih-poslug_2019

¹²² Там само.

Позитивним явищем стало активне реформування на місцевому рівні системи освіти (створення опорних шкіл, запровадження нових стандартів освіти), реалізація програми енергоефективності у комунальному господарстві, системи надання населенню адміністративних послуг (створення центрів надання адміністративних послуг за принципом "єдиного вікна"). Дещо складніше відбуваються зміни у системі охорони здоров'я (програма розвитку сільської медицини, створення госпітальних округів, яких розглядають як базу для реформування районного рівня адміністративно-територіального устрою), у сфері управління автомобільними дорогами та низці інших, залежно від конкретних громад.

Окремо варто зупинитися на процесі добровільного об'єднання територіальних громад у Донецькій та Луганській областях, яке відбувається швидше і активніше, ніж у деяких регіонах, де немає таких труднощів, які є на Донбасі. Громади, які прийняли рішення про об'єднання, тим самим продемонстрували, що повірили і підтримують політику офіційної української влади щодо децентралізації і готові брати на себе відповідальність за розвиток своїх територій. Тому дуже важливо підтримати ініціативи громад, щоб вони змогли скористатися можливостями децентралізації, як це роблять сотні інших об'єднаних громад. Адже спроможні, економічно сильні громади зміцнюють українську державність і нівелюють загрози сепаратизму¹²³.

Однією з перших не лише на Донбасі, а й загалом в Україні стала Лиманська міська громада, яка об'єднала 40 населених пунктів: 1 місто, 5 селищ міського типу, 30 сіл, 4 селища. Зазначимо, що Лиман (тоді ще Червоний Лиман) звільнили від сепаратистів одним із перших. Специфікою Лиманської громади було те, що територіально вона була об'єднана ще з 1989 р., коли місто та район взяли участь в експерименті, у якому всі функції керування зосереджувалися в місті. Громаді потрібно було лише

---

¹²³ Військово-цивільні адміністрації ще раз вивчать питання можливості проведення виборів в ОТГ, щоб у ЦВК не виникало сумнівів. 20.06.2018. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9053?page=6>

надати документи для створення ОТГ і обрати голову. Ним став П. Цимідан. На відновлення інфраструктури (зокрема, капітальний ремонт міської лікарні, куди евакуювали частину Донецького медичного університету) місто отримало значні кошти. Лиманська міська об'єднана територіальна громада в межах субвенції на формування та розвиток соціальної інфраструктури у 2016 р. отримала 23 215,1 тис. грн. Зокрема, на капітальний ремонт будівлі для Центру надання адміністративних послуг, ремонт водопровідних мереж на території сіл та селищ Лиманської міської ради, капітальний ремонт будівлі дитячого садка в Яровій, а також дев'яти доріг комунальної власності, придбання спеціалізованої техніки для комунального підприємства "Лиманський Зеленбуд"¹²⁴. Упродовж 2016 р. збільшилися надходження до бюджету, одночасно була реалізована державна субвенція, виділена на формування інфраструктури ОТГ. Порівняно з відповідним періодом 2015 р., бюджетні надходження зросли на 118 млн грн, тобто у 2,6 рази¹²⁵. У Лимані наприкінці 2016 р. було відкрито перший в Україні Центр безпеки громади, у якому компактно розмістилася не тільки Державна служба з надзвичайних ситуацій, а й швидка допомога та поліція. На проект було витрачено 5,2 млн грн з обласного бюджету¹²⁶. За підсумками 2018 р. Лиманська громада отримала найбільше з ОТГ Донеччини власних надходжень – 230 мільйонів гривень. Загалом бюджет склав близько 600 мільйонів гривень¹²⁷. З другого боку, на території громади жахливі дороги, відсутня сучасна школа, лікарня,

---

¹²⁴ Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. 27.04.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Society/191025>

¹²⁵ Лиманська ОТГ демонструє успіхи бюджетної децентралізації та уміло їх використовує на благо громади. URL: <https://www.auc.org.ua/uspiky/lymanska-otg-demonstruye-uspihy-byudzhetnoyi-decentralizaciyi-ta-umilo-yih-vykorystovuye-na>

¹²⁶ Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. 27.04.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Society/191025>

¹²⁷ Лиманська ОТГ має найбільше доходів, але найнижчий розвиток серед громад Донеччини. 04.02.2019. URL: <https://vchasnoua.com/special/democracy/actual/59441-lymanska-oth-maie-naibilshe-dokhodiv-ale-nainyzhchyirozvytok-sered-hromad-donechchyny>

спортивний зал, місця відпочинку. Приміщення центральної міської лікарні здали за 1 гривню в оренду Інституту травматології та обласній травматологічній лікарні. Однак ремонт тут робиться за гроші громади. Відзначається, що гроші витрачаються, але неефективно, іде їх розкрадання. У 2018 р. активісти виявили, що на 2,5 мільйона гривень завищені суми по дев'яти договорах. У зв'язку з цим, було відкрито кримінальні провадження, однак їх розслідування затягуються. Проти міського голови Лимана П. Цимідана порушено декілька кримінальних проваджень, у тому числі за розкрадання бюджетних коштів і незаконне збагачення¹²⁸. Зараз ці справи знаходяться у суді*. Понад те, за вказівкою П. Цимідана з Лиманської міської ради прибрали портрети загиблих АТОвців. Після розголосу активісти самостійно повернули портрети на місце до холу міської ради¹²⁹.

Таким чином, є підстави твердити, що найбільша в Україні громада має цілу низку проблем, серед яких корупція, завищені зарплати чиновників та забезпечення їх різними соціальними благами за рахунок громади, фінансування непрозорих комунальних підприємств, не використання коштів на розбудову сучасних об'єктів інфраструктури та покращення життя людей.

До тридцяти найбагатших ОТГ України входить створена в грудні 2016 р. Іллінівська громада Костянтинівського району

---

¹²⁸ Див. детальн.: Мэр Лимана "забыл" внести в декларацию недвижимость и земельные участки – суд арестовал имущество, ведется следствие. 13.06.2017. URL: <https://vchasnoua.com/donbass/51627-mer-limana-zabyly-vnesti-v-deklaratsiyu-nedvizhimost-i-zemelnye-uchastki-sud-arestoval-imushchestvo-vedetsya-sledstvie>

*Детальніше про це: На Донетчине опять не состоялись суды над мэром Лимана и его сожительницей. 26.03.2018. URL: <https://vchasnoua.com/donbass/55656-na-donetchine-opyat-ne-sostoyalis-sudy-nad-merom-limana-i-ego-sozhitel-nitsej>; Обвиняемый в коррупции мэр Лиманахами и ругался в ожидании решения суда. 25.05.2018. URL: <https://vchasnoua.com/donbass/56387-obvinyayemyj-v-korrupsii-mer-limana-khamil-i-rugalsya-v-ozhidanii-resheniya-suda>

¹²⁹ Лиманська ОТГ має найбільше доходів, але найнижчий розвиток серед громад Донеччини. 04.02.2019. URL: <https://vchasnoua.com/special/democracy/actual/59441-lymanska-oth-maie-naibilshe-dokhodiv-ale-nainyzhchy-rozvytok-sered-hromad-donechchyny>

Донецької області, до складу якої входить 25 селищ, які раніше мали дев'ять адміністративних одиниць – сільських рад. На території ОТГ зареєстровані й працюють тепличне господарство "Перспектива", м'ясокомбінат "Бащинський", сільгосппідприємства "Злагода", "Бета-Агро", "Імпульс". В ОТГ заходять дуже потужні фінансові потоки: для реалізації проектів залучаються кошти з державного, обласного та місцевого бюджетів¹³⁰. У бюджет 2017 р. були закладені гроші на проект фінансування ремонту Центру культури та дозвілля в Олександро-Калиновому, яке мало стати культурним центром громади, оскільки у цьому населеному пункті створено унікальний Музей української культури та побуту, розташований офіс ландшафтного парку "Клебан Бик" і сам парк. У планах було й облаштування в Олександро-Калиновому Центру безпеки з усіма підрозділами¹³¹. У 2018 р. Іллінівська ОТГ отримала від держави 5,6 млн грн інфраструктурної субвенції. За ці кошти реалізували три проекти: реконструкцію насосної та водопровідної мереж у селі Полтавка, капітальний ремонт вулиць у селі Стара Миколаївка, капітальний ремонт переходу між вулицями в селі Плещіївка¹³². Наповненню місцевого бюджету сприяють місцеві підприємства, серед яких "Арсенал Пак", де виготовляють солодощі. Втрата традиційних ринків збуту змусила мобілізувати сили і вийти на нові рівні та співпрацювати з європейськими партнерами. З 2016 р. солодощі з Іллінівки почали експортувати до Польщі, Латвії, Румунії¹³³. Досвід Іллінівської ОТГ є свідченням реалізації реформи децентралізації.

На Донеччині був зафіксований приклад неформатної ініціативи знизу або випадок, коли мешканці сіл чинили опір запланованому об'єднанню. Так, дві найзаможніші сільські ради

---

¹³⁰ Гончарова Є. Децентралізація. Досвід Іллінівської громади на Донеччині. 28.12.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Society/206802>

¹³¹ Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. 27.04.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Society/191025>

¹³² Іллінівська сільська громада повірила в реформи. 15.04.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10886>

¹³³ Там само.

району – Званівська та Верхньокам'янська – відмовилися приєднуватися до запропонованого для створення громади районного міста Сіверська й вирішили об'єднатися тільки між собою, мотивуючи це тим, що живуть набагато краще, ніж місто, де не залишилося жодного працюючого підприємства. Особливістю майбутньої громади було те, що у цих селах проживає багато переселенців із Західної України (у 1951 р. були змушені виїхати через зміни демаркаційної лінії з Польщею), які не бажали втрачати свою автентичність. У 2016 р. вони запросили до себе голову військово-цивільної адміністрації, щоб розповісти, чому хочуть створити громаду тільки з двох сільських рад. Після спілкування з очільником області майбутній громаді дали рік для того, щоб вона створила зрозумілий і чіткий план розвитку. А в березні 2017 р. мешканці сіл вийшли з плакатами під стіни військово-цивільної адміністрації в Краматорську з вимогами розпочати процес об'єднання, наполягаючи на тому, що зможуть не тільки зберегти культурну спадщину, а й самостійно забезпечити себе економічно¹³⁴. Змиритися з "добровільним" об'єднанням із дотаційним містом вони не бажали. Обласні чиновники заперечували, оскільки ж відстань від Званівки до найближчого адміністративного центру – лише 8 км, а для відокремлення має бути не менш як 25 км. Також у цих селах недостатньо дошкільнят і школи не зовсім заповнені. Понад те, фахівці з економічного розвитку не бачили у цих селах достатнього фінансового ресурсу¹³⁵, на що селяни відповідали аргументом: саме в їхніх селах працює багато фермерських господарств, громада бере активну участь у різноманітних міжнародних проектах, без сторонньої допомоги в 1990 р. збудували єдиний на Донеччині греко-католицький монастир. 24 березня 2017 р. наполегливі лемки все ж дістали позитивний висновок від обласної держадміністрації про відповідність проекту рішенню щодо

---

¹³⁴ Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. 27.04.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Society/191025>

¹³⁵ Там само.

добровільного об'єднання громад¹³⁶. Зазначимо, що законодавчо досі не вирішено питання, як бути з проблемою міжбюджетних відносин: на них перейдуть тільки ті громади, що затверджені Перспективним планом, чи також і ті, які об'єднані за власною ініціативою, як у випадку зі Званівською та Верхньокам'янською сільськими радами.

Недосконалий перспективний план є причиною того, що практично не рухається процес об'єднання в місті Торезьк, яке межує з окупованою Горлівкою, – після затвердження перспективного плану формування частини територій громад Донецької області та кількох сусідніх із містом селищ приєдналися до інших громад (Очеретинської та Іллінівської) і, по суті, не мають логічної підстави для об'єднання, оскільки з населеними пунктами, що підпорядковані Торезькій міській раді, відсутній навіть спільний кордон, а віддаленість становить більш як 10 км: "Ми не можемо об'єднатися, між нашими населеними пунктами чужа земля!"¹³⁷. Доцільним було б приєднати до Торезька Розівку, Верхньоторецьке, Катеринівку, Іванопілля, і тоді Торезька громада була б повноцінною, а люди дістали б доступ до інфраструктури. А так створили громади, у яких 20 років будуватимуть інфраструктуру, поки у Торезьку вона руйнуватиметься без дотацій.

Дивною видається ситуація у великих містах Донеччини: Краматорську, Слов'янську, Маріуполі, Бахмуті. Децентралізація там пробуксовує, хоча вплив місцевих недержавних і волонтерських організацій зростає. Бахмуту, наприклад, відмовили в об'єднанні та виборах через відсутність офіційної постанови про зміну меж міста і району та технічну помилку чиновниці. Тому там навіть виборчі перегони не проводилися. Стосовно Краматорська, який був серед перших, хто сформував нове об'єднання, наприкінці 2015 р. суд скасував рішення про створення громади

---

¹³⁶ Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. 27.04.2017. URL: <https://tyzhden.ua/Society/191025>

¹³⁷ Там само.

через недотримання процедури¹³⁸. Суперечності, недалекоглядність чиновників чи навіть технічні помилки стають перешкодою у створенні громад.

Особливістю окремих новостворених громад є їхня поліетнічність. Важливо зазначити, що питання етнічності чи мови не були конфліктогенними в процесі створення об'єднаних територіальних громад, вдалося знайти механізми та інструменти встановлення атмосфери порозуміння та співпраці між різними етнічними групами. В Україні запущено проєкт "Управління різноманіттям з метою стійкого соціально-економічного розвитку органів місцевого самоврядування в контексті процесу децентралізації в Україні", який реалізовується Європейським центром з питань меншин (ЄЦПМ, м. Фленсбург, Німеччина) та Програмою "U-LEAD з Європою"¹³⁹, фінансується спільно Європейським Союзом і державами-членами Данією, Естонією, Німеччиною, Польщею та Швецією й який спрямований на допомогу та підтримку громад, які працюють з національними меншинами.

В Чернівецькій області є чотири поліетнічні райони: Сторожинецький*, Новоселицький**, Герцаївський*** та Глибоцький****.

---

¹³⁸ Гончарова Є. Децентралізація на Донбасі: як об'єднуються громади. 16.12.2016. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/180941>

¹³⁹ У Чернівцях обговорили, як поліетнічність зробити перевагою громади. 30.01.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2630180-ucernivcah-obgovorili-ak-polietnicnist-zrobiti-perevagou-gromadi.html>

* У Сторожинецькому районі створено дві поліетнічні громади. В Красноільській громаді більшість становлять румуни, проте до її складу входить с. Стара Красношора, в якому компактно проживають поляки, а також незначну частку населення становлять українці. В Сторожинецькій громаді переважна більшість населення – українці, але в окремих населених пунктах проживають румуни та поляки. (Буковина довела, що поліетнічність громад є перевагою для їх об'єднання, – В'ячеслав Негод. 18.12.2018. URL: <https://rozvytok.in.ua/4227-bukovyna-dovela-shcho-polietnicnist-hromad-ie-perevahoiu-dlia-ikh-obiednannia-viacheslav-nehoda>)

** У Новоселицькому районі створено дві поліетнічні громади. До складу Магальської громади входить українське село Рідківці, а також села Магала, Буда, Прут, в яких переважають молдовани і частково румуни, а також с. Остриця, в якому більшість – румуни, а на другому місці за кількістю – молдовани; українці в цих селах становлять меншість. Другою

Найбільше поліетнічних ОТГ утворено в Чернівецькій області – 12. Усі вони дуже різноманітні як за складом етнічного населення, так і за кількістю та економічними показниками. Зокрема, є громади, де українська община є більшістю, а румунська або молдавська перебуває у меншості, і є такі, де усе навпаки, але це зовсім не перешкоджає їх функціонуванню.

Позитивним прикладом проведення децентралізації з врахуванням поліетнічного складу населення громад та їх багатомовності є досвід Чернівецької області. Для прикладу можна взяти досвід Мамалигівської громади Новоселицького району, на території якої сходяться три кордони: України, Румунії та Молдови. Загальний бюджет громади – 63 млн грн, з яких власних

поліетнічною громадою цього району є Новоселицька, де більшість – молдовани і частково тут проживають українці. Ще в Новоселицькому районі є Мамалигівська ОТГ, в якій більшість населення – молдовани і незначну частку становлять румуни та українці. (Буковина довела, що поліетнічність громад є перевагою для їх об'єднання, – В'ячеслав Негод. 18.12.2018. URL: <https://rozvytok.in.ua/4227-bukovyna-dovela-shcho-polietnichnist-hromad-ie-perevahoiu-dlia-ikh-obiednannia-viacheslav-nehoda>)

*** Глибоцький район налічує три поліетнічні громади: Глибоцьку, в якій переважають українці, але в центрі громади – смт Глибока – проживає група румунів; Терблечанську, де переважна більшість – румуни, але є незначна частка українців та росіян; та Волоківську, де в центрі громади – в с. Волюка – майже все населення – румуни, але до її складу входить с. Валя Кузьміна, де половину населення становлять українці, а іншу половину – румуни та частково молдовани. (Буковина довела, що поліетнічність громад є перевагою для їх об'єднання, – В'ячеслав Негод. 18.12.2018. URL: <https://rozvytok.in.ua/4227-bukovyna-dovela-shcho-polietnichnist-hromad-ie-perevahoiu-dlia-ikh-obiednannia-viacheslav-nehoda>).

**** Герцаївський район у своїй більшості є румунським, проте в двох громадах, які створені в цих районах, проживають частково і українці. Так, у межах Острицької громади розташоване с. Маморниця, значна більшість населення якого – українці, тоді як усі інші села громади є румунськими, за винятком с. Остриця, в якому є невелика частка українців, та с. Цурень, де половина населення – молдовани. В межах Герцаївської громади теж більшість населення – румуни, і тільки незначна частка українців проживає в м. Герца, с. Могилівка та с. Лунка. (Буковина довела, що поліетнічність громад є перевагою для їх об'єднання, – В'ячеслав Негод. 18.12.2018. URL: <https://rozvytok.in.ua/4227-bukovyna-dovela-shcho-polietnichnist-hromad-ie-perevahoiu-dlia-ikh-obiednannia-viacheslav-nehoda>)

доходів – 17 млн грн. Із 12 тисяч жителів Мамалигівської громади лише 2400 є українцями, а всі інші – румуномовні молдавани. З шести сільських рад, які увійшли до її складу, лише одна українська, всі інші – молдавські, румуномовні¹⁴⁰. Однак сесії громади ведуться виключно українською. На першій сесії з об'єднання громади у 2016 р. прийняли рішення: що можна виступати рідною мовою національної меншини, але виступаючий повинен забезпечити переклад українською, аби всім було зрозуміло. Однак доці цим ніхто не скористався. Молдавани, які мешкають у громаді, добре розуміють українську. Загалом українська, румунська та російська перетинаються так часто, що мешканці й самі не помічають, як переходять з однієї мови на іншу. Більше того, заступник голови громади В. Антончук наголошував, що "громада утворилася не за етнічним, а за економічним принципом: із Мамалигою, згідно з перспективним планом, просто об'єдналися більшість довколишніх населених пунктів. І ми налаштовані саме на економічний розвиток. Коли ті чи інші іноземні політичні сили захочуть влаштувати провокації у місцях компактного проживання національних меншин, їм буде байдуже, якою є адміністративно-територіальна структура країни. Отже, об'єднанню національний фактор аж ніяк не перешкоджає"¹⁴¹. Серед переваг поліетнічних громад є та, що випускники їхніх шкіл вступили до вузів Києва, інші поїхали навчатися у Кишинів, а деякі продовжили навчання в Англії¹⁴².

У Волоківську сільську об'єднану територіальну громаду Глибоцького району об'єдналися одне українське і два румунські села, у Красноільську ОТГ – польське та румунське село¹⁴³.

---

¹⁴⁰ Сияк Д. На стику трьох кордонів. Інтерв'ю з керівником громади. 23.04.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10926>

¹⁴¹ Сияк Д. Етнічний фактор. Мистецтво жити разом. Репортаж з Буковини. 11.04.2019. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10876>

¹⁴² У Чернівцях обговорили, як поліетнічність зробити перевагою громади. 30.01.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2630180-ucernivcah-obgovorili-ak-polietnicnist-zrobiti-perevagou-gromadi.html>

¹⁴³ Чернівецька ОДА в особі Фищука зайняла неконструктивну позицію, проголосивши для всіх громад: "Один район – одна громада", що призводить до гальмування реформи децентралізації, – Ярослав Курко. 29.05.2017. URL: <http://www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=92858>

Очільник Волоківської ОТГ наголошував, що "основний ресурс громади – це її мешканці, які беруть активну участь у розбудові інфраструктури громади, у громадському житті. Навіть еміграція однієї-двох родин – велика втрата для громади, тому керівництво громади створює всі можливі умови для комфортного життя мешканців, для розбудови місцевого бізнесу"¹⁴⁴. Питання національності, етнічності чи мови не є конфліктогенними в цих громадах. Поліетнічність громад допомогла їм успішно налагодити транскордонну співпрацю та реалізовувати міжнародні проекти.

Громадою поліетнічної культури та національно-релігійної толерантності називають Новоселицьку ОТГ, яка утворилася наприкінці 2017 р., об'єднавши 5 сільських рад (майже 23 тис населення). У громаді створено сприятливий клімат для залучення інвестицій, і це не лише розвиток економіки, а й "можливість працювати вдома, бути зі своїми сім'ями, це шанс реалізувати себе там, де ти народився, і працювати на розвиток саме своєї громади і країни"¹⁴⁵.

Значно складнішою є ситуація з поліетнічними громадами в Закарпатській та Одеській областях. Для прикладу візьмемо Красносільську ОТГ Одеської області, на території якої проживають українці, болгари, греки, роми (йдеться насамперед про компактні поселення ромської спільноти) та представники інших національностей. Зазначимо, що Ромська стратегія в Одеській області практично не виконується. Серед найбільш гострих специфічних проблем – відсутність документів громадян України як серед дорослих ромів, так і дітей, адже без документів діти не можуть навчатися у школі, здобувати фахову освіту¹⁴⁶. Тому роми

---

¹⁴⁴ Реформа місцевого самоврядування – один з найбільших успіхів України, – Пітер Вагнер. 07.06.2018. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/8973>

¹⁴⁵ Міський голова М. Нікорич бере участь у форумі у Відні. URL: <https://www.novoselica.cv.ua/single-post/2019>

¹⁴⁶ Стасіна Я. Поліетнічність громади – не проблема, а перевага. Чорноморські новини. 2019. 23 травня. URL: <http://chornomorka.com/archive/22058/a-12537.html>

потребують допомоги в отриманні документів. Отже, є підстави стверджувати, що поліетнічні громади в певних конкретних ситуаціях стикаються з проблемами, які є не типовими для більшості об'єднаних територіальних громад.

Підсумовуючи зазначимо:

Позитивними моментами реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах України є обмежена фінансова самодостатність, низькі податкові надходження, брак існуючих послуг. Вони можуть вирішуватися через участь у проєктах міжнародної технічної допомоги для використання їхніх коштів на розвиток території громад. Потребує розв'язання проблема інвентаризації земель, об'єктів соціальної сфери.

Територіальні об'єднання громад справа добровільна, тоді як адміністративно-територіальна реформа – примусова. Водночас добровільність об'єднання не гарантує реалізацію реформи. Дві третини місцевих рад перебувають поза процесами децентралізації. Процес об'єднання і надалі залишається хаотичним і непрогнозованим у часі, що, відповідно, забирає значний ресурс державного бюджету на утримання двох систем. Значним недоліком є відсутність системного підходу до змін у місцевому самоврядуванні та до адміністративно-територіальної реформи.

Досі не врегульованим залишається питання розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади загалом, а також функцій та повноважень між місцевими радами ОТГ та районними державними адміністраціями і районними радами.

Значний опір реалізації реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах України чинять очільники/ представники/чиновники обласних та районних державних адміністрацій, блокуючи підписання документів громад, затвердження перспективних планів, не надсилають документи до Центральної виборчої комісії, перешкоджають створювати громади через власні інтереси чи амбіції.

Залишається низькою обізнаність громад з новими можливостями та суттєвими перевагами від реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах

України. Процес об'єднання залишається хаотичним і непрогнозованим у часі, що, відповідно, забирає значний ресурс державного бюджету на утримання двох систем. Відсутній системний підхід до змін у місцевому самоврядуванні та до адміністративно-територіальної реформи.

У новостворених об'єднаних територіальних громадах в усіх регіонах України бракує підготовлених кадрів, які б могли ефективно використовувати фінансові ресурси територіальних громад, освоювати кошти державних субвенцій на розвиток. Є гостра потреба у підвищенні кваліфікації службовців місцевого самоврядування для виконання нових функцій.

Враховуючи ризики корупційних дій щодо використання бюджетних коштів, актуальним є питання запровадження механізмів контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування як з боку державних органів, так і громадськості.

Поліетнічність має низку переваг для ОТГ, оскільки це сприяє участі представників етнічних спільнот у політиці, формуванні бюджету, управлінні громадою, збереженню своєї самобутності, взаємоповазі і рівності прав, спільній відповідальності за громаду, створює можливості для транскордонного і міжнародного співробітництва, створення позитивного іміджу для інвесторів і туристів.

Актуальності набуває застосування нових інструментів управління громадою, зокрема, комунікації та спільного розв'язання великих проблем з іншими громадами (регіонами), що дозволить економити кошти, розподіляючи витрати між учасниками.

Ростислав Балабан

КОРЕЛЯЦІЯ ПРОТЕСТНИХ НАСТРОЇВ І КУРСУ ПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЙ.

Ставлення до протесту змінилося, як і вплив його на політичні рішення.

Як відомо, протест свого часу був кримінальним злочином. Наприклад, у ХІХ ст. у Великій Британії за нього присуджували смертну кару¹. Разом з тим, Ч. Поулсен, автор книги "Англійські бунтарі", стверджує, що саме трьохсотрічна історія протестів передувала стану утвердження сучасної демократії у Великій Британії.

У ХХ ст. протест стає допустимим, але все ж визнається недемократичною формою втручання у політику². Лише у 1960–1970 рр. протест в європейській практиці переосмислюється, як захід "прямої демократії" стає легітимним способом втручання в політичний процес. Хоча обґрунтування права на повстання, або, як мінімум, його присутність у системі суспільного договору Дж Локк і Томас Гоббс описують ще в ХVІІ ст.³.

На території Радянського Союзу, до якого входила Україна, ставлення до протесту було бівалентним. З одного боку, існував культ Жовтневої революції 1917 р. як народного повстання, що мало б означати визнання всіх народних повстань і протестів як природного права людей, а з другого боку, політичні протести на терені СРСР були категорично заборонені, піддавались осуду, а то й і репресіям.

Протест у європейській політичній практиці є максимально швидкодіючим, (без бюрократичних процедур, таких як подання клопотань або запитів) засобом впливу на прийняття рішення або

---

¹ Поулсен Ч. Английские бунтари; пер. с англ. Москва, 1987. 280 с

² Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред. О. Майбороди. Київ, 2018. С. 76

³ Пролеєв С. Громадянський протест: сутність, процес, процедура // Громадські протести в контексті державотворення. Київ, 2018. С. 7

принаймні актуалізації проблем. Приміром, самий тільки початок протестів "жовтих жилетів" у Франції, а тим більше 17 листопада 2018 р. відразу змусив президента країни оголосити поступки та закликати до переговорів, не чекаючи активної фази протистояння. Разом з тим, необачно романтизувати і спрощувати вагу європейських протестів, оскільки, якщо взяти вже наведений приклад щодо активної фази, були поодинокі протести і потенційна кампанія, на які не було реакції з боку влади. В цей же час за неправомірні дії під час протестів "жовтих жилетів" (2018 р.) було осуджено 1796 осіб. Як не дивно, лунали і заклики щодо застосування проти протестувальників армії і зброї.

Протести "жовтих жилетів" (більше 50 актів) тривали, мали кілька хвиль активності і міжнародну відомість. Безумовно, така соціальна турбулентність змусила нову генерацію політиків адаптувати політичні рішення до реалій життя і запропонувати нові маркери розвитку країни.

Вплив протестів на політичні стратегії влади відбувається безпосередньо під час прийняття нею рішень, але також і через агітування кадрів, які через деякий час і селекцію можуть потрапити у владні органи, або стати авторитетними в публічній діяльності, через формування настроїв, ініціювання суспільного дискурсу.

Специфіка полягає в тому, що протести, про які ми говоримо, ще не стали історичними – такими, що завершилися. 2019 рік уже публіцистично визнається як рік найбільших масових протестів у світі⁴. Це протести з різною тематикою – екологічні в Європі; політичні (вперше за довгі роки) в Росії; в Іспанії, щодо суверенітету Каталонії. Різного роду протестами були охоплені Ліван, Ірак, Чилі, Еквадор, Гонконг та інші країни. Ці події спонукають до роздумів про новий тренд і зміну соціальних настроїв у глобальному вимірі. Протестні події у різних країнах між собою автономні і виникли з різних причин – від підвищення оплати проїзду в Чилі до питання про можливість видачі правопорушників з Гонконгу до КНР. Різним є і ставлення до

---

⁴ 2019 рік масових протестів. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-50297771>

протестувальників з боку влади – як мирний формат, так і силовий, у т. ч. розгін, розстріли тощо. Все це демонструє глобальні зміни у сучасному світі, які є його характеристикою.

Більшість протестів є тяглими, коли одна фаза змінюється іншою. І протест "жовтих жєлетів" у Франції, що поширився на інші європейські країни, і протести в Іспанії за незалежність Каталонії, і екологічний протест Грети фактично перебувають у незавершеній фазі, залишаючись формою постійної комунікації і тиску. Одні протести набувають інтернаціонального характеру, інші лишаються в межах окремої державно-політичної системи. Зазначимо, що зростає кількість протестних суб'єктів, змінюється формат протестів. Вони вже не полюсного типу – бідні проти багатих або робітники проти буржуазії, а мають поліваріантну тематику, як і склад учасників.

Кількість суб'єктів сторін протесту, які мають самостійні цілі в сучасній соціокультурній ситуації, різко збільшилася. Як неурядові мережі стають сильнішими, так само зростає вплив і наднаціональних суб'єктів – кількість політичних гравців зростає, що пов'язується з особливостями епохи постмодернізму⁵.

Демократія не передбачає "остаточного розв'язання" питання, у тому числі протестного. А тому кожного разу виникатимуть нові акценти і запити. Коли не спрацьовують класичні інститути, у реалізацію суспільних запитів включається пряма реакція – протест. Останні набуватимуть як нових форм, так і нових можливостей. Зокрема, "жовті жєлєти" у Франції не організувалися окремою партією чи профспілкою, а стали наслідком актуального запиту і поширення інформації інтернет-мережею. В Європі наявні і профільні протести, як-то фермерів або перевізників. Тут більшу роль відіграють професійні асоціації і профспілки. Все це свідчить про наявну практику тиску і впливу на політичні рішення.

Громадяни звертаються до протесту з двох причин – актуалізація їхніх проблем (бути почутими/поміченими), досягнення потрібного для розв'язання цих проблем рішення.

---

⁵ Горбатенко В. Футурологія і політика: монографія . Київ, 2019. С. 225

Для тоталітарних і авторитарних політичних систем протест лишається позасистемним, вважається антидержавним, визначається як антинародний. Часто протести описуються як іноземне втручання. Така інтерпретація характерна, приміром, для політикуму в РФ, Білорусі, хоча насправді протести в таких країнах частіше відбуваються за право бути почутими.

Коли йдеться про протести в авторитарних і жорстко авторитарних системах, то, як правило, вони виявляються позбавленими перспектив. В СРСР на протестувальників очікували арешти. Протести з'являлися без надії на той момент подолати систему, але в пошуку справедливості, щоб бути почутим. Немає соціологічно значимих показників про рівень і масштаби суспільної підтримки протестувальників у ті часи. З одного боку, самі протести були нечисленними, інформація про них не поширювалась, а з іншого – порушень ними теми не актуалізувалися, оскільки згідно з офіційною доктриною народних протестів у народній державі не могло бути апріорі. Після сталінської практики репресій і фізичного знищення будь-якої альтернативи реакція влади на протест дещо змінилася. У брежнєвський час незгодні характеризувалися як психічно хворі ізолювалися в спеціалізованих закладах. В Україні арешти за політичною ознакою (тобто тих, хто був не згодний, критикував соціалістичну дійсність, а тим більше тих, кого підозрювали в підготовці протесту), відбувалися аж до 1986 р.⁶

Таким чином, ані українське суспільство, ані його державні профспілки, ані правляча партія і навіть перші, ще камерні, нові політичні сили, а їх виникло до 1991 р. дванадцять, не були ознайомлені з масовими протестами. Перші, недержавні (до того в радянській системі майже всі заходи організовувалися і контролювалися державою) масові акції стали школою майбутніх протестів.

---

⁶ Політичні протести й інакodomство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко; ред.кол.: В. Баран, Д. Бурім, В. Даниленко, Я. Калакура (відп. ред.), О. Маврін, Н. Миронець. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2013. 736 с.

Однією з таких акцій був екологічний протест у 1988 р. у Києві, так звана "Чорнобильська демонстрація", учасники якої висували тільки екологічні вимоги, але, по суті, вона дисонувала з існуючою політичною системою, а тому сприймалася як спрямована проти неї, навіть з антикомуністичним підтекстом. Він був розігнаний, оскільки політична система все ще не сприймала можливість когось бути не згодними, або щось ініціювати, висловлювати. У 1990 р. відбувся мирний масовий захід "Ланцюг єдності" між Києвом і Львовом, який, скоріше, демонстрував спільну ідентичність українців, міцність їхньої історичної пам'яті і їхню громадянську активність.

Незважаючи на те, що протести останніх років у СРСР не справляли бажаного впливу на прийняття політичних рішень, вони демонстрували зміну соціальної кон'юнктури, стали ментальною основою подальших змін. Хтось з учасників цих подій міг брати участь у Революції на граніті, але точно, що учасники студентського протесту надихалися нещодавніми подіями.

Уже протест шахтарів 1989 р., до якого де-факто не була готова політична система, яка у попередній час діяла б репресивно, змусив її відреагувати прийняттям відповідних рішень⁷.

Політичне керівництво того часу не було здатним керувати суспільством інакше, як директивним методом, не було здатне керувати економічними процесами, оскільки не володіло ані практикою, ані знаннями, а колишні інструменти застаріли.

Це той приклад, коли суспільні відносини почали змінюватися і змусили трансформуватися політичну систему. Політична еліта адаптувалася до нових умов і зберігала за собою функцію провайдера. З виборами вже в незалежній Україні політичний клас оновлювався новими постатями через їх перемогу. Але системним недоліком стало те, що здебільшого нові учасники політичного процесу намагалися здобути персональні блага.

Ще за радянської системи доступ до влади був механізмом соціальних пільг, а пізніше – і збагачення. Такими благами були –

---

⁷ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / редакція: В.М. Литвин та ін. Київ, 2007. С. 923.

персональний транспорт, оплата транспортних витрат, пріоритети працевлаштування, вищі посадові оклади, закордонні відрядження, можливість отримувати делікатесні продукти, одяг, позачергове отримання житла. Від початку 1990-х "примітивні" бажання досить швидко комерціалізувались і вже наступники прагнули впливати на структуру власності, державні закупівлі тощо. При цьому, потрапивши до владного кола, блага можна було здобувати, виявляючи лояльність до керівної верхівки.

Українські протести наступних десятиріч майже завжди мали підтекстом вимоги дотримання соціальної справедливості, перешкоджання політичній касті у зловживанні важелями управління, припинення корупції, неправового використання державного майна тощо.

Протести опосередковано виявляють збій і неадекватність у соціально-політичних відносинах – інституційну хибність. Найчастішою принциповою і системною помилкою влади є ігнорування протесту як такого, а тим більше його силовий розгін і т. п. Очевидно, проблема тут полягає в тому, що правляча політична група прагне зберегти свої повноваження, а тому в неї відсутня мотивація аналізу суспільних настроїв, насамперед протестних, їх зчитування для реформування політичної системи. Перемога на виборах на протестних настроях нової групи не гарантує зацікавленості її щодо зв'язку зі суспільством, в неї банально відсутні стимули для такого зв'язку. Політичний клас, навіть у разі своєї кадрової ротації і попри використання соціально-демократичної риторики, лишається автономізованим.

Це породило такий феномен, як політичний проєкт, піднівши реальні інститути участі. Не ідеологічна, чи хоча б ідейна сталість партії чи партійного руху, а саме формат "проєкту" інколи вдалого, інколи програтного, стає стрижнем політичної діяльності. В цих проєктах громадські настрої, в тому числі протестні, інтерпретуються виключно за поданням експертів, соціологів і технологів, а тому не стають дороговказом постійної політичної діяльності та її контролюючим чинником. Відчуття, навіть не артикульоване, того, що політичний клас є корпоративізованим (не доступним), а політичні запити використовуються

для агітації, породжує латентні протестні настрої в суспільстві, де ще не вибудовані сталі громадянські інститути, які б транслиували, лобіювали, тиснули, розробляли б рішення тощо. Тому протестні настрої здебільшого мають примітивне (не розроблене) вираження у формулах – "вони всі такі", "банду геть", "ні – олігархам". Також часто чуємо, що потрібно "щось зробити", "щоб було краще". Протестні настрої, які час від часу транспортуються політехнологами, мають низький коефіцієнт реалізації. Символічними є приклади, коли певні настрої в суспільстві або у його сегментах реалізуються в політичних стратегіях. За уряду М. Азарова (2012–2014 рр.) рекламувалося "ми знизили податковий тиск". За уряду А. Яценюка (2014–2016 рр.) спробою відповіді на запитання був слоган "маски стоп" і мораторій на перевірки суб'єктів господарювання. Уряд В. Гройсмана (2016–2019 рр.) запам'ятався ініціативою ремонту доріг.

Для досягнення ідеального стану політичного класу було б доцільно виробити механізми, що відомі як ліфтинг, як канали комунікацій, залучення альтернативних ідей, лабораторій думок. Між тим природа партійно-політичних структур полягає у їх камерності, вони обслуговують власні фінансові джерела, а тому не бажають допускати до них інших. Фактично партії активізували свої мережі (штаби) в період виборчої кампанії і де-факто розпускали їх після перемоги, а тим більше після поразки. Отже, в партійно-політичній діяльності були завжди відсутні соціальні мережі, які живили б "центр" інформацією, запитами, ідеями, ініціативами.

Саме тому основними трансформаторами суспільних запитів лишаються політехнологи/соціологи, які вловлюють настрої і транслиують їх у програми виборчих кампаній. Звичайно, що коефіцієнт реалізації таких запитів украй низький, бо їх мета – перемога на виборах, а не задоволення суспільних потреб.

Гібридність українського політичного процесу полягає в тому, що один із його суб'єктів – це фінансово-промислові групи, "грошові мішки", олігархи, спільною характеристикою яких є непублічність щодо наявних ресурсів, і майже ніколи суспільство не знає, хто реально фінансує ту чи іншу політичну силу. Цим

суб'єктам не принципово, на яких гаслах забезпечується електоральна перемога і доступ до владних повноважень – демократичних, націонал-патріотичних, соціалістичних чи будь яких інших. Інший суб'єкт – політичні партії скоріше виступають легальним інститутом боротьби за владні повноваження, ніж носіями ідей, хоча в риториці можуть зберігати деякі ідеологеми. Одна з причин збереження протестних настроїв і висока недовіра до державних органів – це підозра в наявності таких чи подібних відносин у політиці.

Негативне і скептичне ставлення до протестувальників та їхніх вимог лишається рудиментом поведінки у представників сучасного політичного класу України, навіть у тих, хто, здавалося б, не був пов'язаним з радянською системою, але фактично є носієм таких пережитків. Так, протести "Ні капітуляції" у 2019 р. були відразу оцінені офісом президента як "проплачені", чим намагалися делегітимізувати і продемонструвати зневажливе ставлення до них. Сам президент В. Зеленський в одному з інтерв'ю прокоментував: "які протести, нічого не чув". Проте це не означає, що в офісі президента не розглядаються плани реагування на протести.

У суспільстві, зі свого боку, присутній настрій, що протести, незалежно від їхньої форми, не здатні впливати на ситуацію. Так, 31,8% вважають, що жоден захід (виборча кампанія, збирання підписів, мітинг, бойкот, протест, пікетування) є неефективним, щоб брати в них участь⁸. Разом з тим, в Україні має місце практика оновлення політичного класу як відповідь на протестні настрої.

Для громадян РФ і Білорусі участь у протестах нині загрожує, як мінімум, утратою кар'єри в державній сфері і високими ризиками в приватному секторі. Лідери протестних настроїв зазнають фізичних нападів. Їх зникнення або вбивства часто лишаються нерозкритими. Одне з таких убивство в РФ 27 січня 2015 р. Б. Немцова – як лідера протестного руху і критика існуючого режиму в Росії – відбулося напередодні запланованого маршу-протесту.

---

⁸ Казаков В. Деякі передумови популізму // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 5 (19). Київ, 2019. С. 43

Аналогічна практика відома і в Україні. Це вбивство 17 вересня 2000 р. журналіста Г. Гонгадзе. Ця подія надала особливого акценту політичним протестам "Україна без Кучми" (листопад 2000 – березень 2001) і прямо вплинула на політичні стратегії. Зокрема, на стратегію "консервації", яка приховано розроблялася владою, щоб тодішній президент залишився на третій термін, як це відбувалося в багатьох пострадянських республіках. Протести змусили відмовитися від цієї стратегії.

Принциповою помилковою реакцією влади був розгін у 2010 р. Податкового майдану, який ініціював обговорення реформи податкового законодавства і, з погляду демократичних принципів, міг бути представлений його ініціаторами у круглих столах і дорадчих органах. Така практика забезпечила б участь у підготовці рішень певного кластера, що, зрештою, сприяло б підтримці влади у подальшому. Натомість влада вирішила розігнати цей майдан, ще раз довівши свою закритість і неготовність до комунікацій. Легітимність влади не виправдовує розгону чи ліквідації протесту.

Разом з тим, політичний протест не гарантує прямого і однозначного рішення. Сучасні політичні протести часто вміщують кілька суб'єктів з самостійними політичними цілями. Українська специфіка полягає в тому, що у соціальній базі протестів відбувалися зміни, зокрема, певне оновлення складу політичних груп. Наслідком Революції на грані (1990 р.) була відставка прем'єр-міністра. Помаранчева революція (2004 р.) забезпечила перемогу у президентських перегонах В. Ющенко, а пізніше і "Нашої України" на парламентських виборах. Так само на хвилі протестних настроїв Революції Гідності переміг П. Порошенко, а на парламентських перегонах – об'єднання "Блоку Петра Порошенка" і "Народного Фронту". Навіть перемога на президентських виборах 2019 р. В. Зеленського (кампанія відбувалася без масових протестних акцій), інтерпретується як виявлення протестних настроїв стосовно чинної на той час влади. Ці події, безумовно, ліфтингували близьких до президентської кампанії осіб, дещо оновивши політичний клас. Політики, у постпротестний період, як правило, апелювали до вимог

протестувальників, легітимізуючи свої заяви. Проте протест не ставав системним пресингом для просування тих або інших ідей. З одного боку, цілі у формулі "щоб краще в світі жилося" видавалися розмитими, а з іншого боку, різні суб'єкти, здобуваючи владу, орієнтувалися вже на власні, корпоративні, але суспільні інтереси. Оргкомітет, або ядро протесту, як правило, припиняло існування. Учасники протесту розходились і роз'їжджалися по домівках, втрачаючи зв'язок з протестом як інститутом. Протестне голосування існує взагалі без важелів корекції подальшої стратегії переможців.

Лишаючись у тих соціальних групах і мережах, які часто між собою автономізовані, фрагментовані і мозаїчні, протест, відповідно, не забезпечував системного тиску і контролю, не реалізовував протокол вимог. Ті, хто здобував владу, автономізувалися від її впливу, вважаючи себе виразниками народних настроїв і т. д. Показовим може бути те, що на Майдані під час Революції Гідності лунали ідеї "банду геть", "перезавантаження", як наслідок – вимоги люстрації. Більше того, був ухвалений Закон "Про очищення влади" (2014 р.), названий законом про люстрацію. Але відсутність механізму контролю і забезпечення його реалізації вже в перші роки засвідчила, що люстрація "розтягується на десятиріччя", а з часом навіть ігнорується. Запит суспільства на оновлення політичного класу трансформувався в голосування за "нові обличчя" на президентських і парламентських виборах 2019 р., образ яких успішно перебрав кандидат В. Зеленський, ставши Президентом України, та ПП "Слуга народу", ставши найбільшою і правлячою фракцією у Верховній Раді.

Тобто, виявляється, що суспільний запит, який живить і протестні настрої, є тяглістю і кардинально не змінюється – це вимога відповідальності, оновлення і "так жити не можна" в різних інтерпретаціях і гаслах. Але потреби і вимоги, не будучи забезпеченими громадянськими інститутами, інструментально лишаються фасадними.

На базі суспільного запиту політичний клас оновлюється новими "випадковими" групами, які українському суспільству періодично вдається змінювати. Тому йдеться не про вплив на

стратегії і їх корекцію, а балансування технологіями на цих запитах.

Політична система і громадянське суспільство в Україні ще не виробили додаткових і різноманітних каналів комунікацій. Такі канали, як "громадська приймальня", звернення, скарги, електронна петиція, громадські слухання і громадські ради, не говорячи про інститут помічників і радників – лише частково виконують функції комунікацій.

Специфіка української політики, полягає також у тому, що прихід до влади навіть партійних структур супроводжується розпуском виборчих штабів, формалізацією осередків і фактичною втратою каналів комунікацій навіть у межах власного кластера. Автономність і доступність політичних груп є одним з постійних подразників. Розуміючи відірваність свою від соціуму, брак каналів комунікацій, політики вгамовували суспільний попит гаслами. Одне з відомих – "почую кожного" президента В. Януковича. Так і тепер О. Корнієнко – новий лідер правлячої партії "Слуга народу", фракцію якої у парламенті часто називають "монобільшість", запропонував створити відкритий офіс при партії з прямим доступом для всіх бажаючих. Зрозуміло, що ця ініціатива свідчить про усвідомлення браку каналів комунікацій.

Зокрема, один з попередніх протестів, з яким ми також пов'язуємо зміну політичних груп при владі, – це Революція Гідності, якій передував Євромайдан. Ці події дали один з трендів, під яким пройшла каденція президента П. Порошенка – євроінтеграція, європартнерство і безвіз. Ці гасла стимулювали очікування електоральних дивідендів на наступних виборах. Нова політична група не педалює тему євроінтеграції, але і не заперечує, що є прямим впливом суспільних настроїв на політичні стратегії.

В оцінках протестів часто присутній дискурс героїки. Політична сила, що приходить до влади на хвилі протесту щодо влади, як правило, апологізує подвигу протестувальників, хоча це не виключає збереження кулуарної політики.

Протести стали і рушійною силою, і проявом настроїв – вони заохочували до певних дій, наприклад, до нових призначень, в

яких вбачали (на перших порах) глибокий сенс і сподівання на важливі зміни. Але заміна постатей, навіть залучення іноземних громадян у політику, не змінювали систему. Приміром, якщо вдалося б замінити критичну частину чиновників "новими обличчями" в надії, що це принесе якісну зміну функціонування політичної системи, то однаково виникало б питання про когерентність дій нових чиновників, яка неможлива без попередньої селекції однодумців і досвіду узгоджених дій. Отже, нові призначення можуть розбалансовувати демократичну систему, підштовхнути суспільні настрої до появи "сильної руки" – авторитарного правителя. Авторитаризм швидше задовольняє "запит на посадки" (арешти).

Це системна проблема, яка очевидна. А саме те, що "запит на посадки" і "запит на справедливість" – це відмінні інституційні моделі. Реалізація "запиту на посадки" призведе до зростання соціологічного рейтингу тих, хто буде це реалізовувати, а значить – до домінування цієї групи при владі, її дотичності до ресурсу. В свою чергу, встановлення справедливої системи відносин – це означає рівне ігрове поле, прозорий доступ до ресурсів тощо. Такий підхід полягає в реальній реформі правоохоронної системи і в законотворчій роботі. До останньої не доходять руки, оскільки немає бажання і розуміння як виправляти корупційну модель. Про що не говорять – це про те, що системна корупція чиниться, спираючись на закони.

З іншого боку, встановлення рівних умов не дає електоральних переваг, до того ж ті групи, що були дотичні до ресурсу і системно збагатилися, стають "ображеними" і найчастіше чинять опір. Коли ми говоримо про системне збагачення, то маємо на увазі такий ресурс, який дозволяє фінансувати виборчі кампанії різних рівнів, брати участь у розподілі міністерських посад, вводити "своїх" людей у різні органи, впливати або контролювати ЗМІ.

Тому створення нових антикорупційних органів дає короткотривалий ефект на момент їх створення, який викликає в суспільстві позитивні очікування. Наприклад, на 2019 р. таких органів було вже вісім: Національне антикорупційне бюро

України; Спеціальна антикорупційна прокуратура; Генеральна Прокуратура України; Національна рада з питань антикорупційної політики; Національне агентство з питань запобігання корупції; Державне бюро розслідувань; Генеральна інспекція внутрішніх розслідувань Генеральної Прокуратури; Відділ Генеральної Прокуратури з розслідування корупційних кримінальних правопорушень, здійснених суддями⁹. Демонстрація антикорупційної діяльності у вигляді створення нових органів – це не що інше, як реакція на поточний тренд, який утворений, у тому числі, протестними заходами, але не забезпечує якості.

Масштабні протести в Україні, що неодноразово повторювалися і приводили окремі групи до влади, для цих груп є пам'ятними. Але недоліком лишається нездатність цих груп комунікувати, тепер уже вони сприймають протест як інородне тіло, штучно організовану опонентами акцію і, відповідно, не бажають комунікувати з його учасниками.

Заборони, репресії і утиски протестувальників, звичайно, обмежують протестний рух, але в таких умовах він знаходить альтернативні і креативні форми, в тому числі радикальні, а інколи навіть сюрреалістичні. Протести можуть бути латентні і явні, масові й індивідуальні,¹⁰ спонтанні та тяглі. Інколи протести розрізняють як правдиві і як фейкові, але як визначити цю тонку межу, – тема окремої розмови, бо, по суті, всі протести є такими, що організовуються, і всі в різних формах потребують ресурсу. Але тема справжності і не справжності протесту зараз не на часі. "Справжнім" Є. Бистрицький називає той протест, що базується на автентичних прагненнях громадян¹¹. Але при цьому так просто не можна описати, що таке неавтентичні прагнення, який критерій несправжності протесту? Чи то акцію "Україна без Кучми", чи то протест проти чергового будівництва в Києві, чи акцію "Ні капітуляції" і т. д.?

---

⁹ Цена реформ / под ред. В.М. Якушика. Днепр, 2019. С. 69.

¹⁰ Пролев С. Громадянський протест: сутність, процес, процедура // Громадські протести в контексті державотворення. Київ, 2018. С. 8

¹¹ Бистрицький Є. Типологія протестів у демократичному суспільстві // Громадянські протести в контексті державотворення. Київ, 2018. С. 10

Як визначити несправжність протесту, за яким критерієм, за допомогою якого інструменту? Чи є таким критерієм "скупка тітушок"? Але згідно з такою оцінкою про несправжність протесту можна судити, виходячи з того, що хтось отримує винагороду, хтось блага або надію на блага, на особисті перспективи. Не менше питань щодо поділу протестів на конструктивні і не конструктивні. Адже коли спуститися на побутовий рівень, то протест проти будівництва торгових площ поза житловим масивом з соціальними об'єктами – це конструктивно чи не конструктивно? Такого роду протест був на ст. Київського метро "Осокорки", він не дозволив покращити інфраструктуру і зробити декілька нових робочих місць. З іншого боку, група громадян, яка виступала проти будівництва, апелювала до збереження зеленої зони у вигляді наявної трави і гірки для ковзання зимою. Той самий народ у загальних принципах вимагає від влади розвитку інфраструктури, нових робочих місць. Проте встановити критерій справедливо–не справедливо, конструктивно–не конструктивно де-факто неможливо, бо цінністю є і робочі місця, і зелена зона.

Наведений протест завершився перемогою протестувальників. А реальна причина перемоги була в ситуації активної фази виборчих перегонів на посаду мера Києва. Тоді адміністративним чином обмежили забудовника в боротьбі за прихильність киян. Прямий приклад реакції (кореляції) дії влади на протест.

Відчуття несправедливості після завершення публічної (вulistичної) фази лишається непомітним, але його носій, залежно від кон'юнктури і власного ресурсу, використовує свій настрій проти того, кого вважає образником. Сума таких "образених" може ставати критичною як на рівні емоційному, так і на рівні витрат певних ресурсів (фінансових, медійних тощо).

Тут ми можемо констатувати, що не існує універсального суспільства з єдиними вимогами, і навіть одна і та сама його частина може прагнути взаємозаперечливих цілей у різному конкретному просторі або в різних ситуаціях. Також потрібно визнати, що у конкретному випадку неможливо досягнути компромісу і тому конструктивність чи деструктивність визна-

чапється не в самих вимогах, а в здатності комунікувати і виробляти спільний протокол дій.

Часто одна зі сторін використовує радикальні (силові) дії стосовно опонента. Практика медіації, коли винаймається третя сторона для узгодження компромісного рішення, лишається малопоширеною. Також потрібно розуміти ситуативні інтереси, які можуть збігатися або суперечити одне одному, трансформуватися, угасати і т. д.

Незважаючи на те, що в державних органах наявні відповідні комунікаційні відділи, типу: "Відділ роботи зі зверненнями громадян", "Відділ з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю", "Відділ інформації та комунікації", громадські ради при державних органах, які передбачались як канал комунікацій, так і інструмент у формі громадських слухань, – але частіше відбувається так, що ці інституції не розглядаються як механізм впливу на прийняття рішень. За експертним опитуванням, органи влади переважно не реагують на протест, якщо в ньому немає звинувачення самої "влади" будь-якого рівня. Разом з тим, органи влади є відповідальними за збереження громадського порядку, і саме в цій частині долучаються до протесту.

Сьогодні зберігається ситуація, коли відсутній протокол дій, установок, доручення місцевим органами влади. Відповідно, чиновники діють з огляду на власне світобачення. Понад те, в Академії управління при Президенті України, де відбувається підготовка управлінських кадрів, темі протесту приділяється хіба що один семінар у досить дотичному огляді.

Інколи протестувальники виходять на вулицю саме з метою привернути увагу органів влади і перейти з формату вулиці у кабінет для участі в обговоренні і вирішенні конкретного питання. "Перехід в кабінет" означає, що відповідальним за порушене питання призначається певний чиновник (формат може бути різний – як ведення спостереження, так і "розв'язання" чи капсулювання проблеми).

У демократичних укладах політичними ідентифікуються тільки ті протести, що адресовані до влади. І демократичний режим не бачить у протесті загрози для себе. Державні органи

управління України, його підрозділи ще мають навчитись і комунікувати, і каналізувати в продуктивне русло настрої і вимоги.

Коли ми говоримо про протести, то розуміємо, що наслідками можуть скористатися різні суб'єкти – як організатори протесту, його ядро, так і учасники, дотичні політичні сили, яким участь у протесті дає впізнаваність або електоральні дивіденди.

Бувають протести, коли протестувальники опікуються виключно власними інтересами. Наприклад, протести власників житла, придбаного у будинках, що не ввелися в експлуатацію через порушення, допущених забудовником, і тому не під'єднуються до комунікацій, а пайщикам не видають документів на право власності. Такі протестувальники, відстоюючи свої інтереси, апелюють до міської влади, хоча самі самостійно вступали в сумнівні договірні відносини, а претензії щодо їх невиконання висувають до третьої сторони. Такі протести важливі, тож потребують реакції "влади" – не в розумінні задоволення вимог, а наведення порядку у майнових відносинах, щоб унеможливити шахрайство на ринку нерухомості, та й в інших сферах також. Формально, в контексті ліберальної економіки, суб'єкти самостійно ризикували бути обманутими і повинні самостійно відповідати за це. Але в Україні не поширена ідеологія лібералізму і панує у цій царині правовий нігілізм і недовіра до судів. Тому виникають апеляції до "влади", на якій також лежить частка провини, оскільки вона (її підрозділи) допустили на різних етапах і початок, і завершення будівництва. Протестувальники, зі свого боку, не вирости до рівня лобювання і контролю, щоб подібні інциденти не допускати знову.

Неурегульованість будівельної сфери відкриває можливість для шахрайства. Паралельно зарегульованість для відкриття малого бізнесу "дратує" іншу частину суспільства. Зовсім не політична проблема, така як можливість у містах влаштувати дитину в садочок чи школу, теж викликає запитання – чому масовій забудові не передує розвиток інфраструктури. А часто "затори" на дорогах, додатково створюють подразники і апелювання до влади, хоча "затори" – це наслідок здатності людей

купувати все більше автомобілів, тобто формального показника все ж таки позитивних змін. Але парадокс у тому, що позитивні зміни викликають негативні подразники, нові стандарти і нові виклики. Цей простий приклад можна доповнити політичними нюансами. Наростання негативу до влади президента В. Януковича було, в тому числі (серед киян), через перекривання доріг для проїзду його кортежу.

Конфлікт стає відомим, коли він переходить у відкриту фазу. Державним функціям не забороняється виявляти і корегувати конфлікт, який перейде не в протест, а в прийняття рішення¹². Фактично, це називається "інститут медіації", який в Україні не поширений, і навіть топ- чиновники не розуміють його суті. Між тим, медіація здатна забезпечувати узгодження амбіцій і інтересів. Недолік влади в тому, що вона часто не готова до компромісу. Так само, як протестувальники часто демонструють агресивний настрій, не формулюючи вимог для переговорів і прийняття рішення.

Медіація, як засіб розв'язання конфлікту, вважається в європейській практиці успішною у більш ніж 80% випадків. Крім того, у європейській практиці діє також такий амортизаційний чинник, як суди, де суб'єкти спору досягають згоди. Щоправда, це не завжди припиняє протест, як показує акція "жовті желети" у Франції.

В. Фесенко порушує актуальну тему про ефективність протесту.

Протест завжди індивідуальний і егоїстичний. Сума індивідуальних протестів породжує масовий емоційний протест¹³. Часто підприємець в Україні, навіть легально оформлюючи дозвіл, натикається на перепону з боку чиновника. Він не організовує і не здатен вийти на протест. Більше того, його звинувачення на адресу

---

¹² Семиволос Є. Конфліктологія: про можливості упередження протесту як конфлікту // Громадянські протести в контексті державотворення. Київ, 2018. С. 17.

¹³ Чаплига М. Лікування протесту як болі та емоції // Громадянські протести в контексті державотворення. Київ, 2018. С. 19.

чиновника не отримують підтримки з боку інших, або отримання цього дозволу залишається негативною пам'яттю, яка стимулюється іншими подразниками, наприклад, спостереження за розкішшю, якою хизується цей уявний чиновник. В інших сферах, громадяни також накопичують негативні настрої стосовно держави і політичної системи, а сама вона не пропонує компенсаційних заходів, адже самі лише вибори вже не виявляються достатніми амортизаторами.

У протестному настрої завжди буде кілька складових – у вуличних протестах заради політичної ідеї (за гасло) буде присутній індивідуальний досвід від зіткнення з тим, що не влаштовує, приміром, з бюрократичними зволіканнями, зі збагаченням окремих соціальних кластерів або їх представників.

У структурі протестів частка робітничих протестів невелика. Після загального страйку 1993 р. вплив робітничих протестів на політику впав. Одна з причин у тому, що Федерація профспілок України, куди входять більше трьох чвертей профспілок, є структурою не новоствореною і не заснованою її учасниками, а успадкованою від радянської системи¹⁴, де ФПУ скоріше виконувала функції стримування, а не представництва інтересів. Окрім названого, зменшення потенціалу робітничого протесту зумовлене і змінами соціальної структури суспільства.

У радянській структурі суспільства найбільшою групою серед занятих були робітники. В 1980 р. їх чисельність сягнула 80 млн, але згодом зростала частка зайнятих розумовою працею і сягнула 36 млн. Ще один сегмент – селяни¹⁵, зі зміною соціальної структури, змінилася структура соціальних запитів. Між тим ФПУ, представляючи класичні групи, намагається повернути свій вплив у публічній і політичній площині. 17 жовтня 2018 р., приміром, був організований мітинг-хода з вимогами збільшення прожиткового мінімуму, оплати праці і пенсій, видатків на освіту,

---

¹⁴ Михайл Варга. Профспілки та протести робітників в Україні // 20 років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії / за ред. К. Ткаченка. Київ, 2015. с 213.

¹⁵ Девід Лейн. Соціальні передумови економічних і політичних змін // 20 років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії. Київ, 2015.

забезпечення робочими місцями, захисту майна ФПУ тощо. Влада не сприйняла цю акцію як подразник, як предмет для обговорення і залучення учасників і ідей для спільного рішення.

14 листопада 2019 р. у Києві перед стінами Парламенту відбулася акція профспілок з 11 вимогами, які перегукуються з вимогами річної давнини про фінансування освіти, про доплати вчителям. Протести лишаються без реагування, що, по суті, не змінює ситуації, а закладає конфлікт на майбутнє. Щоразу нерозглянуте (відкладене) питання буде ставати більш складним для розв'язання, особливо, сполучаючись із різновекторними інтересами різних сил, охоплених більш негативними настроями. Накопичення негативних настроїв і непочутих "дрібних" протестів призводить до ультимативної вимоги "банду геть!"

Потрібно формувати політичну практику і культуру, і не тільки у підрозділі поліції, який веде переговори, а насамперед на рівні Кабінету Міністрів, комітетів Верховної Ради, з метою вироблення компромісів.

Незважаючи на те, що бракує культури і практики соціального протесту, сприйняття протестувальників як певної частини суспільства і виразника інтересів деяких його сегментів, протести все ж таки впливають на владні рішення. Свого часу, у 2010 р., відбувся протест проти ініціативи змінити податковий кодекс і скасувати податкові пільги для підприємців. Протест був придушений міліцією, але уряд відкликав суперечливий законопроект на доопрацювання¹⁶.

Так само протест біля Парламенту України у вересні 2011 р. проти скасування виплат різним соціальним категоріям, відомим як афганці, чорнобильці та ін., призвів до узгодження всіх пунктів постанови з представниками (організаторами) протестувальників. Протести 2019 р., зокрема щодо земельної реформи, мають незавершений характер. 11 листопада 2019 р. відбулись акції протесту проти "відкриття ринку землі" в регіонах України. 12 листопада, нібито як демонстрація страху перед протестами,

---

¹⁶ Міхай Варга. Профспілки та протести робітників в Україні // 20 років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії / за ред. К. Ткаченка. Київ, 2015. С. 221.

питання про "відкриття ринку землі" не ставиться на порядок денний для розгляду в Парламенті. І хоча акція триває, протестувальники з'являються біля Парламенту, до нього рухається сільгосптехніка з регіонів, усе ж 13 листопада парламент 240 голосами ухвалює законопроект у першому читанні. Стає зрозуміло, що 12 числа не "злякалися" протестів, а "збирали" голоси. Специфіка моменту полягає в тому, що цей процес не завершений. Влада діє у форматі рекламної кампанії, але однозначно зрозуміло, що це реакція на протест.

Накопичення негативних настроїв у різних кластерах не завершується ані припиненням протесту, ані прийняттям рішень, а скоріше буде експлуатуватися як механізм політичного тиску, здобуття влади у передвиборчих перегонах. Але використання протестних настроїв лише для електоральних кампаній, а не для розв'язання проблем, стає додатковим чинником деривації.

Протести в Україні стали поширеним явищем. Перша причина – це світовий тренд. Але не меншу роль відіграє і те, що через традиційні форми значно важче винести питання на порядок денний. У суспільстві постмодерну акценти зміщуються з голосування на активні форми масової участі¹⁷. При цьому домінує не класова основа, а проблематика культури та якості життя.

Під час передвиборчої фази учасники перегонів розглядають протест як загрозу власному рейтингу, а протестувальників як додаткову групу виборців, що можуть стати прихильниками. Відповідно, протестні ініціативи залучаються до передвиборчих тез, використовуються як технологія агітації чи лобіювання.

"Майдани" та інші форми протесту часто не мають артикульованих вимог, що дозволяє політичному класу, окремим лідерам діяти за власним сценарієм. Таким чином відбувається автономізація політичних учасників. З одного боку, громадяни з їх настроями, а з іншого – політичний клас з високою адаптивною функцією. Протестні настрої або самі протести використовуються окремими суб'єктами для капіталізації власної політичної ваги.

---

¹⁷ Горбатенко В. Футурологія і політика: монографія. Київ, 2019. С. 39

В українському суспільстві в частині протестів актуалізується питання "справедливості" і, як наслідок, фактично порушується "класове питання". Протестні гасла відбивають настрої, спрямовані проти олігархів, несправедливого збагачення, яке вважається причиною знедолення інших. Тут проявляється рудимент радянської ідеології, спрямованої проти приватного бізнесу. Такі настрої "змушують" займатися популізмом і маніпулюванням. Використання протестних груп не є гарантією ідеального курсу чи встановлення справедливості.

Наявний брак практичного досвіду лобіювання позитивних рішень як альтернативи протесту.

На порядку денному стоїть питання комунікативної функції влади.

Олег Калакура

ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄДНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Визначаючи перспективні напрями розвитку українського суспільства, яке реалізує свої євроатлантичне прагнення, не можна недооцінювати проблеми міжнаціональних відносин, які набули особливої актуальності в умовах російської агресії, анексії АР Крим, окупації частини Донбасу, ускладнення українсько-польських та українсько-угорських взаємин. Відстоювання територіальної цілісності та незалежності країни значною мірою залежить від консолідації суспільства, від формування громадянської та збереження етнокультурної ідентичностей. Незважаючи на те, що за роки незалежності у сфері національних відносин в Україні відбулися суттєві позитивні зміни, питання взаємовпливів етнонаціональної ідентичності громадян та державної етнонаціональної політики в контексті нових зовнішніх та внутрішніх викликів залишаються актуальними. З одного боку, вдалося здолати більшість стереотипів, успадкованих від тривалого перебування України у складі Російської та Радянської імперій, а з другого, все ще залишаються відчутними наслідки колоніального мислення, зросійщення та комунізації суспільства. Успадковані стереотипи всіяко проявляються рецидивами великодержавного шовінізму, парадигмою "русского міра", гібридною війною і агресивною політикою Російської Федерації. Європейський вибір України, цінності Помаранчевої, а за нею Революції Гідності орієнтують на подальшу демократизацію усіх сфер суспільного розвитку, включаючи міжнаціональні відносини. Стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору 2 лютого 2019 р. був закріплений у Конституції¹.

---

¹ Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 9, ст. 50.

Маркером позитивного іміджу держави, засадничим принципом її сталого розвитку є дотримання основних свобод людини, прав корінних народів та національних меншин. Однією з цілей сталого розвитку (ЦСР) до 2030 р., проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (ООН) від 25 вересня 2015 року № 70/1 з урахуванням специфіки розвитку України і викладених у Національній доповіді "Цілі сталого розвитку: Україна", є скорочення нерівності (ЦСР №10), у т. ч. запобігання проявам дискримінації в суспільстві (завдання 10.2). До 2030 р. планується підтримати законодавчим шляхом та заохотити активну участь усіх людей у соціальному, економічному і політичному житті незалежно від їхнього віку, статі, інвалідності, раси, етнічної належності, походження, релігії та економічного чи іншого статусу². Держава зобов'язується протидіяти виявленню будь-яких форм нерівності чи привілейованості однієї соціальної групи над іншою. Відповідно, це стосується усіх груп – соціальних, вікових, етнічних, релігійних – і потребує подальшого оновлення етнополітичного менеджменту і адекватного наукового прогнозування та супроводу. Метою нашого дослідження є аналіз чинників, які впливають на етнонаціональну та етнокультурну ідентичність (самосвідомість) громадян України, що, в свою чергу, зумовлює необхідність модернізації етнонаціональної політики в контексті очікуваних євроатлантичних суспільно-політичних трансформацій, задекларованих, зокрема, й у ході недавніх президентських та парламентських виборів.

Носієм громадянської, культурної, етнічної, релігійної та інших ідентичностей виступають індивід (громадянин), група (вікова, професійна, етнічна), суспільство в цілому. Найбільш яскравим проявом громадянської групової ідентичності українців стало голосування за підтримку Акту про державну незалежність України. З 37885,6 тис. громадян України, котрі були занесені до списків для таємного голосування, взяли участь у голосуванні 31891,7 тис. (84,18%). З них позитивно відповіли 28804,1 тис. (90,32%).

---

² Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. С. 78, 160.

Незалежність України підтримали усі регіони та усі етнічні групи. У нових суспільно-політичних умовах усі етнічні групи отримали такі можливості, яких вони не мали в умовах радянської командно-адміністративної моделі управління державою.

З проголошенням незалежності перед Україною постало завдання вироблення власної моделі етнополітичного розвитку, узгодження національного законодавства з нормами міжнародних організацій: ООН, ЮНЕСКО, ПАРЄ, ОБСЄ, гармонійного поєднання інтересів усіх етнічних груп, які проживають у державі, формування сприятливих умов для їх активної участі в політичному, соціально-економічному й культурному житті. Протягом порівняно короткого терміну була створена нова нормативно-правова база, яка в основному забезпечує баланс і потреби розвитку етнічної більшості й етнічних меншин. У фундамент цього політико-правового поля було покладено досвід Української революції 1917–1921 рр., а також зарубіжних демократичних країн. Основу сучасної етнополітики становили: Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Закон України "Про національні меншини в Україні". Ці документи, а головне Конституція, закріпили тлумачення поняття "український народ" як громадянське об'єднання українського етносу (нації), корінних народів, національних меншин та етнічних груп.

Пріоритетом для перших років незалежності стало усвідомлення нових реалій, за яких колишні, формально рівні етнічні спільноти України розділися на титульний і державотворчий український етнос та національні меншини і етнічні групи. Водночас значна частина меншин, насамперед поляки, євреї, кримські татари, більшість росіян були активними учасниками руху за незалежність України, державотворчих процесів. На цьому шляху викристалізувалися такі основоположні принципи етнонаціональної політики: 1) усунення залишків тоталітарної моделі управління етнонаціональними відносинами, які базувалися на повному й беззастережному контролі за всіма сферами і проявами міжетнічних відносин та монопольному праві держави самостійно ухвалювати рішення щодо можливих міжетнічних суперечностей;

2) усебічна державна і громадська підтримка самобутнього національно-культурного розвитку етнічних спільнот та їх самовизначення у національно-культурному вимірі, який не загрожує територіальній цілісності держави; 3) гарантування всім громадянам рівних громадянських та політичних прав, незважаючи на їх етнонаціональну належність; 4) визначення прав національних меншин у їх органічній єдності із правами людини; 5) пріоритет норм міжнародного права із захисту національних меншин над нормами національного права³.

Знаковим для поширення європейських стандартів міжетнічної комунікації стало приєднання України до Ради Європи, підписання Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Україна намагається дотримуватися та впроваджувати у життя принципи, що містяться у міжнародних документах, які стосуються, повністю або частково, захисту прав націй і національних меншин, зокрема у: Загальній декларації прав людини, ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН, Конвенції про дискримінацію в галузі найму і зайнятості, ухваленій Міжнародною організацією праці, Конвенції ООН про заборону всіх форм расової дискримінації, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН, Заключному акті Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі "Про правові засади та основні механізми етнонаціональної політики", підписаній у Гельсінкі, Паризькій хартії для нової Європи, прийнятій державами – учасниками НБСЄ, Резолюції Московської наради країн – учасниць НБСЄ з людського виміру, Резолюції 47/135 Генеральної Асамблеї ООН "Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин", Віденській декларації і додатках до неї "Національні меншин" та "Декларація і план дій проти расизму, ксенофобії, антисемітизму і нетерпимості" та ін.⁴. Фактично всі європейські

---

³ Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. Київ, 2009. С. 157.

⁴ Україна – сузір'я культур. Київ, 2018. С. 17.

держави створили життєздатні моделі співжиття людей різного етнічного походження, розробили і впровадили в практику відповідне законодавство. Встановлення форм реалізації прав іноетнічного населення в кожній з країн залежить від особливостей правової системи, форми правління, державного та адміністративного устрою, історичних традицій тощо⁵.

Паризька хартія для нової Європи віднесла права національних меншин до числа восьми пріоритетів на майбутнє для континенту. Одним із ефективних шляхів та засобів у сфері конфліктної превенції стало запровадження посади Верховного комісара з питань національних меншин (ВКНМ), яку було започатковано рішенням Гельсінського саміту НБСЄ навесні 1992 р. Згідно з Мандатом, ВКНМ забезпечує "раннє попередження" та, якщо потрібно, "ранню дію" щодо суперечностей, пов'язаних із міжетнічними відносинами, які "мають потенціал перерости в конфлікт у регіоні НБСЄ, що загрожуватиме миру, стабільності чи відносинам між державами учасницями"⁶. ВКНМ було вироблено низку пакетів рекомендацій: Гаазькі рекомендації про права національних меншин у галузі освіти, Ословські рекомендації про мовні права національних меншин, Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у громадському житті, Рекомендації з використання мов меншин у телерадіомовленні, Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві, Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств та ін. У практичній діяльності органи державної влади України намагаються застосовувати рекомендації ВКНМ.

Аналіз процесу змістового наповнення національного законодавства України свідчить, що в ньому закріплено фундаментальні норми міжнародного права щодо захисту національних меншин:

---

⁵ Бородінов В. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин. Віче. 158 №18, вересень 2011. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2705/>

⁶ Тищенко Ю. Права національних меншин, етнічних груп на політичну участь у виборних органах. URL: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Tyshchenko-Note%20on%20minorities.pdf>. С. 3

право на існування; право на використання рідної мови; право на розвиток етнокультурної самобутності; право на освіту; право на свободу мирних зборів, віросповідання, виявлення поглядів, думки, совісті; право рівної участі в державотворчих процесах; право на одержання й поширення інформації та ідей своєю мовою без втручання держави та незалежно від кордонів; право на збереження середовища проживання в місцях їхнього історичного та сучасного розселення.

За рівнем правового забезпечення основних прав і свобод національних меншин Україна посідає одне з провідних місць у Європі, про що свідчать такі факти: у вітчизняному законодавстві передусім відображено основні категорії індивідуальних прав, напрацьованих міжнародною спільнотою щодо осіб, які належать до національних меншин; у Конституції України, Законі "Про національні меншини в Україні" тощо закріплено колективний характер здійснення прав національних меншин, носіями котрих виступають етнічні групи як організовані та легалізовані спільноти; загалом українське законодавство, яке враховує загально-визнані міжнародні стандарти захисту прав національних меншин і закріплює їхній правовий статус в Україні, дістало високу оцінку міжнародних організацій та міжнародних експертів⁷.

Усе це сприяло збереженню міжетнічного миру в українському суспільстві і викликало певне самозаспокоєння владних структур. А паралельно Російська Федерація, особливо після встановлення режиму Путіна, перейшла до реалізації глобальної стратегії, спрямованої на розмивання державності України і збереження її у зоні свого впливу, а також на недопущення її інтеграції в ЄС та НАТО. Російська Федерація розгорнула гібридну війну з метою посяяти хаос, спровокувати внутрішні конфлікти, протестні настрої населення, в т. ч. на етнічному, мовному і релігійному ґрунті.

Разом з тим, вітчизняні та зарубіжні експерти відзначають недостатню узгодженість термінів, окремих положень законо-

---

⁷ Бородінов В. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин. Вісн. 158 №18, вересень 2011. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2705/>

давчої бази у сфері міжнаціональних відносин, наявність правових колізій, наголошують на необхідності вироблення спеціального нормативно-правового акта, який би визначив основи (засади) державної етнополітичної політики. Цей документ повинен, по-перше, чіткіше окреслити мету, принципи й довгострокові завдання етнополітичної політики та механізми її реалізації; по-друге, визначити концептуальні основи подальшого законодавства, ухвалення управлінських та інших рішень і практичних дій щодо етнополітичної сфери; по-третє, запровадити адекватні українським реаліям визначення термінів вітчизняного законодавства; по-четверте, визначити параметри впровадження в законодавство норм та термінології міжнародного права⁸. Ухвалення Концепції державної етнополітичної політики видається сьогодні пріоритетним завданням для нового складу Верховної Ради України.

Далі детальніше розглянемо інші причини трансформації державної етнополітичної політики. Результати переписів населення 1989 і 2001 рр., а також подальша статистика засвідчують тенденцію формування етнічної однорідності громадян України. Причинами зменшення кількості представників традиційних етнічних меншин перш за все слід вважати міграцію та старіння. Хоча свіжих даних немає, але скидається на те, що процес міжетнічної інтеграції не зворотний, а це підтверджує необхідність внесення коректив у державну етнополітичну політику.

Принципово новим чинником етнотенденційних змін, які заслуговують окремого розгляду, стала окупація Криму і частини Донбасу. На цих територіях мешкало 7 млн осіб і з-поміж усього населення близько 2 млн виїхало на материкову Україну, у т.ч. 4,3 млн росіян⁹. Навіть якщо вважати, що з Донбасу виїхали рівні частини українців та росіян – то на окупованій території

---

⁸ Ляшенко О. О. Державна етнополітика України: науковий і законодавчий аспекти // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2018. № 6. С. 130.

⁹ Скляр В. Чисельність та етномовний склад населення не підпорядкованих Україні територій Донецької та Луганської областей. Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2016 / 5-6 (85–86). С. 260.

залишилось 3,3 млн етнічних росіян. Вірогідно, що росіяни в етнічній структурі населення України становлять сьогодні від 3 до 5 млн., або від 7 до 11% населення. До того ж РФ всіляко заохочує сепаратистські та міграційні настрої, включаючи й видачу російських паспортів громадянам України.

Після Революція Гідності та російської агресії впродовж останніх шести років Україна зуміла досягти нового рівня патріотичного консенсусу, що засвідчили соціологічні опитування: 95% респондентів погоджувалися, що вони насамперед громадяни України, 92% визнавали своє українське етнічне походження¹⁰. Для належності до тієї чи іншої етнічної групи від людини нічого не вимагається, окрім самоусвідомлення. З цієї спільноти не можна вилучити, людина об'єктивно в ній перебуває від народження і залишається в ній. Чим більше людей відновлювали свою українську етнічність, тим більше ставало патріотів України. Останнє соціологічне опитування до річниці незалежності показало, що 83% громадян України вважають себе її патріотами¹¹. Ця консолідація сприяє декомунізації та деколонізації суспільства, очищенню від рудиментів тоталітарного минулого та актуалізує євроатлантичні перспективи. Громадськість, органи законодавчої та виконавчої влади, місцевого самоврядування стали докладати більше зусиль для зняття конфліктних ситуацій в ході реалізації політики декомунізації та формування засад етнонаціональної єдності суспільства.

Складові національної єдності були окреслені Національною стратегією розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр., Указом Президента України "Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини" та Розпорядженням Кабінету Міністрів "Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до

---

¹⁰ Калакура О. Я. Етнонаціональна складова консолідації суспільства // Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси: збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ, 2018. С. 299–319.

¹¹ Патріотами вважають себе 83% українців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2764596-patriotami-svoei-kraini-vvazaut-sebe-83-ukrainciv.html>.

2020 року". Серед актуальних кроків – розробка Концепції державної етнонаціональної політики, нової редакції Закону про національні меншини, підготовка законопроекту щодо врегулювання статусу корінних народів¹².

Особливістю сучасного стану етнокультурної та громадянської ідентичності українців є те, що виросло покоління, яке сформувалося або народилося у незалежній Україні. Це покоління не розуміє і не сприймає ані СНД (Союзу незалежних держав), ані Митного союзу, ані імперських амбіцій путінської Росії. Але важливі зміни відбулися й у свідомості тих громадян, хто голосував за незалежність у 1991 р. Формальна належність до українського етносу, українське походження багатьох громадян стало чинником долучення до українського культурного світу та мовного простору.

3-поміж складних аспектів етнонаціональної політики залишається питання мовно-культурної захищеності українців. У 2001 р. українську мову вважали рідною 67,5% населення України, що на 2,8 відсоткового пункту більше, ніж за даними перепису 1989 р. Вона є рідною для 85% етнічних українців, 4% росіян і 11% представників інших етнічних груп. Російську мову визначали 2001 р. як рідну 29,6% населення, порівнянно з попереднім переписом населення цей показник зменшився на 3,2%. Російська мова є рідною для 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших етнічних груп. Серед етнічних неукраїнців (крім росіян) лише 57% вважають рідною мову свого народу. Частка інших мов, які були вказані як рідна, за міжпереписний період збільшилася на 0,4% і становила 2,9%. Нині в Україні мешкають носії близько 60 національних мов¹³.

Сучасна ситуація в Україні супроводжується синдромом домінування двомовності її населення, причому мовні переваги значної частини громадян України не збігаються з їх етнічною самоідентифікацією. Загрозою громадянській єдності залишається

¹² Україна – сузір'я культур. Київ, 2018. С. 11–21.

¹³ Панфілова Т.О. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. С. 43

збереження високих темпів мовної і культурної асиміляції переважної більшості етнічних спільнот у бік російських мовних і культурних орієнтирів. Актуальним виступає питання щодо відновлення функції української як рідної мови для значної частини етнічних українців та відновлення рідної мови для інших етнічних груп. Застосування захисних процедур щодо української мови на територіях, де вона фактично є "меншинною", сприятиме становленню української як основної мови міжетнічного спілкування. Ухвалення, а головне імплементація, Закону "Про забезпечення функціонування української мови як державної" відкриває нові можливості для української мови. Соціологічні опитування свідчать, що у 2018 р. 63% респондентів вважали, що українська мова повинна бути єдиною державною. 17% виступали за надання російській мові статусу державної, 15% підтримували надання їй статусу офіційної в окремих регіонах¹⁴. У 2019 р., у т. ч. й за рахунок широкого суспільного обговорення, кількість прихильників статусу української мови як державної зросла до 66%¹⁵. Нагадаємо, що мовно-культурний фактор є вирішальним у формуванні національних спільнот¹⁶. Зважаючи на виняткову суспільно-політичну актуальність та контроверсійність мовного питання в Україні, яке є джерелом перманентного соціального напруження, його вирішення потребує поступового утвердження позицій української мови як єдиної державної в Україні. Державна мовна політика має бути спрямована на пошук національного компромісу в цій сфері, а це передбачає надання можливостей російському, кримськотатарському та іншим мовним компонентам

---

¹⁴ Майже дві третини українців переконані, що українська мова повинна бути єдиною державною. 26.12.2018. URL: <https://www.unian.ua/society/10391289-mayzhe-dvi-tretini-ukrajinciv-perekonanishcho-ukrajinska-mova-povinna-but-i-yedinoju-derzhavnoyu.html>

¹⁵ За єдину державну мову – дві третини українців, – опитування. https://zik.ua/news/2019/06/06/za_iedynu_derzhavnu_movu__dvi_tretyny_ukraint_siv__opytuvannya_1588043

¹⁶ Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України : досвід, проблеми та перспективи : монографія. Київ; Херсон : Олді–плюс, 2006. 456 с.

зайняти свою функціональну нішу в загальноукраїнському культурно-інформаційному процесі.

Свідченням відданості України європейським цінностям, дотримання нею відповідних стандартів стали чотири періодичні доповіді України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин як частини національного законодавства.

Важливою складовою етнонаціональної політики України залишається можливість дітей здобути середню освіту рідною мовою. На практиці можливість навчання рідною мовою забезпечується для 8 національних меншин: російської, угорської, румунської, молдовської, кримськотатарської, польської, болгарської та словацької. Частка шкіл, де навчання проводиться українською мовою, зросла з 91% у 2016 р. до 93% у 2017 р. Регіонально ця кількість відрізняється від 100% у Рівненській області до 71% у контрольованих районах Донецької області. Водночас, російською мовою в Україні навчалося 7,38% школярів, румунською – 0,4%, угорською – 0,27%. Загалом мовами національних меншин у 2017 р. навчалося близько 400 тисяч дітей у 735 навчальних закладах¹⁷. До того ж ця інформація не повною мірою розкриває реальну мовну ситуацію в закладах освіти України. У білінгвальних регіонах Півдня і Сходу, та навіть у Києві, поряд з державною мовою у школах функціонує російська мова. Тому ситуація потребує постійного моніторингу, заходів стимулювання для поширення української мови.

Поряд з тим, що мережа і структура освітньої системи мовами національних меншин неповна, національна мовна й освітня політика потребує, передусім, заходів з посилення саме української мови, яка в багатьох регіонах перебуває під загрозою. Більшість науковців наголошує, що самовизначення української нації значною мірою залежить саме від державності української мови, а також паралельних процесів: державотворення; прагнення російського населення України зберегти свій статус і всі привілеї,

---

¹⁷ Рафальський О.О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 154–155.

які залишилися з часів Радянського Союзу; намагання національних меншин країни розширювати національні інституції (навчальні заклади, культурні товариства тощо)¹⁸. Вочевидь, складні внутрішні суспільно-політичні процеси сучасності у сукупності зі загальносвітовими тенденціями посилення інформаційної пропаганди, поширення політичного популізму пов'язані між собою та створюють додаткові умови для формування та поширення непідтверджених, спрощених уявлень про мови і мовну ситуацію в Україні.

Випробуванням для національних меншин та добросусідських відносин з їхніми батьківщинами, загрозою подальшого зближення України з ЄС та НАТО стало ухвалення Закону "Про освіту". Стаття 7 цього закону зменшує обсяги освіти мовами меншин, особливо після завершення початкової школи. Згідно з законом, з 2020 року представники нацменшин зможуть навчатися рідною мовою лише до 4-го класу включно. Починаючи від 5-го класу весь навчальний процес вестиметься українською мовою, а мови нацменшин повинні будуть вивчатися лише як окремий предмет. Дискусії навколо цього положення тривають близько двох років, а позитивна реакція України на Рекомендації Венеціанської комісії щодо мовного питання в Законі "Про освіту" дозволила розблокувати перемовини Україна–НАТО. У роз'ясненні Міністерства закордонних справ та Міністерства освіти і науки йдеться про продовження перехідного терміну для імплементації мовної статті закону¹⁹, проведення додаткового навчання та підвищення кваліфікації тих учителів, які вже викладають відповідні предмети мовою національної меншини, з тим, щоб вони мали змогу викладати цей предмет державною мовою. В процесі запровадження сучасної концепції двомовного викладання основних навчальних дисциплін ці вчителі є надзвичайно цінним

---

¹⁸ Мельник С., Черничко С. Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації: монографія. Ужгород: ПоліПрінт, 2010. С. 145.

¹⁹ Позиція щодо статті 7 Закону України "Про освіту". Міністерство освіти і науки України. Київ, 2017. 27 жовтня.

надбанням і важливим ресурсом як для держави, так і для національних меншин²⁰.

Нині в Україні, у т. ч. й за підтримки держави, функціонують близько 1300 національно-культурних товариств етнічних меншин, 90 центрів культури, працюють навчальні заклади з викладанням мовами національних меншин. Представникам національних меншин надано можливість здобувати повну середню освіту з усіх предметів рідною мовою. Крім того, діє 5 політичних партій з етнічною ідентифікацією, які ставлять питання політичного представництва етнічних спільнот. Активізували свою діяльність Двосторонні українсько-словацька, українсько-румунська, українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин та українсько-німецької комісії зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Вірогідно, державі варто створити реєстр потреб національних меншин у культурно-освітній сфері та збереженні культурної спадщини.

Вагомим аргументом переосмислення сутності етнокультурної та етнодуховної (цивілізаційної) ідентичності українців може стати діяльність канонічної Православної церкви України.

Таким чином, низка внутрішніх та зовнішніх чинників, зокрема нагнітання етнополітичних суперечностей у ході реалізації політики національної єдності, спровокованих, у т. ч., зовнішнім втручанням, анексією Криму і російсько-українською війною на Донбасі, диктують необхідність подальшого удосконалення етнонаціональної політики України як однієї з передумов трансформації пострадянського суспільства на шляху подальшої демократизації та євроінтеграції, виконання нею міжнародних зобов'язань.

Отже, Україна, з одного боку, етнічно гомогенізується, а з іншого боку, в ній зростає кількість так званих "нових" етнічних меншин: азербайджанців, чеченців, турків, китайців, в'єтнамців та

---

²⁰ Детальні роз'яснення щодо ст. 7 Закону України "Про освіту". URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/60082-detalyini-rozjasnennya-shhodo-st-7-zakonu-ukrajini-pro-osvitu>.

ін. Частина з них беруть активну діяльність у суспільно-політичному житті. З цього погляду, для України важливий досвід країн Західної Європи, які, зіткнувшись з міграційними викликами останнього часу, надають великої ваги створенню умов для конструювання міжкультурного діалогу між представниками традиційних для своїх країн культур і певною мірою нових, принаймні тих, котрі можуть розглядатися як контрастуючі до традиційних²¹. У цьому відношенні викликають занепокоєння факти агресії на етнокультурному ґрунті, які почастишали останнім часом і в Україні, зокрема, проти ромів, що може кваліфікуватися як прояви ксенофобії.

Водночас Україна залишається полікультурною державою, для якої повчальним прикладом є країни, що впроваджують політику мультикультуралізму (полікультурності). Хоч доктрина мультикультуралізму врівноважує напругу у сфері захисту національно-культурних прав людини, забезпечує притаманну лібералізові пріоритетність індивідуальних прав над груповими, однак вона має ряд слабких сторін, оскільки нівелює інтереси титульної нації. Найвиразніша риса сучасного бачення мультикультуралізму – орієнтація на принципове політичне визнання взаємозалежності індивідуальних і групових (колективних) прав громадян. Для України культурні чинники набули особливої важливості з причин багаторічного "забуття" історичної пам'яті. Разом з тим, розбудова національної ідентичності потребує винайдення делікатного балансу в державній політиці між певною пріоритетністю української етнічної культури та підтримкою культур національних меншин²².

З кожним роком в Україні стає все більше носіїв національної свідомості та продуцентів українських етнічних і національних цінностей. Курс останніх років на утвердження української

---

²¹ Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств // Політичний менеджмент. 2009. № 4. С. 21.

²² Семко В. Л. Український етнос: набуття державоутворюючого статусу // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 127. С. 358.

громадянської та етнокультурної ідентичності не суперечить європейським практикам полікультурності. Мультикультурні проекти в ідеалі є стабілізаційними, позаяк сповідують ліберальну ідеологію за формулою "інтеграція без асиміляції". Очевидно, коли йдеться про мультикультурне суспільство, то мають на увазі насамперед регульований простір відмінностей і дій, які базуються на толерантності та ненасильстві²³. Твердження деяких українських дослідників²⁴, услід за європейськими політиками, що політика "інтеграція без асиміляції", забезпечення рівних можливостей усім етнічним групам зазнала краху, є перебільшенням, оскільки ті самі політики не змогли запропонувати іншої моделі етнонаціональної політики, яка б відповідала демократичним засадам суспільного устрою більшості європейських держав.

Українська держава і суспільство загалом максимально толерантно ставляться до проявів етнокультурної ідентичності усіх громадян. Президент України Володимир Зеленський у передвиборчій програмі, говорячи про Україну своєї мрії, її етнонаціональний розвиток, закликав громадян єднатися усім, незалежно від статі, мови, віри, національності, і просто любити Україну²⁵. Політична сила "Слуга народу" у своїй передвиборчій програмі (пункт 16. "Національна ідентичність і громадянська злагода") проголосила: "Запровадимо гуманітарну політику, яка сприятиме культурному, громадянському та духовному об'єднанню громадян України; Створимо систему підтримки української мови та культури за допомогою фіскальних стимулів і пріоритетного державного фінансування; Розробимо державні програми системних контактів з українськими діаспорами; Створимо систему інформаційної реінтеграції мешканців окупов-

---

²³ Нагорна Л. Фарватери й підводні рифи мультикультуралізму // Політичний менеджмент. 2011. № 3. С. 30.

²⁴ Підбережник Н. Зарубіжний досвід публічного управління етнополітичними процесами // Державне управління та місцеве самоврядування. 2017. Вип. 2. С. 40.

²⁵ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

ваних територій в Україну"²⁶. Ще одна нова політична сила, партія "Голос", у своїй програмі наголошувала, що "В Україні мають постати й зміцніти нові, сучасні культурні традиції, що остаточно об'єднують українську націю, цементуючи її ідентичність"²⁷. Очевидно, найближчим часом етнонаціональна політика буде дрейфувати до повнішого дотримання загальних прав людини, зшивання України як полікультурної держави. Про це свідчить і зміна назви профільного комітету Верховної Ради України на Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та АР Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнародних відносин. Важливою є зміна пріоритетів у програмах керівника цього комітету Д. Лубенця: у 2014 р. мажоритарник з Донеччини від БПП у передвиборчій програмі обіцяв: "Закрити мовне питання. Російська мова на законодавчому рівні повинна мати статус регіональної мови в Україні. Люди мають спілкуватись на тій мові, на якій їм зручно", а у 2019 р. він уже вважає пріоритетом "Єдність в різноманітті. Як кандидату, який має грецьке коріння, для мене важливо гарантувати рівні права та можливості для всіх етнічних меншин багатонаціонального Донбасу. Виступаю за неухильне дотримання прав усіх національних меншин: мовних, культурних, соціальних"²⁸.

Етнополітологія традиційно виділяє дві основні моделі етнополітики: асиміляційну та плюралістичну²⁹. Під моделлю етнополітики розуміється набір наявних та прихованих інструментів та принципів, за допомогою яких держава досягає

---

²⁶ Передвиборна програма політичної партії "Слуга народу". URL: <https://sluga-narodu.com/program>

²⁷ Голос змін. Політична програма партії "Голос". URL: <https://goloszmin.org/program>

²⁸ Передвиборна програма кандидата у народні депутати України в одномандатному виборчому окрузі № 60. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp407pt001f01=919pf7201=17994.html>.

²⁹ Деревінський В. Ф. Моделі національної консолідації українського суспільства // Гілея. Вип. 136. С. 290.

певної мети, які обумовлені стратегією її існування³⁰. З іншого боку, у спеціальному дослідженні ООН щодо расової дискримінації в політичній, соціальній та культурній сферах (1971) сформульовані чотири основні моделі державної етнополітики: 1. Асиміляція або інтеграція, яка базується на ідеї переваження домінуючої культури, гомогенності країни за рахунок відмови від багатоманітності культур на користь домінуючої; 2. Фузія (дифузія), що являє собою процес, у якому дві чи більше культур комбінуються і утворюють нову культуру, що відмінна від похідних; 3. Пліуралізм – політика, яка спрямована на об'єднання різних етнічних груп, культивує рівність та повагу; 4. Сегрегація – політика, яка базується на домінуванні однієї культури при збереженні деяких етнічних груп у незмішаному вигляді, але в ієрархічній позиції. Сегрегація буває примусова і добровільна. З усієї повагою до ООН ми не можемо беззастережно підтримати ототожнення асиміляції та інтеграції. На нашу думку, інтеграційна модель за своїм змістом є підвидом пліуралістичної моделі, тому що має на меті об'єднати громадян незалежно від їхнього етнічного походження. Політика мультикультуралізму прагне до органічного поєднання загальнонаціональної ідентичності та етнічних ідентичностей різноманітних груп, що населяють країну³¹.

Інтегративна модель етнонаціональної політики повинна сприяти збереженню самотності усіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії. Культурне розмаїття – це не чинник розколу, а джерело збагачення українського суспільства, можливість для громадян України, які належать до національних меншин, мати однакові з етнічними українцями умови для самореалізації в усіх сферах суспільного життя. Саме "м'який", неконфронтаційний характер міжрегіональних відмінностей робить Україну порівняно стабільною й відкриває добрі можливості

---

³⁰ Андріяш В. І. Концептуальні моделі державного регулювання сучасних етнополітичних процесів // Державне управління: удосконалення та розвиток. № 10. 2013.

³¹ Коршук Р. М. Моделі етнополітики // Гілея. 2010. № 40. С. 447.

для національної інтеграції на основі спільної громадянської ідентичності³².

Інтегративний мультикультуралізм, що знімає, злагоджує суперечності і сприяє порозумінню, що визнає актуальність для молодих національних держав перевіреного принципу "одна держава – одна домінуюча соціетальна культура", може бути прийнятним як орієнтир етнополітики для посткомуністичних суспільств, у тому числі й для України, які змушені поєднувати завдання модерної і постмодерної епох³³. Можна сподіватися, що становлення громадянської ідентичності відбуватиметься не на шкоду відродженню, збереженню та розвитку етнокультурної та етнічної ідентичностей українців. Ці два самоусвідомлення людини є консолідуючими та взаємодоповнюючими. Владні структури України повинні пам'ятати, що розв'язання економічних проблем, реалізація прагнення високих соціальних стандартів і забезпечення сталого економічного розвитку не знімає механічно суперечностей на етнокультурному ґрунті, отже, процеси національної інтеграції мають посідати належне місце як у наукових дослідженнях, так і в практичній реалізації державної внутрішньої та зовнішньої політики.

---

³² Дискусія про Україну в університеті Санкт-Галена. URL: <http://ipiend.gov.ua/novyny/dyskusija-pro-ukrainu-u-bernskomu-universyteti-2/>.

³³ Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України // Агора. 2008. № 6. С. 7.

РОЗДІЛ 3. ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗМІН В УКРАЇНІ

Юрій Шайгородський

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОСНОВИ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Складність сучасних суспільно-політичних процесів пов'язують передусім з економічними, фінансовими проблемами, недостатньою ефективністю зусиль з розвитку реального сектору економіки, з відсутністю фінансової стабільності, з повільними темпами реформування політичної системи тощо. Тобто, ступінь розвиненості держави визначається майже виключно цими раціональними чинниками. Ними зумовлюються й напрями модернізації країни – економіка, технології, фінанси, ефективність використання природного та трудового ресурсу, надр тощо. Логіка такого традиційного, й багато в чому виправданого, підходу визначає шляхи, форми та методи формування й реалізації соціально-політичних завдань.

Зосередженість на соціально-економічних чинниках розвитку орієнтує суспільство на досягнення певних зразків, зокрема шляхом освоєння закордонних технологій, запозичення у високо-розвинених країн наукових розробок, упровадження готових виробничих, технологічних процесів і управлінських моделей. Водночас, домінування такого підходу призводить до нівелювання соціально-психологічних, мотиваційно-сміслових чинників суспільного розвитку, значною мірою зумовлює, з одного боку, "навздогінний" характер соціально-економічних реформ, з другого – посилення відчуженості громадян від влади, їх відстороненості від процесу прийняття владно-управлінських рішень.

Кожна політична система постійно зазнає змін, які з часом призводять до перегляду інституційних, організаційних та ідеологічних засад суспільства. Як правило, цьому передують послаблення політичного режиму, а відтак і браку матеріальних та

духовних ресурсів забезпечення суспільного розвитку. Сутнісно політичний режим стає нелегітимним, що потребує певного перехідного періоду для нормалізації суспільного життя. Іноді такі періоди тривають досить довго, а іноді суспільство прагне радикальних і швидких, нерідко навіть спонтанних змін. При цьому певні трансформаційні перетворення здебільшого не вкладаються у традиційні теоретичні схеми, котрі ґрунтувалися переважно на детерміністських ідеях.

Дослідження сучасних суспільно-політичних процесів здебільшого ґрунтується на аналізі їх інституційних складових – діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій, суспільно-політичних рухів, громадських організацій тощо. Вважається, що саме ці інституційно-організовані суб'єкти, як елементи політичної системи, зумовлюють її цілісність та визначають рівень її ефективності.

Реальна ж політика завжди є сукупністю дій і взаємодій ширшого кола суб'єктів. Окрім інституціональних, це й групові (формальні й неформальні спільноти), й індивідуальні (на рівні особистості, як носія цінностей і смислів, як відносно самостійного джерела суспільного життя). Функціонування політичних структур, будь-яких суспільних інститутів залежить передусім від міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Зрештою, політика робиться людьми й для людей. Саме вони створюють і забезпечують діяльність тих чи інших інститутів, продукують норми, символи і значення, цінності й ідеали.

Розвиток суспільства – це процес і результат діяльності людей. Спроби ж ототожнення інституційного розвитку зі суспільним, абсолютизація інституційної складової колективної та індивідуальної поведінки виявилися непродуктивними, оскільки такий підхід нівелює значення неполітичних та позараціональних детермінант політичної поведінки.

Політичну поведінку найчастіше розуміють як поведінку "соціальних суб'єктів (осіб, груп, спільнот)", зумовлену "певними формами, засобами і напрямками функціонування політичної системи", відмежовуючи такі раціональні політичні дії від "ірраціональних форм політичної активності або таких поведін-

кових актів, що є частково чи цілком неусвідомленими"¹. Тобто, на думку окремих науковців, політична поведінка начебто (майже цілком) формується організованими суб'єктами, що складають політичну систему суспільства, – політичними й соціальними інститутами – й саме вони (ці інститути) опосередковують визначення особистістю індивідуальних цілей, методів їх досягнення і, зрештою, підвалин власного життєвого планування. Виключно раціональні чинники лежать і в оцінці ефективності процесу суспільно-політичного розвитку.

Разом з тим, політика реалізується, створюючи політичне буття з відповідною політичною культурою, культурою взаємовідносин політичних суб'єктів. Якість суспільно-політичного життя країни характеризується в першу чергу відносинами між її класами, соціальними групами, особистостями. Ці відносини або розділяють, або об'єднують групи, еліти, верстви, партії як спільними, так і окремими цілями, ідеалами, інтересами. Політичний лад, побудований на основі цих відносин, політичний режим, особливості культурно-історичного розвитку країни визначають зміст, тональність політичних відносин на конкретному етапі – конфліктних чи консенсусних, антагонічних чи партнерських. Цим визначається і загальна політична атмосфера в суспільстві, рівень конфліктності або ж співробітництва політичних сил.

Водночас, успіх сучасних суспільно-політичних перетворень значною мірою залежить від урахування особливостей визначального і ключового аспекту реалізації сучасного вектора розвитку суспільства – ціннісно-сміслового. Саме його параметрами визначається сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального – соціокультурного та соціально-політичного – процесу суспільної консолідації, цілеспрямованої й скоординованої діяльності зі створення нових цінностей та смислів.

Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості

---

¹ Розенфельд Ю. М., Герасіна Л. М., Осипова Н. П. Політологія: підручник. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2441.html>

громадян консолідує ціннісна парадигма. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Адже лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо основних, базових цінностей, може розглядатися як стабільна система. Її стабільність і сталість розвитку забезпечується ціннісною єдністю, щонайменше – відсутністю нездоланих суперечностей між особою і групою, групою і суспільством, зрештою – між особою і суспільством загалом. У цьому сенсі ціннісний консенсус – ефективний і чи не єдиний шлях консолідації нації, суспільства, держави. Ціннісна ж суперечливість, невизначеність дестабілізує систему, дезорієнтує суспільні прагнення, позбавляє основ життєвого планування, його спрямованість. Ця суперечливість стає на заваді демократичних перетворень, посилює й поглиблює тенденції ціннісних розколів.

До проблеми смислів і цінностей, як свідчить історія суспільного розвитку, найчастіше звертаються в епохи кардинальних змін. Адже система цінностей не лише характеризує стан суспільства – вона багато в чому визначає шляхи та результати його розвитку. Саме тому формування такої ціннісної системи, яка була б прийнята суспільством, є, з одного боку, найважливішим механізмом його консолідації, з другого – ефективним інструментом суспільних реформувань. Не випадково метою будь-якого політичного режиму є формування ціннісно-орієнтаційної єдності щодо основних напрямів, форм і засобів суспільного розвитку.

На сучасному етапі реформування суспільних відносин ця мета може бути досягнута через спонування до переоцінки наявних цінностей, зміни їх структури шляхом пропозиції образу майбутнього й наявності стратегії його втілення. Ефективність процесу переоцінки цінностей залежить від того, у якій "площині" індивідуальної та масової свідомості – мотиваційно-смісловій чи виключно інструментальній – "розмістяться" декларовані цінності. Якщо цінності політичного режиму стають мотивами діяльності людини, то вона буде шукати й обов'язково знайде засоби (інструменти) їх досягнення. Якщо ж цінності, що декларуються, суперечать цінностям-мотивам людини, вони будуть лише

інструментом для досягнення іншої, можливо, діаметрально протилежної мети.

Суспільний розвиток супроводжується виникненням і розвитком відносно самостійної, стійкої системи цінностей. У цьому сенсі суспільні цінності, з одного боку, визначають і впливають на зміст норм, з іншого – формують своєрідну мотиваційно-сміслову систему координат для особистості, унормовують її діяльність, пропонують суспільно прийнятні форми поведінки.

Розкриваючи сутність ціннісного підходу до аналізу соціальних змін, В. Тугаринов наголошував на його найважливішій функції – "поєднувальної ланки", "містка" між теорією і практикою. У найзагальнішому розумінні поняття цінностей він визначав як "предмети, явища та їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні тощо) членам певного суспільства чи класу або окремій особі як засіб задоволення їх потреб та інтересів, а також ідеї й спонукання як норми, мети чи ідеалу"². Разом з тим, практично всі наукові підходи об'єднує те, що в них цінності пов'язувалися з конкретно-історичними потребами та інтересами. Розуміння важливості цінностей як детермінант суспільних і соціальних процесів, ставлення людини до навколишньої дійсності актуалізують проблему в цілому.

Розмаїтість визначень та підходів до дослідження аксіосфери породжує велику кількість критеріїв для класифікації й систематизації цінностей. В їх основі лежать різні точки зору щодо природи цінностей та їх змісту. Останні як правило, зумовлюються предметом дослідження тієї або іншої конкретної науки – філософії, соціології, політології, психології, культурології, етики, естетики. Наприклад, політична наука розглядає цінності насамперед як інтерес, мотив і стимул політичних відносин, норм і зразків політичної діяльності, як зв'язок з ідеалами тощо.

Зазвичай поняття "цінності" тлумачиться як значущі для особистості, для суспільства предмети, явища, події тощо (Р. Перрі, М. Хайдеггер, М. Каган, Н. Журавльова, А. Ручка,

---

² Тугаринов В. П. Избранные философские труды. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. С. 261

Л. Титаренко, М. Михальченко, П. Сліпець та ін.). Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ті чи інші потреби (А. Маслоу та ін.); як ідеал, до якого прагне людина (Е. Фромм, Г. Лотце, Ю. Шрейдер та ін.); як норма, якої варто дотримуватися (О. Красва, М. Михальченко, Л. Орбан-Лембрик та ін.) тощо. Крім того, виокремлюють цінності об'єктивні (природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини) та суб'єктивні (настанови, ідеали, оцінки, орієнтації), загальнолюдські, суспільні, політичні, особистісні, внутрішні (екзистенціальні) та зовнішні. Усі ці трактування відбивають певні особливості цінностей.

Водночас, будь-яка класифікація цінностей є умовною. Стосується це, зокрема, і об'єктивних цінностей. Чи існують вони насправді, якщо люди змінюють свої ціннісні уявлення з часом на протилежні? Особливо гостро це питання постає у періоди кардинальної переоцінки цінностей, коли виникає сумнів у значущості колись актуальних цінностей. Не випадково сьогодні переоцінка цінностей торкнулася навіть самої методології їх дослідження цінностей.

Різноманіттям підходів до проблеми ціннісних орієнтацій обумовлюється велика кількість визначень цього поняття в науковій літературі, а також напрямів дослідження цього феномену у соціально-філософських дослідженнях. Крім того, ціннісні орієнтації аналізуються у зв'язку з життєдіяльністю особистості, її статусу в соціальній структурі суспільства, у зв'язку з формуванням ціннісного ставлення і професійної спрямованості, суспільно-політичних, духовних цінностей, цінностей сімейно-шлюбних відносин тощо.

Понад те, триває гостра наукова дискусія й навколо природи, генези, сутності, критеріїв, ознак, форм існування, шляхів формування цього феномену. Часто цінності аналізуються за критерієм об'єктивності. Зрештою, вони поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. При цьому зазвичай об'єктивні матеріальні цінності трактуються як "первинні", базисні. Внаслідок цього духовні, суб'єктивні, внутрішні цінності особистості вважаються вторинними, похідними від матеріальних, об'єктивних. Такий підхід

нерідко обмежує дослідницькі проблеми, призводить до нівелювання багатьох важливих ціннісних аспектів, таких, як віра, воля, емоції, переживання, почуття, ідеали тощо. Саме тому цінності розглядаються і як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини; і як ідеал, до якого прагне людина; і як норма, якої необхідно дотримуватися; і як значущість чогось для особистості, соціальної групи, суспільства.

Цінності особистості утворюють систему її ціннісних орієнтацій, тобто сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, що є для неї особливо значущими. Крім того, ціннісні орієнтації утворюють певну вісь свідомості і поведінки особистості та безпосередньо впливають на її розвиток. Система ціннісних орієнтацій виступає регулятором особистісного становлення, слугує критерієм норм і правил поведінки особистості.

Такі поняття, як корисність, значущість, важливість тощо, хоча й близькі за змістом, але не тотожні. Тому найбільш прийнятним нам уявляється визначення поняття "цінність", запропоноване В. Бакировим. Він вважає, що до цінностей необхідно відносити "предмети, явища, відносини тощо, які в соціальному людському бутті відповідають об'єктивним потребам суспільного прогресу"³. Підкреслимо лише, що суб'єкт є відносно вільним у виборі цінностей для власної ціннісної системи. Цей вибір детермінується насамперед ціннісними нормами, що існують у суспільстві, соціальній групі тощо. Орієнтуючись на цінність, суб'єкт орієнтується одночасно і на оцінку "своєї оцінки" з боку суспільства, співвідносить її зі соціально-політичними процесами, з думкою референтної групи тощо. Як зазначає В. Бушанський, "без жодних перебільшень, соціальне життя – це перебування в колі спостерігачів. Соціальність – це перебування в полі зору", а "будь-яка соціальна цінність завше стає предметом маніпулювання"⁴.

---

³ Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. Харьков: Вища школа. Изд-во ХГУ, 1988. С. 45.

⁴ Бушанський В. Цінності – рефлексія – влада. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. С. 150.

Дійсно, адже ціннісне ставлення суб'єкта до зовнішнього світу опосередковане орієнтацією людини на інших людей, на суспільство в цілому, на вироблені суспільством ідеали, погляди, уявлення і норми, які панують у ньому.

Зауважимо, цінності особистості не є просто варіантом ціннісного інваріанта суспільства, якщо під варіантом розуміти більш обмежений список цінностей або їх іншу ієрархічну організацію. Цінності особистості скоріше є конкретизацією цінностей суспільства, причому її ступінь залежить як від позиції особистості в соціальній системі, так і від рівня особистісного розвитку. Особистісні цінності – це усвідомлені й прийняті людиною загальні смисли її життя. Саме особистісні цінності, у разі їх усвідомлення, є основними одиницями свідомості особистості, що конституують, визначають головне і відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самої себе. Ієрархія цінностей полягає не тільки в тім, що одними цінностями іноді жертвують заради інших, а й у тім, що різні цінності мають різний ступінь спільності, що одні є конкретизацією інших.

Досліджуючи проблему життєвих цілей крізь призму діалектики суспільного та особистого, відзначимо особливу роль у процесі формування цілей соціально-економічних і політичних умов життя, вплив соціальних інститутів і системи панівних у суспільстві цінностей, цілей, норм та ідеалів. Порівняно з іншими соціальними факторами, більш безпосередній вплив на життєві цілі особистості справляють суспільні цілі та інтереси, настановлення, моральні та правові норми, соціальні цінності. Діалектична єдність цілей і цінностей саме й полягає в життєвих (або термінальних) цілях особистості, що зберігають якості й функції цілей діяльності та одночасно є цінностями людини. Якась частина цінностей може трактуватися (і в більшості досліджень трактується) як цілі. Але тільки як термінальні цілі, цілі життєдіяльності людини, які надають їй сенсу. Водночас, і самі цілі є певною мірою продуктами цінностей, тобто цінності відіграють роль цілезбудників. Таке трактування цінностей зближує їх з поняттям смислоутворюючих мотивів, як впливає з

праць О. Леонтьєва. Різниця лише в тому, що мотиви співвідносяться з діяльністю, а цілі – з життєдіяльністю в цілому. Термінальні цінності (цінності-цілі) є провідними щодо інструментальних (цінностей-засобів).

Вимоги суспільства за допомогою соціальних норм і в їх формі адресуються людині і як особистості, і як членові тієї чи іншої групи, спільноти, суспільства. Дотримання запропонованих суспільством норм, особливо правових, є необхідною умовою реалізації цілей особистості, оскільки порушення їхніх вимог передбачає застосування в тій чи іншій формі санкцій, що відповідають характерові порушення.

Ще одним критерієм класифікації цінностей може бути тріада "загальнолюдські цінності – суспільні цінності – особистісні цінності", яка є результатом історичного розвитку і свідчить про тенденцію до виокремлення та прояву сутнісних цінностей людини. Пріоритет загальнолюдських цінностей над іншими – індивідуальними та колективними (суспільними, національними) – не просто декларація. Це, скоріше, аксіологічний імператив, який усвідомлюється сьогодні різними напрямками наукової думки. Це також вимога часу, без задоволення котрої людство може припинити своє існування. Безперечно, взаємозв'язок загальнолюдських, суспільних та особистісних цінностей не є однозначним. Чимало дискусій виникає стосовно понять "справжня цінність" та "псевдоцінність", або "уявна цінність", а також щодо природи власне загальнолюдських цінностей.

Попри проблематичність зазначеного підходу, тріада "загальнолюдські – суспільні – особистісні цінності" заслуговує на особливу увагу. Завдяки їй стає можливим вивчення культурологічних коренів цінностей. Це, у свою чергу, дозволяє зробити істотний крок до цілісного бачення аксіосфери, на відміну від об'єктивно-суб'єктивного підходу.

Усі значущі чинники людського існування: біологічні, соціальні, культурні тощо впливають на складний, багатоаспектний процес формування цінностей. Їх індивідуальне поєднання обумовлює особистісний характер цінностей людини. Загальнолюдські цінності – це одночасно і індивідуальні, і особистісні

цінності, якщо вони стали частиною внутрішнього світу особистості, набули особистісного смислу.

Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер. Суспільні відносини – це та площина, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отже, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відбитком відповідних відносин, що склалися у суспільстві⁵.

Особистість сприймає соціальний досвід вибірково, трансформуючи його. Покоління, що вступають у життя, застать певну ціннісну реальність, що створювалася й існувала раніше. Людина не народжується з готовими ціннісними уявленнями, а виробляє їх у процесі своєї життєдіяльності. Ціннісна структура особистості є результатом, з одного боку, процесу засвоєння людиною суспільних цінностей, соціальних норм, ролей, узагальнених цілей тощо, які є для неї орієнтирами для освоєння соціального світу, а з другого – процесом становлення структури власного "Я", самосвідомості. Засвоюючи соціальний досвід у процесі спілкування й діяльності, індивід диференціює об'єкти за їх значущістю, орієнтується на них. Таким чином, ціннісні орієнтації – це орієнтації особистості на об'єкти навколишнього світу як на цінності. І якщо цінності являють собою об'єктивну сторону реального життя, то ціннісні орієнтації – суб'єктивне їх сприйняття особистістю, усвідомлений ціннісний вибір.

У контексті нашого дослідження важливими є положення теорії установки Д. Узнадзе, й, зокрема, установки на цілі і засоби діяльності в соціальній системі. Основною функцією ціннісних орієнтацій дослідник визначив "регулювання поведінки як усвідомленої дії у певних соціальних умовах"⁶. Основними засадами

---

⁵ Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. Соціальна психологія. 2009. №3 (55). С. 86–94.

⁶ Узнадзе Д. Н. Психология установки. Санкт-Петербург: Питер, 2001. (Серия "Психология-классика"). С. 275.

теорії установки є водночас історизм та розуміння необхідності постійного оновлення цінностей у процесі загальнолюдського та особистісного розвитку. Вищезазначене дає підстави розглядати ціннісні орієнтації як складну інтегративну мотиваційно-сміслову структуру особистості, що характеризує її цілісність і спрямованість та відбивається в ставленні до світу, до суспільно-політичних процесів і явищ, до інших людей, до самої себе.

У смисловому розумінні поняття "цінність" споріднене з поняттям "значущість". Значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби суб'єкта. Критерієм ефективності й інтенсивності цінностей, як правило, вважається рівень "повноти" задоволення потреб. Ідеться, передусім, про розуміння цінностей як джерел мотивації, які за своїми функціями еквівалентні потребам, і про визнання цінностей реальними іманентними регуляторами діяльності. Якщо в буденному слововжитку під цінностями найчастіше розуміють предмети, що володіють певними корисними для людини властивостями, то на теоретичному рівні поняття "цінності" має більш узагальнений зміст, близький до поняття "значення". Коли говорять про значення чогось, то мислять не стільки про сам предмет, скільки про ту роль, яку він може відіграти в житті людей з погляду задоволення їхніх потреб, інтересів, мети діяльності. Саме такий підхід пов'язує поняття цінностей з реальністю людського існування, суспільною значущістю, із забезпечення життєдіяльності людини.

Як правило, цінності мають біполярну структуру. Це означає, що кожній позитивній цінності (моральній, релігійній, політичній, естетичній тощо) протистоїть відповідна "анти цінність": добру – зло, шляхетності – ницість, красі – потворність, трагізму – комізм тощо. Людина живе у світі речей, предметів, явищ, відносин тощо. З усього різноманіття в процесі життєдіяльності вона виокремлює те, що має для неї певну цінність, сенс, дає змогу задовольнити потреби й інтереси, реалізувати себе. У процесі задоволення своїх потреб, інтересів, цілей людина все, що оточує її, все, з чим стикається, про що має певне уявлення, за підсумками своєї оцінки відносить або до групи корисного, потрібного, важливого, або до іншої групи – некорисного, непотрібного, неважливого тощо.

Зароджуючись у повсякденній свідомості, ціннісне ставлення залишається надбанням особистості та виконує свої орієнтаційні функції в управлінні її поведінкою, впливає на світосприйняття. Йдеться про оцінку, яка орієнтує особистість у системі суспільних відносин й зумовлена характером її потреб, інтересів, ідеалів, є своєрідним виявом її прагнень. У цьому сенсі показовими для української ситуації є результати моніторингового соціологічного опитування*, яке проводилося силами компанії Центр "Соціальний моніторинг", "Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка", компанія "Інфо Сапієнс" та Соціологічна група "Рейтинг"⁷. Відповідаючи на запитання "Чого сьогодні найбільше бракує Україні?", респонденти виокремили такі пріоритети (табл. 1).

Таблиця 1

Речі, яких сьогодні найбільше бракує Україні?*

	<i>Травень 2018</i>	<i>Жовтень 2018</i>	<i>Січень 2019</i>
Мир	62	64	67
Стабільність	43	41	40
Порядок	39	40	37
Достаток	36	35	34
Розвиток	37	36	31
Справедливість	32	27	30
Єдність	28	27	28
Впливовість у світі	7	6	6
Інше	1	1	2
Важко відповісти	2	1	1

* Можливість обрати три відповіді

* Вибірка дослідження 10 000 респондентів в усіх областях України (без врахування населення АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей). Вибірка репрезентативна для населення України віком від 18 років.

⁷ Настрої та оцінка загроз українцями. 19–30 січня 2019 р. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_012019_press.pdf

Тобто, як свідчать результати опитування, респонденти зосереджені на вирішенні внутрішньополітичних і соціальних проблем, виокремивши передусім цінності, пов'язані з безпекою та стабільним розвитком країни. Показовими є й результати аналізу відповідей на це питання у залежності від регіону проживання респондентів (Захід, Галичина, Центр, Північ, Київ, Південь, Схід, Донбас). Проблеми миру найбільшою мірою хвилюють мешканців Заходу, Донбасу й Півдня; стабільності – Києва, Півдня, Сходу й Донбасу; достаток, розвиток і справедливість виокремили як найважливіші мешканці центральних регіонів України, а ось проблему забезпечення єдності суспільства найгостріше усвідомлюють жителі Галичини, Сходу України й Донбасу. При цьому зауважимо, що загальні оцінки "правильності" обраного Україною шляху на Галичині і Донбасі кардинально різняться (див. табл. 2).

Варто відзначити й більшу категоричність в оцінках ситуації мешканців Півдня порівняно з респондентами Галичини (вагалися в однозначності оцінки, відповідно, 7% і 15%).

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, у правильному чи неправильному напрямі йдуть справи в Україні?

<i>Січень 2019</i>	<i>У правильному напрямі</i>	<i>Важко відповісти</i>	<i>У неправильному напрямі</i>
Галичина	26	15	59
Київ	21	14	64
Захід	18	12	70
Центр	16	14	71
Північ	15	12	73
Схід	11	11	78
Донбас	9	11	81
Південь	9	7	84

Разом з тим, по-різному оцінюючи динаміку й вектори розвитку держави, респонденти усвідомлюють її цінність і значущість для себе особисто, пов'язуючи свої прагнення з її майбутнім, із її незалежністю.

Кардинально змінилися оцінки громадянами шляхів розвитку країни після президентських і парламентських виборів 2019 року. Вперше за усі роки соціологічних опитувань. 50% українців вважають, що події в країні розвиваються у правильному напрямі. Протилежної думки дотримуються 23%. Перевагу позитивних настроїв зафіксовано у всіх регіонах України та серед молоді віком до 30 років (71%)⁸. Крім того, загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України, проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології в серпні 2019 року, засвідчило, що якби референдум щодо проголошення незалежності відбувся у серпні 2019 року абсолютна більшість учасників референдуму (89%) підтримала б незалежність. Такий високий показник спостерігався лише в опитуванні 1991 року, проведеному напередодні референдуму.

Розглядаючи поняття "цінність" і "орієнтація", доцільним є виокремлення як основної, "визначальної" їх складової – оцінку. Без цього "мільярди разів повторюваного факту життя кожного з нас" (В. Тугаринов) неможлива ані орієнтація, ані віднесення тих чи інших об'єктів до цінностей. За допомогою орієнтацій людина робить вибір значущих для неї об'єктів. За всієї різноманітності трактування поняття "оцінка" очевидно, що "цінність" набуває свого статусу за допомогою оцінного акту.

Людина живе у світі речей, предметів, явищ, відносин тощо. З усього різноманіття в процесі життєдіяльності вона виокремлює те, що має для неї певну цінність, сенс, дає змогу задовольнити потреби й інтереси, реалізувати себе. У процесі задоволення своїх потреб, інтересів, цілей людина все, що оточує її, все, з чим вона стикається, про що має певне уявлення, внаслідок оцінки відносить або до позитивної, або до негативної групи. При цьому з методологічної точки зору було б помилковим трактування цінностей, формування ціннісної системи як процесу виключно

---

⁸ Рекордна кількість українців вважає, що країна рухається у правильному напрямі. URL: <https://dif.org.ua/article/rekordna-kilkist-ukraintsiv-vvazhaye-shcho-kraina-rukhaetsya-u-pravilnomu-napryamku>

раціонального вибору. Саме поєднання, взаємопроникнення раціонального та ірраціонального, іноді за домінування останнього, формує струнку систему цінностей і орієнтацій на них.

Опертя на раціональні й об'єктивні чинники суспільного розвитку є виправданим, але, на нашу думку, не завжди визначальним фактором політики. Адже, наприклад, у країнах з багатими ресурсами та працьовитим народом політика часто виявляється менш ефективною, ніж у країнах з гіршими об'єктивними умовами. Об'єктивні фактори, безумовно, вкрай важливі, але їх використання залежить від факторів суб'єктивних. Скажімо, аграрна політика Угорщини удвічі ефективніша за українську, хоча ґрунти там бідніші. В Данії продуктивність тваринництва набагато вища, ніж в Україні, хоча об'єктивні умови для цієї галузі сільського господарства значно сприятливіші в нашій країні. Причини, очевидно, варто шукати в суб'єктивному факторі, в особливостях політичного управління, менеджменті аграрної галузі, зрештою – в ціннісних орієнтаціях і мотивах трудової діяльності аграріїв, у їх ставленні до праці, в традиціях тощо. Суб'єктивний фактор об'єктивується, набуває предметного характеру через матеріалізацію ідей, теорій, переконань, мотивів і стимулів, навіть віри й надії. Цей фактор виявляється на особистісному рівні, зокрема, й тоді, коли йдеться про цивілізаційний вибір нашої країни. Наприклад, "коли йдеться про євроінтеграційний курс України, – зазначає О. Майборода, – то в очах більшості її населення він має своєю метою однаковою мірою як духовні основи, втілені у моральні цінності та правові норми, так і суто матеріальні, які віддзеркалюють високий рівень розвитку продуктивних сил"⁹.

Дослідники зазначають, що характерною ознакою сьогодення є розбалансованість системи цінностей, деформація ціннісних орієнтацій особистості, моральний занепад і зниження рівня загальної культури суспільства, комерціалізація людських

---

⁹ Майборода О. Політична стратегія цивілізаційного самовизначення України. Наукові записки ІІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. № 2 (94). С. 26–27.

стосунків. З цією тезою можна погоджуватися чи заперечувати її, але не враховувати особливостей процесів, що відбуваються, залишити поза дослідницькою увагою їх вплив (взаємовплив) на формування суспільних цінностей, ціннісних орієнтацій неможливо. Не випадково проблема цінностей була в епіцентрі філософських систем різних історичних епох. Науковий пошук прагнув не лише певним чином універсалізувати поняття, але й "ідеалізувати" цінності як певний "зразок", орієнтир для нормування життєдіяльності.

Коли мовиться про ціннісні пріоритети – йдеться про перевагу одних цінностей над іншими. Ціннісні пріоритети – соціально обумовлені, мають характер потреб і спираються на досвід і оцінку навколишнього соціокультурного світу. Ця сукупність оцінок і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. Одні цінності людина вважає найбільш важливими для себе і соціуму, інші – менш важливими. Є й такі явища й процеси, якими людина у "вибудовуванні" власних ціннісних пріоритетів готова знехтувати, – або з причини відсутності достатньої інформації, неусвідомлення причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших явищ (процесів), їх значущості для власного життя, або через неможливість впливати на них. Тобто, ціннісні пріоритети формуються під впливом низки факторів і є динамічним, "гнучким" утворенням, яке є не лише результатом мисленнєвої діяльності, а й регулює поведінку, спрямовує її на досягнення певної мети, унормовує засоби її досягнення. У цьому сенсі ціннісні пріоритети є необхідною і важливою складовою процесу конструювання майбутнього – як особистісних життєвих планів, так і напрямів суспільного розвитку.

У цьому контексті зауважимо, що роль особистості в політиці є вкрай специфічною й значною мірою визначається залученістю до суспільного й політичного життя. Участь громадянина в політиці може бути зумовленою груповими інтересами, може бути незалежною від груп і відносно самостійною. Особливу групу суб'єктів становлять ті, хто професійною займається політикою, чия діяльність безпосередньо пов'язана з виконанням функцій державного чи політичного управління. Кожен із цих суб'єктів є носієм власної, індивідуальної системи цінностей, структурою й

змістом яких значною мірою визначаються мотиви діяльності, зокрема політичної.

Очевидно, що ціннісні пріоритети різних людей, груп, класів відрізнятимуться. Різними ці пріоритети будуть у заможних і малозабезпечених, у молоді й людей похилого віку, у здорових і хворих. Але, коли йдеться про суспільні цінності, особливої ваги набуває можливість впливати на перебіг суспільно значущих процесів, на їх унормування, зрештою, на прийняття управлінських рішень.

Сукупність цінностей окремої людини утворює її особистісну ціннісну систему, сукупність цінностей населення країни – ціннісну систему суспільства. Ця ціннісно-орієнтаційна домінанта, з одного боку, сув'язна зі суспільно-політичними змінами й опосередковується ними, з іншого – опосередковує їх. Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення у системі ціннісних орієнтацій. У їх структурі "безпека" залишається домінантною потребою, особистісні потреби й інтереси поступаються потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Саме вони виходять на перший план і визначають підлеглість цінностей особистісного характеру. Зазначену динаміку змін підтверджують і результати низки соціологічних опитувань, зокрема – моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, які здійснювалися протягом 2000–2017 рр.¹⁰ Серед основних страхів населення України превалюють економічні: зростання цін (81%), безробіття (73%), невиплати зарплат та пенсій (61%). Також серед найбільш вагомих страхів – зростання злочинності (51%), напад зовнішнього ворога (43%). Побоювання зростання цін посідає перше місце в усіх регіонах, але частіше про

---

¹⁰ Українці вже значно менше бояться нападу ворога і дивляться в майбутнє більше з надією, – соціологи. URL: <https://novynarnia.com/2017/08/22/ukrayintsi-vzhe-znachno-menshe-boyatsya-napadu-voroga-i-divlyatsya-v-maybutnye-bilshe-z-nadiyeyu-sotsiologi/>

цей страх згадували на Сході України (87%), а порівняно рідше – на Заході (66%).

За час проведення опитувань (2000–2017 рр.) найбільш істотні зміни у структурі страхів українців відбулися у 2014 році, коли різко зріс страх перед можливим нападом зовнішнього ворога на Україну (з 7% у 2012 році до 60% у 2014-му; страх перед розпадом України як держави (з 12% у 2012 році до 46% у 2014-му; страх перед імовірними міжнаціональними конфліктами (11% у 2012 році і 35% у 2014-му) та побоювання масових вуличних безладів (відповідно, 17% і 33%). Втім, за три останні роки ці страхи істотно послабилися, і у 2017 році порівняно високим залишається страх нападу зовнішнього ворога на Україну (38%), а от побоювань щодо міжнаціональних конфліктів, масових вуличних безладів та розпаду України як держави стало дещо менше (відповідно, 17%, 21% і 28%).

Сучасні дослідники дедалі частіше звертаються до проблеми впливу на великі групи населення, їх соціально-психологічний стан процесів трансформації, соціально-політичних змін, а також загроз, викликаних воєнною агресією. Часто усе це призводить до виникнення стресів, фобій, соціальних і психологічних криз. Демократичні перетворення, спрямованість на які декларується протягом останніх десятиліть, сутнісно є процесом руху від "закритого" до "відкритого" суспільства з властивим йому "набором" цінностей – плюралізмом у політиці, економіці, культурі, безпекою, пануванням права. По суті, йдеться про шлях кардинальної зміни ціннісних систем в умовах нового цивілізаційного вибору. І не лише про ієрархію їх ціннісних складових, а й про змістове їх наповнення. Адже, як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства відбувається переосмислення таких понять, як особистість, демократія, держава, мир, свобода, економіка, гроші, право тощо. Крім того, переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, невтручання держави в особисте життя громадян, незалежність країни, недоторканність приватної власності та ін. Новим змістом наповнюються й так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Суспільний розвиток базується й супроводжується розвитком (виникненням) відносно самостійної і відносно стійкої системи цінностей. У цьому сенсі суспільні цінності, з одного боку, формують уявлення про "належне", наповнюють його "елементи" певними ознаками, визначають ціннісні пріоритети й опосередковано впливають на зміст норм і правил, з другого – формують своєрідну мотиваційно-сміслову систему координат для суспільства, для особистості, унормовують діяльність, пропонують прийнятні форми поведінки.

Разом з тим, як свідчить аналіз наукових джерел, соціологічних та статистичних даних, досі недооціненою, але актуальною залишається проблема виявлення та врахування в практичній діяльності не завжди очевидних, "прихованих" чинників, які опосередковано, через формування відповідних ціннісних уявлень впливають на визначення напрямів суспільного розвитку та на його динаміку. Цей методологічно важливий момент не завжди враховується під час аналізу специфіки соціальних змін та інших процесів, що відбуваються в Україні.

До цих "прихованих" чинників варто віднести, передусім, посилення ірраціоналізації масової свідомості, її впливу на формування суспільних цінностей, на мотиваційно-сміслову сферу суспільства. У цьому контексті варто враховувати вплив на ціннісно-творчу сферу особистості й суспільної свідомості сучасного соціального-політичного міфу.

XX та й нинішнє століття вважається століттям раціоналізму. Дійсно, здавалося б, з розвитком наукового мислення та під його впливом ірраціональність має зникнути й поступитися місцем науковим поясненням. Разом з тим, "раціоналізм" сучасності багато в чому ґрунтується на ірраціональних началах і парадоксальним чином визначається ними. Навіть більше – ірраціональні виміри дійсності набувають нових форм, здобувають нове дихання. Лежать вони, передусім, у площині масової свідомості, в особливостях світосприйняття й ціннісного виміру сьогодення. Як зазначав М. Еліаде, міфологічне мислення може залишити позаду свої колишні форми й адаптуватися до нової культурної моди, не

зникаючи остаточно¹¹. Дійсно, нині міфи з'являються знову, змінюючи при цьому свою форму, пристосовуючись до нових реалій соціально-політичного розвитку, нових цілей, але зберігаючи свій універсалізм, вдосконалюючи зміст, механізми та функції. Під впливом сучасних трансформацій, змін, що торкнулися практично всіх сфер життєдіяльності людини, "модернізується" сутність міфу, відбувається його посилення (більшою мірою, ніж раніше), хоч як це не парадоксально – саме завдяки взаємодії з раціональним.

Міфологічна свідомість була не лише найдавнішою, але й "фундаментальною" формою пізнання світу, суспільства і людини. Міф виник із необхідності пізнання і усвідомлення природної та соціальної стихії, сутності людини та світу, створення своєрідних символічних систем для пояснення їхньої єдності. В міфологічних системах людина, як правило, не виокремлює і не відділяє себе від навколишнього світу, природи, соціуму. Космос, природа, людина і суспільство сприймаються як нерозривна єдність, як цілісність, підпорядкована єдиному божественному закону.

Міфологічна свідомість "мислить" символами: бог, цар, герой, образ тощо. Символами означені і явища, процеси чи поняття, що стоять за ними. Це є можливим тому, що у міфологічній свідомості існує постійний, нерозривний, цілісний і несуперечливий зв'язок між усіма предметами, явищами, об'єктами в природі, соціумі.

Міфологічна модель світу – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу, що будується на тотожності макро- і мікрокосмосу, природи та людини. Це ще й синтез пояснень минулого і сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури. Міф був і багато в чому залишається основою смислотворення, життєвим дороговказом. Характерною особливістю міфу була і залишається здатність до створення ідеальної, несуперечливої і завершені моделі світу, системи знань про навколишнє середовище і про місце людини у ньому як невідокремлюваної єдності. В цьому сенсі міф – конкретність і реальність, дійсність і майбуття.

---

¹¹ Элиаде М. Аспекты мифа; пер. с франц. В. Большакова. Москва: Академический Проект, Парадигма, 2005. С. 11.

Спосіб мислення сучасної людини переживає своєрідний ренесанс міфологізації. Його ознаками є не лише зростання попиту на пророцтва, гороскопи, ворожок і знахарів, не лише відчуття безпорадності у боротьбі із природними стихіями, повідомлення про які заповнили інформаційний простір і які посилюють таким чином відчуття залежності від Космосу, від вищих, невідомих сил. Чи не основною ознакою сучасного стану масової свідомості є посилення віри в "героя" на тлі відчуття небезпеки, відчаю, відсутності чіткого вектора розвитку суспільства, орієнтирів власного життєвого планування.

Своєрідною ілюстрацією цієї тези можуть бути результати моніторингового дослідження*, яке проводиться впродовж кількох років Фондом "Демократичні ініціативи" спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова¹² (табл. 3).

Таблиця 3

Чи вірите Ви в успіх реформ в Україні?

	<i>Липень 2015</i>	<i>Травень 2016</i>	<i>Жовтень 2017</i>	<i>Травень 2018</i>	<i>Червень 2019</i>
Так, я в цьому впевнений	4,8	5,1	5,5	5,4	16,5
Загалом вірю, хоча є сумніви	25,6	23,8	21,6	29,3	43,8
Загалом не вірю, проте якась частка надії ще є	32,2	37,1	26,9	37,6	23,2
Ні, зовсім не вірю в успіх	30,3	28,1	39,7	22,9	10,6
Важко сказати	7,1	5,9	6,3	4,8	5,9

* Загальнонаціональне опитування було проведене Фондом "Демократичні ініціативи" спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

¹² Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>

Результати опитування засвідчили, що в червні 2019 року, у порівнянні з травнем 2018-го, втричі (з 5,4% до 16,5%), зросла кількість оптимістів – переконаних в успіхах реформ в Україні. Очевидно, такий результат пояснюється результатами президентських виборів 2019 року, адже жодних суттєвих змін соціально-економічного чи реформаторського характеру протягом цього періоду не відбулося. Співмірним з нинішнім рівень* оптимізму був лише після президентських виборів 2005 року¹³ (табл. 4).

Серед ознак посилення міфологічної складової сучасної масової свідомості – послаблення віри в ефективність організації суспільства на раціональних засадах, розуміння того, що чимало суспільно важливих рішень приймається без оперття на них, а залежать від механізмів, які для більшості громадян залишаються незбагненними.

Таблиця 4

Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?*

	2005	2013	2017	2019, серпень
Оптимізм	33,8	14,1	20,5	36,3
Байдужість	2,7	4,8	2,8	2,5
Радість	11,7	1,4	2,7	6,6
Безвихідь	6,1	17,8	11,5	5,5
Упевненість	19,5	5,1	8,9	13,0
Розгубленість	10,5	17,1	16,4	8,5
Задоволеність	9,2	1,7	2,4	2,5
Песимізм	2,8	11,4	12,1	3,0
Надія	61,2	32,1	46,6	55,8
Тривога	24,4	30,9	34,5	17,8
Інтерес	21,5	11,9	14,1	14,4

* Загальнонаціональні дослідження громадської думки населення України проводилися Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології.

¹³ Рекордна кількість українців вважає, що країна рухається у правильному напрямку. URL: <https://dif.org.ua/article/rekordna-kilkist-ukraintsiv-vvazhaye-shcho-kraina-rukhaetsya-u-pravilnomu-napryamku>

Страх	8,1	22,0	16,8	3,9
Інше	0,5	0,4	0,3	0,4
Важко відповісти	7,1	11,0	5,4	3,8

* Кількість відповідей не обмежувалася

Крім того, міфотворення стало складовою добре відпрацьованої технології маніпулювання масовою свідомістю. "Перед нами постав міф нового типу – міф повністю раціоналізований. Нашому ХХ століттю – великій епосі технічної цивілізації – призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися точно так само й відповідно до тих самих правил, як і будь-яка інша сучасна зброя, будь то кулемети чи літаки. Це новий момент, що має принципове значення. Він змінить все наше соціальне життя"¹⁴. Це, на перший погляд парадоксальне, твердження Е. Кассірера є справедливим, передусім, з огляду на процеси "технологізації" міфу, з огляду на ту мотиваційно-сміслову роль, яку насправді відіграє міф у процесах життєдіяльності, на його незриму присутність практично у всіх її сферах. Залишаючись ірраціональною конструкцією, міф через взаємодію з політичною реальністю сам раціоналізується, "монтується" в політику і, як її інструменту, використовується для досягнення цілком прагматичних політичних інтересів і цілей. Разом з тим, перетворення ідеї, явища, події на міф важко зафіксувати, як і його новий зміст.

Коли сувора реальність розвіює довіру до держави, влади, політичних партій, коли зростає соціальна напруга в суспільстві, коли торується зневіра в ефективність організації суспільства виключно на раціональних засадах, виникають найсприятливіші умови для посилення міфологічної складової соціально-політичної сфери. Міфологізується саме поняття "політика", явища і процеси, що у масовій свідомості пов'язуються з нею.

В умовах нестабільності політичної системи проблема пошуку ефективного інструментарію, який би допоміг зрозуміти,

---

¹⁴ Кассирер Э. Техника современных политических мифов. Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. 1990. №2. С. 154.

пояснити, змодельювати, а відтак і подолати невизначеність подальшого суспільного розвитку, стає вкрай актуальною. За таких обставин будь-яка ідеологія як система усталених ідей, уявлень і поглядів навряд чи буде спроможною "самотужки" створити несуперечливий образ політичної реальності. Тому в нагоді їй стає міфологія як засіб орієнтації в політичному середовищі та фактор впливу на політичні цінності, політичну свідомість і політичне життя суспільства в цілому. Не випадково поняття "політична психологія", "політична ідеологія" і "політична міфологія" дедалі частіше використовуються як споріднені для аналізу змін у суспільній свідомості, переосмислення політичних ідеалів і цінностей.

Аналізуючи вплив міфотворчості на політичну свідомість і буття, варто застерегтися від його трактування виключно у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, міф націлений на усунення суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки.

У сучасних умовах міф все більше набуває раціональних ознак, хоча б з тієї точки зору, що стає інструментом раціональної політики, яка використовує міф для реалізації прагматичних цілей. У ситуації ж невизначеності напрямів стратегічного розвитку держави, суперечливих їх тенденцій політичний міф починає діяти як захисний механізм, що запобігає розпаду соціуму. Якщо основу міфотворчості становитиме система позитивних символів, то вона може бути використана для здійснення прогресивних суспільних змін.

Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування ціннісної системи, що існувала впродовж десятиліть, через невинуваті сподівання після українських Майданів, через зовнішню військову загрозу й внутрішньополітичні протистояння. Суспільні трансформації призвели не лише до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, а

й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Незбалансованість моральних, політичних, економічних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій посилюють процеси суспільної аномії* – до такого стану суспільства, характерною ознакою якого стає розпад системи суспільних цінностей, відсутність чітких правил і норм поведінки. Цей стан, коли стара система цінностей руйнується, а нова ще не склалася, породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує життєдіяльність, порушує суспільну рівновагу. Обов'язкові норми й правила ігноруються, поступово послаблюючи свою регулятивну функцію. За таких умов деформуються уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість. Моральність і аморальність набувають фрагментарності й "використовуються" задля досягнення власних або групових інтересів.

Вихідними на шляху подолання аномійного стану мають стати, на нашу думку, культурні й моральні цінності. Адже цінності – це своєрідний "культурний код". Кожна культура, маючи корінням власну міфологію, породжує й власну, багато в чому унікальну, ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної самоідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна самосвідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси¹⁵. Національно-культурна специфіка ціннісної системи значною мірою зумовлює й особливості національної психології. Ієрархія національних цінностей вибудовувалася віками, зумовлювалася всією історією нації та коригувалася нею через зміну ціннісних норм і настанов залежно від часу, конкретної епохи розвитку. Очевидно, саме "культурний код" лежить в основі твердження про те, що шлях цивілізації є не одно-, а багаторядним.

---

* Аномія – від давньогрецької – *ἀνομος* – заперечення закону; франц. – *anomie* – беззаконня, відсутність норм.

¹⁵ Шайгородський Ю. Ціннісний вимір політичної реальності. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. № 5 (49). С. 33–40.

Системотворчими ж, на наш погляд, є моральні цінності. Причому їхнє значення підсилюється саме в періоди трансформацій, коли настановлення, переконання, ідеї переглядаються і переосмислюються. "Мораль оцінює, оцінюючи, – пізнає", – ось той розподіл функцій, що відрізняє її від інших форм суспільної свідомості, та особлива послідовність психологічних механізмів, властива саме моральній свідомості.

Моральні норми закладені в самій природі людини і проявляються у тій чи іншій життєвій ситуації. Мораль – система цінностей і норм поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства. Вона виникає й розвивається у зв'язку з потребою суспільства регулювати поведінку людей у різних сферах їхнього життя і вважається одним із найдоступніших способів осмислення складних процесів суспільного буття.

Очевидно, що нова суспільно-політична реальність, кардинальні зміни ціннісних орієнтацій потребують вироблення й нових суспільних смислів (як сукупності цінностей, корегування потреб, нових вимірів проєктивної діяльності, означення мети й підпорядкованості засобів її досягнення). Обґрунтування такого підходу потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

У контексті нашого дослідження важливим є розуміння того, що смисли та мета – не тотожні поняття. Мета не виникає сама собою. Мета – це зумовлене суспільними потребами уявлення про бажаний результат. Смисли ж є комплексним явищем, яке містить у собі послідовне поєднання, щонайменше, п'яти елементів:

- потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);
- мотиву (як прагнення реалізації певної потреби);
- мети (як умотивованого уявлення про результат);
- шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);
- результату (як реалізації/нереалізації/часткової реалізації потреби).

Таким чином, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З другого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів

досягнення. Допоки не відбулося такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії і ототожнюватиметься з потребою. Динамічність потреб зумовлюється ступенем їхньої реалізації, тобто результативністю. Якщо результат задовольняє потребу, виникає нова – висхідна потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – інвентаризуються, корегуються наявні або ж відшукуються нові засоби досягнення мети. Тобто, "реальність" мети визначається мірою "ідеальності" потреб та наявними засобами її (мети) реалізації. Іншими словами, сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення є конкретизація мети та умов (комплексу умов, зокрема морально-етичного характеру) її досягнення.

До підсумкових результатів дослідження *ціннісно-сміслових основ реформування українського суспільства* можна віднести такі висновки та рекомендації.

1. Формування нової ціннісної системи, вироблення смислів і мотивів практичної діяльності людей не можливе без участі держави. Лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи зі збалансованого (у цьому контексті) формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, науки, культури, забезпечення ефективності діяльності інформаційної сфери, створення дієвої системи заохочення та примусу тощо. Для реалізації цих завдань необхідні їх розроблення й координація зусиль з реалізації.

Разом з тим, чинним урядом наразі не здійснено розподілу функціональних повноважень між віце-прем'єр-міністрами України, що ускладнює координацію діяльності центральних органів виконавчої влади з питань гуманітарної та соціальної політики.

Доцільно здійснити (шляхом прийняття відповідної постанови Кабінетом Міністрів України) розподіл функціональних повноважень між віце-прем'єр-міністрами України для здійснення координації та організації роботи з формування і реалізації державної політики в гуманітарній, соціальній сферах, з питань сім'ї та молоді, освіти, науки, реклами, виставкової діяльності,

культури, охорони національної культурної спадщини, інформації, видавничої та архівної справи, діяльності засобів масової інформації, туризму, конфесійних і міжнаціональних відносин тощо.

Координації зусиль зі здійснення реформ у соціогуманітарній сфері суспільного розвитку потребують питання забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади, розвитку комунікації влади з громадськістю, з питань забезпечення захисту суспільної моралі, формування позитивного міжнародного іміджу України, з реалізації державної мовної політики, діяльності культурних товариств національних меншин України тощо.

2. Обґрунтування та реалізація комплексу практичних заходів, створення таких умов, які сприяли б гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку, формуванню активної соціальної та моральної позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасності, є важливим напрямом сучасних наукових досліджень. Вітчизняні науковці здійснюють дослідження цієї проблеми в закладах вищої освіти МОН України, наукових установах НАН України, установах Національної академії педагогічних наук України та інших галузевих академій, в наукових підрозділах центральних органів виконавчої влади тощо. Разом з тим, на державному рівні та на рівні наукових спільнот відсутня координація досліджень цієї важливої для суспільного розвитку проблеми. Цим зумовлена неузгодженість дослідницьких напрямів та фрагментарність результатів. Очевидно, що результати наукових розвідок потребують узагальнення, а їх організація – координації.

З огляду на важливість і необхідність наукового забезпечення й супроводу процесу реформування гуманітарної сфери суспільного розвитку доцільним було б Міністерству освіти і науки України спільно з Міністерством культури, молоді та спорту України, із залученням фахівців національних академій наук створити робочу групу з координації наукових досліджень у соціогуманітарній сфері.

3. Наявні теоретичні й методичні розробки вчених, з погляду їх практичної реалізації, впровадження в практику, залишаються

здебільшого поза увагою держави, центральних виконавчих та місцевих органів влади, засобів масової інформації. Водночас, ці розробки часто містять конкретні рекомендації, пропозиції шляхів, форм і методів реалізації.

Міністерству культури, молоді та спорту України варто опрацювати механізм моніторингу, оцінки, апробації та практичного впровадження у діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування рекомендацій та пропозицій науковців, спрямованих на реалізацію державної політики у сферах культури, сімейної та молодіжної політики, в інформаційній та безпекових сферах.

4. За нинішніх умов посилюється вага тих інститутів, які впливають на масову свідомість, передусім аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації, оскільки вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної війни, подолання загрози єдності країни і консолідації її громадян. Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова необхідно ініціювати, а центральним органам виконавчої влади розробити і впровадити ефективну систему моніторингу інформаційного простору України, що є передумовою вироблення адекватного впливу на процес формування ціннісно-сміслових установок суспільства. Адже саме в межах цього простору, здебільшого, відбуваються процеси маніпуляції свідомістю, посилення агресивності, загострення політичного й міжетнічного протистояння.

У цьому контексті, варто переглянути форми та методи роботи тих державних органів, які покликані впливати на зміст теле- та радіопрограм, політику інформаційних каналів та ресурсів. Доцільним було б впровадження системи моніторингу змісту й спрямованості інформаційного контенту з метою запобігання спробам дезінформації та поширення неправдивої інформації із використанням наукових методів аналізу, зокрема, із використанням методів контент-аналізу. Метою такого аналізу має бути визначення відповідності інформаційного контенту Конституції й законам України, Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН, Декларації прав дитини,

Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, іншим нормам міжнародного права. Результати такого аналізу можуть, по-перше, оприлюднюватися (з певною періодичністю) для інформування громадян про рівень об'єктивності того чи іншого ЗМІ, по-друге, можуть стати об'єктивною основою для прийняття рішень Національною радою України з питань телебачення та радіомовлення в межах їхньої компетенції.

Раді національної безпеки та оборони України варто розглянути доцільність розроблення цілісної концепції національної інформаційної політики в умовах зовнішніх і внутрішніх інформаційних загроз, загроз суверенітету й територіальній цілісності України.

5. Інформаційний, освітній, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього в контексті цивілізаційного вибору України. Комітету з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національній академії наук України, Міністерству освіти і науки України та іншим центральним органам виконавчої влади необхідно сприяти всебічному розвитку політичної освіти та культури в Україні як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства. Міністерству освіти і науки України – розглянути доцільність запровадження обов'язкових програм і курсів з політології, основ держави та права в усіх закладах вищої освіти України, всіляко підтримувати заходи, спрямовані на формування політичної культури та освіти, розвитку критичного мислення.

Наталія Кононенко

АКТУАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ІНСТИТУЦІЙНОГО ВПЛИВУ НА МОДЕРНІЗАЦІЮ ЦІННІСНОЇ ПАРАДИГМИ УКРАЇНЦІВ

Хто є суб'єктом формування ціннісного концепту, який має сприяти формуванню спільної української ідентичності? За майже 30 років незалежності суспільство звикло покладати високі (та патернальні) надії в цьому питанні на владу, еліту, політичний клас. Але ситуація зазнає змін і відповіді на поставлене питання починають урізноманітнюватися. У 2017 р. економіст Олександр Пасхавер зауважував: "Прибічникам революції – побажання: не розраховувати на владу. Ви – не їхні слухняні помічники, а найважливіший фактор тиску"¹. У 2019 р. оптимістичний, навіть, можна сказати, романтичний політик Олесь Доній зазначав, що коли саме "ми", бо так сталося, що наша влада не зможе це зробити, не створимо спільні цінності, які дозволять українцям швидко рухатися, долати відставання від найближчих сусідів та порівнювати себе не з найближчими, а найуспішнішими націями, деградація нашого суспільства буде тривати далі².

Зміна мислення суспільством, вважає філософ Сергій Дацюк, потребує перегляду соціального устрою, нових гуманітарних теорій, нового світобачення. В українському ресентиментному суспільстві усвідомленню кризи опираються перш за все політичні еліти та правлячий клас. Нескінченність пошуків аксіологічної суб'єктності українців фіналізується жорсткою політичною реальністю. "Ми почали жити в десятиріччя "збереження держави", – стверджує політичний оглядач Віталій Портников. – Щоб пережити ці роки (поки Путін при владі в Росії), нам потрібно

---

¹ Пасхавер О. Вибір долі //Дзеркало тижня. 27 квітня, 2017. URL: https://dt.ua/internal/vibir-doli-241153_.html

² Доній О. 2020 рік: Україні треба почати конкурувати із провідними націями. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Mh2ZdWV2xMo&list=PLrM_HsgzkHhE3djp1fTiO2OPz-MtyYkft&index=9

обкопуватися, сконцентруватися, зрозуміти, хто ми і які наші пріоритети – або відмовитися від держави"³.

Зміст та еволюція аксіологічного дискурсу в Україні 2010–2019 рр. XXI ст. Перший аспект, на якому слід наголосити, полягає у тому, що, звичайно, українці не є суспільством без цінностей. Питання в тому, якими є ціннісні наративи, що підтримуються більшістю громадян, і який розвиток держави детермінує саме така ціннісна матриця?

Згідно з класифікацією політичних філософів Р. Інглхарта та Х. Вельцеля, існують "цінності регресу", з якими живуть індустріальні країни, а саме: патернальність поведінки, прагнення сильної влади, конформізм, лояльність до корупції, низький рівень політичної культури, неінклюзивний тип політичної поведінки абсолютної більшості громадян, прагнення стабільності та збагачення до рівня притаманного суспільствам із індустріальною економікою. Модерні постіндустріальні країни живуть із "цінностями розвитку", якими є високий рівень політичної культури, повага до закону та демократії, людиноцентричність, відповідальність, універсальність (відчуття єдності із природою), гедонізм, толерантність, налаштування на отримання задоволення від життя). Дослідження проведені в Україні у листопаді 2019 р. свідчать про те, що її мешканці і далі перебувають під впливом наративів регресної групи цінностей. У жовтні 2019 р. майже 50% українців вважали, що демократія є менш важливою цінністю, ніж гроші; майже 70% українців хочуть порядку більше, ніж свободи та демократії⁴. Президент авторитарної Білорусі є найбільш популярним українським політиком – йому симпатизує понад 70%

---

³ Портников В. *Нормандія: Зеленський разбудил Вия, и теперь в Украины есть два варианта.* URL: https://www.youtube.com/watch?v=4un90P16IWM&list=PLrM_HsgzkHhE3djp1fTiO2OPz-MtyYkfT&index=7

⁴ П'яте всеукраїнське муніципальне опитування. Київ: група Рейтинг. 9.12.2019. URL: http://ratinggroup.ua/research/regions/pyaty_vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html?fbclid=IwAR2Bix1ms-KAqHLTPExxtFLVh48ZeaHTE2aaZi3VXQk_FaUxsRH-Q7J_jCE

українців⁵. Традиційно на Заході країни симпатиків патернальності менше, ніж на Сході та Півдні країни.

Друге. Специфіка патернального ціннісного світу українців полягає в його дуальності. Якщо дуже спрощено, то одна велика частина наших патернальних громадян ідентифікують політично себе як українці, інша велика, так само патернальна частина, не вважає себе частиною української політичної нації. Починаючи з С. Гантінгтона, Україну часто класифікують як "розколоту цивілізацію", неоднорідною в культурному, мовному, ціннісному аспектах, з прагненням різних частин до різного майбутнього^{6,7,8}. Така дуальність створює проблеми навіть для стабільних правових демократій зі сильними інститутами. Для України, з її неусталеними для країни і нетривалими демократичними традиціями та слабкими інститутами, співіснування спільнот із різними політичними ідентичностями і цінностями є дуже небезпечним. На думку політолога М. Рябчука, специфіка дихотомності української ідентичності полягає в тому, що "етнічна" ("аутентична" за М. Рябчуком, ментальність українців) її частина, на відміну від "західнослов'янської ідентичності", набагато тісніше пов'язана із західними, ліберальними цінностями, розвиток яких українцям необхідний для модернізації України⁹. А історик Я. Грицак називав "небезпечним" протистояння між Києвом, Львовом та Донецьком. Грицак ще в 10-ті рр. ХХІ ст. пояснював капсулізацією

---

⁵ ДИНАМІКА СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО СВІТОВИХ ЛІДЕРІВ. Рейтинг. Жовтень, 2019. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_ukraincev_k_mirovym_lideram.html

⁶ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: Издательство АСТ, 2003. 603 с.

⁷ Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.1: Гештальт и действительность. Москва: Мысль, 1993; Т. 2: Всемирно-исторические перспективы; пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. Москва: Мысль, 1998.

⁸ Тойнби А. Дж. Постыжение истории. Москва: Прогресс, 1991. 736 с.

⁹ Рябчук М. Аксіологічний аспект національної ідентичності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2012. Вип. 4. С. 168–181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2012_4_16

Донбасу та формуванням т.зв. "донецької ідентичності"¹⁰. На думку того ж Грицака, ціннісний нарратив, зрозумілий усім громадянам України – це модернізація як інструмент глобальних змін у країні. "Нація – це не про мову чи про історію, а про модернізацію. Хочеш бути сильним – модернізуйся", – пише історик¹¹.

Влада, яка перемогла на виборах 2014 р., після Революції Гідності, працюючи із болісною темою "світоглядного розколу українців", проголосила формування єдиної політичної нації центром власної гуманітарної політики. Ціннісним бекграундом процесу стало чи не вперше в новітній українській історії поєднання національно-демократичного та ліберально-демократичного концептів (примат свободи, розвиток української мови, скорочення податків, інтеграція до ЄС та вступ до НАТО)¹². У аналогічному ключі провів свою другу президентську кампанію президент П. Порошенко у 2019 р. Фактично, в програмі П. Порошенка йшлося про необхідність розвитку єдиної ідентичності українців як політичної нації через традиціоналізм (національно-демократичні ідеологічні нарративи) – фактори "мови, віри та розвитку армії". Модерність українців, за П. Порошенком, полягає у поєднанні традиціоналістського підходу із продовженням руху України в ліберально-демократичний західний світ, ціннісний концепт якого (відповідальність, законослухняність, домінування закону, довіра, толерантність тощо) також має стати частиною фундаменту, що об'єднає українців¹³. Утім, на момент першої декади офіційної президентської кампанії з'явилися цифри від

---

¹⁰ Грицак Я. Нація – це про модернізацію. УНІАН. 12.11.2018. URL: <https://www.unian.ua/society/10332108-istorik-yaroslav-gricak-naciya-ce-ne-promovu-chi-pro-istoriyu-a-pro-modernizaciyu-hochesh-buti-silnim-modernizuysya.html>

¹¹ Там само.

¹² Передвиборча програма кандидата в Президенти України Петра Порошенка. 2014 р. URL: https://programaporoshenka.com/Programa_Poroshenko.pdf

¹³ Передвиборча програма Петра Порошенка 11.02.2019. URL: https://lb.ua/news/2019/02/11/419445_peredviborcha_programa_petra.html

чотирьох соціологічних компаній, відповідно з якими 73% українців вважали, що "країна не рухається у правильному напрямі". Для 67% опитаних найбільше бракувало миру, а серед найбільших загроз було названо масову еміграцію, економічний занепад та бідність¹⁴. Таким чином, оцінка українцями зрозумілих їм результатів соціально-економічної діяльності влади в період 2014–2018 рр. автоматично девальвувала і ціннісну ідеологічно визначену конструкцію кандидата. Вже після президентських виборів 2019 р. соціолог Євген Головаха підсумував, що саме ця "ідеологічна визначеність" стигматизувала П. Порошенка із характеристикою "людини з минулого", що і зумовило його програв. У той же час В. Зеленський із його "приколізацією політики" видавався дуже сучасним персонажем. Головаха вважає, що українці втомилися від "системної політики", вона вичерпала свої можливості¹⁵. Звичайно, не лише Україна має вирішити завдання перебудови політичного світу відповідно до нового, "мережевого" суспільства. В ньому є такі проблеми, які системні політики не розв'яжуть. Специфіка сучасного світу полягає в тому, що він все більше стає "не лівим" і "не правим", головним стає ефективність, рейтинг, економічне зростання стає над наративом, питання духовності, культури, моралі, ідеалів відходять на другий план. Отже, програма і передвиборча кампанія В. Зеленського очікувано була зроблена в іншому аксіологічному контексті¹⁶. Питання "мови і віри" як ціннісних інструментів формування нації винесено за межі програми кандидата. Практично, за її межами лишилися згадки про європейську та євроатлантичну інтеграцію, які є інструментами доєднання України до ціннісного світу ліберальних демократій. Цікаво, що в економічній програмі

---

¹⁴ Настрої та оцінки загроз українців. Центр "Соціальний моніторинг", "Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка", компанії "Інфо Сapiєнс" та Соціологічна група "Рейтинг" 04.2019. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_i_ocenka_ugroz_ukraincami.html

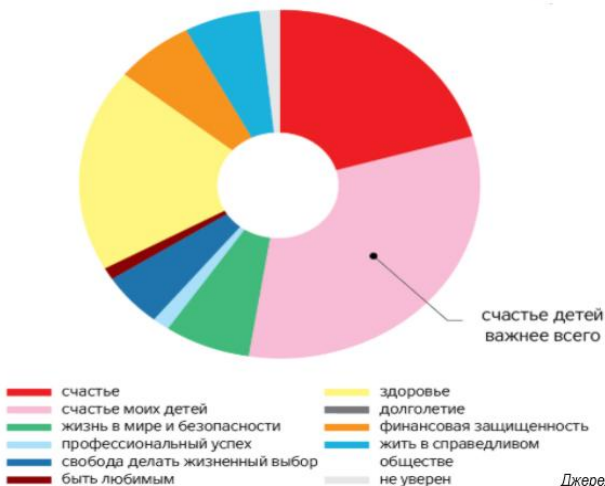
¹⁵ Євген Головаха: Патріоти бояться успіхів Зеленського. Українська правда. 30.09.2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/09/30/7227638/>

¹⁶ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

кандидат робив наголоси на лібертаріанських кроках: підтримка конкуренції, повага до власності, запровадження ринку землі тощо. Українцям було запропоновано розмову про щастя, цінності людського капіталу та оцінку ключових показників ефективності влади з точки зору створення умов для розвитку людини. Отже, тема "щасливої нації" як ціннісної платформи від В. Зеленського, що здатна об'єднати українців, змінює фундаменталістський концепт* модернізації від П. Порошенка, що передбачав поєднання традиційних національно-демократичних та ліберально-демократичних цінностей. Образ абстрактного, не наповненого конкретикою "щастя" настільки захопив українців, що під час другого туру президентської кампанії В. Зеленський здобув перемогу із результатом 73,22%, а його партія "Слуга народу" на парламентських виборах здобула перше місце із

Какой из этих факторов важнее всего в жизни украинцев

Діаграма 1

* Під фундаменталізмом у цьому разі мається на увазі повернення П. Порошенка до "витоків", до українських культурних та історичних традицій секуляризаційного світу. Так що ґрунт для їх появи і поширення в сучасних умовах, безперечно, має місце.

результатом 43,1%. У серпні 2019 р. уперше за всю сучасну історію 36% українців із оптимізмом дивилися у майбутнє, а 55% мали надію на краще майбутнє¹⁷.

Темі "щастя" у вересні 2019 р. було присвячено впливовий щорічний Ялтинський саміт "YES", бініціаром якого є український олігарх Віктор Пінчук (про його підтримку, надану В. Зеленському, багато кажуть у експертних колах)^{18,19}. На саміті було презентовано "Глобальне дослідження щастя та політичних поглядів", що проводився в травні – червні 2019 р. під керівництвом Джорджа Варда, одного з авторів Всесвітньої доповіді про щастя 2019 р., американською консалтинговою компанією Schoen Consulting в 15 країнах світу. За результатами дослідження, для українців ієрархія факторів (*рухається від фактора з більшою вагою до фактора з меншою вагою – авт.*) "щасливе життя" складається з: щастя дітей, відчуття власного щастя, здоров'я, безпеки, справедливості, грошей, свободи, професійного успіху, кохання. (*Див. діаграму 1*) Автори представленого на саміті дослідження вважають, що в умовах занепаду ліберальної демократії політикам правильно робити ставку в спілкуванні з виборцем на розвиток теми щастя. Ця тема набагато більше захоплює громадян, ніж традиційні обіцянки стабільності, зростання доходів, соціальної справедливості та умов для успішної професійної самореалізації людей. "Ера матеріального споживацтва плавно перероджується в еру споживацтва емоційного. Ця тенденція дуже помітна на зміні пріоритетів молодого сегмента середнього класу в усьому світі: мобільні переміщення за робочим місцем містами і країнами, замість призу "За вірність фірмі"; наймана квартира, замість раніше обов'язкового до 35 років

---

¹⁷ Соціологи: Уперше з 2004 року українці вірять у майбутнє. Українська правда. 22.08.2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/08/22/7224204/>

¹⁸ "Щастя – як ціль держави". Дискусія. Ялтинська щорічна зустріч. URL: <https://yes-ukraine.org/>

¹⁹ Аваков, Гройсман і Зеленський: таємні зустрічі олігарха Пінчука з ключовими політиками // СХЕМИ №225. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_FLfgs0UMXM

іпотечного будинку; зручний одяг, замість брендового; подорожі, замість шуби; хобі, замість приватної школи для дітей; орендована машина, замість трьох власних; хайп, замість компетентності; задоволення, замість вантажу відповідальності за інших. Новий світ шукає емоції", – ідеться в самері дослідження²⁰.

Активно про "щастя", як наратив, що має об'єднати українців, наповнювати його сенсами, починають говорити українські науковці та експерти^{21,22}. На нашу думку, ціннісна адженда, якщо вона спрямована на об'єднання більшості українців та подолання кризи ідентичності, має враховувати декілька факторів, а саме:

✓ глобальні виклики, яким має відповідати ціннісний світ українців, якщо вони прагнуть стати частиною світу *Advanced Economies*;

✓ стан українського суспільства, який визначає "коридор можливостей" для конструкторів ціннісного концепту;

✓ спроможності державних та соціальних інститутів розробити, популяризувати та сприяти імплементації цінностей.

Глобальні виклики та постмодерні цінності українців.

Згідно з оцінками аналітичної служби Міжнародного валютного фонду розвиток сучасної економіки суттєво уповільнюється. Так, прогноз зростання світової економіки на 3% у 2019 році є найнижчим з моменту останньої світової економічної кризи 2008–2009 рр.²³. У разі щорічного зростання української економіки на одному рівні зі світовою економікою (3%) відставання України від решти світу буде лише зростати. Представники "близького кола" президента В. Зеленського інформують, що він "міє про 10%

---

²⁰ Мостова Ю. "Зробіть нас щасливими". Дзеркало тижня. 2019. URL: <https://zn.ua/project/happiness/>

²¹ Доній О. Трансформація української національної ідеї. Київ: Наш формат, 2019. 472 с.

²² Литвиненко О., Сменковський А. Україна змінюється. Дзеркало тижня. 4.10.2019. URL: https://dt.ua/international/ukrayina-i-svit-sogodni-325405_.html

²³ IMF World Economic Outlook // IMF- 2019. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/10/01/world-economic-outlook-october-2019>

щорічного зростання"²⁴. Але досягнення таких результатів потребує нетрадиційних підходів з боку влади, бізнесу, "третього сектору" та не лише щасливого, а ще й дуже серйозно мобілізованого, налаштованого на модернізацію суспільства. Складність українського економічного кейсу полягає в тому, що модель нашої економіки залишається споживчою та імпортозалежною, а тому й такою, що легко підпадає під несприятливу зовнішню кон'юнктуру, як це мало місце протягом 2018–2019 рр. і збережеться як мінімум у наступному 2020 році. Згідно з прогнозом МВФ зростання ВВП Єврозони на 2020 р. становитиме 1,4% (мінімальна динаміка, починаючи з 2013 р.), ВВП Китаю – 5,8% (для розуміння: ВВП Китаю у 2018 р. збільшився на 6,6%), ВВП США – 2,1% (для розуміння: ВВП США у 2018 р. збільшився на 2,9%)²⁵.

Сергій Гурієв, головний економіст Європейського банку реконструкції та розвитку (2015–2019 рр.) та професор економіки паризької Школи політичних наук Sciences Po, наголошує на тому, що саме соціальні наслідки сучасного етапу індустріальної революції є найбільшим викликом для суспільних та державних інституцій сучасності. За його оцінками, в пострадянських економіках унаслідок автоматизації праці вже протягом найближчих 10–15 років кожен другий дорослий може втратити роботу²⁶. Лауреат Нобелівської премії з економіки (2018 рік), старший економіст Світового банку (2016–2018 рр.) Пол Ромер припускав, що економіки, які інвестують у НДДКР та людський капітал, здобудуть у довготривалій перспективі кращі шанси для зростання, ніж ті, що таких інвестицій не матимуть²⁷. Таким чином, необхідність

---

²⁴ Олег Устенко. У Зеленского нулевая толерантность к коррупции // K.R.Y.M. Червень 2019 р. URL: <https://1.facebook.com/1.php?u=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3DSGg8qFecjM%26fbclid%3DIwAR2yi7oVBomaLKvTxqTISJh-s684YuNsn>

²⁵ IMF World Economic Outlook // IMF-2019. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/10/01/world-economic-outlook-october-2019>

²⁶ Гурієв С. Почему у постсоветских стран не получилось // Канал K.R.Y.M. Червень, 2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kMHL6XgaNc>

²⁷ Paul Romer: Why the world needs charter cities // TED talk August 2009. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mSHBma0Ithk>

реагувати на тектонічні соціальні зсуви, що зумовлені пост-індустріальним розвитком, масштабною еміграцією пасіонарних українців та прогресуючим старінням тих, хто залишається в країні, мають виводити на перші позиції порядку денного влади, бізнесу, громадянського суспільства питання:

а) пошуку ресурсів для інвестування в людський капітал;

б) мобілізації уваги українців на постійне самовдосконалення, відповідальне ставлення до освіти та надання підтримки українській економіці навіть у разі роботи поза Україною.

Війна України із Російською Федерацією, наша економічна слабкість та залежність від підтримки західних партнерів робить Київ особливо чутливим до змін у структурі глобальної безпеки та ідеологічної трансформації на Заході. Для України, модернізаційний концепт якої було побудовано на прагненні європейської та євроатлантичної інтеграції, на цінностях ліберального світу, наростаючий західний дискурс про неможливість одночасного успішного співіснування і глобалізації, і демократії, і національної держави, є максимально болісним та несвоєчасним. Серед головних факторів, що зумовили таку трансформацію ставлення до ліберальних демократій:

✓ поступове та масове падіння доходів середнього класу в країнах *Advanced Economies*;

✓ успішна економічна модернізація в Китаї та Сінгапурі, які ніколи не прагнули будувати демократію, а тим більше – ліберальну;

✓ еволюція і самої влади в авторитарних країнах, яка, цитуючи американського політолога Данієла Трейсмана, хоче "більше демократії, менше насилля і визнання власної компетентності"²⁸;

✓ зростання кількості популістських режимів у Європі (Польща, Угорщина, Велика Британія);

---

²⁸ Daniel Treisman. *The New Autocracy Information, Politics, and Policy in Putin's Russia*. URL: <https://www.amazon.com/New-Autocracy-Information-Politics-Policy/dp/0815732430>

✓ ерозія демократії та свободи у країнах консолідованої демократії, в першу чергу у США.

На нашу думку, було б неправильно ігнорувати оцінку орієнтації Києва на Брюссель та Вашингтон як "виродження геополітичної революції у геополітичну кризу"²⁹. Навпаки владі, бізнесу та громадянському суспільству треба знайти в собі силу адаптуватися до трансформації західного світу, прагнути стати в умовах, що існують, не лише географічно, а й політично його частиною і продовжити адаптацію українського суспільства до ліберальних цінностей. Саме ліберальні ціннісні наративи містять такі інструментальні речі, як, наприклад, влада закону, відповідальність, самостійність, толерантність, уміння довіряти одне одному та домовлятися, які сприятимуть подальшому укріпленню українського громадянського суспільства та депатримоніалізації політичного режиму у країні.

Якість життя детермінує патермальність ціннісного світу українців. За даними моніторингу основних тенденцій змін за підсумком 2018 р. Інституту соціології НАН України економічна ситуація почала повільно, але покращуватися. Якщо у 2017 р. медичної допомоги не вистачало для 53% громадян, то у 2018 р. таких уже 45%. Тих, кому не вистачало можливості повноцінно проводити відпустку: у 2017 році було 72%, у 2018 р. – 54%. Не вистачало можливості харчуватися відповідно до своїх смаків у 2017 р. – 52%, в 2018 р. – 43%. Модного та красивого одягу у 2017 р. не вистачало 35%, у 2018 р. – 29%. Таких, кому вистачало лише на продукти харчування у 2017 р. було 42%, у 2018 р. – 32%. Тих, кому загалом вистачає на прожиття, у 2017 р. було 32%, у 2018 р. – 40%. Якщо у 2004 році ВВП на особу становив в Україні \$6,3 тис. (у Польщі — \$14,1 тис., Румунії — \$11,5 тис.), то вже у 2018 р. цей показник для України становить \$8,2 тис. (у Польщі – \$28,1 тис., в Румунії – \$23,3 тис.). "Тобто, по всіх параметрах

---

²⁹ Дацюк С. Виродження революції // Українська правда. 18.11.2019. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5ddd1b209a00b/>

поступово йде поліпшення. Я би сказала: ми повземо потихеньку, але в правильному напрямку", – наголосила соціолог Ірина Бекешкіна під час презентації, проведеної Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва дослідження³⁰. Тим не менше, повної позитивної динаміки у боротьбі із бідністю не спостерігається, Україна дуже сильно відстає від економік найближчих сусідів і навіть ряду країн, що розвиваються. Так, у 2018 р. ВВП України на особу був удвічі-втричі нижчий, ніж у Малайзії (\$27,4 тис.), Чилі (\$23 тис.), Аргентині (\$18,3 тис.) та Мексиці (\$18,3 тис.). Світовий банк і далі вважає Україну найбіднішою країною регіону, де більше, 6% населення має споживання на рівні \$5,5 на день³¹.

Українці у більшості своїй залишаються маргіналами в плані політичних та ідеологічних преференцій. За підсумком 2018 р. 50% українців взагалі не визначилися із своїми ідеологічними симпатіями. Майже 7% вважали себе соціалістами, 10% – соціал-демократами, понад 11% вважали себе національними демократами і лише 2,5% українців визнають свої погляди ліберальними чи лібертарінськими³².

Бідність, нерозуміння політики, відсутність змін на краще, усвідомлена відмова від критичного мислення, від оцінки власних та суспільних помилок/перспектив, безпідставна позитивність мислення – це прояви уже згадуваної вище кризи "ресентименту", яка робить людину нерішучою і безсилою, а життя її – безперспективним.

---

³⁰ Надія й тривога: соціологи діагностували стан українського суспільства. Фонд "Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва". 21.12.2018. URL: <https://dif.org.ua/article/nadiya-y-trivoga-sotsiologi-diagnostovali-stan-ukrainskogo-suspilstva>

³¹ Europe and Central Asia Economic Update, Spring 2019 : Financial Inclusion. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/377571554411400279/Europe-and-Central-Asia-Economic-Update-Spring-2019-Financial-Inclusion>

³² Крамар Олександр. Найбідніша країна Європи // Тиждень. 29.03.2019. URL: <https://tyzhden.ua/Economics/228323>

Наскільки Ви довіряєте таким інституціям?

Діаграма 2

Цілков довіряю Швидше довіряю Важко відповісти Швидше не довіряю Зовсім не довіряю

група РЕЙТИНГ | Динаміка оцінки ситуації в країні | жовтень 2019

Громадський активізм населення не зростає. На жаль, кількість українців, які розділяють/підтримують/слідують цінностям розвитку, зростає повільно. Так, згідно з даними дослідження Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва та КМІС, рівень системного/постійного громадського активізму у 2019 р. повернувся до рівня домайданного 2013 року і становить 7,5%³³. Відповіді на це питання можна розділити, за великим рахунком, на дві групи. Перша велика група експертів вважають, що падіння громадського активізму у 2019 р. пов'язане із зростанням патерналістських тенденцій. Унаслідок президентських та парламентських виборів радикально змінився політичний ландшафт у країні. Вперше за всю історію виборів новообраний президент здобув у другому турі виборів 2019 року 73% підтримки виборців і став переможцем у майже в усіх областях (за винятком Львівської), в усіх вікових та освітніх групах. Уперше за всю

³³ Громадський активізм та ставлення до реформ: суспільна думка в Україні // "Демократичні ініціативи". Травень 2019 р. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadskiy-aktivizm-ta-stavleniya-do-reform-suspilna-dumka-v-ukraini>

історію незалежної України нова політична партія має монопольну більшість у Верховній Раді та монопольно сформувала уряд. Нарешті, вперше новообраний президент мав довіру у 70% і тримав її майже півроку. Якщо раніше (2014–2018 рр.) у разі втрати довіри до всіх державних інституцій (за винятком армії) громадяни покладали свої надії на недержавні інституції – волонтерів, громадські організації, медіа, західних партнерів України, то після виборів усі сподівання зосереджуються і на президенті, його більшості у Верховній Раді та створеному ними уряді. (Див. таблицю №1 та діаграму 2).

Таблиця 1

**Динаміка відповідей населення України на запитання
"На кого Ви покладете головні сподівання, хто може стати
рушієм здійснення в Україні необхідних реформ?"
(не більше п'яти відповідей), %**

	Травень 2018	Червень 2019	Серпень 2019
Президент Петро Порошенко	24,1	–	–
Президент Володимир Зеленський	–	61,5	65,6
Більшість у Верховній Раді (2014–2019)	9,5	–	–
Новобрана Верховна Рада	–	45,8	43,4
Уряд (2014–2019)	31,4	–	–
Майбутній уряд	–	42,5	35,5
Громадські організації, волонтери	24,7	21,5	8,7
Населення	24,9	23,9	17,4
Країни Заходу	24,7	7,3	5,9
Влада на місцях	10,7	16,9	12,0
Міжнародний валютний фонд, Світовий банк	24,2	6,8	2,5
Вчені	15,2	11,4	2,1
Олігархи	6,4	3,2	0,7
Бюрократія, чиновники	3,0	0,9	0,4
Правоохоронні органи (прокуратура, суди, поліція)	2,9	8,0	2,7
Росія	0,6	0,3	0,3
Інші	1,4	1,8	1,1
Важко сказати	14,9	5,7	10,7

Джерело: Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні
// за наук. ред. О. Резніка. Інститут соціології НАН України. Київ, 2019.

Патерналізм набув свого класичного вигляду – віри у те, що усе потрібне зробить новообрана та новопризначена влада. Чому ми говоримо про патерналізм? Тому що сподівання громадян не підкріплені готовністю до власної участі, до власної активності. Так, у серпні 2019 році стрімко впала кількість громадян, які протягом року займалися безоплатною роботою задля суспільних потреб – до рівня 2012 року (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка відповідей населення України на запитання
"Чи займались Ви волонтерською діяльністю (безоплатною
роботою задля суспільних потреб) протягом року?", %**

	Грудень 2012	Листопад 2015	Грудень 2016	Грудень 2017	Грудень 2018	Серпень 2019
Так	10,2	13,0	14,0	12,3	18,3	9,3
Ні	87,9	86,8	85,9	87,4	81,4	90,7
Не відповіли	1,9	0,2	0,1	0,3	0,2	0,0

Джерело: Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні // За наук. ред. О. Резніка. Інститут соціології НАН України. Київ, 2019.

У серпневому опитуванні 2019 року було також питання, за яких умов люди були б готові взяти участь у роботі громадських об'єднань. Отже, у порівняно з опитуванням, проведеним у травні 2018 року істотно збільшився відсоток громадян, які взагалі не збираються брати участь у роботі громадських організацій – з 36% до 51%. Також у 2019 році різко впав відсоток громадян, які надавали благодійну допомогу людям чи громадським організаціям – до рівня, що був до Майдану та Революції Гідності (табл. 3).

Цілком імовірно, що така поведінка українців пов'язана із активізацією сподівань, що всі проблеми здатна вирішити нова влада і вже немає потреби турбуватися про соціальні потреби пересічним громадянам.

Інша частина експертів вважає, що падіння громадського активізму зумовлено, в першу чергу, невисокою якістю громадян-

ського суспільства. Активісти, які отримують гранти, – не громадянське суспільство, вважає Євген Головаха. "Якщо ти отримувеш десятки тисяч доларів, ти – найманий працівник, вибачте, – наголошує соціолог, – ті, хто отримує гранти, не може називатися "громадянським суспільством". Громадянське суспільство – це коли ти вісім годин відпрацював, а потім у вільний час пішов працювати на людей. Або заробив десять тисяч доларів, а половину відрахував на суспільство".

Таблиця 3

**Динаміка відповідей населення України на запитання
"Чи надавали Ви протягом останнього року якусь благодійну
грошову або матеріальну допомогу (наприклад, одяг чи їжу)
людям чи громадським організаціям, які вирішують
певні проблеми?", %**

	Грудень 2012	Листопад 2015	Грудень 2016	Грудень 2017	Грудень 2018	Серпень 2019
Так	28,9	47,0	41,6	41,4	38,5	25,1
Ні	70,7	52,4	58,1	58,5	60,9	74,9
Не відповіли	0,4	0,1	0,3	0,1	0,6	0,0

Джерело: Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні
// За наук. ред. О. Резніка. Інститут соціології НАН України. Київ, 2019.

Отже, час покаже, чи можна ставити питання про кінець визнання суспільством вирішальної ролі громадянського суспільства як авангарду перетворень. Колишня влада, яка не користувалася довірою громадян, так чи інакше була змушена рахуватися з громадськими активістами – або співпрацюючи, або імітуючи співпрацю, або репресуючи, особливо антикорупційних розслідувачів.

Пасіонарні українці за своїми переконаннями або ліберальні соціалісти, або лібертаріанці. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України від 2018 р. "громадяни" (за типом громадянської культури) становлять приблизно 13% українців.

Отже, саме ця категорія є ядром низових соціальних і політичних ініціатив, які змінюють правила гри і, власне, становлять соціальну базу трансформації суспільства в напрямі справжньої демократії. Що ми знаємо про світоглядні та ідеологічні характеристики українських пасіонараїв? За версією аналітичного центру Vox Ukraine, 46% з них – ліберальні соціалісти, а 34% – лібертаріанці³⁴.

Перераховані вище характеристики українців свідчать про те, що, незважаючи на незупинний рух до свобод, українське суспільство перебуває в патримоніальному ("захопленому") олігархією стані. В режимах такого типу олігархи контролюють уряд, парламент, суди, медіа та місцеві органи влади. Фактичним інструментом управління економікою такою країною є корупція³⁵. Базовим публічним продуктом є популізм³⁶. Безумовно, така олігархічна адженда позбавляє українців перспектив розвитку. За оцінками частини аналітиків, олігархічний режим, що діяв в Україні і в період президентства П. Порошенка (2015–2019 рр.), можна класифікувати як "глибинну державу", в межах якої, вважають автори концепту, війна часто розглядається елітою як інструмент збагачення; через захоплені медіа популяризується вигідний для олігархів порядок денний; політичний клас – переважно аморальний та клієнталістський щодо олігархату³⁷. Політтехнолог С. Гайдай звертає увагу на те, що В. Зеленський, прийшовши до влади із тезою в програмі про кардинальне оновлення політичного класу, оточив себе державними службовцями "середнього рівня" за їх розташуванням у вертикалі влади, створеної П. Порошенком. Більшість з них навіть не голосували за нового президента (про що вони інформують в social media),

---

³⁴ Між Чавесом і Меркель: яка політична ідеологія у майбутнього Президента України. Дослідження // VOX Ukraine. жовтень 2018. URL: <https://voxukraine.org/longreads/compass-ideology/index-ua.html#four>

³⁵ Звільнити захоплену державу Україна. ЦЕС. 2019. URL: <https://ces.org.ua/zvilnyty-zakhoplenu-derzhavu-ukraina/>

³⁶ Як зробити українців менш вразливими до популізму? ЦЕС. 2019. URL: <https://ces.org.ua/populism-paper/>

³⁷ Дацюк С. Виродження революції. Українська правда. 26.11.2019. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5ddd1b209a00b/>

майже щодо кожного з них є інформація про афіліацію із тією чи іншою фінансово-промисловою групою. Якщо справа не в дефіциті кадрів, а в задоволенні квотного принципу формування нової влади олігархами, то деолігархізація та демонополізація не є пріоритетом В. Зеленського³⁸.

Інституційна спроможність розробляти, поширювати та сприяти імплементації нових ціннісних наративів. Нині, коли громадяни саме в новообраній владі бачать головного рушія змін, виникає проблема пошуку громадянським суспільством свого місця в здійсненні необхідних перетворень та реформ. Очевидно, що єдиним раціональним шляхом була б максимальна співпраця влади перш за все з організованим громадянським суспільством, яке, в свою чергу, залучало б до громадської активності пересічних громадян. Формування ціннісної матриці може стати таким проектом.

Питання номер один, – хто має розробляти ціннісну концепцію для сучасної України, яка як *softpower* об'єднала б навколо себе більшість населення країни, сприяла б консолідації українців та зробила б Україну привабливою для решти світу? Чіткої математичної відповіді на це питання ми, на жаль, не маємо.

Питання номер два – хто може долучитися до просування та популяризації ціннісних наративів у різних формах – від публічної до фінансової? В нашій ситуації, те, що зроблять науковці, підтримають ті, кому це потрібно, громадянське суспільство та середній (неолігархічний) бізнес. Наприклад, у жовтні 2019 р. найбільшу довіру українців (понад 50%, окрім президента), добули волонтери, ветерани АТО, військові, Церква, громадські організації, мери³⁹. Соціальний капітал цих груп потрібно задіяти в процесі популяризації концепту.

Найскладніше питання номер три – транспорт меседжів до суспільства. Найбільш логічно, щоб лідери думок, які представ-

---

³⁸ 2020 год: На мировом горизонте больше ясности, чем на украинском, Сергей Гайдай. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eMIq9WvIlgNg&t=908s>

³⁹ МОНІТОРИНГ СУСПІЛЬНИХ НАСТРОЇВ УКРАЇНЦІВ (20–24 ЛИСТОПАДА 2019 РОКУ). URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/monitoring_obschestvennyh_nastroeniy_ukraincev_20-24_noyabrya_2019_goda.html

ляють наукове середовище, громадянське суспільство, волонтери, ветерани АТО, Церква розмовляли б з українцями через ЗМІ. Згідно з даними на вересень 2018 р. загальнонаціональному телебаченню довіряють 61% українців, інтернет-виданням – 58%, друкованим ЗМІ – 39% і загальнонаціональному радіо 33%⁴⁰. Майже такий самий і рівень довіри до регіональних ЗМІ (ТБ довіряють 56% населення, інтернет-виданням – 52%, друкованим ЗМІ – 34% і радіо – 35%)⁴¹. Медіа можна поділити на дві великі групи – традиційні (ТБ, друковані медіа, радіо та on-line) із домінуючою аудиторією у віці 40+ та нові, або соціальні, мережі, якими активно користується молодь. ТБ залишається джерелом номер один у структурі медіа-споживання за кількістю аудиторії, його дивляться 77% дорослих українців.

Але тут є своє "але". Контент ТБ-медіа визначається тими, хто його фінансує. У цьому сенсі ситуація є дуже небезпечною, оскільки і новинні канали, і універсальні (Інтер, 1+1, "Україна", ICTV) які формують порядок денний, вигідний не суспільству, а їхнім власникам, належать українським олігархам. Сподіватися на масштабну співпрацю з формування нових ціннісних нарративів, мета яких депатримоніалізація, не варто. Більше того, на ТБ-ринку у 2017–2018 рр., після тривалої паузи, з'явилися канали із відвертою проросійською аджендою, які не будуть модераторами тем, пов'язаних з модернізацією ціннісного світу українців, або промодерують їх так, щоб краще вони цього не робили. Неолігархічні канали (Суспільне ТБ, Громадське ТБ) можуть бути задіяні в публічному обговоренні нового ціннісного нарративу українців, але вони так і не стали впливовими ТБ-каналами за розміром охоплення (рейтинг). Українське телебачення, як і російське, не сприяє зростанню суспільної свідомості, щоправда, якщо російське телебачення здійснює координоване центральною владою системне блокування функції "думати", прикриваючись

⁴⁰ Соціальні мережі: хто використовує і як? URL: <http://www.gemius.com.ua>

⁴¹ Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів ЗМІ в Україні (2018 р.). Див. за посиланням. URL: https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2018/09/2018-MCS_FULL_UKR.pdf

гіперідентичністю (величчю росіян), то українське телебачення, здебільшого завдяки олігархічним телеканалам, здійснює тотальну дезорієнтацію, чим також блокують функцію "думати".

Окрім ТБ, каналами для комунікацій зі суспільством лишаються social media, чий контент і дискурс також активно корегується через діяльність т. зв. "ботоферм", які підсилюють або девальвують ті чи інші меседжі. Втім, така діяльність у соціальних мережах гальмується їх неукраїнськими власниками. Ще один плюс – активно зростає аудиторія соціальних мереж: так, лише один Facebook мав в Україні майже 13,1 млн користувачів на вересень 2019 р.⁴²

Теоретик "поведінкової економіки", лауреат премії Шведського центрального банку з економічних наук на честь Альфреда Нобеля (Нобелівської премії з економіки) 2017 року Річард Талер вважав, що людська сутність через природний дефіцит самоконтролю потребує постійних підштовхувань (англ. nudge) для усвідомленого ухвалення оптимальних рішень заради оптимальних соціальних цілей⁴³. Політика, яка застосовує метод "підштовхувань" та створює атмосферу свідомого ухвалення певних рішень, має назву "ліберальний патерналізм". Не позбавлена, звичайно, соціальних маніпуляцій (або, як писав Талер, "фішингу"), але чудова, на наш погляд, інструментальна конструкція, яка є максимально коректною для постпатернальних суспільств (і України в т. ч.), оскільки дозволяє громадянам самостійно (але під впливом розумних "підштовхувань") схвалювати коректні рішення, які поступово виводять країну зі світу патернальних цінностей. На наше переконання, формування, узгодження, обговорення, донесення до суспільства та політичного класу ціннісної мапи українців має стати проектом номер один для громадянського суспільства України на найближчі 5 років.

---

⁴² Соціальні мережі: хто використовує і як? URL: <http://www.gemius.com.ua>

⁴³ Р. Талер. "Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення". Київ: Наш формат, 2018. 468 с.

Юрій Шаповал

РОЛЬ ПРОЦЕСУ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ У ФОРМУВАННІ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ

Однією з прикметних ознак розвитку сучасного українського суспільства є перегляд ціннісних орієнтирів, який зумовлений переходом від доби транзиції до розбудови сучасної політичної нації європейського зразка. Невід'ємною частиною цього процесу є аналіз й всебічна оцінка комуністичної доби в історії України, яка спричинила доленосний ідеологічний, культурно-символічний, психо-інформаційний, економічний і геополітичний вплив на українську державність і суспільну свідомість українців зокрема. Сталою тезою комуністичної пропаганди, яка сьогодні трансформувалася в пропаганду імперської ідеї "русского міра", є компліментарне ставлення до Росії, російської історії і культури, росіян як рушійної сили, що спричинилася до розвою України як суб'єкта історичного процесу.

Події 2014–2019 років засвідчили, що Росія в різних формах провадить агресію проти української державності, вдаючись не лише до традиційних економічних і геополітичних інструментів, а й застосовуючи нові асиметричні – анексія Криму, окупація частини Донбасу, кіберагресія у віртуальному просторі, піратство в акваторії Чорного та Азовського морів і міжнародний тероризм. З огляду на те, що Україна впродовж 1991–2013 років *de facto* була домініоном РФ, вітчизняне суспільство зберігало істотні ознаки постколоніального синдрому: лояльність до російської культури, російського інформаційного продукту, ностальгічне пригадування радянської доби, "фасадну" демократію і вертикальну мобільність влади (за взірцем комуністичної партократії). Відкрита збройна агресія Росії і окупація 7% української території зрештою призвели до того, що ядерний проросійський електорат у АР Крим і на Східному Донбасі (*тимчасово окупована територія, ОРДІЛО*. – *Ю. Ш.*) виявився за межами українського політичного поля, де проросійські політичні партії втратили лівову частку виборців і де їхній вплив на українську політику, в тому числі політику пам'яті, порівняно з 2013 роком, суттєво зменшився. Це відкрило додаткові можливості для проведення декомунізації в усіх царинах сус-

пільного життя: люстрація (політикум), заборона комуністичної символіки і топоніміки (соціум), зміна ціннісних орієнтирів у історичній освіті, культурний переворот – від компліментарного сприйняття ("спільна історія") до конструювання національно-державницького гранд-нарративу.

(Нео-) комуністичні ідеали і цінності, що їх дотепер послідовно намагається реанімувати чинна російська влада у форматі "руського міра", увійшли у протиріччя з нормами міжнародного права і базовими угодами, які регулювали взаємини Києва і Москви впродовж 1991–2014 років (Будапештський меморандум 1994 року, Велика угода про дружбу 1997 року, Договір між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон 2003 року, Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки 2003 року). Україна, чие громадянське суспільство виразно заявило про себе у 2004 році (Помаранчева революція) і 2013–2014 роках (Революція Гідності), постала перед загрозою реваншу і втрати частини своїх територій.

"Русській мір" як своєрідна символічна антитеза декомунізації дотепер становить фізичну загрозу українській державності, територіальній цілісності і суверенітету України, безпеці й добробуту її мешканців (не лише громадян). Отже, всебічна декомунізація як процес системного аналізу, оцінки й відходу від зразків комуністичного світогляду, засудження комуністичної практики і пропаганди є актуальним завданням сьогодення, яке системно почало реалізовуватися за каденції п'ятого Президента України Петра Порошенка.

У широкому сенсі декомунізація тлумачиться дослідниками як "система заходів, теоретична і практична діяльність яких спрямована на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя країни та суспільства після падіння правлячих комуністичних режимів"¹. Суть декомунізації полягає не лише в перейменуванні назв населених пунктів, вулиць і

---

¹ Дрогушевська І. Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. Збірник наукових праць. Харків, 2017. Випуск 26. С. 23.

провулків, об'єктів культурного значення і знесенні пам'ятників комуністичним діячам. Це – її результати, вихідні параметри. Наріжним каменем декомунізації є свідома відмова від цінностей і ідеалів, що їх продукувало комуністичне вчення і практика радянської доби. Ключову роль у цьому процесі відведено Українському інституту національної пам'яті (далі УІНП. – Ю. Ш.) як провідній державній структурі, покликаній надати всебічну фахову оцінку теорії і практики комунізму в історії України ХХ–ХХІ століть.

Діяльність УІНП, серед іншого, провадиться в межах Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". Фахові рекомендації щодо втілення практики декомунізації були розроблені співробітниками УІНП 2015 року². Левова частка з них була втілена на практиці, проте в окремих містах (наприклад, у Харкові) їм чинився супротив місцевих владних еліт.

Юридична практика декомунізації набула нових змістовних акцентів 9 квітня 2015 року, коли Верховна Рада України ухвалила 4 закони про декомунізацію:

- "Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років";
- "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";
- "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті" ;
- "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років" .

---

² Декомунізація: що й чому перейменовувати і демонтувати. Збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" / Сергій Бутко, Сергій Горобець, Ігор Каретніков, Богдан Короленко, Максим Майоров (упоряд.); Український інститут національної пам'яті. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2015. 234 с.

21 травня 2015 року ухвалені закони набули чинності. Відтоді розпочалася масштабна реформа декомунізації, наслідком якої є очищення публічного простору від тоталітарної символіки, відхід від радянського минулого та його переосмислення. В широкому контексті йшлося про належну оцінку злочинів тоталітарних режимів і їхніх практик. За основу було взято національно-державницьку концепцію, що вимагала цілковитого демонтажу всіх комуністичних монументів й засудження комуністичної пропаганди. Функціонально вона спрямована на переоцінку статусу України – від держави-сателіта Російської Федерації як метрополії до самостійної суверенної держави з власною геополітичною суб'єктністю³.

В основу концепції декомунізації був покладений україноцентричний підхід з властивим йому антирадянським наративом, національно-патріотичною риторикою, акцентом на "остаточному" розриві зв'язків з РФ, "довгим" мартирологом і "диктатурою жертви", апелюванням до цінностей відкритого суспільства і ліберальної демократії.

Наступним етапом декомунізації стала остаточна заборона Комуністичної партії постановою Вищого адміністративного суду України. 25 січня 2016 року ВАСУ відмовив у відкритті касаційного провадження за скаргою Комуністичної партії України. За місяць до того, 16 грудня 2015 року, Окружний адміністративний суд міста Києва задовольнив позов Міністерства юстиції України в повному обсязі, заборонивши КПУ⁴. Жодних резонансних суспільних акцій ці події не зумовили. За винятком поодинокого обурення окремих партійців і прихильників КПУ, її заборона була сприйнята спокійно. Із заборonoю КПУ Україна позбулася одного з ключових чинників дестабілізації внутрішньо-

---

³ Симоненко І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. № 4(13). 2009. С. 61.

⁴ Окружний адмінсуд Києва заборонив діяльність КПУ. URL: https://dt.ua/POLITICS/okruzhniy-adminsud-kiyeva-zaboroniv-diyalnist-kpu-194273_.html; В Україні остаточно заборонили Комуністичну партію. URL: https://dt.ua/POLITICS/v-ukrayini-ostatocno-zaboronili-komunistichnu-partiyu-197736_.html (перевірено: 28.9.2019, 21:54)

політичної ситуації. Попри незначну електоральну базу, КПУ була в авангарді проросійських сил, які прагнули реваншу за Революцію Гідності, підтримували протизаконні загарбницькі дії РФ у АР Крим і на Донбасі навесні 2014 року.

Декомунізація в Україні впродовж 2015–2019 років зачепила 26 районів, 989 міст і 52 тисячі вулиць. "Декомунізація не лише очистила наш простір від пропаганди, вона повернула українцям символічну власність на наші міста, села, вулиці. Декомунізація стала реформою, щодо якої відбулося найбільше в країні громадське обговорення. Ми вирішували і вирішили самі, як по-новому назвати чи повернути прадавні імена 52 тисячам вулиць, 989 містам, 26 районам, а поза тим – скверам, горам, річкам", – підкреслив один з її ініціаторів, директор УІНП Володимир В'ятрович⁵. За його словами, в цілому в Україні було перейменовано кожен десяту вулицю і демонтовано майже 2,5 тисячі пам'ятників Володимиру Леніну. Паралельно відбувалися численні культурно-мистецькі заходи (вистави, покази, презентації абощо), які мали на меті пояснити значущість і нагальність декомунізації, потребу відмови від радянського минулого і його ментально-психологічних маркерів⁶.

Процес декомунізації набув виразних відцентрових ознак. На відміну від фрагментарних попередніх спроб утілення практики декомунізації за каденції Президента Віктора Ющенка (у 2006–2007 роках), постмайданний досвід засвідчив її всеохоплюючий характер, чіткі акценти, змістовність і парадигмальність. Декомунізація впродовж останніх 4 років почасти стала конвенціональним явищем у регіонах, хоча і дотепер має неоднозначні оцінки з боку академічного середовища, громадських організацій і суспільства. Чинниками, які зумовили широке впровадження практики декомунізації, стали анексія Росією АР Крим, російсько-

---

⁵ В'ятрович розповів про декомунізацію міст і вулиць. URL: <https://pogliad.ua/news/ukraine/vyatrovich-rozpoviv-pro-dekomunizaciyu-mist-i-vulic-377402> (перевірено: 25.9.2019, 19:40)

⁶ Див., напр.: Вистава "Диктатура жертви": до 100-річчя більшовицького перевороту. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28838687.html> (перевірено: 29.9.2019, 15:31)

українська війна на Донбасі, поступова зміна і омолодження політичних еліт, просвітницька діяльність УІНП, активістів, волонтерів, журналістів, інтелігенції, релігійних спільнот.

Змістовне наповнення декомунізації лишається предметом жвавих дискусій і полярних оцінок дослідників. Їй закидають "етно-символізм" (Дж. Д. Шнейдер), "маніпулювання історичним нарративом" і "монументалізацію" (А. Баздирева), недовершеність в частині дерусифікації (І. Лосев), недосконалість законодавства і "роз'єднавчий вплив" (В. Кулик)⁷. Водночас утверджується компліментарна думка про своєчасність декомунізації як частини деколонізації й "остаточної сепарації від "руського мира"⁸. Отже, оцінка декомунізації різниться залежно від того функціонального призначення, яке їй імпліцитно надають: інструменту порахунку з минулим і глорифікації борців за незалежність України у ХХ столітті; символічного ресурсу розбудови нової держави і зміни цінностей з посткомуністичних на українофільські (національний сентимент); рушія політико-правових реформ; елементу контрпропаганди на противагу русофільським проектам.

Ставлення громадян України до декомунізації в цілому поволі стає радше позитивним, аніж негативним. Соціологічні опитування, проведені восени 2016 року, засвідчили неоднозначну реакцію на знесення пам'ятників і відмову від комуністичної

---

⁷ Schneider J. D. Ethno-symbolism and Decommunization in the Post-Maidan Ukraine // Germanic and Slavic Languages and Literatures Graduate Theses & Dissertations. – Spring, 2018. URL: https://scholar.colorado.edu/gsl_gradetds/31 (перевірено: 29.9.2019, 14:32); Bazdyrieva A. Public Art between Authoritarianism and Democracy (The Case of the Maidan Protest in Ukraine) // CUNY Academic Works. 2017. PP. 8, 14–19. URL: https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1679&context=cc_etds_theses (перевірено: 29.9.2019, 13:55); Лосев І. Декомунізація = дерусифікація України / Ігор Лосев. URL: <https://tyzhden.ua/Society/152416> (перевірено: 29.9.2019, 13:53); Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків. URL: https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv?page=2&domain_switch=full (перевірено: 29.9.2019, 13:30)

⁸ Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу "декомунізаційних" законів? // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. №2 (82). С. 113.

топоніміки. З 4 до 11 листопада 2016 року Соціологічна група "Рейтинг" провела опитування понад 2 тисяч респондентів стосовно комуністичної ідеології та ставлення до демонтажу пам'ятників Леніну. Тоді близько 48% опитаних підтримали заборону комуністичної ідеології (78% – на Заході й 33% – на Сході). В той же час, за даними цього ж опитування, 48% респондентів висловилися проти повалення пам'ятників Володимиру Леніну, а 41% – підтримали цей крок. На підтримку перейменування вулиць, селищ і міст висловилися 35% респондентів, а 57% – були проти. Втім, якщо йшлося про перейменування міст, селищ і вулиць, названих на честь людей, які чинили злочини проти українського народу, 49% респондентів підтримували подібний крок, а 44% – виступали категорично проти⁹. Прикметно, що позитивно сприйняли перейменування на Заході, тоді як на Сході і Півдні – здебільшого негативно. Що вищий рівень освіти респондентів, то вища підтримка ідеї перейменування радянських назв міст, селищ та вулиць. Чоловіки підтримали ініціативу відносно більше, ніж жінки. Найменша підтримка ідеї перейменування була в найстаршій групі опитаних (від 60 років). Серед мешканців сіл ідея перейменування мала більшу підтримку, ніж серед містян.

Формулювання точки зору громадян щодо декомунізації здебільшого залежить від телебачення і, меншою мірою, Інтернету. Результати опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) в лютому 2019 року, засвідчили, що 74% респондентів про стан справ в Україні та в світі дізнаються саме з українських телеканалів. Це на 12% менше, ніж у лютому 2018 року. Друге місце в рейтинзі посіли інтернет-ЗМІ, які є джерелом інформації для 27,5% опитаних. За рік цей показник майже не змінився – у лютому 2018 року він становив 27,1%. 23,5% респондентів отримують інформацію зі соціальних мереж, а ще 10,6% – від родичів, друзів і знайомих. За даними КМІС, українським телеканалам довіряють 40,6%, інтернет-

---

⁹ Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html (перевірено: 29.9.2019, 15:04)

виданням – 13,9%, соціальним мережам – 12,4%, родичам і знайомим – 6%¹⁰.

За даними прес-служби УІНП станом на весну 2017 року, коли були оприлюднені й проаналізовані перші підсумки декомунізації, соціологічні дослідження, під час яких було опитано 10 071 респондент, засвідчили такі настрої громадян: 74% з них визнавали Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу, 58% підтримували засудження тоталітарних режимів та заборону використання та пропаганди їх символіки: націонал-соціалістичного (нацистського) режиму 1933–1945 рр. – 58%, комуністичного режиму 1917–1991 років – 52%¹¹. В той же час спостерігалися суттєві регіональні відмінності у ставленні до самого УІНП як органу державної влади (*Див. таблицю 1*).

Таблиця 1

**Підтримка діяльності УІНП, огляд, весна 2017 р.
(10 071 респондент, у відсотках)¹²**

	Підтримка	Спротив
Захід	69,0	27,2
Центр	45,1	50,6
Північ	58,1	37,2
Південь	47,4	39,4
Схід	39,8	51,0
В цілому	54,3	39,5

¹⁰ Джерела інформації, медіа грамотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки / Аналітичний звіт. Київський міжнародний інститут соціології. Березень 2019. С. 11–16. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/164308/AReport_Media_Feb2019_v2.pdf

¹¹ В Українському інституті нацпам'яті відвітували про підсумки декомунізації. Інфографіка. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-institutu-nacram-yati-vidzvituvati-pro-pidsumki-dekomunizaciyi-infografika-900878.html> (перевірено: 28.9.2019, 19:02)

¹² Marples D. D. Decommunization, Memory Laws, and "Builders of Ukraine in the 20th Century" // Acta Slavica Iaponica. Tomus 39. P. 13. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/acta/39/pp.%201%E2%80%939322.pdf> (перевірено: 28.9.2019, 19:28)

Промовистим прикладом амбівалентності суспільних настроїв є декомунізація на Закарпатті, провідником якої протягом 2015–2016 рр. був очільник ОДА Геннадій Москаль. "Закарпаття нарешті декомунізовано: всі Леніни, Дзержинські, Кірови, Комсомольські, Жовтневі викинуті на звалище історії. Замість них з'явилися вулиці не тільки Джона Леннона або Енді Уорхола. Область стала єдиною в Україні, в якій "декомунізовані" вулиці перейменовані на честь усіх загиблих на Донбасі героїв. Такою була моя принципова позиція", – зауважував чиновник¹³. Подібні переконання можуть бути пояснені, серед іншого, тим, що до свого призначення в Ужгород Геннадій Москаль двічі (у 2005–2006 і 2014–2015 роках) очолював Луганську ОДА і був свідком бойових дій у зоні АТО.

Боротьба з комуністичною символікою і топонімікою дотепер лишається чинником розбрату. Перейменуванням чинять спротив окремі місцеві громади. Наприклад, мешканці Берегового 2015 року виступали проти перейменування вулиці Кривої на вулицю військового Тимощука, загиблого героя АТО¹⁴. В травні 2017 року загальнонаціонального розголосу набув скандал через декомунізацію райцентру Більмак Запорізької області, який раніше називався Куйбишеве, на честь радянського партійного діяча. Врешті-решт, його перейменовали в Більмак. Думки мешканців розділилися – деякі захотіли повернути населеному пункту старовинну назву Кам'янка. У селищній раді дослухалися до зауважень громади і погодилися перейменувати його у Кам'янку. Справа дійшла до суду, позаяк прихильники назви Більмак виступили категорично проти. Наразі райцентр називається Більмак¹⁵.

---

¹³ Декомунізація на Закарпатті закінчена. URL: <https://www.vectornews.net/news/society/16976-dekomunizatsiya-na-zakarpatt-zaknchena.html> (перевірено: 28.9.2019, 12:20)

¹⁴ "Вуличне" питання: Берегово шукає компроміси. URL: <https://zaholovok.com.ua/%C2%ABvulichne%C2%BB-pitannya-beregovo-shukaje-kompromisi> (перевірено: 28.9.2019, 12:45)

¹⁵ Прощання з "радянськими" вулицями і містами: що потрібно знати про декомунізацію в Україні. URL: <https://ukr.segodayna.ua/ukraine/snesli-2-5-tys-pamyatnikov-i-pereimenovali-kazhduyu-desyatuyu-ulicu-chto-nuzhno-znat-odekommunizacii-1246644.html> (перевірено: 28.9.2019, 12:51)

Не менш резонансною стала ситуація з перейменування проспекту маршала Жукова на проспект генерала Петра Григоренка в Харкові. Міськрада, підтримуючи ініціативи місцевих проросійських кіл, намагалася повернути проспектові "радянську" назву. Спроби зупинити офіційну декомунізацію і демонтувати волонтерський намет на площі Свободи, де збирається, в тому числі, допомога учасникам війни на Донбасі, викликали стихійну декомунізацію. 2 червня 2019 року місцеві активісти повалили бюст маршалові Жукову. За лічені хвилини з'явилася реакція міського голови Геннадія Кернеса, який пообіцяв відновити бюст. 19 червня 2019 року депутати Харківської міської ради проголосували за повернення проспекту Петра Григоренка імені маршала Георгія Жукова. Тоді ж УІНП звернувся до прокуратури з заявою про відповідальність харківського міського голови Геннадія Кернеса. 11 липня 2019 року бюст радянському маршалові було відновлено коштом проросійської партії "Опозиційний блок". 5 вересня 2019 року Окружний адміністративний суд Харкова скасував рішення міської ради про перейменування, проте воно ще не набуло законної сили і може бути оскаржене впродовж 30 днів. Дотепер ситуація в місті лишається невизначеною: міська влада чинить спротив декомунізації, а проспект офіційно називається "проспектом маршала Жукова"¹⁶. З іншого боку, це не поширюється на метро, де з 2016 року дотепер чинні нові назви.

Діаметрально протилежним чином розвивається ситуація в Києві. Йдеться про те, що Київська міська рада 7 липня 2016 року перейменувала Московський проспект на проспект Степана Бандери. Проспект генерала Миколи Ватутіна рішенням Київради 1 червня 2017 року отримав нову назву – проспект Романа Шухевича. 25 червня 2019 року Окружний адміністративний суд

---

¹⁶ "Если памятник снова повредят, он будет опять восстановлен", Кернес про бюст Жукову. URL: <https://mykharkov.info/news/esli-pamyatnik-snova-povredyat-on-budet-opyat-vosstanovlen-kernes-pro-byust-zhukovu-26808.html> (перевірено: 28.9.2019, 13:33); Рішення Харківського окружного адміністративного суду № 520/6394/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84036329> (перевірено: 28.9.2019, 17:39)

Києва скасував рішення Київської міської ради щодо перейменування цих проспектів. У свою чергу, київська влада готує апеляцію на згадану ухвалу Окружного адміністративного суду. Топонімічне "протистояння" в столиці наразі триває. В порівнянні з Харковом, зауважимо, в київському метро так само "прижилися" нові назви. Як можемо припустити, в обох випадках – через їх аполітичний зміст.

Попри значний суспільний резонанс і двозначність ставлення до декомунізації про її фактичне завершення 19 травня 2019 року заявив тодішній президент Петро Порошенко. "Фактично завершено за останні п'ять років процес декомунізації в нашій державі, заборонено комуністичну ідеологію", – наголосив він. На його думку, "трагедія комуністичного терору має стати повчальним уроком на майбутнє, надійним запобіжником від спроб реанімувати "русский мир" на нашій українській землі"¹⁷. Порошенко був одним з ініціаторів декомунізації, розглядаючи її як частину своєї політичної програми й елемент формування нової національної ідеології правоцентристського/республіканського зразка.

Декомунізація є похідною внутрішньополітичних реформ, розпочатих у 2014–2015 роках. Вона містить нові символічні маркери, актуалізовані подіями суспільного життя в Україні осені 2013 – літа 2014 року. За словами в. о. директора Центру досліджень визвольного руху А. Олійник, ключовим принципом перейменування і демонтажу пам'ятників є врахування думки місцевого населення. Близько 52 тисяч топонімів отримали нові назви, в тому числі, за підсумками громадського обговорення. Одним з наслідків декомунізації стала деідеологізація, деленізація, дерадяннізація мапи України. Дослідниця, серед іншого, підкреслила і моральний аспект декомунізації: "Найважливіше, що

---

¹⁷ Трагедія комуністичного терору має стати надійним запобіжником від спроб реанімувати "русский мир" на нашій землі – Порошенко. URL: <https://prm.ua/tragediya-komunistichnogo-teroru-maye-stati-nadiynim-zapobizhnikom-vid-sprob-reanimuvati-russkiy-mir-na-nashiy-zemli-poroshenko/> (перевірено: 29.9.2019, 23:40)

декомунізація – це також зміна у підходах, це зміна суспільної свідомості, відмова від тоталітарних практик, відмова від того, щоб толерувати зло" ¹⁸.

Зміна влади навесні–влітку 2019 року не привела до згорання декомунізації, проте офіційна риторика акцентовано змінилася в бік поміркованої, компромісної. Нова політична еліта уникає різких заяв як щодо декомунізації, так і щодо її антиподу, натомість акцентує увагу на соціальній політиці й потребі швидких і рішучих реформ. Певний політичний вакуум і ангажовані неререформовані суди зумовили початок часткової рекомунізації – повернення попередніх назв. На думку О. Гараня, ініціаторами рекомунізації в обох випадках є проросійські сили, які користуються вдалим моментом, аби здобути ідеологічну перемогу¹⁹.

При цьому декомунізація наразі не розглядається ані чинною владою, ані громадянами як першочергове завдання внутрішньої політики. На порядку денному – завершення війни на Донбасі, соціальна політика, боротьба з корупцією і реформи (в першу чергу, антикорупційна, системи охорони здоров'я, пенсійна, органів правопорядку). За підсумками дослідження ієрархії першочергових завдань, яке проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 11 липня 2019 року в усіх регіонах України, в суспільстві переважають патерналістські настрої. На перше місце респонденти поставили зниження тарифів на комунальні послуги (39%), на друге – підвищення зарплат і пенсій (38%), на третє – боротьбу з корупцією (34%), на четверте – розв'язання проблеми Донбасу (32%). В той же час, проведення економічних реформ підтримують 11% опитаних, а забезпечення

---

¹⁸ Цит. за: Завершення декомунізації – початок деколонізації. URL: <https://gpr.org.ua/news/zavershennya-dekomunizatsiji-pochatok-dekolonizatsiji/> (перевірено: 29.9.2019, 23:20)

¹⁹ Голубов О. Рекомунізація. Чому українським вулицям повертають попередні назви. URL: <https://www.dw.com/uk/рекомунізація-чому-українським-вулицям-повертають-попередні-назви/a-49368280> (перевірено: 30.9.2019, 0:36)

територіальної цілісності України хвилює 10% громадян²⁰. Ці цифри свідчать про те, що попри зростання поінформованості населення України щодо декомунізації і набуття нею загальнонаціонального характеру вона не сприймається лівовою частиною суспільства як нагальна проблема через те, що переосмислення комуністичного спадку не завершено, а радянський психоемоційний фантомний комплекс не подолано.

Декомунізація є багатофункціональним динамічним нелінійним процесом, пов'язаним з відмовою від радянського мислення, винайденням нової традиції, самовихованням, створенням нової уявної спільноти, дерусифікацією і всебічною підтримкою україномовного інформаційного продукту. Українське суспільство, згідно з вищезгаданими соціологічними даними, переважно прихильне до поміркованих статичних патерналістських рішень, до компромісів, до уникнення "гострих кутів". Останні події, пов'язані з відставкою директора УНП Володимира В'ятровича, можуть свідчити про спробу часткової або повної зупинки декомунізації, поряд з інформаційною кампанією з її дискредитації, протистояннями в судах і вуличними акціями її прихильників і противників. Декомунізація лишається своєрідним неформальним внутрішнім референдумом, іспитом суспільства на державницьку зрілість і/або інфантилізм і прихильність до популістських проєктів.

Важливим етапом утілення декомунізації стало рішення Великої палати КСУ, яка визнала Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" таким, що відповідає Конституції України. "З'ясувавши легітимність мети прийняття Закону і здійснивши його всебічний аналіз, Конституційний Суд України дійшов висновку,

---

²⁰ Цит. за: Замятін В. Пріоритети діяльності Верховної Ради та майбутньої парламентської коаліції через призму пріоритетів виборців. URL: <http://razumkov.org.ua/statti/priorytety-diialnosti-verkhovnoi-rady-ta-maibutnoi-parlamentskoi-koalitsii-cherez-pryzmu-priorytetiv-vyborciv> (перевірено: 28.9.2019, 16:10)

що пропаганда комуністичного режиму і нацистського режиму, публічне використання їх символів є спробою виправдати тоталітаризм і запереченням конституційних принципів та демократичних цінностей, захист яких є обов'язком усіх органів державної влади, а Закон є конституційним", – зазначається в рішенні КСУ, ухваленому 16 липня 2019 року в справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України²¹. Це рішення поклало край інсинуаціям окремих політичних сил і їх цільової аудиторії стосовно намагання переглянути положення цього Закону або й зовсім скасувати його.

Символічно, що день у день, 16 липня 2019 року, набув чинності Закон України "Про забезпечення функціонування української мови як державної", ухвалений Верховною Радою України 25 квітня 2019 року. Він, серед іншого, передбачає захист державної мови як невіддільного елементу конституційного ладу (ст. 53), регулює її застосування в різних публічних сферах (ст. ст. 20–42), забезпечує її правовий статус і сприяє її популяризації²². Його ухвалення поставило крапку в 30-річній (1989–2019 роки) історії набуття українською мовою повноправного статусу і його закріплення в національному законодавстві на рівні окремого закону. Посилення української мови як державної є супутнім елементом дерусифікаторського компоненту декомунізації, зміни акцентів культурної політики, базових державницьких цінностей і переваги національного над пострадянським (русофільським). Водночас цей Закон сприяє поширенню автохтонної лексики в публічному вжитку і назвах міст, селищ, вулиць, установ, навчальних закладів тощо. Це, в свою чергу, дозволяє проводити перейменування в позитивному інформаційному річищі, коли пропонується нова назва не викликає суперечок на тлі

---

²¹ Закон, який забороняє пропаганду комуністичного та нацистського режимів, визнано конституційним. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/zakon-yakuu-zaboronyaye-propagandu-komunistychnogo-ta-nacystskogo-rezhymiv-vuznapo> (перевірено: 28.9.2019, 12:35)

²² Закон України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2019. № 21. Ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (перевірено: 28.9.2019, 17:34)

"гарячої" пам'яті, обстоювання історичної "правди" і пошуків "канонічного" іменослову. Наприклад, коли йдеться про видатних діячів культури і мистецтва, музикантів, письменників, героїв АТО.

Розгортання (згортання) декомунізаційних тенденцій напряму залежить від внутрішньо- і зовнішньополітичних пріоритетів чинної влади. За останніми соціологічними опитуваннями, українське суспільство радше підтримує рух України до ЄС і НАТО, аніж повернення до російської сфери впливу. В той же час спостерігається високий рівень довіри до новообраної Верховної Ради, нового уряду і рекордно високий – до Президента України.

Зокрема, за даними загальнонаціонального опитування громадської думки, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 до 20 серпня 2019 року в усіх регіонах держави, військовий союз з РФ та країнами СНД підтримує 7% респондентів, а прибічниками позаблокового статусу є 36% респондентів; тоді як вступ до НАТО підтримує 41% українців²³.

Варто зазначити, що у здійсненні необхідних реформ громадяни усі сподівання покладають на чинного Президента Володимира Зеленського (66%), новообрану Верховну Раду (43%) і уряд (35,5%). Якщо взяти останні чотири роки, то нині українці найбільше впевнені в успіху реформ (70%, із них 26% впевнені в успіху і ще 44% загалом вірять, хоч і мають певні сумніви). Зовсім не вірять в успіх реформ зараз 6% громадян (для порівняння: у липні 2015 року таких було 30%, у травні 2016 р. – 28%, у жовтні 2017 р. – 40%)²⁴.

За останньою інформацією, чинна влада не планує переглядати чи скасовувати вище наведені "декомунізаційні" закони і "мовний" закон. За словами міністра культури Володимира

---

²³ Громадська думка України на 28-му році незалежності держави. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-ukraini-na-28-rotsi-nezalezhnosti-derzhavi> (перевірено: 28.9.2019, 18:30)

²⁴ 100 днів після президентських виборів: оцінки та очікування громадян. URL: <https://dif.org.ua/article/100-dniv-pislya-prezidentskikh-viboriv-otsinki-ta-ochikuvannya-gromadyan> (перевірено: 28.9.2019, 18:26)

Бородянського, він не буде "ініціювати жодних змін в закон про декомунізацію, як і закон про мову". За його словами, потрібно називати речі своїми іменами. "В нашій історії були жахливі сторінки і добрі сторінки. І той режим, який був 70 років на нашій території, призвів до великих втрат. І призвів до здобутків, теж не можна цього заперечувати. Але найстрашніше, що він призвів до втрат інтелектуальних, ментальних і жахливих фізичних, людських втрат", – наводить слова міністра британське видання BBC²⁵. На думку В. Бородянського, питання перейменування потребують переосмислення, що можливе, серед іншого, засобами мистецтва – за допомогою серіалів, фільмів, театральних постановок, які допоможуть зрозуміти контекст того часу, в якому люди жили й приймали рішення.

Солідарно з українською владою в питанні декомунізації виступає Республіка Польща. 20 жовтня 2016 року Верховна Рада України і Сейм Республіки Польща ухвалили "Декларацію пам'яті і солідарності Сейму Республіки Польща і Верховної Ради України". "Ми, представники Сейму Республіки Польща та Верховної Ради України, спільно й одночасно приймаємо цю Декларацію пам'яті і солідарності, щоб віддати шану мільйонам жертв, яких зазнали наші народи під час Другої світової війни, та засудити зовнішніх агресорів, що намагались знищити нашу незалежність", – наводилося в декларації. "Ми пам'ятаємо про боротьбу польських і українських національних сил антикомуністичного й антинацистського руху опору, які створили моральну основу для повернення незалежності наших держав. Ми віримо у необхідність активізації неупереджених історичних досліджень та необхідність стримування сил, які ведуть до суперечок у наших державах", – наголосили автори документа²⁶.

---

²⁵ Куришко Д., Хоменко С. Міністр культури Бородянський – про Бандеру, "ботоферми" і гастролі українців у Росії // Інтерв'ю. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49837233> (перевірено: 29.9.2019, 22:25)

²⁶ Рада ухвалила спільну з Сеймом Польщі декларацію "пам'яті і солідарності". URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28065186.html>; Ukraine and Poland adopt Declaration of Memory and Solidarity, condemn external aggressors. URL: <http://euromaidanpress.com/2016/10/21/ukraine-and-poland-adopt-declaration-of-memory-and-solidarity/> (перевірено: 28.9.2019, 21:28)

За словами Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Польща в Україні Бартоша Ціхоцькі, його співвітчизники "пережили складний процес декомунізації, який спирався на поіменне з'ясування минулого, а не на огульне засуджування"²⁷. Він обстоює думку, що польський досвід національного діалогу й порозуміння зі суперечливих питань є наочним прикладом і для України.

Які змістовні ризики таїть в собі декомунізація? Яким чином вони можуть позначитися в суспільній свідомості українців?

З точки зору мобілізаційного потенціалу декомунізації, на тлі війни з РФ вона є об'єднуючим чинником, запорукою подолання постколоніального синдрому і розвитку горизонтальної мобільності соціуму. Відбувається єднання громадян на тлі спільних завдань, цінностей, чеснот і державницької позиції. З іншого боку, декомунізація може призвести до одностороннього тлумачення минулого, абсолютизації національної міфології, імперативності суджень щодо радянського спадку в Україні. Таким чином декомунізація як інструмент і процес заперечення комуністичної ідеології і практики ризикує стати дзеркальною протилежністю комунізмові з його одномірною людиною, авторитарним мисленням і вихованням, осоружною репресивною практикою.

На підставі аналізу наведених фактів можна дійти висновку, що крапку в процесі декомунізації ставити зарано. Незавершена реформа судів першої інстанції дозволяє противникам декомунізації в столиці й регіонах розраховувати на потрібні їм рішення, які згортатимуть цей процес і реанімуватимуть комуністичну символіку й топоніміку. Попри те, що декомунізація має підтримку значної частини суспільства, в Києві та південно-східних регіонах спостерігається сталий спротив, що його підтримують (інформаційно і фінансово) проросійські політичні партії і організації. Високий рівень політизації проблеми і залежність суспільства від прихильних до Росії ЗМІ також ускладнюють подальше впровадження практик декомунізації.

---

²⁷ Ціхоцькі Б. Польща: напрям успіху. URL: https://dt.ua/foreign_economics/polsha-napravlenie-uspeha-322115_.html (перевірено: 29.9.2019, 23:00)

Синхронно з декомунізацією триває ще один стратегічно важливий для українського суспільства процес – перехід парафій зі складу УПЦ МП до ПЦУ. Зміцнення новопосталої ПЦУ і збільшення її парафій відбувається одночасно з декомунізацією. В суспільній свідомості ці два процеси зі схожими цінностями ототожнюються з новою пореформеною Україною, тоді як посилення впливу УПЦ МП і повернення старих назв і символів – з "тихим" реваншем проросійських сил.

Від послідовності дій чинної влади і підтримки нею національно-державницьких пріоритетів залежатиме кінцевий результат декомунізації: успіх, за прикладом Польщі й країн Балтії; частковий успіх, за прикладом Чехії і Словаччини; часткове згорання ("косметична" декомунізація, без люстрації і масштабних реформ), за прикладом Сербії і Словенії; повернення до політики амбівалентності періоду каденцій Леоніда Кучми і Віктора Януковича ("Україна між Сходом і Заходом", буферна зона між "Пан-Європою" і "Третім Римом").

Підставовим викликом декомунізації в Україні сьогодні лишається конструювання нових національних міфів як дзеркального відображення "старих" (нео-) радянських, які побутували до 2014 року. Отже, виникає ризик утилітарного (ресурсно-мотивованого) підходу до декомунізації, яка за історичною інерцією може призвести до творення нових ідеологічних догм. Тут доречно нагадати думку Юлії Юрчук: "Якщо історією керує прагнення нових знань, а пам'ять живиться емоцією, то міф керується повтором того, що вже відомо"*.

Випрацьовуючи нове, продукуючи новий канон, норму, стандарт або те, що видається новим, варто пам'ятати про небезпеку опинитися в символічних лабетах старого або того, що видається старим.

---

* В оригіналі: "If history is governed by a drive to new knowledge, and memory is driven by emotion, then myth is driven by reiterating what is already known". Цит за: Yurchuk Y. Reordering of Meaningful Worlds. Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine/Yuliya Yurchuk/ Doctoral dissertation. Stockholm, US-AB: Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 103, 2014 P. 24.

Юрій Поліщук

МІСЦЕ ТА РОЛЬ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ВИЗНАЧЕННІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Революція Гідності і наступні за нею анексія Криму, розв'язана Російською Федерацією гібридна війна, агресія на Донбасі відкрили вікно можливостей для формування нової парадигми цінностей українського суспільства. Особливо це стосується його геополітичної орієнтації. Адже саме під впливом цих подій значно "посилився західний вектор" у свідомості українців й послабився "східний (російсько-радянський-східнослов'янський)", що виявилось у "виборі західної (європейської) моделі розвитку для України"¹.

На цьому наголошують як вітчизняні, так і західні експерти й аналітики, які вважають, що "геополітичний контекст відіграє чи не вирішальну роль для успіху чи невдачі національних революцій... Але ... геополітика не є величиною сталою. Тому марно надіятися на те, що вона буде і далі сприятливою для України. Треба використати шанс, заки він є"². Тому українське суспільство повинно сповна скористатися з цієї ситуації й остаточно оформити свій європейський статус, узявши на озброєння демократичні цінності.

Потрібно зазначити, що вивченню проблем цінностей і ціннісних орієнтацій вітчизняні науковці приділяли відповідну увагу. Зокрема, О. Невмержицька³, С. Матяж і А. Березянська⁴ аналізували саме поняття "цінність", процес формування ціннісних

---

¹ Рябчук М. Європейці" мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 3–4 (95–96). С. 94–95.

² Грицак Я. Диявол міцно осів в українській історії. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/09/25/156269/>

³ Невмержицька О. М. Цінність як поняття: теоретичні основи // Грані. Філософія. № 7 (123). Липень 2015. С. 114–117.

⁴ Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості // Наукові праці. Соціологія. Вип. 213. Т. 225. С. 27–30.

орієнтацій особистості, її види. Теоретичні та практичні аспекти ціннісних орієнтацій української молоді в сучасних умовах вивчала О. Целякова⁵. Ціннісну складову модернізаційних процесів у сучасному соціумі України досліджували О. Балакірева, В. Геєць, В. Сіденко⁶. Ціннісну систему суспільства як механізм демократичного державотворення розглядав О. Радченко⁷. Ю. Шайгородський аналізував ціннісні трансформації в період суспільних змін⁸. Авторський колектив на чолі з О. Майбородою вивчав структуру суспільних інтересів у сучасній Україні, політико-правові механізми їх узгодження для досягнення національного консенсусу⁹. Н. Кононенко¹⁰ зробила спробу оцінити небезпеку "гібридних цінностей" для сучасної України. Найбільший інтерес викликають роботи М. Рябчука – ""Європейці" мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності"¹¹ та "Долання амбівалентності"¹², у яких автор досліджує ціннісний вимір української

---

⁵ Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві // Гуманітарний вісник ЗДА. 2009. Вип. 38. С. 225 – 228.

⁶ Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.] ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". Київ, 2014. 340 с.

⁷ Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія / Олександр Радченко. Харків : Вид-во ХарPI НАДУ "Магістр", 2009. 380 с.

⁸ Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін // Соціальна психологія. 2009. № 3. С. 86 – 94.

⁹ Суспільні інтереси в Україні: груповий вимір, зміст, шляхи узгодження. Аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 192 с.

¹⁰ Кононенко Н. Гібридні цінності як чинник, що гальмує модернізацію України // Наукові записки ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. Вип. 3 (89). С. 137 – 156.

¹¹ Рябчук М. "Європейці" мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності // Наукові записки ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 3-4 (95-96). С. 93 – 123.

¹² Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

національної ідентичності. А також стаття Н. Кононенко¹³, яка зробила спробу оцінити небезпеку "гібридних цінностей" для сучасної України.

Досить активно вітчизняні науковці вивчали проблеми цивілізаційного вибору українців. Цим питанням багато уваги приділяли М. Михальченко¹⁴, С. Пирожков, О. Майборода, Ю. Шайгородський¹⁵, О. Рафальський, З. Самчук¹⁶, І. Розпуганко¹⁷ та ін.

Утім, далеко не усі проблеми цього феномену вивчені достатньою мірою, зокрема, поза увагою вітчизняних дослідників залишилися питання місця та ролі суспільних цінностей у формуванні цивілізаційного вибору українців. У цій статті автор ставить завдання проаналізувати зміни, що відбулися в ціннісній парадигмі українського соціуму після Революції Гідності, і ту роль, яку вони відіграють у формуванні цивілізаційного вибору України.

Виклад матеріалу варто розпочати з визначення самої дефініції "цінність" як засадничої у досліджуваному комплексі. Перш за все потрібно зазначити, що це поняття широко використовується у філософській і соціологічній літературі, коли вказується на "людське, соціальне і культурне значення певних явищ дійсності"¹⁸. Існують загальноприйняті цінності: любов, престиж, повага, знання, добробут, здоров'я та ін.; внутрішньо групові цінності – політичні, релігійні тощо; індивідуальні (особистісні). Функції

---

¹³ Кононенко Н. Гібридні цінності як чинник, що гальмує модернізацію України // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. Вип. 3 (89). С. 137 – 156.

¹⁴ Михальченко Н.И. Великий цивілізаційний взрив на рубежі ХХ-ХХІ століть. Київ: Парламентское издательство, 2016. 504 с.

¹⁵ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 284 с.

¹⁶ Рафальський О. О., Самчук З. Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.

¹⁷ Розпуганко І. В. Цивілізаційний вибір України в умовах глобалізації // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Державне управління. 2017. № 1. С. 112–122.

¹⁸ Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості // Наукові праці. Соціологія. Вип. 213. Т. 225. С. 28.

цінностей різноманітні. Цінності є: орієнтиром у житті людини, вони необхідні для підтримання соціального порядку і виступають як механізм соціального контролю. По суті, все різноманіття людської діяльності, суспільних стосунків може виступати як "унаочнення цінності" або об'єктом ціннісного відношення, тобто оцінюватися в плані добра і зла, істини і не істини, краси і потворності, допустимого і забороненого, справедливого і несправедливого і т. д.¹⁹. Погоджуємося з думкою, що "цінність є діалектичним поєднанням смислу (загально-абстрактного) і значення (конкретно-персонального). ... Зі сторони смислу, вона виступає основою та критерієм визначення, оцінки і самооцінки як у суспільстві, так і персональній площині. Зі сторони ціннісних значень, цінність культурно-історично змінюється у відповідності із конкретно-історичним типом соціальних відносин"²⁰.

Ще одним поняттям, яке використовується нами, – це "ціннісні орієнтації". На думку С. Матяж і О. Березянської, це "певна сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, яка ставить людині спрямованість його життєдіяльності"²¹. Вони визначають "загальну спрямованість інтересів і прагнень особистості; ієрархію індивідуальних уподобань і зразків; цільові і мотиваційні програми; рівень уподобань; уявлення про дійсне і механізми селекції за критеріями значущості; міру готовності й рішучості до реалізації власного "проекту життя"²².

Аналіз свідчить, що кожна історична епоха характеризується специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких виступає певним соціальним регулятором її розвитку. У ній зафіксовані головні критерії соціально визнаних (певним суспільством і соціальною групою) орієнтацій, на основі яких

¹⁹ Дробніцкий О. Р. Цінність. URL: <http://vseslova.com.ua/word/%D0%A6%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-118666>

²⁰ Невмержицька О. М. Цінність як поняття: теоретичні основи // Грані. Філософія. № 7 (123). Липень 2015. С. 116.

²¹ Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості // Наукові праці. Соціологія. Вип. 213. Т. 225. С. 28.

²² Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві // Гуманітарний вісник ЗДА. 2009. Вип. 38. С. 227.

розгортаються конкретніші і спеціалізовані системи нормативного контролю, відповідні суспільні інститути і самі цілеспрямовані дії людей – як індивідуальні, так і колективні. Засвоєння цих орієнтацій становить необхідну основу формування особи і підтримки нормативного порядку в суспільстві²³.

Цінності є одним з основних інтегруючих факторів суспільства або соціальної групи, які впорядковують для людини Всесвіт, довкілля, соціальні відносини, речі тощо²⁴. Саме на основі цінностей (при цьому орієнтуючись на їх схвалення в соціумі) кожна особистість робить свій власний вибір у житті. Певна система цінностей, займаючи центральну позицію в структурі особистості, впливає на спрямованість людини, на зміст її соціальної активності, поведінки і вчинків, на її соціальну позицію і на загальне ставлення до світу, до себе та інших людей. Вона є своєрідним внутрішнім стрижнем людини, оскільки концентрує навколо себе всі його потреби, інтереси, ідеали, установки і переконання. Зі свого боку, система цінностей суспільства є стрижнем його культури кожної людини. Система цінностей, функціонуючи як на рівні особистості, так і на рівні суспільства, створює своєрідну єдність. Це відбувається завдяки тому, що особистісна система цінностей завжди формується, базуючись на цінностях, які є домінуючими в конкретному суспільстві, а вони, в свою чергу, впливають на вибір індивідуальної мети кожної окремої людини і на визначення способів її досягнення²⁵.

---

²³ Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2009. Вип. 38. С. 225 – 228.

²⁴ Сахань О. М., Шевчук Н. В. Європейські цінності як запорука процвітання суспільства: український вибір // Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право. № 2 (37). 2018. С. 180.

²⁵ Цінності в житті людини: визначення, особливості та їх класифікація. URL: <https://liferules.com.ua/psihologiya/tsinnosti-v-zhitti-lyudini-ponyattya-vidi-klasifikatsiya.html>

Не можна не погодитися з Я. Грицаком, який наголошує, що саме "цінності є тим, що найбільше мотивує нашу поведінку – сильніше за інтереси. Навколо інтересів можна домовлятися. Цінності ж не можуть бути предметом компромісу. За них люди готові перегризти один одному горло. Найбільшою і найголовнішою цінністю є безпека – своя і найближчих людей. Але якщо базові цінності задоволені, люди рухаються до реалізації вищих, складніших потреб. Як показують дослідження, цей перехід не відбувається плавно. Він зазвичай стрибкоподібний, бо пов'язаний зі зміною поколінь"²⁶.

Таким чином, у повсякденному житті суспільства цінності виступають соціально значимими орієнтирами діяльності суб'єктів. Саме вони є найсуттєвішими мотиваторами поведінки людини, свідомого ставлення до навколишнього світу, а також практичної взаємодії людини з навколишнім середовищем та з іншими людьми. Головним фактором як розвитку цінностей, так і їхніх якісних змін і кількісного нагромадження є історична практика²⁷. При цьому цінністю може бути не тільки те, що існує, але й те, що треба створити, за що треба боротися²⁸. У випадку сучасної України, її теперішніх практик саме такими є європейські цінності. Саме прагнення до них значної частини українського суспільства стало причиною початку Революції Гідності і подальших змін в Україні. Проте революція лише відкрила шлях до нової системи ціннісних орієнтацій, до нових механізмів соціальної комунікації. Але цей шлях долається складно і навіть болісно. Адже існують численні проблеми, які вимагають стратегічної переорієнтації суспільства на пошук внутрішніх механізмів самоорганізації та

---

²⁶ Грицак Я. Диявол міцно осів в українській історії. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/09/25/156269/>

²⁷ Оржель О. Ю. Європейське врядування як чинник згуртування Європейського Союзу: теоретико-методологічні засади. Київ: НАДУ, 2012. С. 126. 236 с.

²⁸ Денисюк Л. М. Проблема сутності цінностей у наукових дослідженнях // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія: зб. наук. пр. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту "НАУ-друк", 2009. Вип. 2. С. 35.

розвитку. Це пояснюється як особливостями історичного минулого України, так і тим, що вона розташовується в зоні міжцивілізаційних розломів і, як результат, перебуває під впливом різних ціннісних пріоритетів. Тому "сучасний етап розвитку світоглядної гравітації українського суспільства характеризується еkleктичною системою стереотипів: тут співіснують як старі стереотипи свідомості і поведінки, які значною мірою перестали виконувати свої функції, так і нові – неусталені й неоднозначні"²⁹. Це, на думку О. Рафальського і З. Самчука "створює передумови для концептуальних альтернатив і водночас є перешкодою на шляху адекватного сприйняття динамічно мінливої реальності"³⁰.

У цих умовах, вважають науковці, "в українського суспільства є три основні шляхи ціннісних орієнтацій. Перший із них можна позначити як орієнтація на "Захід". У наш час її часто називають євроатлантичним вибором. Ідеться про зближення, в тих чи інших формах, з країнами європейської цивілізації, послідовне входження до європейського культурного простору. Другий – можна позначити як вибір євразійський. Цим шляхом розвивається Росія, яка значною мірою протиставляє себе Європі та США. Третій шлях – ні Європа, ні Євразія"³¹. Тобто, реальних шляхів є лише два – євроатлантичний і євразійський. Адже третім шляхом Україна уже намагалася йти майже тридцять років без позитивного результату. У 1990-х – на початку 2000-х рр. в Україні усе це домінували "цінності виживання" над "цінностями самореалізації". Такий стан речей характерний для бідних і нестабільних країн, де проблеми фізичної й економічної безпеки є першорядними. Для цих суспільств характерними є етноцентризм, низький рівень довіри та толерантності. Це підтверджує й український економіст О. Пасхавер, наголошуючи, що "українську ціннісну систему виживання" характеризують чотири ознаки: "перша – нікому не

---

²⁹ Рафальський О. О., Самчук З. Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 7.

³⁰ Там само. С. 8

³¹ Бредун І. В. Євразійство і цивілізаційний вибір сучасної України // Гуманітарний часопис. 2011. № 2. С. 36.

вір, крім своїх, а більш за все не вір державі, як інституту. Хто б не був при владі. Друга – приховуй усе, що у тебе є хороше. Не потрібно хвалитися, приховай, а то відберуть. Третя – не вдалося приховати, обмани. Четверта універсальна – підкупи³². Розвиваючи цю думку в іншій статті, О. Пасхавер підкреслив, що "ми не є схильними до компромісів, компроміс для нас – це поразка. Кар'єра для нас – не спосіб самореалізації, а можливість влаштувати своє близьке коло людей"³³. При цьому він наголошує, що ці цінності "протилежні європейським, але допомагали українцям вижити"³⁴. Як тут не згадати роботу відомого соціального філософа Е. Фромма "Мати чи бути?", який, аналізуючи стан сучасної цивілізації, розглядає проблеми співвідношення матеріального і духовного, володіння і бугтя, коли матеріальні блага здобуваються ціною духовних втрат і заради матеріальних надбань люди жертвують своїми природними і духовними якостями, а справжнє життя замінюється матеріальними втіленнями і символами³⁵.

В Україні поняття "цінності" знову стало дискурсним (тобто тим, що перемістилося у центр публічних дискусій). На думку Я. Грицака, у 2006–2008 рр. "це був час, коли стало зрозумілим, що Помаранчева революція зазнала краху і що в Україні не дійде до очікуваних змін. Новий ціннісний дискурс з'явився як реакція на крах ідеалів Помаранчевої революції, з потреби як зрозуміти причини поразки, так і сформувати нову, позитивну програму реформ. Кульмінацією цього дискурсу став

---

³² Пасхавер А. Ценности украинцев противоположны европейским, но помогают выжить. URL: <http://www.dsnews.ua/world/tsennosti-ukraintsevprirotopolozhny-evropeyskim-no-pomogayut-11122017151000>

³³ Пасхавер А. Україна досі живе цінностями виживання, але, на відміну від московії, швидко рухається у потрібному напрямку. URL: <http://radiolemberg.com/ua-articles/ua-allarticles/ukrayina-dosi-zhyve-tsinnostyamy-vyzyvannya-ale-na-vidminu-vid-moskoviyi-shvydko-rukhayetsya-u-potribnomu-napryamku>

³⁴ Пасхавер А. Ценности украинцев противоположны европейским, но помогают выжить. URL: <http://www.dsnews.ua/world/tsennosti-ukraintsevprirotopolozhny-evropeyskim-no-pomogayut-11122017151000>

³⁵ Фромм Е. Мати чи бути? пер. з англ. Київ, 2010. 222 с.

Євромайдан, котрий не випадково називали Революцією Гідності, або Революцією Цінностей³⁶. Саме вона стимулювала "зсув цінностей". На думку багатьох дослідників, Революція стала "переломним моментом в історії України". О. Пасхавер підкреслив, що "Майдан – це успішний епізод соціальної революції. Причому революція ця – європейського крою"³⁷. Розвиваючи цю думку, Я. Грицак написав, що відбувся Майдан "головно завдяки трьом групам: середньому класу, середньому бізнесу і молоді. Не випадково ці три групи склали кістяк Євромайдану. Зі своїм набором цінностей..."³⁸. Саме тому "люди на Майдані вели себе не як середньостатистичні українці, а як типові європейці. Відповідальна співпраця і відповідальна свобода – це було їхніми характеристиками. Вони були пасіонарними. Їх розстрілювали, а вони не відходили назад – це дуже сильна характеристика пасіонарності"³⁹. Майдан і подальші події свідчать про те, що в Україні "виник прошарок людей, який нам і потрібен. Бо активна меншість змінить пасивну більшість. У нас є вихід зі становища, у нас є можливість стати європейцями саме так. З мрії ми можемо перетворити цей процес у технологію. Бо є люди, які є готовими це робити"⁴⁰.

Таким чином, у нас відбуваються суттєві інституційні зміни, які, у свою чергу, приведуть до переосмислення та переоцінки соціально-політичної, економічної, правової ситуації в країні. Цей

---

³⁶ Грицак Я. Цінності українців: pro et contra реформ в Україні. URL: <https://zbruc.eu/node/37721>

³⁷ Пасхавер А. Ценности украинцев противоположны европейским, но помогают выжить. URL: <http://www.dsnews.ua/world/tsennosti-ukraintsev-protivopozhny-evropeyskim-no-pomogayut-11122017151000>

³⁸ Грицак Я. Як надати сенсу нашому безсенсовому становищу. URL: <https://ucu.edu.ua/news/yaroslav-hrytsak-yak-nadaty-sensu-nashomu-bezsensovnomu-standovyschu-zbruch/>

³⁹ Пасхавер А. Ценности украинцев противоположны европейским, но помогают выжить. URL: <http://www.dsnews.ua/world/tsennosti-ukraintsev-protivopozhny-evropeyskim-no-pomogayut-11122017151000>

⁴⁰ Пасхавер А. Ценности украинцев противоположны европейским, но помогают выжить. URL: <http://www.dsnews.ua/world/tsennosti-ukraintsev-protivopozhny-evropeyskim-no-pomogayut-11122017151000>

процес ще не завершився, тому у суспільній свідомості українців і досі триває "ціннісна революція". Це вселяє оптимізм, і на порядку денному для України, на думку Я. Грицака, має бути "не зміна уряду і навіть не євроінтеграція. Їй одне, і друге є засобом, а не метою. Метою є цивілізаційний стрибок, котрий би вивів Україну на іншу швидкісну смугу – смугу сталого розвитку – відповідно до цих ціннісних змін, що сталися в останні роки"⁴¹.

Низка наступних подій, які фактично були наслідком Майдану, теж сприяли переформатуванню парадигми цінностей українців. Це російська анексія Криму, війна на Сході і, взагалі, неоголошена гібридна війна Російської Федерації проти України. Аналіз свідчить, що вони суттєво вплинули на українське суспільство, на самоідентифікацію громадян та їхні ціннісні орієнтації. Ці зміни помітні як на дискурсивному рівні, так і на поведінковому. Підтверджують їх і результати соціологічних опитувань. Зокрема, відбулися значні позитивні зрушення в питанні консолідації українського суспільства щодо демократичних цінностей, зміцнення української національної ідентичності, що виявляється у значно вищому, ніж раніше, окресленні себе "українцями" як у політичному, так і в етнічному сенсі, "патріотами" (з відповідно задекларованою готовістю захищати свою країну) та прихильниками Незалежності (з усіма її символами), а також – у переважанні (вперше за всі попередні роки) загальнонаціональної самоідентифікації над регіональною. Помітною є й геополітична переорієнтація значної частини населення – посилення західного вектора в їхній свідомості й послаблення східного, що проявляється, зокрема, у виборі західної ("європейської") моделі розвитку для України та готовності інституціоналізувати цей вибір вступом до ЄС та НАТО⁴².

---

⁴¹ Грицак Я. Як надати сенсу нашому безсенсовому становищу. URL: <https://ucu.edu.ua/news/yaroslav-hrytsak-yak-nadaty-sensu-nashomu-bezsensovnomu-standovyschu-zbruch/>

⁴² Рябчук М. Про ціннісний вимір української національної ідентичності. URL: <https://zbruc.eu/node/83879>

У чому ж суть сучасної ціннісної парадигми українського соціуму? З аналізу ціннісного вітчизняного дискурсивного поля можна вивести, що до неї входять: вибір західної ("європейської") моделі розвитку та готовність інституціалізувати цей вибір вступом до ЄС та НАТО; прагнення до зміцнення української національної ідентичності, до самовираження, до солідарності з іншими народами і взаємодопомоги, до свободи; повага до приватної власності, до особистих кордонів і до власної думки; збереження національної єдності і національного розмаїття тощо⁴³.

Як же цей набір цінностей корелюється з європейськими цінностями і, відповідно, з нашим європейським вибором? Повною мірою сутність європейських цінностей викладена у засадничих документах Європейського Союзу. Зокрема, у статті 6 Договору про Європейський Союз наголошується, що його "засадничими принципами є спільні принципи всіх держав-членів – свобода, демократія, шанування прав людини та засадничих свобод, верховенство права". Ці цінності характеризуються: плюралізмом, терпимістю, недискримінацією, справедливістю, солідарністю та рівністю жінок і чоловіків⁴⁴.

Більш повно цінності Європейського Союзу виписані у Хартії основних прав Європейського Союзу (2000 р.). Зокрема, у її Преамбулі зазначається, що його цінностями є: людська гідність, свобода, рівність, солідарність, демократія, правова держава, безпека та правосуддя. Головним же меседжем Хартії є те, що "людська особистість є центральною у діяльності Союзу і він надає їй громадянство, створює простір свободи, безпеки та правосуддя". У 56 статтях документа ці принципи деталізовано, у т. ч. виписано механізми їх забезпечення⁴⁵. Саме такий детальний

---

⁴³ Які цінності важливіші – одне з найскладніших питань сьогодні. URL: <http://www.chytomo.com/kurkov-pocheptsov-i-kebuladze-brejnstormliat-pro-tsinnosti-ukraintsiv/>

⁴⁴ Договір про Європейський Союз: Договір, Міжнародний документ від 07.02.1992 № 994_029. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029

⁴⁵ Khartiiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu: Khartiiia, Mizhnarodnyi dokument vid 07.12.2000 r. № 994_524. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524

опис реалізації європейських цінностей, на нашу думку, наштовхнув М. Пірен на те, щоб охарактеризувати їх "стандартами певних технологічних процедур у різних сферах життя суспільства і діяльності держави"⁴⁶.

Демократія, у широкому розумінні, і людина є головними цінностями у сучасній Європі. Вони вміщують у собі повагу до людської гідності; фундаментальні права, у т. ч. права спільнот та родин; свободу (волевиявлення, свобода слова, свобода ЗМІ); рівність усіх членів суспільства, у т. ч. расову, релігійну, етнічну та гендерну; верховенство закону; плюралізм думок; відсутність дискримінації; толерантність; справедливість; солідарність; відповідальність; єдність; згуртованість; захист меншин. Ці цінності в реальному вимірі уточнюють щорічні дослідження, які проводить соціологічна служба Європейської Комісії "Євробарометр". Вони свідчать, що європейці зачисляють до головних цінностей: "мир" (2014 р. – 44%, 2015 р. – 45%), "права людини" (2014–2015 рр. – 40%) та "повагу до людського життя" (2014 р. – 34%, 2015 р. – 35%). Рідше за інші цінності європейці обирали "релігію" (2014 р. – 6%, 2015 р. – 5%) та "самореалізацію" (2014–2015 рр. – 9%)⁴⁷.

Як же сприймаються ці цінності в сучасній Україні? Потрібно зазначити, що на теперішньому етапі розвитку нашої державі притаманні значні зміни у різних галузях життєдіяльності, де одним із основних пріоритетів є інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий і навіть побутовий простір. Значно спрощує цей процес отриманий Україною безвізовий режим з Європейським Союзом, який, безумовно, розширив можливості українців навчатися, працювати і подорожувати країнами Європи та на власні очі бачити, як живуть європейці, які цінності вони відстоюють і, маючи перед очима конкретний приклад, зрозуміти, як можна змінити своє життя на краще. Як

---

⁴⁶ Пірен М. І. Європейські цінності та їх реалізація у сфері державної служби та кадрової політики України // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. Вип. 1. С. 82.

⁴⁷ Українці дуже чітко, найвищою ціною – ціною людських життів, задекларували своє прагнення проєвропейського курсу для нашої країни. URL: <https://zaholovok.com.ua/jevropeiski-tsinnosti-yaki-same-zakhoplyuyut-nas-naibilshe>

результат, у суспільстві міцнішає бажання влаштувати життя за європейськими стандартами у себе вдома – в Україні. Бо унікальність європейських цінностей, народжених ще в античну епоху, в тому, що за тисячоліття вони стали властиві різним народам і набули статусу загальнолюдських принципів і норм життєдіяльності людини, суспільства і держави. Для мільйонів європейців ці цінності є соціально значимими орієнтирами життєдіяльності. Але українська практика свідчить, що бути налаштованими на життя за європейськими стандартами не означає, що в масовій свідомості населення сформувалося реальне, а не викривлене уявлення про сутність європейських цінностей. Більш того, у нас склалася ситуація, коли кожна людина вкладає своє розуміння в поняття "європейські цінності", наші громадяни на свій лад коментують значення європейських стандартів для розвитку і стабільного функціонування Української держави. При цьому свідомість значної частини нашого суспільства, особливо людей похилого віку, ще не позбавилася "вірусів" тоталітарної системи, їм притаманна ностальгія за такими цінностями радянського періоду, як рівність і безкоштовність задоволення найперших потреб, стабільність і впевненість у завтрашньому дні. Проте сьогодні радянські цінності втрачають своїх прихильників, але і проголошені нові європейські цінності ще не спрацьовують: "Дуже часто уявлення українців про європейські цінності містять стереотипи, хибні переконання, що були сформовані пропагандою і маніпуляцією з боку тих чи інших політичних сил або ж під впливом зовнішніх чинників"⁴⁸.

Результатом такої ситуації є те, що інформаційне поле переповнене термінами на кшталт "європейські стандарти", "європейські цінності", але просвітницько-виховна робота щодо їх змісту та результатів упровадження перебувають на низькому рівні, залишаючи в свідомості українців "доволі поверхове уявлення про Європейський Союз, його інституції, суспільно-

---

⁴⁸ Сахань О. М., Шевчук Н. В. Європейські цінності як запорука процвітання суспільства: український вибір // Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право. № 2 (37). 2018. С. 182.

політичні процеси, цінності та їх вплив на Україну", через що "українська громада сприймає євроінтеграцію як суто політичну матерію, предмет міжнародних переговорів і щось відірване від повсякденного життя"⁴⁹.

Як тут не згадати слова британського дослідника Гартона Аша, який підкреслював, що необхідно постійно нагадувати про цінності Європи та наголошувати на її здобутках для кожного покоління. "Такі цінності, як свобода, справедливість чи мир – це мета, а Європа – це лише засіб їх втілення, взірць для країн та народів світу як облаштувати по-сучасному, на принципах людської гідності, науки та правових засад життя людей"⁵⁰.

Потрібно зазначити, що Європейський Союз відкрив вікно можливостей для України в плані долучення до своєї системи цінностей. Це яскраво видно з преамбули до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. У ній, зокрема, наголошується, що "Україна як європейська країна поділяє спільну історію й спільні цінності з державами-членами Європейського Союзу (ЄС) і налаштована підтримувати ці цінності", а це робить можливим її долучення до політичного діалогу щодо зміцнення в Україні "поваги до демократичних принципів, верховенства права та доброго врядування, прав людини та основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і поваги до різноманітності, а також внесок у консолідацію внутрішніх політичних реформ". Результатом цього має бути "ступове зближення Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках..."⁵¹. Проте відкриття цього "вікна" може

---

⁴⁹ Сахань О. М., Шевчук Н. В. Європейські цінності як запорука процвітання суспільства: український вибір // Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право. № 2 (37). 2018. С. 183.

⁵⁰ Пірен М. І. Європейські цінності та їх реалізація у сфері державної служби та кадрової політики України // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. Вип. 1. С. 83–84.

⁵¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода, Міжнародний документ від 27.06.2004 № 984_011. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011

закінчитися для України нічим. Адже формування нової ціннісної системи відбувається під впливом багатьох факторів і значною мірою залежить від сприйняття тих чи інших підходів, ідей представниками різних поколінь. У нашому випадку – це покоління II Світової війни і післявоєнних років; покоління "шестидесятників"; покоління "епохи перебудови" і нове покоління – покоління часів незалежності України. Всі вони по-різному сприймають та оцінюють суспільні зміни відповідно до своїх вікових, соціальних та психологічних відмінностей. Тому задекларований владою і громадянським суспільством європейсько-інтеграційний напрям суперечливо узгоджується з ностальгією за "соціалістичними цінностями" у свідомості значної частини українців. В наслідок цього відбулося становлення "подвійної інституціональної системи" з її різними орієнтаційними ознаками⁵².

Науковці пояснюють це такими причинами:

- по-перше, тривала історична відірваність України від демократичного світу, її ізольованість від політичного та культурного життя Європи;
- по-друге, вплив радянської спадщини, радянських цінностей, носіями яких в Україні є люди старших вікових груп;
- по-третє, потужна інформаційна експансія з боку РФ, яка, з одного боку, ретранслює ідеологію "руського міра", а з іншого, усіма можливими способами дискредитує цінності "демократичного світу" і все, що відбувається в Україні;
- по-четверте, неспроможність української політичної еліти до висунання чітких і зрозумілих об'єднуючих цінностей⁵³.

Напевне тому у значної частини українського соціуму до цього часу спостерігається "неупорядковано-анархічний характер ціннісного світогляду", який заважає правильно сприймати таку політичну цінність, як демократичний порядок, зводячи його до

---

⁵² Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін // Соціальна психологія. 2009. № 3. С. 88

⁵³ Поліщук Ю. Ціннісні орієнтири як фактор суспільної консолідації // Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси: збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 393.

авторитарної інтерпретації. Як результат, у державі превалюють ідеї неповаги до Конституції, закону, відсутня толерантність і коректність політичних дискусій, у політичному житті домінують розкол політичного класу, егоїзм групових і кланових інтересів як протипага ідеям і принципам консолідації та інтеграції країни і народу⁵⁴. Саме тому "у сучасній Україні цінності в системі "політичне – громадське життя" і далі формуються за схемою – "державна (інституції) – суспільство (нація) – індивід", на відміну від новоевропейських традицій: "індивід – суспільство (нація) – держава (інституції)"⁵⁵.

Усе ж у перші післяреволюційні роки соціологічні опитування почали фіксувати зміни ціннісних орієнтацій українського суспільства, які відбувалися не завдяки зусиллям політичної еліти, а швидше за все наперекір їй. Особливо це проявилось, як показало соціологічне опитування, проведене Центром Разумкова у 2016 р., у перший період російської агресії, коли в українське життя міцно увійшли добровольчі батальйони і волонтерський рух. Так, менш ніж за рік підтримка державної незалежності України зросла з 61% до 76%; відчували себе її патріотами 86% опитаних (у 2013 р. – 81%)⁵⁶; заявили, що пишаються українським громадянством 67% (у 2013 р. – 48%)⁵⁷; висловили готовість захищати свою країну зі зброєю у руках 53% опитаних – на 20% більше, ніж у "мирному" 2012-му⁵⁸.

---

⁵⁴ Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: автореф. дис. ... к. політ. н. : спец. 23.00.01 "Теорія та історія політичної науки". Київ, 2009. С. 4–6.

⁵⁵ Климончук В. Й. Політичні та громадянські цінності : особливості становлення та функціонування (історико-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... к. політ. н. – Львів, 2004. С. 7.

⁵⁶ Динаміка патріотичних настроїв українців // Соціологічна група "Рейтинг" (серпень 2018). С. 6, 9. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082018.pdf

⁵⁷ Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект // Національна безпека і оборона. 2017. №1. С. 31, 39. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf;

⁵⁸ До Дня захисника України // Соціологічна група "Рейтинг" (жовтень 2017). С. 5, 41, 27. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_defender_s_day_102017.pdf

Дослідження, зокрема, засвідчило, що "в Україні відбулося формування основних контурів спільної загальнонаціональної ідентичності громадян, притаманної сучасній українській політичній нації, в основі якої – посилення ціннісного ставлення до своєї країни та самоповаги до себе як до народу, поширення українського національно-культурного компонента ідентичності"⁵⁹. Усе це сприяло формуванню в українців відчуття своєї "унікальності", поступовому оформленню основ "української національної ідеї". Але цей процес має багатовекторний і суперечливий характер. Він відбувається в умовах знецінення багатьох ідеалів попередніх етапів суспільного розвитку та окреслення нового світоглядного виміру з одночасним відродженням історичних традицій народу, зверненням до його духовного досвіду й загальнолюдських цінностей.

Відбувалися значні зміни і у ставленні до євроатлантичних цінностей.

Так, підтримка членства України в Євросоюзі зросла з 42% у 2013 до 59% у 2014; членства в НАТО – з 14% до 43%; натомість прихильне ставлення до Росії за цей самий час упало з 50% до 15%⁶⁰, а позитивне ставлення до російського уряду й президента РФ опустилося взагалі до 4%⁶¹.

У подальшому підтримка євроатлантичних прагнень ще більше зросла. Так, проведене з 14 по 30 травня 2019. на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення опитування показало, що 69% громадян України підтримують вступ до ЄС, 13% проти цього і 18% не змогли визначитися зі своєю позицією з цього питання⁶². Покращилося й ставлення населення України до вступу в НАТО. Проведене Соціологічною

---

⁵⁹ Консолидація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. Київ: Центр Разумкова, 2016. С. 3.

⁶⁰ Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні // Соціологічна група "Рейтинг" (березень 2018). URL: <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/iri-98085328>

⁶¹ Російсько-український конфлікт очима громадян. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD167-168_2016_ukr.pdf

⁶² Майже 70% українців підтримують вступ до ЄС, – дослідження. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/vstup-ukrajini-v-yes-novini-ukrajini-50031142.html>

групою "Рейтинг" з 13 по 23 червня 2019 р. опитування показало, що 53% громадян підтримують цей вступ, а 29% – проти ⁶³.

Відбуваються позитивні зміни і у ставленні до інших складових євроатлантичної ціннісної парадигми. Так, проведене Фондом "Демократичні ініціативи" спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, з 13 по 20 червня 2019 р. загальнонаціональне опитування показало, що, порівняно з 2018 р., в українському соціумі істотно зросло усвідомлення важливості свободи та громадянських прав, заради яких 45% громадян готові терпіти певні матеріальні труднощі; "обміняти" свободу і громадянські права на достаток готові лише 28%. Рік тому готових терпіти матеріальні труднощі задля збереження свобод і громадянських прав було на 10% менше. Якщо порівняти з 2018 р., то істотно зросло у суспільстві усвідомлення того, що "держава повинна забезпечити людям однакові "правила гри" у житті, а далі сама людина несе відповідальність за те, як вона ці шанси використовує", – так вважає 61% громадян України (у травні 2018 р. їх було 45%). Натомість істотно менше громадян сьогодні поділяють думку, що "держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним" – 29% (у 2018 р. таких було 44%). Зросла кількість громадян, готових терпіти певні матеріальні труднощі задля успіху реформ: у 2018 р. були готові терпіти скільки треба 9%, у 2019 р. – 19%; готових потерпіти певний час (не більше року) – відповідно, 24% і 40%. Якщо у 2018 р. 62% не хотіли терпіти матеріальні труднощі заради реформ, то у 2019 р. – 31% ⁶⁴. Це саме опитування показало, що українці стали більш терпимими і здатними до компромісів, які не загрожують таким

---

⁶³ Піддержка вступлення України в НАТО и ЕС выросла до исторического максимума. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/podderzhka-vstupleniya-ukrainy-nato-es-vyroslo-1562766174.html>

⁶⁴ Загальнонаціональне опитування, проведене Фондом "Демократичні ініціативи" спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>

засадничим цінностям, як Українська держава, територіальна цілісність. Зокрема, 49% населення вважає, що "заради миру варто погоджуватися на компроміси, але не на всі". Така думка переважала в усіх регіонах: у Центральному (51%), Східному (50%), Південному (48%), Західному (44%). Які ж компроміси не влаштовують українське суспільство? Найменш прийнятними, причому в усіх регіонах, було: проведення виборів на умовах бойовиків (неприйнятно для 66% опитаних, прийнятно для 13%); повна амністія всіх учасників бойових дій проти українських військ (неприйнятно – 61%, прийнятно – 15%); формування силових органів ОРДЛО лише із місцевих представників (неприйнятно – 58%, прийнятно – 18%). Незалежність цих територій чи приєднання їх до Росії підтримали лише 4% опитаних, найбільше – на Сході – 8%⁶⁵.

Потрібно зазначити, що після виборчих кампаній 2019 р. і приходу до влади нових політичних сил відбулася певна кореляція позиції громадян України щодо цих питань, але не кардинально, що свідчить про усталеність їхнього сприйняття демократичних європейських цінностей. Так, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 4 по 9 жовтня 2019 р. дослідження показало, що в основному відкидаються такі компроміси заради досягнення миру на Донбасі, як амністія всім тим, хто брав участь у бойових діях на Донбасі (не підтримують 59%, підтримують – 18%), відмова від євроінтеграції, вихід з Угоди про асоціацію з ЄС (не підтримують 59%, підтримують – 19%), надання російській мові статусу другої державної (не підтримують 56%, підтримують – 29,5%), відмова від перспективи членства в НАТО і закріплення в Конституції нейтрального статусу України (не підтримують 54%, підтримують – 25%)⁶⁶.

Разом з тим зміни, що відбуваються в Україні останім часом, оголили низку проблем. Уже під час президентської і парла-

⁶⁵ Пошуки шляхів відновлення суверенітету України над окупованим Донбасом: стан громадської думки напередодні парламентських виборів. URL: <https://dif.org.ua/article/poshuki-shlyakhiv-vidnovlennya-suverenitetu-ukraini-nad-okupovanim-donbasom-stan-gromadskoi-dumki-naperedodni-parlamentskikh-vivoriv>

⁶⁶ Більшість українців против особого статусу для Донбасса – опрос. URL: https://zn.ua/UKRAINE/bolshinstvo-ukraincev-protiv-osobogo-statusa-dlya-donbassa-opros-332420_.html

ментської виборчих кампаній 2019 р. знову почали лунати голоси про ціннісну переорієнтацію на Росію і на євразійство. Причини спроб цього реваншу можна шукати у підривній діяльності Російської Федерації, яка веде активну гібридну війну проти України, у т. ч. в активізації діяльності "п'ятої колони" в нашій державі. Насамперед ідеться про всебічне приниження, фальшування, обсміювання і, врешті, знищення української національної ідентичності – через позбавлення українців окремої мови, культури, історії, церкви і, взагалі, суб'єктності поза путінською парадигмою "одного народу". При цьому саме поширення цих ідей із середини має більш деструктивний вплив на формування національної ідентичності, ніж нав'язування ззовні. На думку М. Рябчука, "банальна українофобія" чи вульгарне висміювання "95-м кварталом" чи телеканалом "Інтер" виявляються куди дівішою на рівні шаржів та анекдотів, ніж агресивна українофобія московських пропагандистів на кшталт Кісельова чи Соловйова.

Проте усе це не дало б результату, якби для цього не було сприятливих умов в українському суспільстві, а саме – розбалансованості владних інституцій, зубожіння переважної більшості населення, корупції на усіх рівнях влади тощо. В цих умовах зубожілій частині суспільства підсовують ідеї покращення життя за рахунок фактичної капітуляції перед РФ. Усі ці чинники у поєднанні із цілком обґрунтованим розчаруванням населення у поведінці й політиці післямайданної влади справили загалом негативний вплив на динаміку ціннісної переорієнтації українського суспільства, котра в перші пореволюційні роки мала цілком позитивний характер. Декотрі з них загальмувалися, декотрі застигли на "післямайданному" рівні, декотрі повернули назад. Особливо це помітно у ставленні до Російської Федерації, до її анексії Криму і агресії на Донбасі. Так, проведене соціологічною службою Центру Разумкова (4–9 жовтня 2019 р.) дослідження показало, що лише 40% опитаних громадян України впевнені, що на Сході України відбувається війна між Україною і Росією, ще 20%, – що там відбувається сепаратистський заколот, підтриманий Росією, 15% поділяють думку, що на Сході України відбувається громадянська війна (конфлікт між проукраїнськи і проросійськи налаштованими громадянами), 7% вважають, що на Донбасі

ведеться війна між Росією і США, і 7%, що на Сході України точиться боротьба за незалежність "донецької" і "луганської народних республік"⁶⁷. Ці дані корелюються зі ставленням українців до РФ (40% українців позитивно ставляться до цієї держави). Зрештою, й ставлення до Владіміра Путіна в Україні теж поліпшилося за останній час на 8% (з 4 до 12%). За даними соціологів, 52% жителів України хотіли б відновити ретрансляцію російських телеканалів; 54% бажають безперешкодного доступу до російських соціальних мереж і 58% декларують бажання безперешкодного доступу в Україну російських українофобських "зірок"⁶⁸.

Усе це свідчить, що частина українських громадян не хоче поривати зв'язки з "русским міром". На нашу думку, ці та інші приклади свідчать, що і надалі існують певні складнощі щодо наближення ментальності українців до ментальності європейських народів. Особливо це стосується таких ціннісних орієнтацій останніх, як налаштування на досягнення особистого успіху, досягнення високого соціального становища чесним шляхом, за допомогою власних здібностей, наполегливої праці та цілеспрямованості; свободолобство; раціональне мислення; виваженість; ощадливість і бережливість тощо⁶⁹. Саме тому, визначаючи місце європейських цінностей у ціннісній парадигмі українців, необхідно враховувати, що у свідомості значної частини наших громадян усе ще домінують такі цінності особистого благополуччя, як здоров'я, успіх, достаток, щаслива сім'я, рідше – інтелектуальний і особистісний розвиток. На другому місці опинилися пов'язані із ними цінності патерналістського спрямування – якісна та безкоштовна освіта і медицина, гідні пенсії, соціальні виплати,

---

⁶⁷ Більшість українців против особого статусу для Донбасса – опрос. URL: https://zn.ua/UKRAINE/bolshinstvo-ukraincev-protiv-osobogo-statusa-dlya-donbassa-opros-332420_html

⁶⁸ Україна сьогодні: виклики та перспективи. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/pr_16_05_2019__smc-uisr-gr__present.pdf

⁶⁹ Сахань О. М. Ментальність українського соціуму в умовах трансформаційних процесів у суспільстві. Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2017. № 2(33). С. 359.

забезпеченість робочими місцями, співмірні отримуваним доходам ціни, стабільність. На останньому місці у них перебувають цінності, які регулюють співжиття у суспільстві, умовно "європейські цінності": верховенство права, демократія, свобода слова, чесність/прозорість, прагнення надати рівні можливості усім громадянам тощо⁷⁰. Це яскраво продемонстрували результати соціологічного опитування, проведеного з 12 по 17 липня 2019 р. соціологічною службою Центру Разумкова. Воно, зокрема, показало, що найважливішими особистими проблемами, які турбують українців, є зниження тарифів на комунальні послуги – 64,2%, підвищення зарплат і пенсій – 63%, покращення роботи системи охорони здоров'я – 35,5%, стримування зростання цін – 29,9%. "Цінності самореалізації" посіли місце у другій (гарантування законності і рівності всіх перед законом – 15,9%, забезпечення територіальної цілісності держави – 11,2%) і навіть у третій десятці (забезпечення екологічної безпеки – 5,4%, захист демократії, свобод і прав громадян – 3, %, захист української мови і культури – 2,7%)⁷¹. Тобто, на першому місці стоять цінності особистого благополуччя, на другому місці опинилися пов'язані із ними цінності патерналістського спрямування і в останню чергу учасники опитування згадують цінності, які регулюють співжиття у суспільстві, умовно, "європейські цінності". Це свідчить про те, що, незважаючи на зміни, які відбулися у свідомості населення України щодо ціннісних пріоритетів у бік "цінностей самореалізації", що є стовпом євроантлантичної цивілізації, "цінності самовиживання" ще займають помітне місце у ціннісній парадигмі наших громадян.

Як вважає Н. Кононенко, "патернальність більшості українців, сподівання на владу, небажання брати участь в управлінні державою та відповідальність на себе, концентрація на потребі "вижити", замість бажання "розвиватися", толерування корупції (як частини способу "життя на виживання") – все це значно

---

⁷⁰ Українське суспільство та європейські цінності. Київ: Ін-т імені Горшеніна, 2017. С. 13.

⁷¹ Високі тарифи і низькі зарплати: соціологи назвали головні проблеми українців. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/07/18/7221293/>

об'єднує росіян та українців і надає можливість Кремлю вести гібридну війну всередині України"⁷². Цю думку поділяє український соціолог Є. Головаха, який вважає, що в українському суспільстві матеріальні цінності усе ще перевищують постматеріальні, що "може призвести до утворення в Україні "русского міра в вишиванці". При цьому він наголошує, що "в європейських і глобальних дослідженнях цінностей профілі України і Росії залишаються схожими, за винятком політичних цінностей, де ми... за ці чотири роки, змінивши політичну орієнтацію, відійшли дуже далеко від Росії як політичний суб'єкт". Розкриваючи цю тезу, соціолог наголосив, що Україна суттєво відрізняється від Росії насамперед тим, що у неї "... був не дуже великий досвід тотального етатизму. ...В Росії держава – вища цінність. Цінність держави вище цінності людини. ... В Україні держава такої цінності не мала. У нас немає досвіду сакрального ставлення до держави. Це породжує як проблеми, тому що важче захищатися, так і переваги – з погляду побудови європейського проекту..."⁷³. Хоча соціолог відзначив і нетолерантне ставлення у нашому суспільстві до людей з іншим кольором шкіри та іншою сексуальною орієнтацією, до носіїв іншої мови або релігії⁷⁴.

Не витравлені в українському суспільстві й "радянські цінності". Ось як описує В. Вятрович образ типової радянської людини, яку ми з вами можемо бачити щодня: "Це людина, яка постійно живе у страху і не готова брати на себе відповідальність. Спокуса радянського полягала саме в цьому: ви нам віддаєте свою свободу, а ми вас позбавляємо від відповідальності. На жаль, дуже багато людей і досі хотіли б такого життя заради можливості не

⁷² Кононенко Н. Гібридні цінності як чинник, що гальмує модернізацію України // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 3 (89). С. 151.

⁷³ Соціолог Євген Головаха: З проблемою "Росія" нам жити довго. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html>

⁷⁴ Соціолог Головаха указав на важку угрозу для України – Апостроф. URL: <https://apostrophe.ua/news/society/culture/2017-12-10/russkij-mir-v-vyshivanke-sociolog-ukazal-na-vazhnyu-ugrozu-dlya-ukrainy/115366> 1/2

відповідати за власні вчинки. Це одна із найбільш негативних рис, які розкладали українське суспільство⁷⁵.

Така ситуація склалася не випадково, адже для певних груп сьогоднішньої політичної еліти є не вигідним, щоб народ консолидувався. І тому вони докладають максимум зусиль для того, щоб українське суспільство і надалі залишалось сегментованим, підсоковуючи йому патримоніальні відносини з відповідним набором цінностей. Адже така сегментація призводить до простого управління масами та маніпуляції їхньою свідомістю. В цих умовах, як наголошує Н. Кононенко, "український гібридний політичний режим існує, не в останню чергу, завдяки гібридному характеру цінностей українців"⁷⁶.

Тим не менше, поняття "європейські цінності" у свідомості значної маси українців після Революції Гідності перетворюється з абстрактного словосполучення на цілком реальний образ. На це, зокрема, вказують результати численних соціологічних опитувань, які ми уже наводили. Та все ж сучасна практика свідчить і про інше – реформи в країні просуваються повільно, боротьба із корупцією не ведеться, рівень життя населення залишається на низькому рівні і т. д., а це гальмує входження України у політичний, економічний, соціальний, культурний і безпековий простір Європи, з народами якої більшість українців прагнуть поділяти загальні цінності та принципи. Не дивно, що певна частина населення нашої країни все ще перебуває у полоні міфічних уявлень про перебіг подій і не розуміє необхідність поступального руху до повноправного членства в ЄС, інші – не віряють в обіцянки влади і виїжджають з країни, намагаючись влаштувати своє життя в тих самих європейських країнах. За всієї кризовості ситуації, у нас поки ще залишається відкритим вікно можливостей для того,

---

⁷⁵ Вятрович В. Теперішня війна найкраще демонструє, що українці усвідомлюють цінність своєї держави і готові її захищати. URL: <https://www.unian.ua/society/2021196-volodimir-vyatrovich-teperishnya-viyna-naykrasche-demonstrue-scho-ukrajintsi-usvidomlyuyut-tsinnist-svoeji-derjavi-i-gotovi-jiji-zahischat.html>

⁷⁶ Кононенко Н. Гібридні цінності як чинник, що гальмує модернізацію України // Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 3 (89). С. 152.

щоб присоромити скептиків, які вважають, що Україна – це "країна, яка ніколи не втрачає шансу втратити шанс" ⁷⁷.

Наведений вище матеріал свідчить, що зміни, які відбуваються в Україні після Революції Гідності, ведуть до переформатування ціннісної парадигми українських громадян, коли на зміну "цінностей виживання" приходять "цінності самореалізації". Це, з одного боку, стимулює творчу активність громадян, прояв індивідуальних якостей, з іншого – уможлиблює розвиток та абсолютизацію егоцентричних настроїв та їх реалізацію. За таких обставин найважливішим завданням як органів державної влади, так і громадських організацій є пошук ефективних шляхів і заходів для гармонізації особистісного та суспільного розвитку. Це створює сприятливі умови для консолідації суспільства, допомагає об'єднати його в єдиний цілісний соціальний організм і впливає на цивілізаційний вибір України. Результатом має стати – зміцнення позицій суверенітету та незалежності Української держави, вдосконалення організаційних форм і комунікації в системі відносин "людина – суспільство – держава". Для цього потрібний час і терпіння, адже суспільні цінності не виникають з повітря. Необхідне не лише нормативне визнання "цінностей самореалізації" як політичною елітою, так і простими громадянами, а й перетворення їх у норму повсякденного життя українського соціуму. На шляху до цього стоять сьогоднішні реалії, які продукують у суспільстві ціннісний хаос. Для його подолання і впровадження у повсякденне життя європейських цінностей потрібно очистити владні структури від корупціонерів і противників нової ціннісної парадигми, забезпечити стійке зростання економіки країни та рівня життя суспільства, організувати просвітницьку роботу серед населення з формування психології відповідальності за все, що відбувається в державі і більше не практикувати голосування "по приколу", тобто подолання психології меншовартості та формування психології державного народу. Для цього варто відкинути постулати "цінностей виживання" й переорієнтувати суспільство на нові європейські цінності. Це створить міцний фундамент для ефективного функціонування і стрімкого розвитку України.

---

⁷⁷ Грицак Я. Диявол міцно осів в українській історії. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/09/25/156269/>

Юрій Ніколаєць

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА У КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (2014–2019 рр.)

Державотворення являє собою комплексний довготривалий процес, спрямований на утворення та розбудову держави, який включає формування історичної політики. Відтоді, як історична пам'ять поряд із традицією почала осмислюватися як фундаментальна основа ідентифікаційних процесів, і у когнітивній, і у прагматичній сферах міцно утвердилося поняття "політика пам'яті". У сучасний період термін "політика пам'яті" у тій його смисловій іпостасі, що стосується державної сфери впливу, трансформувався у поняття "історична політика"¹. Науковці розрізняють "історичну політику" (діяльність державних еліт, спрямована на переписування історії і деформацію суспільної пам'яті) та "політику пам'яті" (осмислення умов співіснування різних пластів суспільної пам'яті та відповідних досвідів)². Одне із найбільш виражених визначень "історичної політики" запропонував Г. Кас'янов. Історична політика – це різновид політики, метою і змістом якої є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання в політичних цілях історичної пам'яті, інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій, у тому числі професійної історіографії³. Історична політика орієнтована на визначення історичних подій як домінуючих та характеристику таких подій відповідно до цілей і завдань, що впливають із необхідності консолідації соціуму на певному етапі розбудови держави.

Консолідація соціуму може здійснюватися, у тому числі, й завдяки тлумаченню історичних подій у вигідному для діючої влади річищі, приховуванню чи глорифікації фактів минулого або

---

¹ Нагорна Л. П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 109.

² Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.

³ Кас'янов Г. Історична пам'ять та історична політика : до питання про термінологію й генеалогію понять // Укр. іст. журн. 2016. № 2. С. 135.

викладенню історії держави (чи кількох країн), регіону чи етнічної групи залежно від способу отримання та утримання владних повноважень. Це обумовлює відповідне конструювання історичної пам'яті, принципи якого нерідко є відмінними від принципів історизму та об'єктивності, які використовують професійні історики, не залучені до різного роду фальсифікацій на користь чинної влади. Ю. Шаповал вказував, що "найчастіше політика пам'яті розглядається як засіб підтримання політичними засобами "надчутливості" соціуму до його травматичного досвіду"⁴.

Вразливість пам'яті від будь-якого перенесення, відображення, цензури чи проектування відзначав П. Нора⁵. Він першим чітко артикулював проблему відокремлення історії від пам'яті та нової форми їх взаємопроникнення і взаємодії у часи, коли виникла тенденція до швидкого згасання пам'яті. Г. Кас'янов описував історичну політику саме як свідоме змішування історії і пам'яті⁶. На думку Л. Нагорної, контроль над історичною політикою здійснюється через спрямування державної символіки включно зі святами та ритуалами, інтерпретаційні схеми найуживаніших наративів, організацію історичної освіти, спрямування музейних експозицій, монументальну пропаганду, топонімічні зміни, утримання місць поховань, зображення символів та портретів на банкнотах, поштових марках тощо. А сфера "індустрії пам'яті" має тенденцію до розширення під впливом засобів масової інформації, літератури, мистецтва⁷.

На ефективність "індустрії пам'яті" неминуче впливає тривалість практики державотворення, форма державного правління, рівень політичної культури населення, технічний рівень

---

⁴ Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні // Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції "Геополітика, примирення та пам'ять", 4–6 грудня 2008 р. URL : <http://khp.org/index.php?id=1230112797>

⁵ Nora P. Between memory and history : Les Lieux de Memoire // Representations. 1989. Vol. 26 Spring. P. 8–9.

⁶ Кас'янов Г. Історична пам'ять та історична політика : до питання про термінологію й генеалогію понять // Укр. іст. журн. 2016. № 2. С. 121.

⁷ Нагорна Л. П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 108.

поширення інформації (чи протидії такому поширенню), а також геополітичні чинники, що визначають потужність і спрямування зовнішньополітичного впливу на історичну політику. Історична політика забезпечує формування історичної пам'яті у напрямі, визначеному як державними структурами, так і політичними силами та громадськими рухами. Співвідношення їх впливу на історичну політику визначається, як правило, потужністю та збалансованістю державних структур і сформованістю чи зрілістю громадянського суспільства.

В Україні на формування історичної політики суттєво вплинула тривала відсутність державності, обтяженість "радянською ідентичністю" і навіть комплекс колоніальної меншовартості, що стояв на заваді повноцінному усвідомленню та захисту державних інтересів та формуванню уявлень про сфери впливу і національні інтереси на міжнародній арені. Як влучно відзначила Н. Яковенко, "простір, який сьогодні є територією України, впродовж багатьох віків членували постійно зміщувані внутрішні кордони: між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів"⁸. Унаслідок цього історична політика в Україні тривалий час була відображенням багатовекторності зовнішньої політики держави. В Україні тривалий час співіснували "місця пам'яті", присвячені тоталітарному минулому, а також пам'ятники борцям за незалежність. На території Західної України вшановувався культ УПА, були встановлені пам'ятники жертвам радянського режиму. Водночас на території східних та південних областей були створені монументи діячам Російської імперії та СРСР. Так, у 2004 р. у Херсоні був відкритий пам'ятник Г. Потьомкіну, у Одесі та Севастополі були встановлені пам'ятники імператриці Катерині II. У 2007 р. у Сімферополі та Луганську споруджено

---

⁸ Яковенко Н. Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї // Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. С. 334.

пам'ятники "Жертвам радянського народу, які загинули від ОУН–УПА", а у Львові – пам'ятник "Жертвам голодомору-геноциду та депортацій ХХ століття". У 2010 р. пам'ятник графу М. Воронцову був відкритий у Бердянську. Протистояння на символічному просторі втілювалося й у судові рішення чи рішення місцевих рад, які ухвалювали постанови щодо демонтажу (чи встановлення/невстановлення) окремих пам'ятників.

Крім того, на історичну політику був поширений вплив потужніших за Україну суб'єктів міжнародної політики, які прагнули таким чином реалізувати власні зовнішньополітичні цілі. Про це заявив ще 21 квітня 2008 р. на засіданні Ради національної безпеки і оборони України Президент України В. Ющенко: "... найбільша загроза національній безпеці – інформаційна експансія іноземних держав. Завдяки цьому в інформаційному просторі України проводяться інформаційно-психологічні кампанії по тих чи інших питаннях ... предметом цих впливів є насамперед теми національної єдності, територіальної цілісності, мови, релігії і культури, європейської та євроатлантичної інтеграції"⁹.

У таких умовах історична політика в Україні перетворилася на арену політичного протистояння із домінуванням прикладних функцій, що не сприяло формуванню фундаменту соціальної єдності та поширенню практик "примирення історичної пам'яті" між сусідніми державами. Якщо, наприклад, у ЄС у багатьох питаннях було досягнуто консенсус у баченні пріоритетів стратегій історизування (лише історики у всеозброєнні сучасного соціогуманітарного знання, а не владні структури й політичні сили мають визначати пріоритети політики пам'яті¹⁰), то в Україні набула значного поширення участь непрофесіоналів у оцінюванні подій і фактів історичного минулого (у тому числі й на виконання різного роду замовлень політиків).

---

⁹ Президент України застерігає: інформаційна експансія іноземних держав є найбільшою загрозою національній безпеці України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1113131.html>

¹⁰ Нагорна Л. П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 125.

В. Бондар у роботі "Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції" виділив такі основні етапи історичної політики в Україні: 1) 1991 – 2004 рр.: націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного нарративу; 2) 2005 – початок 2010 рр.: радикальний перегляд політики пам'яті у напрямі націоналізму, антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, "місць пам'яті", спорудження меморіалів, комеморативні практики; 3) з початку 2010 р.: поєднання національно-патріотичної версії української історії з частково символічною реабілітацією радянського минулого¹¹. Загалом політика пам'яті з 2004 р. вписувалася у загальну тенденцію політизації історичного дискурсу, характерного для країн Східної Європи. Але специфіка українського варіанта історичної політики демонструвала складне переплетіння питань ідентичності, колективної пам'яті і дефіциту легітимності пострадянської держави¹². Це було одним із чинників, які спричинили вразливість українського соціуму від зовнішньополітичних впливів.

Саме зовнішньополітичний вплив став важливою причиною суттєвих змін історичної політики України починаючи з 2014 р. Анексія Криму Російською Федерацією та початок російсько-української війни на Донбасі актуалізували історичну політику, оскільки у рамках гібридної війни країна-агресор завдала потужного удару не тільки за допомогою зброї, а й розгорнула масштабну інформаційну війну. Мобілізуєючи потенціал історичної політики виявився надзвичайно важливим фактором ведення гібридної війни.

На відміну від консенсусу багатьох провідних держав щодо стратегії історизації в руслі "з'ясування правди і примирення" (з'ясування правди про конфлікти у минулому із наданням матеріальної та символічної компенсації жертвам політичного

---

¹¹ Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції // Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип. 23. С. 396.

¹² Там само.

насилля) Російська Федерація вдалася до використання історичної політики з метою реалізації своїх зовнішньополітичних прагнень у формі грубого військового конфлікту. Російська гібридна війна проти України була спрямована на загальне ослаблення і дезорганізацію української влади, обмеження суверенітету і міжнародної правосуб'єктності Української держави, руйнування її економічного потенціалу, виробничої, транспортної, соціальної інфраструктури¹³. Оцінюючи зв'язки між діями Росії та українськими національними прагненнями, Т. Снайдер відзначив, що "українські націоналісти і націоналізм були причиною Голодомору 1932–1933 років; український націоналізм був однією з причин терору 1937–1948 років у СРСР. Український націоналізм* був однією із оприлюднених Сталіним причин масових депортацій жителів радянської України після Другої світової війни. І український націоналізм був причиною вторгнення Росії в Україну у 2014 році"¹⁴.

Відверте неприйняття факту існування української державності вищим керівництвом РФ, що трансформувалося у гібридну війну, багато у чому визначили характер та спрямування історичної політики в Україні впродовж 2014–2019 рр. Для багатьох громадян України анексія Криму, а ще більше – початок бойових дій на Донбасі, зруйнували політичний міф "братерства трьох слов'янських народів" (особливо це стосувалося покоління, які жили за часів існування СРСР). Болісні розриви у колективній соціальній уяві породжували попит на альтернативні джерела виробництва смислів, оновлення історичних символів та модернізації державної історичної політики із героїзацією захисників української державності.

---

¹³ Горбулін В. П'ять сценаріїв для українсько-російських відносин // Дзеркало тижня. 2015. № 22. 19 червня. URL : http://dt.ua/POLITICS/gorbulin-vvazhaye-separatniy-mir-z-rosiyeyu-samogubnim-i-bezgluzdim-dlya-ukrayini-176544_.html

* Т. Снайдер застосовував ці терміни відмінно від радянської пропаганди, а як синонім прагнення українцями незалежності від Росії.

¹⁴ Снайдер Т. Целью Второй мировой войны, с точки зрения Гитлера, был захват Украины. URL: <https://fakty.ua/240338-timoti-snajder-celyu-vtoroj-mirovoj-vojny-s-tochki-zreniya-gitlera-byl-zahvat-ukrainy>

Протягом 2014 р. були ухвалені Укази Президента України "Про День захисника України" (від 14 жовтня 2014 р.); "День Гідності та Свободи" (від 13 листопада 2014 р.); про присвоєння Небесній Сотні звання Героїв України (від 21 листопада 2014 р.). "Про вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні" (20 лютого – День Героїв Небесної Сотні) (від 11 лютого 2015 р.). Крім того, керівництво держави зробило спробу популяризувати в умовах війни символічний ряд захисників України: лицар Русі–запорізький козак–боєць УПА–учасник АТО (пізніше ООС). Проте такий символічний ряд викликав у суспільстві нерозуміння внаслідок неоднозначного сприйняття боротьби УПА.

Водночас в умовах війни усвідомлення суспільної небезпеки та неготовності держави до її усунення зумовило масовий волонтерський рух, який став найбільш очевидним виявом посилення громадянського суспільства і його соціальної ролі, зокрема, пов'язаної із заміщенням дій державних органів. Добровольчі загони вагомо підтримали зусилля ЗСУ, спрямовані на відсіч агресору. Поряд з тим, прискорений розвиток української громадянської нації в умовах війни проявився, серед іншого, у посиленні впливу громадянського суспільства на державну політику пам'яті.

Характерною рисою розвитку українського суспільства 2014–2015 рр. стало стрімке посилення неформальних соціальних зв'язків, чому великою мірою сприяв розвиток соціальних мереж і масштабна участь у них молоді та міського населення різного віку. Соціальні мережі у багатьох випадках виступали джерелом інформації, якому найбільше довіряли українці, і саме через соціальні мережі поширювалися віртуальні контакти між людьми, дуже далекими один від одного у реальному житті. Недостатність і несвоєчасність дієвого реагування держави на конкретні ризики спричинила сплеск активності населення, спрямованої на подолання різноманітних перешкод¹⁵. Якщо головним надбанням

---

¹⁵ Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / Лібанова Е. М., Горбулін В. П., Пірожков С. І. та ін. Київ: НАН України, 2015. С. 15.

Помаранчевої революції стало підвищення рівня свобод для кожного жителя України, то Революція Гідності відкрила формулу впливу на владу¹⁶.

В умовах російсько-української війни чітко проявився факт формування української громадянської нації, яка зупинила збройне російське вторгнення і не сприйняла анексії Криму Російською Федерацією. Поряд з тим, в інформаційне протистояння з РФ включалося багато українських громадян, відстоюючи право Української держави на існування, формуючи інформаційний простір, зрозумілий і комфортний для патріотів держави. В умовах розгортання бойових дій на Донбасі поступово сформувався досить потужний україноцентричний дискурс про витоки російсько-української війни. Основними його топіками стали: державність на українських землях виникла й існувала задовго до створення держави на теренах РФ; Україна має подолати постколоніальну меншовартість і заслуговує на рівноправне місце серед інших країн; війни та протистояння Росії та України були у минулому, а агресія РФ є черговою спробою забезпечення контролю над Україною; Україна у черговий раз захищає Європу від наступу зі Сходу як це було у часи навали монголо-татар (підкреслювалися зв'язки Московщини із Золотою Ордою); громадяни України більше цінують демократію, на відміну від схильних до одноосібного правління державою росіян.

Водночас була позначена й уявна "лінія демократичності діалогу про історію", яка не могла бути перетнута на шляху конструювання історичної політики, оскільки це означало б відмову від побудови демократичного суспільства. В Україні було збережено плюралізм думок у оцінках історичного минулого, науковці не були позбавлені свободи наукового пошуку¹⁷. Навпаки, "архівна революція" набула продовження і розкрила дослідникам ще більш широке поле для дослідницької роботи.

---

¹⁶ Горбулін В. Мой путь в зеркальце. Не только путевые заметки. Киев: Брайт Букс, 2019. С. 227.

¹⁷ Щербина Н. Ф., Махінла Ю. Б. Політико-ідеологічний плюралізм в сучасній Україні: теоретичні й практичні аспекти // *Young Scientist*. 2016. № 4. С. 327–332.

Розвиток української громадянської нації в умовах протистояння російській агресії зумовив виникнення руху за деколонізацію України. Одним із масштабних його проявів була участь у інформаційному протистоянні із РФ, у тому числі й у соцмережах та на сторінках ІНТЕРНЕТ-видань та наукових публікацій. Об'єктами інформаційної війни з боку Російської Федерації стала історія української державності, формування української політичної нації, військова історія, Революція Гідності тощо. У російськоцентричному дискурсі набули масштабного поширення маркери "розколотості" України, що були оформлені у політтехнологічну схему ще під час передвиборчої боротьби 2004 р., а у 2014 р. трансформувалися у так звані "проект Новоросія", а також у випадку про загальну "фашизацію" України.

Наприкінці лютого 2014 р. Росія почала нарощувати свою військову присутність у Автономній Республіці Крим усупереч укладеним угодам з Україною, а на початку березня всупереч нормам міжнародного права російські військовослужбовці блокували українські військові частини¹⁸. Мотивуючи свої дії, російська сторона неодноразово вказувала на необхідність захисту росіян, які проживають в Україні, від "укрофашистів". В умовах готовності до відкритої агресії проти України історична пам'ять про Другу світову війну використовувалася для формування позитивного ставлення до очікуваних дій російських бойовиків. Поряд із критикою "бандерівщини", "українського націоналізму" у проросійських ЗМІ серед образів історичної пам'яті стали поширюватися образи "донецьких козаків", які виступали символом "оборони Донбасу", "захисниками Вітчизни та православної віри". Причому православний Донбас протиставлявся греко-католицьким західноукраїнським областям, а федералізація України подавалася як найбільш виважений засіб подолання політичної кризи.

---

¹⁸ Погранслужба України обнародувала хронологію неправомірних дій російської сторони в Криму. URL: http://zn.ua/UKRAINE/pogransluzhba-ukrainy-obnarodovala-hronologiyu-npravomernyh-deystviy-rossiyskoy-storony-v-krymu-140230_.html

У першій половині 2014 рр. українське керівництво у російських ЗМІ представлялося як "хунта", що незаконно захопила владу, або ж як "фашисти", боротьба з якими начебто продовжує традиції радянських воїнів часів Другої світової війни. У подібному ключі формувалися й повідомлення ЗМІ терористичних утворень "ДНР/ЛНР". Упродовж 2014 р. значна частина таких повідомлень містила в собі топіки про боротьбу з фашизмом, про єдність населення у протидії поширенню "коричневої чуми" та "націоналізму". Така пропаганда, серед іншого, мала на меті забезпечити успіх інфільтрації російських агентів різного рівня та військових найманців на українську територію і їх подальші активні дії з дестабілізації ситуації в Україні у рамках реалізації так званого "проекту Новоросія", що передбачав встановлення контролю над частиною східно- та південноукраїнських земель. У 2014 р. за ініціативи президента РФ В. Путіна термін Новоросія* почали використовувати у своїх повідомленнях як проросійські сепаратисти, так і офіційні російські органи. А 26 червня 2014 р. на території частини Луганської та Донецької областей України, які були під контролем проросійських сепаратистів, було проголошено утворення Союзу народних республік – Новоросія. Російські пропагандисти обумовлювали підтримку Російською Федерацією дій сепаратистів як "необхідністю захисту російського та російськомовного населення", так і колишньою належністю Новоросійської губернії нібито до Росії, яка синонімізувалася з Російською імперією.

---

* Новоросія (вперше згадується у 1764 р. як Новоросійська губернія) – урядова назва південноукраїнських земель, анексованих Російською імперією у XVIII ст. (земель Війська Запорозького Низового, Кримського ханства та володінь Османської імперії на території Північного Причорномор'я). Територія охоплювала Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, більшу частину Херсонської, Кіровоградської, Одеської і Донецької областей, невелику частину Луганщини та південної Харківщини і весь Кримський півострів. На початку XX ст. до складу Новоросії відносили Запорожжя, Північне Причорномор'я, Таврію, Приазов'я, Буджак та Кубань. З 1920-х років термін майже не використовувався. Його використання було поновлене на початку 1990-х років переважно російськими шовіністичними колами.

Акцент на оцінках подій Другої світової війни у інформаційному протистоянні із РФ виявився не випадковим. Ще 30 грудня 1999 р. В. Путін відверто сказав про головну проблему російського суспільства, яка, на його думку, полягала у "ідейному і політичному розколі суспільства". Подолання кризи він бачив у "реалізації нової російської ідеї", яка "органічно поєднувала загальнолюдські цілі із істинно російськими"¹⁹. Задля цього здійснювався пошук символів національної громадянської ідентичності. Таким символом виявилася Перемога СРСР у Другій світовій війні, яка залишилася у масовій історичній свідомості росіян найбільш важливою подією ХХ ст. Це визначило ідеологічний зміст урядових заходів із соціального конструювання. У 2007 р. протоієрей РПЦ О. Ляшенко відверто відзначив, що в Росії "День Перемоги чи не єдине свято, яке об'єднує людей різних поглядів, світоглядів та конфесій, і було б неправильно зараз знайти у цьому святі якийсь привід для розбрату і опору. Тому те, що нас об'єднує, потрібно всіляко підтримувати"²⁰.

Характер такої "підтримки" яскраво проявився у вигляді державного імперативу щодо політики історичної пам'яті. 5 травня 2014 р. президент РФ підписав ухвалений перед тим Державною Думою Федеральний закон "Про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації", яким вводилася карна відповідальність за зазіхання на історичну пам'ять стосовно подій, що мали місце у період Другої світової війни. Федеральним законом вводилася карна відповідальність за відкидання фактів, встановлених вироком Міжнародного трибуналу для суду і покарання головних воєнних злочинців європейських країн вісі, схвалення злочинів, визначених вказаним вироком, а також за поширення завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР

---

¹⁹ Путин В. В. Россия на рубеже тысячелетий // Независимая газета. 1999. 30 декабря. URL: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html

²⁰ Ильяшенко А. Великая Победа русского народа, была ли она случайностью? URL: <https://www.pravmir.ru/velikaya-pobeda-russkogo-naroda-by-la-li-ona-sluchajnostyu/>

у роки Другої світової війни²¹. Наслідком створеного "культу Перемоги" стала часткова реабілітація сталінізму із поділом учасників війни на "своїх" та "чужих" і, відповідно, неприйняттям будь-яких проявів колабораціонізму. Керівництво РФ відверто використовувало пам'ять про війну задля консолідації російського суспільства, а також задля посилення зовнішньополітичного впливу, коли противники Росії автоматично отримували ярлик "фашисти".

У контексті цього російське керівництво намагалося сформувати уявлення про СРСР та РФ як послідовних борців проти нацизму. У 2018 р. у доповіді Міністерства закордонних справ Російської Федерації "Нацизм – небезпечний виклик правам людини, демократії та верховенству права" стверджувалося про те, що після "державного перевороту у лютому 2014 р. і приходу до влади в Україні націоналістичних сил курс на історичний ревізіонізм став визначальним для офіційної політики Києва. Свідоме викривлення подій Другої світової війни, виправдання нацистських посіпак, приниження значення подвигу радянського народу у перемозі над фашистською Німеччиною, потурання сучасним проявам ксенофобії, націоналізму і неонацизму – все це невід'ємна частина сучасної історичної політики, яку втілює у життя майданне керівництво". Укладачі цього документа наголошували, що "у контексті нинішнього русофобського курсу як моральні орієнтири суспільству нав'язуються апологети українського націоналізму"²².

Однак вже весною 2014 р. на противагу закидам російських пропагандистів у "фашизацію" в Україні було актуалізовано пам'ять про героїчну боротьбу проти гітлерівців у роки німецько-радянської війни, набули подальшого розвитку дослідження

---

²¹ О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации / Федеральный закон от 05.05.2014 г. № 128-ФЗ. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/38395>

²² Доклад МИД России "Неонацизм – опасный вызов правам человека, демократии и верховенству права". URL: <http://www.mid.ru/documents/10180/659066/>

колабораціонізму із доведенням того, що найбільш масштабною допомогою загарбникам на теренах СРСР була боротьба Російської визвольної армії на чолі із генералом Власовим. Науковці, публіцисти, громадські активісти висвітлювали засоби маніпуляції історичною пам'яттю про Другу світову війну, що набули поширення у російськоцентричному дискурсі. Важливо, що з 2014 р. Україна відзначала Перемогу над нацизмом разом із європейськими країнами із одночасною відмовою від георгіївської стрічки (символізувала дим та полум'я) на користь червоного маку (рана від кулі), який символізував неможливість забути незагоєні рани.

Георгіївська стрічка з 2014 р. стала символом сепаратизму та агресії проти України. Ще у березні 2005 р. російська державна інформагенція "РИА Новости" ініціювала всеросійську акцію "Георгіївська стрічка". Офіційною метою акції було заявлено необхідність "зберегти і передати новому поколінню пам'ять про те, хто і якою ціною домігся перемоги у Великій Вітчизняній війні". Насправді ж акція стала початком приватизації Росією героїчного спадку німецько-радянської війни. Впровадження георгіївської^{23*} стрічки як символу перемоги мало поєднати героїку Російської імперії та СРСР. Росія у черговий раз використовувала історію як інструмент у політичній боротьбі на пострадянському просторі.²⁴

Тому у 2017 р. Верховна Рада схвалила проект закону по заборону публічного використання, демонстрацію або носіння георгіївської стрічки в Україні. Однак георгіївські стрічки

---

* Орден Св. Георгія заснувала Катерина II у 1769 р. Після більшовицького перевороту всі дореволюційні ордени, медалі й відзнаки були скасовані. У роки Другої світової війни символіку Російської імперії, у тому числі й георгіївську стрічку, використовували Російська Визвольна армія генерала А. Власова, козаки отамана П.Кр

²³ Доклад МИД России "Неонацизм – опасный вызов правам человека, демократии и верховенству права". URL: <http://www.mid.ru/documents/10180/659066>

²⁴ Примаченко Я. Друга світова війна в полоні історичної політики. URL : https://dt.ua/HISTORY/druga-svitova-viyna-v-poloni-istorichnoi-politiki-277170_.html

використовували учасники акції "Безсмертного полку", які також несли портрети радянських солдатів та офіцерів, які воювали у складі Червоної Армії. Водночас для провокацій і дестабілізації ситуації в Україні неодноразово залучали так званих "тітушок", які нападали на ветеранів війни, виривали у них портрети та символіку, формуючи тим самим відповідну "картинку" для російських ЗМІ, які створювали сюжети про відродження "нацизму" в Україні. Проте не дивлячись на всі прагнення кремлівських пропагандистів акції "Безсмертного полку" не набули такого масштабного поширення та впливу, як вони на це розраховували.

Осмилення української історії, місця і ролі у її поступі окремих осіб в умовах російсько-української війни стало вагомим чинником формування нових образів історичної пам'яті в українському суспільстві. На початку російсько-української війни на Донбасі в Україні набули поширення бігборди із написом: "Перемогли Гітлера, переможемо й Путіна", водночас під подібним гаслом відбувся й ряд акцій українських громадських організацій (із таким же гаслом свого часу виступали противники режиму В.Путіна у Москві). Прізвище російського президента перекручували, пов'язуючи його із прізвищем німецького фюрера і вимовляючи як "Путлер".

Поряд з тим відбувався досить болісний злам стереотипів оцінки політики Росії по відношенні до України, який обумовлював поширення громадянських ініціатив зі вшанування пам'яті полеглих у сучасному російсько-українському збройному протистоянні. Частина громадських ініціатив з вшанування пам'яті загиблих героїв з часом була підтримана вищим керівництвом держави (хоча деякі політики й будували на цьому власні PR-кампанії). Впродовж 2014–2019 рр. було визначено кілька Днів пам'яті, дати яких були пов'язані із подіями російсько-української війни. Поява нових "місць пам'яті" свідчила про зміни формування групової ідентичності²⁵.

---

²⁵ Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. 2005. № 2–3. С. 37–38.

Уже у 2014 р. "місцем пам'яті", пов'язаним із російсько-українською війною, постав захист Донецького аеропорту (ДАП). Героїчна оборона ДАПу тривала 242 дні – з 26 травня 2014 року по 22 січня 2015 року – і стала символом незламності та мужності українських військових. У різний час в аеропорту та прилеглому селищі Піски воювали спецпризначенці 3-го окремого полку, бійці 79-ї, 80-ї, 81-ї, 95-ї окремих аеромобільних та 93-ї окремої механізованої бригад, 57-ї окремої мотопіхотної бригади, 90-го окремого аеромобільного та 74-го окремого розвідувального батальйонів, бійці полку "Дніпро-1", Добровольчого українського корпусу (ДУК), окремої добровольчої чоти "Карпатська Січ", грузинські добровольці та багато інших²⁶. Згідно із найбільш поширеною версією, захисників ДАПу почали називати "кіборгами" проросійські сепаратисти, вражені професіоналізмом, стійкістю та самовідданістю українських вояків. За допомогою українських ЗМІ така назва досить швидко стала загальноприйнятною в Україні, а у серпні 2014 р. "кіборгами" назвав захисників ДАПу Президент України П. Порошенко.

На честь захисників Донецького аеропорту у 2015 р. запровадили нагрудний знак "За оборону Донецького аеропорту". 16 січня за ініціативи самих "кіборгів" почали відзначати День захисників ДАПу та вшановувати пам'ять загиблих побратимів. 21 січня 2016 р. у Музеї історії Другої світової війни відкрилася виставка, присвячена обороні Донецького аеропорту, експонати для якої збирали по всій Україні в учасників тих подій (особисті речі "кіборгів", нагороди, документи, листи, зброя та інші артефакти війни). А вже 6 грудня 2017 р. вийшов у прокат фільм режисера А. Сеїтаблаєва за сценарієм Н. Ворожбит "Кіборги. Герої не вмирають".

20 січня 2018 р. заходи з вшанування захисників Донецького аеропорту відбулися у Центральному будинку офіцерів Збройних сил України. Тут було організовано фотовиставку портретів

---

²⁶ Сьогодні в Україні відзначають День пам'яті захисників Донецького аеропорту. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2623224-sogodni-v-ukraini-vidznacaut-den-pamati-zahisnikiv-doneckogo-aeroportu.html>

загиблих захисників Донецького аеропорту²⁷. 30 січня 2018 р. Національний банк України ввів у обіг пам'ятну монету "Захисникам Донецького аеропорту" номіналом 10 гривень. 24 серпня 2018 р. у Доброславі Одеської області відкрили пам'ятник українським воїнам-героям АТО у вигляді диспетчерської вежі Донецького аеропорту. А вже у січні 2019 р. захисників ДАПу вшановували у всіх діючих аеропортах України за участі військових оркестрів ЗСУ, у тому числі й у міжнародному аеропорту "Бориспіль". Репертуар та час виступу були обрані не випадково, адже саме о 8.30 до "Борисполя" прибуває найбільша кількість рейсів з усіх куточків світу²⁸.

20 січня 2019 р. Президент України Петро Порошенко під час розширеного ранкового церемоніалу, присвяченого пам'яті військовослужбовців, загиблих під час оборони Донецького аеропорту, наголосив, що "захисники Донецького аеропорту заклали основу для майбутньої перемоги України"²⁹. Подібний наголос було зроблено також у виступах українських офіцерів, волонтерів та добровольців у Європарламенті у лютому 2019 р. з метою показати важливість боротьби проти агресивних дій РФ, чії кадрові військові беруть участь у війні проти України³⁰. Протягом 2014–2019 рр. на багатьох навчальних закладах України було відкрито меморіальні дошки на честь загиблих під час війни колишніх учнів, у тому числі й захисників ДАПу.

Важливо, що ініціатива відзначення Дня захисників Донецького аеропорту надходила "знизу", так само як і поширення усної

---

²⁷ У Києві вшановують пам'ять захисників Донецького аеропорту. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2386237-u-kiievi-vsanovuut-pamat-zahisnikiv-doneckogo-aeroporту.html>

²⁸ Пам'ять "кіборгів" вшановують у семи аеропортах України. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2623664-pamat-kiborgiv-vsanovuut-u-semi-aeroporтуah-ukraini.html>

²⁹ "Кіборги" заклали основу для майбутньої перемоги України – Порошенко. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2623235-kiborgi-zaklali-osnovu-dla-majbutnoi-peremogi-ukraini-porosenko.html>

³⁰ "Кіборг" розказав Європарламенту про військових РФ на Донбасі. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2411732-kiborg-rozkazav-evroparlamentu-pro-vijskovih-rf-na-donbasi.html>

історії про цю епопею. Соціальні мережі стали вагомим чинником, який коригував державну політику пам'яті, сприяв поширенню усної історії і альтернативної офіційній точки зору на події. Так, висвітлення боїв у Донецькому аеропорту в українських ЗМІ переважно здійснювалося як 242-денна героїчна оборона цього об'єкта в умовах атак переважаючих сил противника, а відступ з аеропорту – як вимушений крок, зумовлений руйнуванням споруд, придатних для ведення оборони³¹. Захист Донецького аеропорту асоціювався із битвою під Фермопілами чи "будинком Павлова" у Сталінграді. Водночас обставини, пов'язані із контролем з боку проросійських бойовиків та найманців ротацій українських військових, що обороняли аеропорт, із принизливими перевірками та обмеженням боєкомплекту на одного бійця, залишилися в основному поза увагою багатьох ЗМІ, хоча широко обговорювалися у мережі ІНТЕРНЕТ. Найбільш поширеним поясненням цього факту було прагнення знищити найбільш боєздатні підрозділи ЗС України та добровольчих батальйонів шляхом обмеження можливостей ведення ними повноцінних бойових дій за вкрай невиваженої позиції українського керівництва, яке допустило таку ситуацію. Тому пам'ять про захисників ДАПу як героїчних українських воїнів поширювалася поряд із переконанням у тому, що вище керівництво країни винне у невдачах, пов'язаних із організацією оборони³² та затягуванням війни. Президент України П. Порошенко навіть був змушений 23 серпня 2018 р. у Дніпрі під час урочистостей до Дня українського прапора вибачитися за те, що у 2014 р. заявив про швидке завершення антитерористичної операції на Донбасі³³. З часом це сприяло поширенню версії про зацікавленість вищого керівництва України у продовженні збройного протистояння заради збереження можливості особистого збагачення.

---

³¹ Сьогодні День пам'яті "кіборгів": згадаймо, як це було. URL : <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/segodnya-den-pamyati-kiborgov-vspomnim-eto-1547628381.html>

³² Братушак О. Дев'ята рота. Останні "Кіборги". Частина третя. "Падіння ДАПу". URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/02/1/7170222/>

³³ Порошенко вибачився за слова про швидке завершення війни в 2014 році. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2018/08/23/7189954/>

Іншим прикладом впливу громадянського суспільства на спрямування державної історичної політики стало вшанування загиблих у оточенні під Іловайськом. 24–29 серпня 2014 р. українські батальйони МВС "Дніпро-1", "Миротворець", "Світязь", "Херсон", "Івано-Франківськ", батальйон Нацгвардії "Донбас" та сили сектору "Б" були оточені регулярними російськими військами, що вторглися в Україну. 28 серпня становище стало критичним, і лише тоді Президент України П. Порошенко звинуватив Росію у відкритому збройному вторгненні на Донбас³⁴.

Вшанування пам'яті загиблих під Іловайськом за ініціативи, що походила "знизу", прискорило створення спеціальної Стіни пам'яті, де було розміщено світлини тих, хто загинув у російсько-українській війні. На вшанування пам'яті загиблих ще на початку липня 2014 р. на стіні Центрального будинку офіцерів ЗСУ за сприяння Національного військово-історичного музею України було встановлено банер із фотографіями і короткими біографіями українських воїнів (206 осіб), які загинули у боях із російськими сепаратистами та терористами протягом березня–червня 2014 р. Трагедія під Іловайськом збільшила трагічні сторінки АТО. 14 жовтня до Дня Покрови у Андріївському монастирі була відкрита виставка "Пам'яті загиблих бійців неоголошеної війни". На підмурній стіні церкви за сприяння Української православної церкви Київського патріархату працівники Національного військово-історичного музею України розмістили вже два банери зі світлинами загиблих бійців, які загинули у період з 23 серпня по 10 жовтня 2014 р. За браком місця для розміщення повнішого списку втрат у серпні 2015 р. на чотирьох секціях муру Михайлівського Золотоверхого монастиря було створено Стіну пам'яті, яка на той момент вмщувала світлини і життєписи 800 загиблих бійців. У квітні 2017 р. Стіна пам'яті була продовжена на

---

³⁴ В Киеве на церемонии Дня памяти защитников Украины впервые объявили полный список погибших и пропавших без вести в Иловайском котле. URL : <https://112.ua/kyev/v-kyeve-na-ceremonii-dnya-pamyati-zashhitnikov-ukrainy-vpervye-obyavyat-polnyy-spisok-pogibshih-i-propavshih-bez-vesti-ilovayskomu-kotle-505222.html>

11 секцій муру, де розмішувалися вже близько 3000 світлин. А у серпні 2018 р. було встановлено електронний термінал поблизу стіни із базою даних про загиблих та чотири додаткові дошки на Стіні пам'яті.

За роки війни з'явилася стійка традиція поминання загиблих, зокрема наприкінці серпня, до річниці виходу українських військових та добровольців з Іловайського котла, саме поблизу Стіни пам'яті. Волонтери розмішували тут пересувну виставку "Блокпост пам'яті". При тому, вищі владні структури тривалий час не докладали значних зусиль для вшанування пам'яті загиблих у Іловайському котлі, намагаючись приховати дані про масштаби поразки та кількість загиблих.

Лише 23 серпня 2019 р. Президент України В. Зеленський підписав указ, яким визначив, що 29 серпня буде Днем пам'яті захисників України, які загинули у боротьбі за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність країни³⁵. Відповідно до Указу Президента України Кабінет Міністрів України був зобов'язаний із залученням громадськості, сімей загиблих захисників розробити і затвердити Комплексний план заходів увічнення пам'яті загиблих воїнів, а Міністерство іноземних справ – забезпечити проведення дипломатичними закладами України заходів до Дня пам'яті захисників України, а також участь представників дипломатичного корпусу іноземних держав, акредитованих в Україні, у відповідних офіційних заходах у нашій країні.

На урочистій церемонії 29 серпня 2019 р. уперше озвучили підготовлений співробітниками Національного військово-історичного музею список загиблих та тих, хто пропав без вісти у Іловайському котлі (273 імені)³⁶. І хоча кількість імен такого

---

³⁵ Про День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України / Указ Президента України №621/2019. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/6212019-29269>

³⁶ В Киеве на церемонии Дня памяти защитников Украины впервые объявили полный список погибших и пропавших без вести в Иловайском котле. URL : <https://112.ua/kyev/v-kyeve-na-ceremonii-dnya-pamyati-zashhitnikov-ukrainy-vpervye-obyavyat-polnyy-spisok-pogibshih-i-propavshih-bez-vesti-v-ilovayskomu-kotle-505222.html>

списку може викликати критичні зауваження з огляду на те, що неодноразово йшлося про його неповноту, цей крок є надзвичайно важливим на шляху вшанування загиблих захисників України*. Волонтерами було організовано ряд експедицій на місця боїв з метою ідентифікації та поховання загиблих, відтворення картини бойових зіткнень, визначення причин великих втрат. У 2018–2019 рр. з'явилися описи бойових дій з уст тих українських громадян, які були змушені залишитися на тимчасово непідконтрольних територіях і були свідками боїв. Проте така робота ще далеко не завершена й існує багато "білих плям" у історії російсько-української війни, які потребують ґрунтовного вивчення. Важливо, щоб вшанування пам'яті загиблих не наштовхувалося на небажання владних структур приховати масштаби військових невдач та причини, що їх зумовили. Проте волонтери вже неодноразово доводили здатність долати бюрократичні перешкоди та відвертий спротив встановленню правди про бойові дії та масштаби втрат.

Під тиском громадянського суспільства на державному рівні було зроблено масштабну спробу порвати із радянським минулим шляхом, по суті, деколонізації політики пам'яті. Про важливість цих заходів для керівництва держави свідчило, зокрема, те, що у 2015 р. реформи і заходи у сфері національної пам'яті були виокремлені у особливий підрозділ у програмі роботи Кабінету Міністрів*

---

* Напротивагу цьому у терористичних "ДНР" та "ЛНР" відбулися заходи на вшанування пам'яті знищених терористів. У терористичній "ЛНР" встановили пам'ятник "жертвам української агресії з 2014 року", а в "ДНР" – перейменували Жовтневу площу в окупованому Донецьку на честь ліквідованого ватажка терористів О. Захарченка. 1 вересня 2019 р. урочисто відкрили пам'ятник О. Захарченку. На кладовищі "Донецьке море" на місці поховання О. Захарченка був споруджений меморіальний комплекс з могильним хрестом і пам'ятником вождю "НР" у повний зріст. 4 вересня 2019 р. у Іловайську "відсвяткували" річницю "визволення від фашистських загарбників" і "ліквідації Іловайського котла". Окупанти подали день, коли встановили контроль над Іловайськом, як "свято звільнення від української армії". У центрі міста відбувся мітинг за участю бійців незаконних збройних формувань.

* Проте у 2016–2017 рр. політика національної пам'яті окремо вже не згадувалася, що свідчило про певну зміну пріоритетів Уряду.

9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила низку законів, які прийнято називати "законами про декомунізацію": "Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років"³⁷, "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки"³⁸, "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті"³⁹, "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років"⁴⁰. 21 травня ухвалені закони набули чинності, давши можливість почати масштабну декомунізацію, одним із наслідків якої стала спроба очищення публічного простору від тоталітарної символіки, відходу від радянського минулого та його переосмислення. Журналісти навіть назвали ці закони "Законами Чистого четверга", мотивуючи це тим, що "Україна на рівні фундаментальних цінностей стає нарешті справді незалежною державою, яка безповоротно пориває з радянським минулим"⁴¹.

Серйозність намірів щодо декомунізації підтверджувалася тим, що відповідні зміни було внесено низку Законів України, а саме: Кримінальний Кодекс України⁴², Закони України: "Про

---

³⁷ Закон України "Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років" // Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 218.

³⁸ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки / Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 26. Ст.219.

³⁹ Закон України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті" // Відомості Верховної Ради 2015. № 25. Ст. 190.

⁴⁰ Закон України "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років" // Відомості Верховної Ради. 2015. № 25. Ст. 191.

⁴¹ Все про декомунізацію. Як працюватиме закон про заборону комуністичної та нацистської пропаганди. URL : https://antikor.com.ua/articles/42292-vse_pro_dekomunizatsiju._jak_pratsjuvatime_zakon_pro_zaboronu_komunistichnoji_ta_natsistsjkoji_propa

⁴² Кримінальний Кодекс України // Відомості Верховної Ради. 2001. № 25–26. Ст. 131.

географічні назви"⁴³, "Про місцеве самоврядування в Україні"⁴⁴, "Про вибори народних депутатів України"⁴⁵, "Про вибори Президента України"⁴⁶, "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів"⁴⁷, "Про інформацію"⁴⁸, "Про інформаційні агентства"⁴⁹, "Про телебачення і радіомовлення"⁵⁰, "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні"⁵¹, "Про політичні партії в Україні"⁵², "Про громадські об'єднання"⁵³, "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців та громадських формувань"⁵⁴, "Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів)

⁴³ Закон України "Про географічні назви" // Відомості Верховної Ради. 2005. № 27. Ст. 360.

⁴⁴ Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" // Відомості Верховної Ради. 1997. № 24. Ст. 170.

⁴⁵ Закон України "Про вибори народних депутатів України" // Відомості Верховної Ради. 2012. № 10–11. Ст. 73.

⁴⁶ Закон України "Про вибори Президента України" // Відомості Верховної Ради. 1999. № 14. Ст. 81.

⁴⁷ Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" // Відомості Верховної Ради. 1010. № 35–36. Ст. 491.

⁴⁸ Закон України "Про інформацію" // Відомості Верховної Ради. 1992. № 48. Ст. 650.

⁴⁹ Закон України "Про інформаційні агентства" // Відомості Верховної Ради. 1995. № 13. Ст. 83.

⁵⁰ Закон України "Про телебачення і радіомовлення" // Відомості Верховної Ради. 1994. № 10. Ст. 43.

⁵¹ Закон України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" // Відомості Верховної Ради. 1993. № 1. Ст. 1.

⁵² Закон України "Про політичні партії в Україні" // Відомості Верховної Ради. 2001. № 23. Ст. 118.

⁵³ Закон України "Про громадські об'єднання" // Відомості Верховної Ради. 2013. № 1. Ст. 1.

⁵⁴ Закон України "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців та громадських формувань" // Відомості Верховної Ради. 2003. № 31–32. Ст. 263.

фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій"⁵⁵, "Про охорону прав на знаки для товарів і послуг"⁵⁶.

Крім того, у листопаді 2017 р. Верховна Рада України ухвалила закон про внесення змін до Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", відповідно до якого з тексту документа видалялися згадки про "Велику Вітчизняну війну", замість яких вводився термін "Друга світова війна"⁵⁷. Міністерство іноземних справ РФ засудило таке рішення, наголошуючи, що воно є виявом політики київської влади, спрямованим на насильницьке стирання історичного минулого своєї країни⁵⁸. Проте вже 6 грудня 2018 р. Верховна Рада ухвалила за основу і в цілому проєкт "Про внесення зміни до статті 6 Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у XX столітті"⁵⁹. Законом надано статус учасника бойових дій особам, які брали участь в усіх формах збройної боротьби за незалежність України у XX столітті у складі Української повстанської армії, Української повстанської армії отамана Тараса Боровця (Бульби) "Поліська Січ", Української народної революційної армії (УНРА), збройних підрозділів

---

⁵⁵ Закон України "Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій" // Відомості Верховної Ради. 2013. № 17. Ст. 150.

⁵⁶ Закон України "Про охорону прав на знаки для товарів і послуг" // Відомості Верховної Ради. 1994. № 7. Ст. 36.

⁵⁷ Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" щодо посилення соціального захисту учасників антитерористичної операції, учасників Революції Гідності та членів сімей загиблих таких осіб" // Відомості Верховної Ради. 2017. № 47. Ст. 419.

⁵⁸ МИД РФ назвал "стиранием исторического прошлого" окончательную отмену "Великой Отечественной войны" в Украине. URL: <https://kp.ua/politics/592480-myd-rf-nazval-styranyem-ystorycheskoho-proshloho-okonchatelnuui-otmenu-velykoj-otechestvennoj-voiny-v-ukrayne>

⁵⁹ Закон України "Про внесення зміни до статті 6 Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у XX столітті" // Відомості Верховної Ради. 2019. № 2. Ст. 11.

Організації українських націоналістів і відповідно до Закону України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті" визнані борцями за незалежність України у ХХ столітті"⁶⁰.

Найбільший інтерес і найзапекліші дискусії викликав Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". Ст. 2 цього Закону України визначала, що комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 рр. в Україні визнається злочинним та таким, що проводив політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових убивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіяння моральних та фізичних страждань під час застосування психіатрії у політичних цілях, порушень свободи совісті, думки, висловлення поглядів, свободи преси та відсутності політичного плюралізму, та, у зв'язку з цим, засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина. Націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим також був визнаний в Україні злочинним та таким, що проводив політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових убивств, страт, смертей, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з расових, етнічних мотивів, порушень свободи совісті, думки, висловлення поглядів, свободи преси та відсутності політичного плюралізму, та, у зв'язку з цим, спираючись на встановлені Нюрнберзьким міжнародним військовим трибуналом 1945–1946 років факти, засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина.

---

⁶⁰ Закон України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті" // Відомості Верховної Ради 2015. № 25. Ст. 190.

Фактичне ототожнення комуністичного та націонал-соціалістського (нацистського) тоталітарних режимів було вкрай негативно сприйнято в Росії. Російські ЗМІ твердили про порушення прав людини і громадянина в Україні, критикували українське керівництво за "переписування" історії тощо. Однак протягом 2015–2016 рр. Венеціанська комісія розглядала Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістського (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки і дійшла висновку, що Україна, як держава, має право на заборону використання певної символіки тоталітарних режимів і, загалом, втілення у життя таких процесів, як декомунізація. Таке рішення комісії видається не дивним з огляду на резолюцію Європарламенту від 2 квітня 2009 р. "Про європейську свідомість і тоталітаризм", де було відзначено спільність спадщини нацизму, сталінізму, комуністичного й нацистського режимів із фактичним визнанням їх однотипними явищами⁶¹.

Важливість процесу декомунізації для України була обґрунтована необхідністю подолати комплекс "меншовартості" в умовах російсько-української війни. Наводилися приклади збройного протистояння Росії (Московщини) та України у минулому, поширювалася інформація про винищення за ініціативи російських урядовців різних верств українського населення, спростовувалося твердження про єдність громадян Радянського Союзу у боротьбі проти Німеччини та її союзників. У контексті цього головним викликом для української державної політики пам'яті щодо Другої світової війни відверто була названа російська агресія, яка відбувалася у символічному полі "Великої Вітчизняної війни"⁶².

На грудень 2016 р. було перейменовано 25 районів, 987 населених пунктів, крім того, за даними обласних державних адміністрацій, були перейменовані 51493 вулиці, провулки, площі й інші об'єкти топоніміки; демонтовано 2389 пам'ятників і

---

⁶¹ European Parliament Resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism. URL : <http://www.europarl.europa.eu>

⁶² Примаченко Я. Друга світова війна в полоні історичної політики. URL : <https://dt.ua/HISTORY/druga-svitova-viyna-v-poloni-istorichnoyi-politiki-277170.html>

пам'ятних знаків, із них 1320 – Володимирі Леніну*. Унаслідок перейменування населених пунктів було відновлено понад 300 історичних назв, з них близько 70 належать до культурної спадщини корінних народів та національних громад України – кримських татар, болгар, греків, євреїв тощо. В АР Крим більшість перейменувань передбачала відновлення історичної топоніміки, що існувала до депортації кримських татар у 1944 р.⁶³ Тільки у Донецькій області у рамках декомунізації було демонтовано 75 пам'ятників та пам'ятних знаків, перейменовано 109 населених пунктів і майже 3000 вулиць та інших об'єктів топоніміки⁶⁴.

Одним із найбільш видимих символів, що на осінь 2019 р. залишився недоторканим, був монумент Батьківщина-Мати, зведений ще у 1981 р. на території Національного музею історії України у Другій світовій війні. Зважаючи на символічне значення цього місця для історичної політики держави, особливо під час комеморативних заходів 8–9 травня, скульптуру одягали у маковий вінок, що став елементом нової політики пам'яті. Проте на ній залишився великий радянський герб на щиті. Працівники Інституту електрозварювання ім. Патона вивчали можливість демонтажу серпа і молота, але про цілковитий демонтаж чи капітальну реконструкцію не йшлося з огляду на технічну складність та інші чинники.

Втілення у життя декомунізації не обійшлося без критичних зауважень та відвертого її неприйняття. Спротив декомунізації спостерігався переважно з боку проросійських сил або осіб, які, за влучним висловом Л. Нагорної, були "обтяжені радянською

---

* На 2019 р. цифри значно збільшилися: див. статтю Ю. Шаповала (у цьому збірнику).

⁶³ Декомунізація в Україні: демонтовано 2,5 тисячі пам'ятників і перейменовано майже тисячу населених пунктів. URL : <https://www.unian.ua/politics/10510401-dekomunizaciya-v-ukrajini-demontovano-2-5-tisyachi-pam-yatnikiv-i-pereyменовано-mayzhe-tisyachu-naselenih-punktiv.html>

⁶⁴ Декомунізація. Донецька область. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2676620-v-ukraini-dekomunizovali-52-tisaci-obektiv.html>
<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2500240-dekomunizaciadoneccini-znesli-75-pamatnikiv-perejmenuvali-tri-tisaci-vulic.html>

ідентичністю". Критика головним чином була адресована засобам здійснення декомунізації, зауваження чи незадоволення частини місцевих жителів викликали деякі нові назви населених пунктів чи руйнування пам'ятників замість перенесення їх до окремого музею. Громадяни іноді із незрозумінням ставилися не до того, що було ліквідоване, а до того, що пропонувалося взамін. Зауважувалося, що негативно сприймалося переважно "західноукраїнське походження" українських національних героїв⁶⁵.

За результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою "Рейтинг" у листопаді 2016 року, майже половина опитаних (48%) підтримували ідею заборони комуністичної ідеології в Україні, проти – 36%, не визначилися – 16%. При тому, впродовж 2014–2016 рр. кількість прихильників заборони не змінилася. Водночас третина опитаних підтримували заборону в Україні націоналістичної ідеології (40% – проти і чверть – не визначилися з цього приводу). Протягом 2014–2016 рр. кількість прихильників заборони націоналістичної ідеології зменшилася з 40% до 35%. Ставлення до ініціативи перейменування радянських назв міст і вулиць в Україні залишалося неоднозначним. У цілому її скоріше не підтримували (57%), ніж підтримували (35%). У той же час, якщо допустити, що перейменування могло би відбуватися вибірково, то ставлення до ініціативи значно пом'якшувалося і кількість прихильників уже перевищувала кількість противників (49% проти 44%). Так, 34% вважали, що потрібно перейменувати лише ті назви, що названі на честь радянських політичних діячів, які вчинили злочини проти українського народу і це документально доведено, 15% – усі назви, які названі на честь радянських політичних діячів. У той же час, 44% все одно не підтримували ідею перейменування вулиць взагалі, а 7% – не визначилися⁶⁶.

---

⁶⁵ Щупак І. Українська політика пам'яті. Як пояснити те, що (не)пояснює Василь Расевич. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/14/153411/>

⁶⁶ Стало відомо, як українці ставляться до процесу декомунізації. URL : <http://vsviti.com.ua/news/60370>

Процес декомунізації наштовхнувся й на відвертий спротив частини політиків. У травні 2017 р. 46 народних депутатів України, переважно із фракції "Опозиційний блок", звернулися із поданням до Конституційного Суду визнати неконституційним Закон України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки"⁶⁷. Подібне подання не дістало широкої підтримки в Україні. Навпаки, значна частина громадян негативно сприйняла ці дії, розцінюючи їх як такі, що сприяють захисту інтересів РФ в Україні. Рішення КСУ з цього питання було надзвичайно важливим для українського суспільства.

Свого часу французький дослідник П. Розанвалон відзначав, що конституційні суди, опікуючись основоположними правами й принципами, відіграють роль активації колективної пам'яті. Можна навіть вважати, що їхня уважність у цьому плані виконує функцію представницького порядку. Це – представництво пам'яті, воно підтримує і забезпечує життєздатність фундаментальних цінностей демократії, надає активного сенсу їхньому спадку⁶⁸.

16 липня 2019 р. згідно з Рішенням Конституційного Суду України (КСУ) № 9-р/2019 Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" визнано таким, що відповідає Конституції України (є конституційним). У рішенні КСУ підкреслювалося, що Закон ухвалено "з метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози

---

⁶⁷ Нардепи оскаржили в КСУ декомунізацію. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2238462-nardepi-oskartzili-v-ksu-dekomunizaciu.html>

⁶⁸ Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Є. Марічева. Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. С. 171.

незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України". У рішенні також зазначалося, що "за своєю злочинною сутністю комуністичний режим і нацистський режим були однаковими, а методи здійснення ними державної репресивної політики – тотожними. Названі режими категорично заперечували можливість існування української незалежної держави, переслідували її прихильників та перешкоджали українському національному відродженню". У КСУ підкреслили, що "комуністичний режим, так само як і нацистський режим, завдав непоправної шкоди правам людини, оскільки протягом усього періоду свого існування здійснював тотальний контроль над суспільством, політично вмотивовані переслідування та репресії, не дотримував міжнародних зобов'язань, порушував ухвалені ним конституції та закони. Як наслідок, кілька поколінь українців жили в атмосфері всеохоплюючого страху за відсутності свободи, перебували в умовах свавільного обмеження громадянських, політичних та інших прав і свобод"⁶⁹.

Важливим був наголос у рішенні КСУ про те, що символи комуністичного режиму активно застосовувалися у 2014 р. для штучної дестабілізації обстановки в Україні, для виправдання анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, а також збройної агресії та тимчасової окупації Російською Федерацією частини Донецької та Луганської областей, у межах яких незаконні збройні формування, що їх створила, підтримує та фінансує Російська Федерація, захопили органи державної влади України та місцевого самоврядування, створили окупаційну адміністрацію, позбавивши населення права на демократичне врядування, унеможливили дію Конституції України та законодавства України в цих районах, запровадили квазісудові та позасудові розправи, утримують заручників та застосовують до них катування й нелюдське поводження. Саме

---

⁶⁹ Конституційний суд визнав конституційним Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2741625-ksu-viznav-konstytucijnim-zakon-pro-dekomunizaciju.html>

тому засудження Законом нацистського режиму та комуністичного режиму і встановлення заборони на використання їхньої символіки обумовлені легітимною метою – не допустити повернення до тоталітарного минулого. Така заборона покликана унеможливити будь-які спекуляції з використанням історичного минулого, пов'язаного з тоталітарними режимами, не допустити звеличування цих режимів, виправдання їх злочинів, резюмує Конституційний Суд⁷⁰.

Але ухвалення такого рішення у КСУ відбувалося досить складно. Варто відзначити, що проти нього виступила голова Конституційного Суду Н. Шаптала. Викладаючи свою окрему думку, вона наголосила, що лєвова частка висновків, які зробив Конституційний Суд України у цій справі, має оціночний, а здебільшого й політичний характер і ґрунтується не на юридичному аналізі, а виключно на історичному контексті без дослідження таких аспектів легітимної мети закону, як пропорційність та справедливість засобів її досягнення. Такий підхід до побудови мотивувальної частини Рішення, на думку Н. Шаптали, призвів до того, що суто політичні та історичні висновки Конституційного Суду України без достатнього їх юридичного обґрунтування набули статусу юридичних позицій Конституційного Суду України, а це не дає можливості визнати їх такими, що відповідають завданням Конституційного Суду України⁷¹.

Заперечення проти рішення КСУ висловив у своїй окремій думці й суддя О. Литвинов, який наголосив, що, ймовірно закон було підтримано такою кількістю народних депутатів України

---

⁷⁰ Конституційний суд визнав конституційним Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2741625-ksu-viznav-konstitucijnim-zakon-pro-dekomunizaciju.html>

⁷¹ Окрема думка судді Конституційного Суду України Шаптала Н. К. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#n2>

(менш ніж 226), яка унеможливило його ухвалення як акта вищої юридичної сили, всупереч вимогам статті 91 Конституції України⁷².

На протривагу позиції Н. Шаптали та О. Литвинова свої окремі думки висловили члени КСУ О. Первомайський та В. Колісник. Так, О. Первомайський звернув увагу на те, що положення закону, які перешкоджають реєстрації кандидатами на пост Президента України та (або) у народні депутати України тих осіб, що висунуті комуністичною чи іншою партією, що пропагує ідеї комунізму та нацизму, відповідають легітимній меті – захисту незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України, державної (національної) безпеки, а передбачені в законодавстві засоби є пропорційними та не створюють для осіб непереборних перешкод у гарантованому конституційному праві бути обраним, зокрема, завдяки виборчому інституту самовисування.⁷³

У досить розлогій окремій думці В. Колісника містилося додаткове обґрунтування легітимності мети та конституційності прийнятого закону. В. Колісник вважав за необхідне акцентувати увагу на таких аспектах, фактах і аргументах, які є вкрай важливими для з'ясування особливостей функціонування обох зазначених режимів та небезпеки і загроз, зумовлених їх звеличенням та виправданням організованих ними репресій. Він наголосив, що за допомогою організації Голодомору, масових

---

⁷² Окрема думка судді Конституційного Суду України Литвинова О.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#n2>

⁷³ Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О. О. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#n2>

переслідувань та репресій, винищення українського селянства та української інтелігенції, згорання політики "українізації" радянський тоталітарний режим тимчасово призупинив природний рух до українського національного відродження та прагнення до незалежної української державності. Мотивуючи свою підтримку рішенням КСУ, В. Колісник також зазначив, що закон покликаний, між іншим, запобігти повторенню злочинів комуністичного тоталітарного режиму, сприяти відновленню історичної та соціальної справедливості, усуненню загроз для незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки України. Протягом десятиліть історична правда про злочини комуністичного тоталітарного режиму, зокрема й проти українського народу (у тому числі й про Голодомор), ретельно приховувалася та спотворювалася. Як наслідок, у свідомості кількох поколінь панували та й досі домінують у свідомості багатьох людей викривлені уявлення про радянський політичний режим та його міфічні "заслуги", "досягнення" і "здобутки", які тьмяніють перед його жахливими злочинами, організованими свідомо з огляду на ідеологічні постулати та з метою догодити тим, хто запопадливо проводив так звану "генеральну лінію партії"⁷⁴.

Рішення КСУ щодо закону про засудження тоталітарних режимів виявилось важливим свідченням поступу України на шляху деколонізації. Воно слугувало одним із підтверджень усвідомлення українським суспільством не лише значних людських втрат унаслідок репресивної політики тоталітарних режимів, а й того, що такі режими стали вагомою перешкодою свободі вибору власного шляху розвитку народом України. Здійснення заходів, передбачених законом, було зустрінуте громадянами переважно із розумінням.

---

⁷⁴ Окрема думка судді Конституційного Суду України Колісника В. П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#n2>

Упродовж 2014–2019 р. на державну політику пам'яті помітно посилився вплив Українського інституту національної пам'яті. 2 серпня 2014 р. його статус як науково-дослідної установи було замінено на статус центрального органу виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури. Основними завданнями Інституту було визначено: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій. У жовтні 2018 р. Кабінет Міністрів України схвалив рішення про створення територіальних органів Інституту національної пам'яті для імплементації загальноукраїнської політики національної пам'яті на місцевому рівні. Формування територіальних відділів почалося влітку 2019 р., коли було створено Північно-Східний (червень 2019 р.) та Південно-Східний (серпень 2019 р.) територіальні відділи.

Акцентуючи увагу на оцінках подій ХХ ст., УІНП доклав значних зусиль для забезпечення декомунізації колективної пам'яті та символічного простору України.

Протягом 2016–2017 рр. було переважно завершено процес декомунізації топонімів і пам'ятних знаків радянських часів. Поступово під тиском громадськості замість руйнування пам'ятників перейшли до їх демонтажу із перспективою їх подальшого переміщення до музеїв монументальної пропаганди, які мали бути створені у Києві та областях України. 22 травня 2017 р. було оголошено офіційний старт проекту створення Музею монументальної пропаганди СРСР у Києві. Відкриття музею, який мав бути розміщений у одному із павільйонів ВДНГ, планувалося на листопад 2017 р., але навіть у вересні 2019 р. зробити це не вдалося.

УІНП долучився до заснування святкування низки пам'ятних дат та до зміни термінології, пов'язаної із таким святкуванням, а також до внесення змін до програми ЗНО та підручників з історії.

У 2015 р. був оприлюднений Указ Президента України "Про вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні", яким було встановлено в Україні День Героїв Небесної Сотні, що має відзначатися щорічно 20 лютого. Передбачалося створення у місті Києві музею, присвяченого подіям Революції Гідності; проведення у навчальних закладах, військових частинах, закладах культури тематичних заходів, бесід про масові акції громадського протесту в Україні, що відбувалися у листопаді 2013 року – лютому 2014 року, та про їх учасників тощо⁷⁵.

У 2016 р. до питань ЗНО було внесено питання про Революцію Гідності та анексію Криму. Однак відповіді на питання про російсько-українську війну випускникам не пропонували.

У 2017 р. був ухвалений новий Закон України "Про освіту"⁷⁶, що започаткував ініційовану МОН реформу "Нова українська школа". У частині змісту гуманітарних дисциплін, зокрема історії, МОН у співпраці та за ініціативи Українського інституту національної пам'яті у 2016/17 навчальному році запровадило у 10–11 класах середніх шкіл нову програму з історії. У новій програмі було виділено тему "Українська революція 1917–1921 років", період 1921–1939 рр. дістав назву "Встановлення та утвердження радянського тоталітарного режиму". З огляду на розгортання російсько-української війни на Донбасі були також виділені та розширені теми бою під Крутами, війни радянської Росії проти УНР. Крім того, розлого було описано внесок українського народу у перемогу над нацизмом у роки Другої світової війни із висвітленням участі українців у військових формуваннях держав Об'єднаних Націй. До курсу історії були запроваджені терміни "радянська окупація", "депортація" та ін., а також низка постатей та персоналій українського визвольного руху⁷⁷.

⁷⁵ Про вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні / Указ Президента України №69/2015. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/692015-18468>

⁷⁶ Закон України "Про освіту" // Відомості Верховної Ради. 2017. № 38–39. Ст. 380.

⁷⁷ Україна 2017–2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки). Київ, 2018. С. 45.

У 2017 р. на державному рівні за ініціативи УІНП було здійснено спробу змінити термінологію, пов'язану із подіями 1944 р. – замість "визволення" України від нацистських військ, запровадити термін "вигнання". У спеціальному зверненні з нагоди 73-ї річниці вигнання нацистів з України Президент України П. Порошенко відзначив вагомий внесок українського народу у перемогу над нацизмом, назвавши такий внесок беззаперечним та священним*. Відзначаючи принципову відмінність "вигнання" від "визволення", голова УІНП В. В'ятрович наголосив, що після 28 жовтня 1944 р. Україна не стала вільною державою, тож термін "визволення" є історично некоректним. Із вигнанням нацистських окупантів Україна не здобула волі, а опинилася під іншим пануванням, результатом якого стали масові репресії та депортації, зокрема сотень тисяч українців, поляків та цілого кримсько-татарського народу⁷⁸.

У 2017 р. за участі УІНП, громадських організацій, державних і комунальних закладів та установ культури, а також зарубіжних партнерів готувалося створення Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. Був започаткований міжнародний конкурс архітектурних проектів комплексу, здійснювався збір та опис об'єктів та артефактів. У травні 2017 р. була схвалена Концепція комплексу і стратегія його розвитку. У багатьох містах України за ініціативи УІНП були реалізовані проекти "Українська революція 1917–1921", "Українська Друга світова війна 1939–1945", спрямовані на формування історичної пам'яті громадян. Крім того, УІНП започаткував створення Галузевого державного архіву УІНП та здійснив масштабну роботу у сфері підготовки законопроектів, спрямованих на формування політики пам'яті. Було підготовлено проект

---

* Проте на цей момент залишався чинним указ Президента України В. Ющенка від 2009 р., за яким 28 жовтня святкується саме День визволення України від фашистських загарбників.

⁷⁸ Нова історична політика України: святкуємо не визволення 1944 року, а вигнання нацистів. URL : <https://novynarnia.com/2017/10/28/nova-istorichna-politika-ukrayini-svyatkuyemo-ne-vizvolennya-1944-roku-a-vignannya-natsivistiv/>

Закону "Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні". Проте невдачею завершилися у 2017 р. спроби ухвалити нову редакцію Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій", внести зміни до Закону "Про охорону культурної спадщини" з метою приведення його у відповідність із законами про декомунізацію. Не був ухвалений також закон про засади національної політики пам'яті, розроблений УІНП ще у 2015 р.⁷⁹.

Неоднозначну реакцію викликала й глорифікація ОУН та УПА. Л. Нагорна свого часу справедливо наголошувала, що політика пам'яті лише тоді може стати підмурком суспільної моралі, якщо буде по максимуму деідеологізована і співвіднесена з неупередженим історичним знанням⁸⁰. Г. Касьянов стверджував, що декомунізація супроводжується проштовхуванням певної версії історії, яка глорифікує ОУН та УПА⁸¹.

Інформаційна кампанія героїзації УПА, яка значно посилилася в Україні в умовах російсько-української війни, та прихід до влади у Польщі консервативної партії "Право та справедливість" навіть загострили стосунки між державами на ґрунті політики пам'яті. На початку XXI ст. події, пов'язані із польсько-українським конфліктом у роки Другої світової війни, стали активно використовуватися для мобілізації електорату на виборах до органів влади Польщі. Попри офіційне польсько-українське примирення 11 липня 2003 року під час відкриття пам'ятника у с. Павлівка на Волині за участю президентів Л. Кучми та А. Квасневського до останнього часу ряд польських політиків не відмовляється від використання для себе так званого "політичного капіталу".

Поміж польськими дослідниками не вщухають дискусії з приводу оцінок дій українських повстанців стосовно польського населення західноукраїнських земель. Польські дослідники

---

⁷⁹ Україна 2017–2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки). Київ, 2018. С. 45.

⁸⁰ Нагорна Л. П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 151.

⁸¹ Історична політика завжди є джерелом конфліктів – історик Георгій Касьянов. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28048337.html>

А. Корман⁸², Е. Прус⁸³, переважно маніпулюючи даними документів, намагаються довести, що українці цілеспрямовано винищували польське населення Волині. Частина польських істориків звинувачувала у Волинській трагедії виключно УПА⁸⁴. Більш виваженою є позиція польського дослідника Г. Мотики, чії публікації руйнують міт про УПА як винятково героїчну організацію, без якої не існувало б української державності, або міт про злочини УПА, порівняно з якими блідо виглядають злочини нацистів та комуністичного режиму⁸⁵. Польські історики українського походження (Р. Дрозд⁸⁶, М. Сивіцький⁸⁷) вважають,

⁸² Korman A. Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. Wrocław : Norton, 2002. 168 s.

⁸³ Prus E. Herosis pod znaku tryzuba. Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. 346 s ; Prus E. Atamania UPA: Tragedia kresów. Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. 367 s.; Prus E. Legenda Kresów Szare Szeregi w walce z UPA. Wrocław : Nortom, 1995. 263 s.; Prus E. UPA Armia Powstańcza czykurenie rizunów? – Wrocław : Nortom, 1998. 134 s.; Prus E. Taras Czuprynka. Hetman UPA i wielki inkwizytor OUN. Wrocław : Nortom, 1999. 336 s.

⁸⁴ Turowski J., Siemaszko W. Zbrodnie Ukraińskich Nacjonalistów dokonana ludności polskiejna Wołyniu 1939 – 1945. Warszawa : Wyd. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990. 180 s.; Filar W. "Burza" na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej. Warszawa : Rytm, 1997. 288 s.

⁸⁵ Motyka G., Wnuk R. Pany i resuny. Współpraca AK – WiN I UPA w latach 1945–1947. Warszawa, 1997. 212 s.; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa : Wolumen, 1999. 552 s.; Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939 – 1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // History cypolscy i ukraińcy wobec problemów XX wieku. Pod redakcją P. Kosiewskiego i G. Motyki. Kraków, 2000. S. 166–178; Motyka G. Ukraińska partyzanka 1942–1960. Warszawa : Rytm, 2006. 728 s.; Motyka G. W kręgu Łun w Bieszczadach. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM: 2009. 200 s.; Motyka G. Odrzeziwo łyńskiej do akcji Wisła. Wydawnictwo Literackie, 2011. 524 s.

⁸⁶ Drozd R: Ukraińska Powstańcza Armia – Dokumenty-struktury. Warszawa : Burchard, 1998. 287 s.; Drozd R., Halagida I. Ukraińcy w Polsce 1944 –1989 Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). Warszawa, 1999. 303 s.

що Волинська трагедія мала вигоди у дискримінаційній політиці стосовно українського населення, яку проводила II Річ посполита. Дослідники намагаються довести право українського населення на відстоювання своїх інтересів, у тому числі й за допомогою сили зброї. Українські науковці, як правило, покладали вину на обидві сторони конфлікту. Водночас українські дослідники все більше уваги стали приділяти дослідженню участі "третьої сторони" у польсько-українському конфлікті в роки Другої світової війни⁸⁸.

Історія польсько-українського конфлікту певний час не привертала уваги українських дослідників настільки, наскільки вона перебувала у центрі уваги їх польських колег⁸⁹. Від 2003 р. (від 60 річниці трагедії) відбулося, на думку Ю. Шаповала, формування української та польської контраверсій польсько-українського протистояння⁹⁰. Їх вагомою відмінністю стало те, що представники польської історіографії переважно аналізували безпосередньо події 1943 р. на Волині, а українські дослідники акцентували увагу на їх передісторії із висвітленням утисків чи винищення українців поляками. Унаслідок цього у польській історіографії події на Волині переважно характеризувалися як "Волинська різанина", а в українській – як "Волинська трагедія". Однак уже 2011 р. В. В'ятрович (з 25 березня 2014 р. голова Українського інституту національної пам'яті) навіть стверджував, що ці події можна назвати другою польсько-українською війною⁹¹.

---

⁸⁷ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / пер. з пол. Є. Петренка. У 3 т. Т. 1. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. 343 с.; Т. 2. 358 с.; Т. 3. 432 с.

⁸⁸ Калакура О. "Третя сила" в нагнітанні польсько-українського протистояння // "Волинь-43": міфи і реальність : зб. наук. праць. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 140–157.

⁸⁹ Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. С. 273.

⁹⁰ Шаповал Ю. Сімдесят і десять // Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С. 30.

⁹¹ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. Київ : ВД "Києво-Могилянська академія", 2011. 288 с.

Поряд з тим тривалий час суперечки науковців перебували переважно у рамках наукового дискурсу. Проте, як йшлося вище, у квітні 2015 р. за ініціативи УІНП та підтримки вищого керівництва держави під час візиту до України президента Польщі Б. Коморовського був ухвалений Закон України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті"⁹². Цим законом бійці УПА були визнані борцями за незалежність України, що викликало надзвичайно негативну реакцію у Польщі. Не виключено, що такий крок з українського боку був пов'язаний із прагненням вищого керівництва дещо "переключити" увагу суспільства з подій російсько-української війни, перебіг якої склався не на користь України. Водночас такі дії додатково розширювали поле впливу у Польщі консервативної партії "Право і справедливість". Члени партії – депутати Сейму – ініціювали та проголосували 22 липня 2016 р. за визнання Волинської трагедії "геноцидом, вчиненим українськими націоналістами" зі встановленням дати вшанування їхньої пам'яті – 11 липня (підтримали 432 депутати Сейму з 460). У заяві Верховної Ради України засуджувалося таке рішення польського Сейму і містився заклик не політизувати історію поряд із твердженням про те, що "розпалювання антиукраїнських настроїв" відбувалося на тлі російської агресії проти України. Проте під час свого візиту до Польщі у 2016 р. Президент України П.Порошенко у Варшаві біля монумента жертвам Волинської трагедії вшанував їхню пам'ять і став на коліна. Того ж таки 2016 р. Сейм Республіки Польща та Верховна Рада України прийняли Декларацію пам'яті і солідарності з метою віддати шану мільйонам жертв, яких зазнали польський та український народи під час Другої світової війни, та засудити зовнішніх агресорів, що намагалися знищити нашу незалежність. У документі зазначалося, що пакт Ріббентропа–Молотова від 23 серпня 1939 року, укладений між двома тоталітарними режимами – комуністичним Радянським Союзом і нацистською Німеччиною, призвів до вибуху 1 вересня Другої

---

⁹² "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті" // Відомості Верховної Ради. 2015. № 25. Ст. 190.

світової війни, спричиненої агресією Німеччини, до якої 17 вересня долучився Радянський Союз. Наслідком тих подій була окупація Польщі Німеччиною і Радянським Союзом, а в 1940 році – радянська окупація Литви, Латвії і Естонії, що спричинило масові репресії. Ланцюг подальших подій завершився ухваленням у Ялті в 1945 році рішень, які розпочали новий етап поневолення всієї Східної і Центральної Європи, що тривав півстоліття. Польська та українська сторони підкреслили необхідність активізації неупереджених історичних досліджень та необхідність стримування сил, які "ведуть до суперечок" в Україні та Польщі⁹³.

Однак такий крок не призвів до покращення ситуації. У 2016 р. у Польщі та Україні набули поширення акти вандалізму щодо пам'ятників українцям та полякам, що не сприяло пошуку шляхів порозуміння. Встановлені по обидва боки кордону без офіційного дозволу сотні пам'ятників розстріляним полякам та українцям стали об'єктами нападів, а на початку 2017 р. з польського боку демонтували частину пам'ятників, у тому числі й воякам УПА. Навесні 2017 р. Український інститут національної пам'яті не зміг знайти спільної мови зі своїми польськими колегами у питанні узаконення польських та українських "місць пам'яті" із розрахунку "всі на всі", оскільки польська сторона вимагала встановити критерії до пам'ятників та написів, які можна легалізувати. У квітні голова УІНП В.В'ятрович заявив про припинення "легалізації незаконних польських пам'ятників на українській території та видачі дозволів на пошукові роботи" до припинення практики демонтажу пам'ятників польською стороною. Він також зазначив, що мораторій на ексгумацію польських поховань в Україні може бути знятий після того, як польська сторона представить своє бачення легалізації та відновлення українських пам'ятників на території Польщі.

29 березня 2017 р. у Луцьку було обстріляне консульство Польщі, проте у обох країнах тоді натякали, що за такими діями може стояти "третя сила". Ситуація загострилася восени 2017 р.,

---

⁹³ Декларація Пам'яті і Солідарності. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/20/7056198/>

коли 15 жовтня у Закарпатській області України був відкритий пам'ятник загиблим у 1939 р. українським воякам, на якому був напис "Героям Карпатської України, розстріляним польськими й угорськими окупантами в березні 1939 року". А вже на початку листопада міністр закордонних справ Польщі В. Вашиковський у одному з інтерв'ю зазначив, що польська влада "не дозволить людям із край антипольськими позиціями відвідувати Польщу". Він також підкреслив, що Польща та Україна "мають різні підходи до примирення". А пізніше заступник міністра культури Польщі Я. Селлін заявив, що Україна довірила вести історичний діалог з Варшавою інституції, яку очолює "безвідповідальна особа з нав'язливими антипольськими ідеями". А президент Польщі А. Дуда закликав керівництво України не призначати на високі посади осіб із "антипольськими поглядами"⁹⁴.

26 січня 2018 р. Сейм Польщі ухвалив законопроект про заборону пропаганди так званої "бандерівської ідеології". За задумом ініціаторів, законопроект має протидіяти запереченню або применшенню відповідальності виконавців злочинів, скоєних формуваннями, що колаборували з III Рейхом. Проте польські дипломати зазначили, що процес законодавчого проведення цього правового акту не був завершений. МЗС Польщі наголосило, що польська сторона підтверджує своє прагнення до побудови стратегічного партнерства з Україною, "проте це партнерство, про що ми багато разів наголошували, повинно покладатися на базисі правди"⁹⁵. У МЗС України заявили про можливий негативний вплив на розвиток двосторонніх відносин з Польщею в разі ухвалення Сенатом відповідного закону, одночасно наголосивши про категоричне неприйняття чергової спроби нав'язати однобічне трактування історичних подій. Українські дипломати стверджували, що українці, як і поляки, зазнали надзвичайно великих страждань від тоталітарних режимів у роки Другої світової війни,

---

⁹⁴ Червоненко В. Чим закінчиться "історична криза" між Україною та Польщею? URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41934591>

⁹⁵ У Польщі роз'яснили, кого каратиме "закон про бандеризм". URL : https://zik.ua/news/2018/01/27/u_polshchi_rozjasnyly_kogo_karatyme_zakon_pro_banderyzm_1253409

а також самовіддано боролися за свободу своєї Батьківщини. У цьому контексті надзвичайну стурбованість викликав намір зобразити українців виключно як "злочинних націоналістів" та "колаборантів третього рейху"⁹⁶.

Попри заяву МЗС України про відсутність антипольських настроїв П. Порошенко змушений був ініціювати зустріч представників президентів обох країн для вирішення спірних питань. Проте розв'язати конфлікт на той час не вдалося. Найгострішою практичною проблемою залишалось припинення пошуку, облаштування та узаконення польських місць пам'яті в Україні у відповідь на демонтаж низки пам'ятників загиблим українцям у Польщі, зокрема, і воїнам УПА. Польська сторона неодноразово критикувала Інститут національної пам'яті та його керівника В. В'ятровича, який зайняв жорстку позицію паритету у питанні впорядкування місць пам'яті в Україні та Польщі.

Відверта критика В. В'ятровича як винуватця українсько-польського конфлікту на ниві історичної політики прозвучала з вуст народних депутатів після обрання Президентом України В. Зеленського. Проти того, щоб В. В'ятрович і надалі обіймав посаду Голови УІНП, виступила депутат від партії "Слуга народу" І. Верещук⁹⁷.

Певні кроки на шляху до порозуміння було зроблено під час візиту В. Зеленського до Польщі наприкінці літа 2019 р. Президенти України та Польщі домовились усунути історичні суперечності між країнами, а В. Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення⁹⁸. 31 серпня

⁹⁶ У МЗС України розкритикували польський закон про заборону "бандерівської ідеології". URL : <https://www.unian.ua/politics/2368332-u-mzs-ukrajini-rozkritikuvali-polskiy-zakon-pro-zaboronu-banderivskoj-ideologii.html>

⁹⁷ В "Слуге народа" обвинили Вятровича в польско-українських проблемах. URL : https://focus.ua/ukraine/438634-v_sluge_naroda_obvinili_viatrovicha_v_polsko-ukrainskikh_problemax

⁹⁸ Президенти України та Польщі домовились усунути історичні суперечності між країнами, а Володимир Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49536203?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>

В. Зеленський на брифінгу у Варшаві заявив, що готовий дати згоду на ексгумацію поляків, які були поховані на території України, а польська сторона погодилася на впорядкування українських "місць пам'яті" на території Польщі. Він також зазначив, що президенти обох країн домовилися перезавантажити двосторонню робочу групу, яка повинна буде працювати під їхнім патронатом⁹⁹. Наскільки повно і як швидко будуть реалізовані домовленості президентів України та Польщі, покаже час, але безперечно, що напруженість у польсько-українських відносинах може бути вигідна насамперед "третьій стороні".

Притаманний польській суспільній свідомості культ пам'яті часто трактується на рівні *sacrum* (святості), а українці не завжди співвідносять власні кривди з нещастям інших. І хоч країні оцінки народжуються, як правило, у маргінальних середовищах, "борг стосовно минулого, що сприймається з позиції "жертви", стає нагодою для зловживань, а так званий маргінес може мати поважний вплив на суспільну свідомість, аніж сили помірковані й конструктивні"¹⁰⁰. При цьому польська сторона дала зрозуміти, що не трактує українські поступки, зокрема зняття мораторію з ексгумаційних робіт, як привід робити зустрічні кроки у питаннях історичної політики. У цій ситуації Україна поступилася й у питанні зміни керівництва УІНП.

Восени 2019 р. В. В'ятрович був звільнений з посади голови УІНП. Коментуючи таке рішення вищого керівництва, він висловив надію, що нове керівництво не відмовиться від здобутків декомунізації. В. В'ятрович стверджував, що "декомунізація у контексті позбавлення символів тоталітарного режиму фактично завершена", наступними мають стати кроки, спрямовані на

---

⁹⁹ Зеленський заявив о готовності снять мораторий на ексгумацію польських захоронений в Украине. URL : <https://gordonua.com/news/politics/zelenskiy-zayavil-o-gotovnosti-snyat-moratoriy-na-eksgumaciyu-polskih-zahoroneni-y-ukraine-1236095.htm>

¹⁰⁰ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби. Етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2011. С. 394.

деколонізацію¹⁰¹. Масштабне відновлення демонтованих пам'ятників та пам'ятних знаків чи повернення попередніх назв населеним пунктам навряд чи можливе. Окремі спроби (у Києві*, Харкові**, Одесі***) видаються швидше спробами "перевірити декомунізацію на міцність" та у черговий раз "розхитати човен". Тим більше, що наприкінці вересня 2019 р. міністр культури, молоді та спорту В. Бородянський заявив, що не планує вносити зміни до законів про декомунізацію та про мову. Проте він наголосив на необхідності змінювати не лише назви, а й свідомість

¹⁰¹ В'ятрович каже, що в Україні декомунізація фактично завершена. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2400473-vatrovic-kaze-so-v-ukraini-dekomunizacia-fakticno-zaversena.html>

* Окружний адміністративний суд Києва 25 червня 2019 р. скасував рішення Київської міської ради щодо перейменування проспектів Степана Бандери та Романа Шухевича. Мер Києва В.Кличко заявив, що міська влада оскаржить це рішення (URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2728759-perejmenuvanna-prospektiv-porosenko-prosrit-iniciuvati-povtorne-golosuvanna-v-kiivradi.html>).

** Питання про повернення проспекту Петра Григоренка імені Жукова Харківська міська рада розглядала 19 червня 2019 р. "За" проголосували 59 депутатів, "проти" – 13. Ще 13, включно із Кернесом, не голосували. У Єдиному реєстрі міських актів рішення опубліковане з печаткою Департаменту організаційної роботи, але без підпису міського голови (URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2725808-kernes-pidpisav-risenna-miskradi-pro-povernenna-prospektu-imeni-zukova.html>).

*** Мова йде про рішення депутатів Одеської міськради від 26 травня 2019 р. повернути вулицям старі назви (URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2218251-vlada-odesi-povernula-nazvi-castini-dekomunizovanih-vulic.html>). На розгляд депутатів це незаплановане питання вніс колишній секретар міськради і тимчасовий мер навесні 2014 р. О.Бриндак. За його словами, перейменування, які пройшли за розпорядженням Саакашвілі, були прийняті без урахування думки одеситів, місцевого самоврядування та топонімічної комісії міськради. Одеська міськрада розмістила на своєму сайті опитування щодо перейменування вулиць, в якому взяли участь близько 5000 одеситів, 75% опитаних висловилися за збереження назв вулиць, які вони мали до травня 2016 року. За фактом ухвалення Одеською міською радою рішення щодо перейменування вулиць прокуратура Одеської області розпочала кримінальне провадження. (URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2218842-glava-odeskoi-oda-nazvav-perejmenuvanna-vulic-provokacieu.html>).

громадян, і до питань перейменувань потрібно повернутися після переосмислення ролі різних постатей в українській історії.

Визнання потреби у такому переосмисленні за суттєвого зростанні рівня поінформованості суспільства про події Другої світової війни свідчило про труднощі подолання конфлікту історичної пам'яті про цю війну. У попередні роки шанування героїв Другої світової війни, які воювали у складі Червоної Армії та УПА, неодноразово поляризувало суспільство. Водночас новітня героїзація захисників України у російсько-українській війні сприяла консолідації українського суспільства. Тим більше, що з часом ставало все більш зрозуміло, що війна на Донбасі потрібна була РФ для тиску на Україну з метою домогтися від неї визнання анексії Криму. Таку думку неодноразово висловлювали українські, американські та західноєвропейські аналітики. А 2019 р. вона була озвучена й російськими пропагандистами. Так, 18 серпня 2019 р. в ефірі програми "60 хвилин" російського каналу "Росія-1" російський політолог, провідний експерт Центру політичних технологій О. Рощин заявив, що Кремль свідомо почав війну на Донбасі, щоб змусити Київ визнати окупацію Криму. За його словами, Донбас Російській Федерації не потрібен, оскільки тільки завдає шкоди. "Для Росії взагалі Донбас – це типова валіза без ручки. Її і нести важко, і кинути шкода, а найголовніша проблема полягає в тому, що валіза ще й чужа", – зізнався він¹⁰².

У таких умовах історична політика залишається важливим засобом протидії зовнішнім інформаційним спецопераціям. Зростання уваги до подій минулого важливе для України задля протистояння інформаційним атакам, спрямованим на формування уявлень про те, що частина українських земель начебто "ніколи не належала Україні". Адже саме у такому ключі Російською Федерацією була організована, наприклад, інформаційна кампанія у рамках так званого "проекту Новоросія".

---

¹⁰² Кремль зробив термінову заяву. URL : <https://m.znaj.ua/politics/254710-kreml-zrobiv-terminovu-zayavu-ukrajinci-oshelesheni-gotovi-obminyati-donbas-na-krum>

Усвідомлення суспільством складного процесу формування та розвитку української державності видається важливим для забезпечення його консолідації перед зовнішніми загрозами та задля розв'язання внутрішніх проблем. Для цього потрібно забезпечити можливість популяризації україноцентричного тлумачення української історії для широких верств громадян (можливо, шляхом масштабного читання лекцій чи проведення диспутів тощо), а також сформувати численні "інформаційні майданчики", придатні для обговорення подій і фактів з історії із професійними дослідниками, досвідченими науковцями. Це необхідно для скорочення впливу різного роду "аналітиків" чи "спеціалістів" (значна частина яких працює, маніпулюючи історичними фактами, насамперед, виконуючи політичне замовлення) на формування громадської думки. Тим більше, що завершення російсько-української війни виключно на умовах Російської Федерації категорично не сприймається в українському суспільстві. Це може визначити спрямування державної історичної політики на найближчий час. Історична політика може бути використана залежно від ситуації – як засіб реінтеграції тимчасово непідконтрольних територій Донбасу, так і для формування уявлень про неперспективність такого рішення чи виваженість ухвали про "замороження" конфлікту. Проте наявність потужного запиту у суспільстві щодо неприпустимості "торгівлі" українськими територіями повинно обов'язково враховуватися вищим керівництвом країни.

У цій ситуації важливо змістити акценти протистояння на символічному полі Другої світової війни. Згідно із результатами соціологічних опитувань, ця війна цілком логічно і далі залишається для громадян України однією з найважливіших подій ХХ ст. Частина населення України виступає проти руйнування "позитивного іміджу" німецько-радянської війни як засобу подолання нацизму. Проте сприйняття цієї події як надзвичайно важливої не означає, що тільки до цієї події зводиться сприйняття громадянами України Другої світової війни. Завдяки новітній історичній політиці вдалося поширити усвідомлення того факту, що німецько-радянська війна була лише одним із театрів бойових

дій, що протистояння на інших театрах війни було не менш запеклим, а масштаби людських втрат відрізняються не тільки "величчю народного подвигу", різницею у рівнях військового мистецтва та ставлення до своїх солдатів і офіцерів у арміях воюючих сторін. Що ж до колабораціонізму, то він виявився в роки війни настільки поширеним явищем, що його причини не можуть бути визначені у рамках представлення одних учасників протистояння як "своїх", а інших – як "зрадників". При тому важливим видається спрямування української політики пам'яті про Другу світову війну на формування уявлень про неї як про трагедію всього людства, що ніколи не повинна повторитися (на відміну від російської політики пам'яті, орієнтованої на мобілізацію громадян на нове протистояння задля реалізації геополітичних цілей і завдань). Тим більше, що Україна не прагне розділити відповідальність із РФ, як спадкоємниці СРСР, у питанні розпалювання Другої світової війни, коли у 1939–1941 рр. СРСР та Німеччина виступали як союзники.

Вплив державної політики пам'яті можна було б збільшити без загострення суперечок на ґрунті оцінок подій та постатей з історії у тому разі, якби перейменування вулиць, названих у часи існування СРСР іменами тих, хто організував репресії та Голодомор чи воював проти України, відбувалося шляхом присвоєння їм імен видатних українських діячів та героїв, чії діяння та позиція не викликають неоднозначної реакції серед українських громадян. Героїчна та трагічна історія УПА – поле для роботи професійних істориків. У рамках історичної політики повинні бути здійснені дії, спрямовані на висвітлення та роз'яснення цілей та завдань воюючих сторін, а також аналіз засобів і методів їх досягнення у ході бойових дій. Так, боротьба УПА – вимушений опір, зумовлений позицією потужніших гравців на світовій арені, і вона була одним із засобів забезпечення соборності України, формування сучасних державних кордонів та черговим доказом прагнення українців до державності. Аналіз боротьби УПА, напевно, бажано проводити й у контексті її порівняння із протидією східноукраїнського селянства політиці радянської радянської влади. Тим більше, що така протидія виявилася настільки

масштабною, що одним із засобів її подолання став Голодомор-геноцид.

Декомунізація могла би здійснюватися через формування світогляду громадян шляхом розширення знань з історії своєї Батьківщини, а не зосереджуватися на ліквідації пам'яток радянського минулого за одночасного скорочення курсів з історії України у вузах та відміни обов'язкового іспиту з історії України під час проведення зовнішнього незалежного оцінювання. Важливим аспектом декомунізації могло б стати підвищення уваги до усної історії.

Політика пам'яті має слугувати уникненням віктимізації української історії. Важливим видається акцент на досягненнях українського громадянського суспільства в роки протистояння із РФ. У цьому контексті важливим залишається акцент на політиці пам'яті про російсько-українську війну, адже такий акцент, на відміну від протистояння на символічному полі Другої світової війни, може великою мірою сприяти консолідації країни. Тут варто виважено ставитися до героїзації учасників протистояння із РФ (не допускати помилок із вибором особистостей), для чого налагоджувати цивілізований діалог влади зі суспільством. Це також могло б сприяти й тому, щоб частина молодих людей, які виїжджають за кордон у пошуках роботи чи на навчання, поверталися б до України внаслідок позитивного сприйняття характеру комунікації владних структур із громадськістю на Батьківщині.

Анатолій Подольський

МЕМОРІАЛЬНИЙ ПРОЄКТ "ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ": КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Для українського суспільства і Української держави в цілому питання увічнення пам'яті жертв націонал-соціалізму, зокрема, жертв Голокосту, гідне вшанування жертв Другої світової війни вже давно є своєрідним маркером європейських прагнень України, демонстрацією її геополітичного курсу на євроатлантичну інтеграцію. Це є одночасно і завданням, і викликом для сучасної України.

Однією з потужних відповідей на такі виклики став ґрунтовний міжнародний науковий і освітній проєкт "Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни" (скорочена назва "Захистимо пам'ять")¹, що розпочався на українських теренах у 2010 р. Генеральним завданням такого проєкту є повернення пам'яті до українських сіл та містечок про знищені там німецькими окупантами єврейські громади.

На території сучасної України знаходяться близько 2000 місць масових розстрілів єврейського населення – віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх протитанкових ровах чи піщаних кар'єрах². Після війни багато з цих місць убивств були забуті. Для небагатьох, кому вдалося вижити, була можливість вшанування пам'яті вбитих членів родини, друзів та знайомих, але лише у вузькому неофіційному колі. Офіційна радянська пропаганда відмовлялася, а на її вимогу і офіційна історіографія, визнати євреїв окремою групою жертв Другої світової війни. Коли ж за ініціативи євреїв, що вижили і повернулися, встановлювалися скромні пам'ятні обеліски, вони мусли бути присвячені пам'яті "мирних радянських громадян"³.

---

¹ Проєкт "Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни. URL: <http://protecting-memory-ua.org/>

² Див., наприклад: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. Київ: Видавництво "Дух і літера", 2018

³ Див., наприклад: Arkadi Zeltser. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union. Yad Vashem Publications, 2019

Лише в 1990-х роках у незалежній Україні у багатьох місцях були встановлені пам'ятні обеліски, що вказували на єврейське походження жертв. Однак сотні масових поховань залишаються до сьогодні непозначеними, незахищеними та занедбаними. Ці землі використовуються у сільському господарстві або забудовуються, що справляє гнітюче враження від культури історичної пам'яті українського суспільства.

Саме такий стан з увічненням пам'яті жертв Голокосту в невеличких населених пунктах України і викликав ініціативу такого визначного меморіального та водночас і наукового й освітнього проєкту. Американський єврейський комітет у Берліні в 2010 р. розпочав міжнародний проєкт "Protecting memory" ("Захистимо пам'ять"). П'ять поховань у західній частині країни до 2015 р. було облаштовано як гідні місця пам'яті. Під патронатом німецького Фонду "Меморіал убитим євреям Європи" (сам меморіал розташований в Берліні) з 2016 року почався наступний етап встановлення і впорядкування масових поховань. Фонд разом з українськими партнерами впорядковує 15 пам'ятних місць, зокрема ті, що присвячені убитим ромам⁴. З українського боку головним партнером фонду вже майже десять років виступає Український центр вивчення історії Голокосту (скорочено – УЦВІГ)⁵, який забезпечує наукову і педагогічну складову проєкту. Фінансування проєкту поки що бере на себе повністю уряд ФРН. З українського боку здійснюється потужна допомога місцевої влади фактично у всіх регіонах, охоплених проєктом.

Проєкт "Захистимо пам'ять" поєднує в собі заходи щодо архітектурного захисту та гідного впорядкування масових поховань з історичною та педагогічною роботою. Комплексність проєкту відображається в таких напрямках та основних принципах діяльності:

---

⁴ Казакевич Б. Звіт про діяльність проєкту "Захистимо пам'ять" упродовж 2018 року / Уроки Голокосту. № 4 (56), 2018. С. 13–14

⁵ Український центр вивчення історії Голокосту. URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/>

- точне місцезнаходження та межі поховань у місцях проекту визначаються за допомогою неінвазивних методів з метою дотримання релігійних приписів юдаїзму (Галахи) та збереження спокою померлих;

- проведення робіт (неінвазивних археологічних досліджень та подальшого будівництва) супроводжують представники Комітету у справах збереження єврейських цвинтарів у Європі, які також слідкують за дотриманням Галахи;

- представники місцевих єврейських общин також долучаються до роботи над проектом.

У рамках проекту "Захистимо пам'ять" масовим похованням та прилеглим територіям надається адміністративний захист, що включає в себе, у першу чергу, відведення цих територій у комунальну власність та перетворення їх у пам'ятні місця з відповідним внесенням у кадастрові плани. Після облаштування вони повинні бути внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення і, таким чином, підлягати державній охороні.

Масові поховання у рамках проекту захищені архітектурними конструкціями, у які інтегруються наявні пам'ятні знаки. Кожне місце пам'яті отримало інформаційну стелу трьома мовами (українська, іврит, англійська), меморіальний напис на самому пам'ятному знаку чи пам'ятнику. Особливі труднощі виникали під час захисту масових поховань, що були сплюндровані та захаращені.

Місцезнаходження масових поховань, кількість жертв, долі окремих із них та тих, кому вдалося вижити, перебіг злочину та інформація про задіяних злочинців визначалася за допомогою ґрунтовних і ретельних історичних досліджень, результати яких доносяться до громадськості різним способом. Історія єврейських громад та їхнього знищення в часи Голокосту презентується трьома мовами на інформаційних стелах. Результати історичної роботи використовуються в освітній програмі, яка проводиться із місцевими школами, а також зі студентами в проекті з усної історії*. Освітня програма має на меті заохочення вчителів, учнів

---

* Про наукову складову проекту "Захистимо пам'ять" див. URL: <http://protecting-memory-ua.org/>

та студентів до самостійного вивчення місцевої історії та залучення їх до роботи над новими місцями пам'яті.

Загалом у рамках проєкту "Захистимо пам'ять" протягом майже десяти років діяльності було створено 20 меморіалів у п'яти областях України (Волинська, Львівська, Рівненська, Житомирська і Вінницька області). Ці меморіали стали своєрідним еталоном чи зразком для увічнення пам'яті жертв Голокосту на теренах України, і загалом усіх інших цивільних жертв німецької окупації українських земель у добу Другої світової війни. Далі я хотів би зупинитися докладніше на науковій та освітній складових проєкту, про які вже було зазначено вище. На моє глибоке переконання, саме ці складові проєкту забезпечили його успіх і саме вони становлять ті надважливі концептуальні і методологічні засади проблеми збереження історичної пам'яті, що кардинально і принципово відрізняють проєкт "Захистимо пам'ять" від інших форм, видів, підходів до увічнення пам'яті цивільних жертв Другої світової війни на теренах сьогодишньої України.

Щодо наукової, дослідницької складової проєкту, то тут його головним базисом чи фундаментом є історичні дослідження – як документальні, так і усні. Саме вони дозволяли визначати місце поховань.

Архівосховища, в яких проводилася робота, були не тільки українські. Дослідники з УЦВІГ та фонду, працювали в архівах Німеччини, Франції, Ізраїлю. За результатами їхньої роботи проєкт здобув інформацію про єврейські спільноти того чи іншого населеного пункту у визначених регіонах проєкту в період між двома світовими війнами і в часи німецької окупації та Голокосту. Майже в усіх місцях проєкту були знайдені дослідницькою групою персональні історії євреїв, їх родин, що пережили чи були вбиті в роки окупації. Також результатом пошукової частини проєкту були знайдені чи повернуті імена тих українців чи інших громадян, які рятували євреїв у цих населених пунктах, ризикуючи власним життям. Персональні історії людей чи цілих родин з Вахнівки, Липовця, Бердичева, Хажина, Самгородка, Любара та інших місць проєкту, можливо, чи не найцінніший результат

діяльності. Зібрані відомості важливі, так само, як і пам'ятні знаки, що були споруджені в рамках проекту "Захистимо пам'ять"*.

Результати наукової складової проекту мали вирішальне значення для встановлення меморіальних знаків чи пам'ятників убитим євреям і ромам на місцях, що були визначені дослідниками**. Одним з найважливіших підсумків наукової діяльності було видання історичних брошур двома мовами (українська і англійська) щодо кожного населеного пункту. Українські громади стали свідками абсолютно інноваційного підходу в збереженні місць масових поховань жертв Голокосту і геноциду ромів, коли на місцях вшанування пам'яті жертв є не тільки кам'яні брили, а й жива та зворушлива історія людей, яких було вбито жорстоким способом. Ця історія відображена в історичних довідках на інформаційних стелах, у меморіальних написах, в історичних брошурах. Таким чином, за виразом Тімоті Снайдера, ми повертаємо людей, ми говоримо про тих, хто жив разом з нами і зробили свій внесок в культурну спадщину України⁶.

У період наукових розвідок і досліджень у рамках цього проекту, під час роботи в архівах, з науковою літературою, з приватними колекціями спогадів українські і німецькі дослідники готували матеріали для підготовки історичних довідок на інформаційних стелах. Відзначимо, що процедура створення тексту меморіального напису на пам'ятних знаках і пам'ятниках була дуже складною. Процес підготовки таких меморіальних написів не в останню чергу продемонстрував різницю між методологічними

---

* З виданнями історичних брошур по місцях проекту "Захистимо пам'ять" на теренах Житомирської і Вінницької областей можна ознайомитися за посиланням: URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/home/pamyat>

** Пам'ятні знаки вбитим ромам України в роки Другої світової війни в рамках проекту "Захистимо пам'ять" були встановлені в трьох місцях на теренах Житомирської області: смт. Іванопіль Чуднівського району, с. Дівошин Овруцького району та с. Калинівка Олевського району. Докладніше див. URL: <http://protecting-memory-ua.org/divoshyn>; <http://protecting-memory-ua.org/kalynivka>; <http://protecting-memory-ua.org/ivanopil>

⁶ Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінім. Київ: Видавництво Грані-Т, 2011.

підходами до культури і політики історичної пам'яті в сучасних Німеччині і Україні, а також наочно показав ставлення до культури пам'яті про жертви Другої світової війни в українському соціумі і державі в цілому. Йдеться про створення лапідарного, історично вивіреного тексту, підтверженого різними корпусами документальних і усних джерел, про сутність трагічної події, що відбулася в тому чи іншому місці. Такий текст мав стовідсотково відбивати дійсність, хоч якою жахливою і антилюдяною вона не була б. Дискусія між істориками з приводу меморіальних написів почалася одразу в пілотній фазі проєкту (2011–2015 рр.), коли готувалися до створення пам'ятні знаки на теренах Львівської, Волинської, Рівненської областей. Я вважаю, що це був для сучасної української культури історичної пам'яті справжній виклик, що дозволяв відійти, нарешті, від брехливих меморіальних написів радянського періоду, де жертви в тих написах, зокрема їхня ідентичність, були нівельовані, коли всі маркувались як "мирні радянські громадяни". Таким чином, саме в рамках проєкту "Захистимо пам'ять" в Україні створився шанс і можливість вибудувати нову, сучасну, зрозумілу європейську модель таких меморіальних написів на місцях масових розстрілів цивільного населення, зокрема, українських євреїв і українських ромів*, і через таку модель написів сприяти створенню в українському суспільстві європейську модель історичної пам'яті.

Дослідники проєкту, в ході академічних фахових дискусій, повністю відкинули радянські штампи і кліше, розробили нові критерії меморіального напису. Такий напис на майбутніх пам'ятних знаках жертвам Голокосту і геноциду ромів мав відповідати наступним критеріям:

- означення етнічної ідентичності жертв, адже у випадку масових убивств євреїв і ромів німецька окупаційна влада забиравала життя у цих людей саме за їх етнічну належність;
- ідентичність злочинців – хто саме зчинив злочин, хто був учасником масових розстрілів, які саме каральні підрозділи

---

* Див., наприклад, пам'ятні знаки у м. Липовець Вінницької області.
URL: <http://protecting-memory-ua.org/lipovets/fotohalereia>

окупантів та місцевих виконавців, якщо такі були, брали участь у злочині масового вбивства. В розширених історичних довідках, що розмістилися на інформаційних стелах, була можливість називати персональні імена злочинців, якщо такі були відомі;

- назва місцини, де відбувався масовий розстріл;
- дата, коли відбувся розстріл, якщо вона була точно відомою, а якщо ні, то приблизно;
- кількість жертв, точна чи приблизна, залежно від результатів дослідження;
- хто і коли побудував меморіал, пам'ятний знак чи пам'ятник
- хто відповідає за збереження меморіалу, пам'ятного знаку чи пам'ятника.

З такими критеріями погодилися дослідники проекту і вони стали визначальними для побудови майбутніх меморіалів "Захистимо пам'ять". Проте під час створення меморіалів і підготовки меморіальних написів на них виникла небайдужа дискусія між ученими і місцевою та центральною владою в Україні з приводу одного з критеріїв (причому всі решта критерії меморіальних написів на майбутніх пам'ятних знаках проекту "Захистимо пам'ять" ніде і ні у кого заперечень не викликали), а саме – ідентичність злочинців. Хто саме зчинив злочин, хто був учасником масових розстрілів (які саме каральні підрозділи окупантів та місцевих виконавців, якщо такі були, брали участь у злочині масового вбивства)?

Саме цей критерій виявився найбільш дражливим і викликав широку дискусію і серед самих науковців, і між науковцями і представниками влади та місцевих громад. Ця дискусія наочно продемонструвала відмінності культур пам'яті в сучасних німецькому і українському суспільствах, а також доволі яскраво змалювала ставлення до збереження пам'яті про жертв націонал-соціалізму в Україні.

У дискусіях серед науковців ішлося про маркування виконавців злочину в кожному конкретному місці проекту. Українські дослідники запропонували писати "нацистські каральні підрозділи і місцева поліція..." Щодо першої частини такого

напису німецькі історики запропонували писати не нацистські, а німецькі?! Вони наполягали саме на такому формулюванні, тим самим пояснюючи, що відповідальність за 12 років (з 1933 по 1945 рр.) влади і злочинів націонал-соціалістів у Німеччині несе не тільки сам політичний режим, а й частина тодішнього німецького суспільства, яке його толерувало і підтримувало. Також наші німецькі колеги, виходячи з документальних джерел, стверджували, що виконавці масових розстрілів євреїв на українських теренах, а саме – члени каральних підрозділів СС і Вермахту, далеко не всі були членами Націонал-соціалістичної партії, але часто-густо йшли добровольцями на Східний фронт і брали участь у масових убивствах цивільного населення, будучи переконаними гітлерівською пропагандою, що вони чинять правильно, звільняючи життєвий простір для німецького народу.

Така наукова і громадянська позиція сучасних молодих німецьких істориків яскраво характеризує той факт, що німецьке суспільство пододало кризу і історичної пам'яті своїм визнанням злочинності націонал-соціалістичного режиму, що панував у їхній країні дванадцять років в середині минулого століття, і водночас визнанням суспільної провини, тим самим відкривши німцям, усьому німецькому соціуму і сучасній німецькій державі шлях до певного очищення, до відкритості перед собою та світом. Висловлення повної правди про важке минуле Німеччини періоду ХХ століття створило умови для культурного, економічного, політичного потужного розвитку сучасної держави Німеччина.*

Щодо українського суспільства, то воно, фактично, перебувало тільки на самому початку шляху до відкритого і правдивого осмислення своєї історії, передовсім минулого століття і, зокрема, відповідальності за пам'ять про жертви Голокосту на українських землях. Про це промовисто свідчить українська частина дискусії про меморіальні написи на пам'ятних знаках у проєкті "Захистимо пам'ять". Причому очевидно, що українські історики, українська

---

* Щодо дискусії німецьких істориків про відповідальність за злочини періоду Третього Райху див., наприклад. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2811470-karl-slogel-nimeckij-istorik-i-pismennik.html>

академічна історична наука випереджає в цьому вельми складному процесі осмислення чиновників і загалом українську владу. В рамках проекту часто-густо місцеві можновладці, від яких залежало затвердження меморіальних написів на майбутніх пам'ятниках жертвам Голокосту чи геноциду ромів, виявилися неготовими сприйняти частину напису, де йшлося про співучасть у масових розстрілах місцевих допоміжних служб, місцевої поліції чи так званої української допоміжної поліції, як маркувала такі поліційні підрозділи нацистська окупаційна влада. Така ситуація, приміром, склалася напередодні чи під час відкриття меморіалів на місцях проекту, що розташовані на теренах Волинської і Вінницької областей.

У 2015 р. в селище Бахів, що за дев'ять кілометрів від Ковеля, районного центру Волинської області, під час відкриття нового меморіалу восьми тисячам євреїв, в'язнів ковельського гетто, що були знищені на цьому місці, сталася публічна дискусія з приводу меморіального напису. Текст напису такий: *" У 1941–1944 роках єврейське життя у м. Ковель та навколишніх селах було знищене німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами. На цьому місці було вбито більше 8 тисяч євреїв. Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол вічного життя"*^{*}. Згідно з документами, євреїв тут знищували німецькі підрозділи СС, а допомагали їм (збирали євреїв, виганяли їх з власних домівок у Ковелі, проводили до місця страти, конвоювали, оточували місце масового вбивства, запобігали втечі приречених людей) представники місцевої поліції, що складалася переважно з українців, а також росіян, поляків та інших. Зрештою, у частині напису про виконавців цього жахливого злочину було вирішено рішення зазначити інформацію про допомогу в масових розстрілах місцевої поліції, чим поверталася правдива пам'ять про ковельських євреїв. Однак, під час відкриття один з представників місцевої влади виступив і наголосив, що, безумовно, відкриття такого меморіалу є важливим для Ковеля і він сам знає, що колись у Ковелі проживала потужна

---

^{*} Щодо дискусії з приводу меморіального запису. Див.: URL: <http://protecting-memory-ua.org/bakhiv/fotohalereia>

єврейська громада, яка була знищена в роки німецької окупації міста. Однак, на його думу, не треба було в написі зазначити, що участь у вбивствах євреїв брала українська поліція, тому що цим написом автори проєкту зробили винними у Голокості українців, які сьогодні живуть у сучасному Ковелі⁷.

У 2019 р., напередодні відкриття меморіалу у районному центрі Вінницької області, у місті Липовець, місцева Міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій не погодила напис, в якому було зазначено про участь місцевої поліції, що була створена німецькими окупантами в місті і брала участь у вбивствах більше тисячі липовецьких євреїв. Комісія стверджувала, що у складі тієї поліції не було мешканців Липовця, там були поліцейські з інших районів області, і взагалі до складу поліції входило багато поліцейських не з теренів Вінниччини.

Наведені приклади говорять принаймні про дві тенденції в сьогоднішній Україні щодо формування історичної пам'яті про історію Другої світової війни. Перша: українському суспільству, українській державі в цілому, ще важко визнати, що "наші були не завжди добрі", ми скоріше готові говорити про жертвовність і героїзм у роки війни з нацизмом, але відкрито казати про те, що були серед нас також і злочинці, поки що надто важко. Друга: в тому числі і завдяки загальноукраїнському меморіальному проєкту "Захистимо пам'ять" в Україні, сьогодні, поступово починає з'являтися відкрита публічна дискусія на таку дражливу тему, як співпраця якоїсь частини місцевого населення з нацистським режимом та співучасть у злочинах проти цивільного населення в період німецької окупації. На мій погляд, така дискусія є важкою, але конче необхідною для подолання залишків тоталітарного мислення в українському суспільстві і формування певних європейських цінностей.

Загалом, ретельні наукові дослідження були проведені в усіх місцях проєкту, на теренах п'яти областей, і на всіх меморіалах є

---

⁷ Про відкриття меморіалу в с. Бахів Ковельського району Волинської області. URL: https://vgolos.com.ua/news/na-volyni-vidkryly-memorial-zhertvam-golokostu-iz-superechlyvym-napysom_184786.html

написи, а також, що дуже важливо, є інформаційні стели з історичними довідками, видано історичні брошури, де детально розписана як історія місцевої єврейської чи ромської громади, так і обставини її загибелі в роки Другої світової війни. Прикметним є те, що меморіали були збудовані здебільшого в маленьких селищах, де їх до того чи взагалі не існувало, чи були пам'ятники, на яких часто-густо розміщувалися неправдива інформація про жертви. Серед 20 меморіалів проекту "Захистимо пам'ять" тільки три постали в райцентрах: Рава-Руська, Липовець, Бердичів.

Про Бердичів годиться написати окремо, тому що це місто було до війни фактично символом українського єврейства, а також ще й тому, що в Бердичеві до проекту "Захистимо пам'ять" уже були поставлені пам'ятні знаки жертвам Голокосту на початку 1990-х років, коли Україна стала суверенною державою. У 2019 р. саме завдяки проекту в Бердичеві, безпосередньо в центрі міста, на теренах колишнього гетто, відкрили постійно діючу виставку про історію єврейської громади Бердичева і околиць і про трагічні події Голокосту в місті. Сьогодні це відкритий публічний простір сучасного Бердичева, а це означає, що виставка буде працювати, люди будуть зупинятись і читати.

Загалом у Житомирській області у 2019 р. було відкрито три меморіали жертвам Голокосту – Бердичів, Хажин, Бараші. Три точки на карті нашої області. Три місця масових страт євреїв в роки війни. А відтепер – ще й три місця оновленої пам'яті. У кожному з цих населених пунктів у вересні 2019 року з'явилися нові меморіали, присвячені пам'яті жертв Голокосту. Їх встановлення стало можливим завдяки проекту "Захистимо пам'ять"^{8,*}

---

⁸ Див.: Бовкун С. Пам'ять, яку треба охороняти // Житомирщина. 24 вересня 2019 р.

* Зокрема, в статті автор наводить вислови тих, хто був на відкритті меморіалів у Бердичіві, Хажині та Барашах: *"Це вже друга хвиля цього проекту на Житомирщині, – розповів нашій газеті Анатолій Подольський, директор Українського центру вивчення історії Голокосту, який є партнером проекту. – В червні ми з німецькими колегами відкрили меморіали загиблим євреям та ромам у Іванополі, Калинівці, Дівошині, Колодянці та Любарі. А тепер відкриваємо знаки пам'яті у трьох місцях на Житомир-*

Бердичів – "єврейська столиця" України, яка була фактично знищена під корінь у роки війни. Жертвами нацистів стали понад 30 тисяч бердичівських євреїв. Наймасовіші розстріли відбулися у вересневі дні 1941 року. У різних місцях на західній околиці Бердичева є шість масових поховань знищених євреїв. А відтепер ще одним місцем пам'яті став берег річки Гнилоп'яті біля стін монастиря-фортеці. У 1941 р. тут було єврейське гетто. Камінь-знак, що сповіщає про це, встановлено ще у 1999 р. Нині ж у рамках проєкту було відкрито постійно діючу виставку. Це п'ять сталевих чорних тригранних пілонів, на боках яких прикріплено інформаційні таблиці тематичного змісту: "Єврейський Бердичів", "Голокост", "Відбудова та пам'ять", "Родинні історії", карта місць масових поховань.

На мій погляд, варто нагадати уривок з виступу посла Німеччини в Україні Анки Фельдгузен на церемонії відкриття виставки: "Бердичів – це символ безмежного горя, яке принесли уродженці моєї країни, водночас – це символ необхідності пам'ятати ці злочини, щоб вони ніколи не повторилися. Ця виставка розповідає про жахи, які не можна забувати".

щині, і ще в п'ятьох селах – на Вінниччині. Мета проєкту "Захистимо пам'ять" – створення меморіалів там, де пам'ять про жертв Голокосту не була досі гідно вшанована."

*"Можливо, хтось запитає – а навіщо було будувати меморіал, якщо знак вже є? – каже **Михайло Тяглий**, історик Українського центру вивчення історії Голокосту. – Все вірно – знак є. Але там вказана не вся правда – не названо національність жертв масових вбивств. А новий меморіал прямо вказує на це, згадуючи і про євреїв, і про їх катів – німецьких виконавців та допоміжну українську поліцію..."*

*"Складно знайти слова, стоячи біля таких могил, – зауважив на церемонії у Хажині **Уве Ноймеркер**, директор фонду "Меморіал убитим євреям Європи". – Мені, як німцеві, дуже важко тут були. І я відчуваю сором через те, що моя країна принесла в Україну і що зробила тут. Подібні поховання – це місця пам'яті. А ще – місця відповідальності Німеччини за її ганебні дії в роки війни. Ми взяли на себе це завдання – вшанувати пам'ять жертв. Адже саме через відповідальність і пам'ять з'являється надія на те, що подібні жажиття більше ніколи не повторяться..."*

У селі Хажині, що за 5 кілометрів від Бердичева, в рамках проекту побудовано суворий та вражаючий меморіал – на місці, де у 1941–1944 рр. фашисти розстріляли понад 10 тисяч чоловік. У часи СРСР тут поставили камінь-знак з написом про знищення радянських громадян.

Меморіал у Хажині став найскладнішим у плані спорудження. Далися взнаки перепади місцевості (пагорб та урвище). А ще – стояла мета забезпечити пам'ятне місце від дій мародерів. Відтак верхівку пагорба було забетоновано і закладено плитами. А саме місце поховання – урвище під горою – автори проекту замостили камінням. Вийшла мовби кам'яна ріка, яка оточує пагорб. На жаль, інші місця масових поховань євреїв біля Бердичева поки що такого захисту не мають, і проблема місцевої влади полягає у тому як забезпечити такі поховання від вандалів та мародерів.

Після Бердичева та Хажина меморіал відкрито ще й поблизу села Барашів в урочищі Сербинівка. Там у роки війни нацисти знищили близько 170 місцевих євреїв. Дотепер на їхній могилі не було жодного знаку – лише стара дерев'яна огорожа. А нині на цьому місці – невеликий меморіальний комплекс з каменю та інформаційна таблиця, що оповіщає про тамтешню трагедію 1941 року.⁹

Науково-дослідницька складова проекту "Захистимо пам'ять" вплинула не тільки на встановлення меморіалів, інформаційних стел на місцях масових поховань, але й органічно була пов'язана з його освітнім напрямом. Протягом майже десяти років Український центр вивчення історії Голокосту, без перебільшення, проводив титанічну педагогічну діяльність з учителями історії з п'яти областей України, де були визначені місця проекту. В такій освітній діяльності були використані результати наукових історичних досліджень у межах проекту, про які йшлося вище. Кардинальною метою освітньої складової проекту стала підготовка місцевих учителів історії та їхніх учнів для гідного вшанування пам'яті людей, які колись жили в їхніх населених пунктах, чим закладався досвід комеморативних практик на місцях. Саме

---

⁹ Бовкун С. Вказана праця.

завдяки вчителям і учням нові меморіали, пам'ятні знаки, пам'ятники виконують сьогодні функцію справжніх місця пам'яті. Крім того, завдяки освітньому напряму проєкту вчителі історії створили власні проєкти: видали брошури, буклети, карти, зробили пошукову і архівну роботу. Таким чином, через таку освітню діяльність фактично була повернута історія єврейських і ромських громад селищ і міст.

Протягом 2012–2019 рр. УЦВГ провів з викладачами величезну кількість науково-методичних і навчально-методичних семінарів, присвячених історії єврейських громад України, історії Другої світової війни, історії Голокосту, геноциду ромів. Такі семінари проходили у Києві, Луцьку, Львові, Житомирі, Вінниці, Рівному. Головним їх результатом стали підготовлені вчителі на місцях, які на сьогодні є тією силою, яка зберігає всі нові меморіали проєкту "Захистимо пам'ять".

Спільні зібрання викладачів на семінарах мають на меті не тільки підготувати учасників до виконання їхніх проєктів – обрати тему, спланувати діяльність, знайти матеріали, оформити результати роботи у конкретний "продукт". Це можливість ознайомитися з єврейською історією та культурою, зустрітися з новими людьми, однодумцями, обмінятися думками і досвідом, обговорити важливі питання відновлення, збереження і захисту пам'яті про минуле на теренах України та вшанування цієї пам'яті. У цьому випадку історія Голокосту стала своєрідним мірилом загальнолюдських цінностей, індикатором відносин між людьми в екстремальних умовах.

Програми всіх цих семінарів включали теоретичні лекції і практичні заняття на теми: "Життя євреїв на українських теренах до Голокосту", "Голокост в історії України: актуальність уроків історії у сьогодні", "Антиєврейські упередження та антисемітизм в сучасній Україні", "Формування місцевих традицій вшанування пам'яті про Голокост". Проводилися майстер класи та практикуми: "Про важливість мислити критично", "Єврейська історія, культура, традиція", "Мови, слова і літери єврейської культури", "Особливості роботи з свідками різного походження в усній історії", "Дилеми у викладанні історії Голокосту і сучасності". Важливу частину семінарів становили відвідування місць

пам'яті про Голокост в Житомирі, Києві, Луцьку, Львові. Головною частиною освітньої діяльності проекту стали презентації вчительських і учнівських проєктів¹⁰.

Якість виконання проєктів, презентабельність, обсяг зібраних матеріалів та їх оформлення є вражаючими. Були представлені не тільки інформаційні буклети і брошури. Під час презентацій учні демонстрували короткі фільми, відеоінтерв'ю зі свідками подій, солідні книжкові публікації, фотоальбоми, карти, інформаційні постери, які можна переносити і встановлювати у публічному просторі населеного пункту, навчального закладу, селищної ради, музею. Значна частина презентованих матеріалів була присвячена також трагедії ромів.

Багато учасників відзначали зростання публічного інтересу до їхньої роботи, говорили про бажання продовжувати дослідження місцевої історії. Розмірковуючи про здобутий досвід, успіхи і невдачі, учні говорили про здолаття стереотипів та упереджень, зміни у світогляді, набуті навички спілкування, публічних виступів і презентацій, про зростання інтересу до історії своєї країни і свого краю. Варто навести декілька цитат, котрі як найкраще змальовують результати і досягнення освітньої складової проєкту: "В рамках проєкту "Захистимо пам'ять" ми не лише поповнили наші знання про Голокост, як найжахливішу трагедію в історії людства, але й по-новому осмислили масштаби та наслідки цього нелюдського злочину, відкрили для себе унікальний світ єврейської культури. Чого варте тільки збагачення нашого досвіду як вчителів-практиків щодо застосування різноманітних методик та технологій в роботі з учнями на уроках історії та в дослідницькій діяльності. В процесі роботи семінарів вразив глибинний комплексний підхід організаторів до висвітлення ролі єврейського народу в історії України, що ми намагаємося зробити із місцевою історією, звертаючи увагу на цінність і значимість євреїв в минулому наших громад. Для кожного вчителя має бути принциповим виховання нинішнього покоління в душі

---

¹⁰ Див.: Ольга Педан-Слепухіна. Навчально-методичні семінари проєкту "Захистимо пам'ять" // Уроки Голокосту, 2018. № 4 (56). С. 12.

толерантності, несприйняття насильства та жорстокості, розуміння цінності людського життя. Ми маємо надати нашим дослідженням практичної спрямованості, щоб колективна пам'ять запрацювала на місцях, долучити до вшанування жертв Голокосту все більше небайдужих людей".

*Барварчук Лілія Валентинівна, учитель історії
Барашивської ЗОШ І-ІІІ ст.
Барашивської ОТГ Житомирської області*

"Ми бажаємо знати правду, якою б вона не була. Хай гірка правда, але своя, а не "солодка" брехня, яку нам нав'язують. Цей "солод" уже гірчить і народ прагне знати правду, яку Ви нам надаєте. З різних регіонів нашої Батьківщини надходять до вас росточки тих розповідей, про які і в сьогоднішні часи бояться говорити в повний голос. Старожили пам'ятають сталінський режим, як поводитися з їхніми батьками та братами. Як виростили діти "ворогами народу". Як змушували відмовлятися дітей від батьків. У 95 років люди бояться сказати в голос. Але ми вдячні їм за ті відомості, що вони надали, що підняли з попелу ІМ'Я ЛЮДИНИ.

Успішна реалізація цього проєкту була б неможлива без вашої всебічної допомоги. Нам буквально було цікаво все, історія, культура, традиції єврейського народу. І ми радувалися, що хтось вижив, врятувався, сховався в цьому пеклі війни. Але він вижив, хоч і з пораненою душею. Він доніс до наших сердець страждання єврейського народу, і ми його почули.

Історія Голокосту повинна вивчатися в школах та вищих навчальних закладах. Щоб більше такого ніколи не повторилося. Невідомо, хто буде наступним"

*Людмила Бадрак, бібліотекарка
с. Іванів, Київська область*

"Вибір без вибору... А чи таке взагалі можливо? Повертаючись до історії Голокосту, можна впевнено сказати, що так. Людей змушували відкрито йти на смерть, вбивали лише за те, що

у паспорті було одне-єдине "зайве" для когось слово ЄВРЕЙ. Ніхто не розцінював їх як особистостей, усе переводилось лише на кількість "вбитих одиниць".

З проектом "Захистимо пам'ять" я вперше ознайомилася у 2013, коли була ще ученицею 11-го класу. Зараз я можу з впевненістю сказати, що цей проект досягнув чималих масштабів. На навчально-методичному семінарі, що проходив у Луцьку, я дізналася чимало нового, по-іншому переоцінила деякі речі, перейняла досвід колег щодо проведення екскурсій місцями масових поховань євреїв.

Я вважаю, що тему Голокосту треба розглядати не лише на уроках історії. Кожен вчитель, не залежно від фаху, може стати для дітей ліхтариком, який внесе ясність щодо тих жахливих подій, які відбувалися на теренах нашої держави у 1941–1945 роках. Адже наші діти, особливо ті, що проживають там, де є масові поховання євреїв, повинні знати правду, хоч би якою гіркою вона не була. Ми як вчителі маємо виховувати в дітей почуття толерантності, повагу до прав, свобод і законних інтересів людини, відповідальне ставлення до оточуючих і довкілля, аби вони розуміли цінність людського життя".

*Ірина Бас, учитель математики та інформатики
Рава-Руської ЗОШ І – ІІІ ст. № 2,
Жовківського р-ну Львівської обл.*

"Мені пощастило взяти участь в семінарі вчителів історії. Дуже сподобалось, що все відбувалось в дружній неформальній атмосфері. Організатори підготували змістовні та цікаві заняття. Самі того не розуміючи, ми з кожною хвилиною все більше заглиблювались у життя єврейського народу України до тих страшних днів Голокосту. Дуже цікавою була робота із збірником "Від першої особи". Кожна історія тих людей, яким вдалось пережити Голокост, індивідуальна і по своєму трагічна. Люди, яких вбивали просто за те, що вони народились, намагались врятувати себе, як могли. Важко уявляти і спіймати ту байдужість, яку проявляли українці в той час.

Також ми опрацьовували методи вивчення Голокосту в школі, як-от "метод дилем". Досить цікавий метод подання інформації, а особливо такої, бо однозначної відповіді на ці питання немає.

Всі отримані тут знання я передам своїм учням. Адже це частина нашої історії, а отже, історичної пам'яті. Дуже важливо, щоб молоде покоління це зрозуміло, а особливо коли Україна переживає вкрай тяжкі часи.

Сьогодні Україна є домівкою для більш ніж стотисячної єврейської громади, яка відіграє важливу роль у розбудові та зміцненні держави. Разом із представниками інших національностей євреї із зброєю у руках захищають на Сході незалежність і територіальну цілісність Української держави від російської агресії. Ми маємо відчувати не провину, а відповідальність за своє минуле. Відповідальність за те, щоб зберегти його таким, яким воно було".

*Ангеліна Сокол,
вчитель історії ЗОШ І–ІІ ступеня с. Кисилін¹¹.*

Наведені відгуки говорять про абсолютну доцільність і, одночасно, позитивну безпрецедентність зазначеного проєкту, який має бути продовжений з розширенням його географічних меж. Німецькі і українські партнери проєкту "Захистимо пам'ять" продовжуватимуть роботу вшанування місць страт євреїв у роки війни меморіалами. Адже загалом в Україні понад 2000 місць масових поховань жертв Голокосту, велика частина з яких ніяк не позначена та гідно не вшанована. Впевнений, що своєю фінансовою підтримкою до меморіального проєкту "Захистимо пам'ять" приєднається і Українська держава.

---

¹¹ Ольга Педан-Слепухіна. Вказана праця. № 4 (56), 2018. С. 13–14.

Наукове видання

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ І СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

Підписано до друку 27.03.2020 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 25,11 Обл.-вид. арк. 18,43
Тираж 300 прим. Зам. № 1832

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.